શ્રી સમયસાર - પ્રસાદ

જીવ અધિકાર : ગાથા ૧ થી ૩૮

પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના ૧૯-મી વખતના પ્રવચન નં. ૧ થી ૧૧૧

તથા

'સમયસાર ટિપ્પણ' ભાગ ૧, ૨ પર આધારિત

PART - (B) "સારાંશ"

□ ભાષાશૈલીનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન :-

- શૈલી નામ શાસ્ત્ર.
- શબ્દ વાચક અને પરમ્પરાગત વાચક છે. શબ્દપ્રયોગ-પરમ્પરાનો વાચક વાચકનો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે.
- "નમું ધર્મહિત લોગ": કાલીન્દ્રિય કાલંદ, કાલીન્દ્રિય સૌન્દર્ય રત્નાકર સરોવર સમાન એવું જે ધર્મરૂપ હિત એના અનુભવ, એના લોગ માટે હું કહું છું.
- શબ્દે શબ્દે-વર્ણે વર્ણે સાર નીતરે. આદ્ય તો નિશ્ચયનયનું હિત છે, આદ્ય તો વ્યવહારનયનું.
- સંસારના સમસ્ત ભાવો ભાષા દ્વારા જાણે એવા આ પદ્ધતિ છે ઉદ્દે. એ અનુભવની પરાકાષ્ઠા **પર્યાય** જ્ઞાન સરિતાનો ભાવ દ્વારા જાણે છે.
- "સય સય પાર ગ્રહે સમયસાર": એ આનંદસ્વરૂપમાં અંતર્મુખ દૃષ્ટિ દ્વારા જ્ઞેયાકાર-જ્ઞાનના વિષય, દ્રવ્યનો અભિપ્રાય-એ સમયના વિકારનું પાર દ્વારા જાણે છે.
- શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણેયને સમય કહીએ. તીર્થને, મતને અને સિદ્ધાંતનેય સમય કહીએ. એ ઉદ્દેશમાં શુદ્ધ સાર કયો? ? શુદ્ધ અર્થસમય-શુદ્ધ આત્મા શુદ્ધ આત્મા સમય કહ્યા. ભાવાત્મક શુદ્ધ આત્મા. એ જિને ધ્યાનું કહેવું.
- ત્રિકાળ ભાવત્વ [તથા] દ્રવ્યત્વ રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મા તેને શુદ્ધનય કહેવું. એ આત્માની શુદ્ધ સત્તા છે તેને વારંવાર હે બુધજનો તમે ગ્રહો. ગમે તેટલા દિનો કાળે પરંતુ નિઃશંક સાર પ્રભુ શુદ્ધ સૌન્દર્ય એ નીતરે છે.
- નામ, સંગતિ, શાસ્ત્રાર્થ, સંખ્યા, પ્રયોજન આદિ છ એ સંગતિ સાર છે.
- "સમયસાર જિણવરાણં" - તે દેવ. પોતાનો આત્મા સમયસાર એ જિનવર છે.
"સ્યાદ્વાદ જિણવરો" - અનેકાંત એ દેવ એ વીતરાગની વાણી છે.
"મુદ્દા જિણ નિગ્રંથિણા" - એ ગુરુની વ્યાખ્યા છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર નિર્ગ્રંથ મુદ્રા એ ગુરુ. આમ એ ત્રણેયને - દેવને, શાસ્ત્રને અને ગુરુને વંદન કરું, છે પિતા પરંતુ કેંદ્ર લક્ષે છે દેખેલું [તેને] આત્મની પ્રાપ્તિ મને એ માટે હું નમસ્કાર કરું છું

ગાથા-૧

- પ્રથમ, સંસ્કૃત ટીકાકાર શ્રીકુમારસ્વામી ગ્રંથના આદિમાં (પહેલા શ્લોક દ્વારા) મંગલ અર્થે ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કરે છે :-

શ્લોક :

(દોહરાગીત)

જે સિદ્ધસમાન સદા પદે, સમાનસરો જ્ઞાનો સદ્ધ;
તે પ્રગટ સ્વાનુભવ વડે તે સમયસારને વંદું હું. ૧.

શ્લોકાર્થ :- (નમઃ સમયસારાય) 'સમય' એવાં નામનો પદાર્થ, તેનો સાર-જે દ્રવ્યત્વ, ભાવત્વ, ભોક્તૃત્વ રહિત શુદ્ધ આત્મા, તેને મારો નમસ્કાર હો. તે કોણ છે? (શ્રીમતે) શુદ્ધ સ્વભાવસ્વરૂપ વસ્તુ છે. (ચિત્સ્વભાવાય) જેનો સ્વભાવ ચેતના ગુણરૂપ છે. (સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે) પોતાની જ અનુભવરૂપ ક્રિયાથી પ્રકાશે છે, એવાં પોતાને પોતાથી જ જાણે છે-પ્રગટ કરે છે. (સર્વભાવાન્તરચ્છિદે) પોતાથી અન્ય સર્વ જ્ઞાનાદિ, સમસ્ત પદાર્થોને સર્વ ક્ષેત્રકાલસંબંધિ, સર્વ વિશેષો સહિત, એવાં જ સમયે જાણનારો છે. એ પ્રકારના વિશેષણો (ગુણો)થી શુદ્ધ આત્માને જ ઇષ્ટદેવ સિદ્ધ કરી તેને નમસ્કાર કર્યો છે.

ભોગાદિ:- અહીં શંકા કરે શુદ્ધ આત્માને નમસ્કાર થઈ છે. તેથી એમ પ્રશ્ન થાય કે તેથી ઇષ્ટદેવનું નામ લઈ નમસ્કાર કેમ ન થઈ? તેનું સમાધાન:- વાસ્તવિકપણે ઇષ્ટદેવનું સામાન્ય સ્વરૂપ સર્વસ્વરહિત, સર્વજ્ઞ, વીતરાગ, શુદ્ધ આત્મા જ છે તેથી આ અધ્યાત્મ ગ્રંથમાં સમયસાર લિખીને ઇષ્ટદેવ આવ્યા. તેથી અંતે જ નામ લેવામાં અજ્ઞાનવાદીઓ મનમાંનો સિદ્ધાંત કરે છે તે સર્વનું નિરાકરણ, સમયસારના સિદ્ધાંતો પ્રગટીને, તથા વળી અજ્ઞાનવાદીઓને પોતાના ઇષ્ટદેવનું નામ લેવે તેમાં ઇષ્ટનો નિર્ણય કરતા નથી, બાધકો આવે છે; અને સ્યાદ્વાદી જૈનોને તો સર્વજ્ઞ વીતરાગ શુદ્ધ આત્મા જ ઇષ્ટ છે. પણ તે ઇષ્ટદેવને પરમાત્મા કહો, પરમજ્યોતિ કહો, પરમેશ્વર, પરબ્રહ્મ, શિવ, નિરંજન, નિર્ભ્રાંત, અક્ષય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, અવિનાશી, અનુપમ, અરહંત, અલેખ, પરમપુરુષ, નિરાકાર, સિદ્ધ, સત્યાત્મા, સિદ્ધાંત, સર્વજ્ઞ, વીતરાગ, અર્હંત, જિન, અચલ, નિરાવરણ, સમયસાર ઈત્યાદિ દસ નામોથી કહો; તે સર્વનામો દ્વારા સત્યાર્થ છે. સર્વથા અજ્ઞાનવાદીઓને કિંચિત નામોમાં વિરોધ છે, સ્યાદ્વાદીને તેવો વિરોધ નથી. માટે અવિરોધી સમજવા જોઈએ.

પ્રગટ નિજ અનુભવ થકે, સત્તા ચોતરૂપ
તેઁ-દ્વારા વિજ્ઞાન તણું, સમયસાર સદ્ભૂત.

ભોગાય:

સારાંશ:- • ભોગ અર્થાત વસ્તુ. સમયસાર જે પદાર્થ અર્થાત ભાવ, શુદ્ધ સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે. સત્તા નામ હોવાપણું અને શુદ્ધ નામ પવિત્રપણે હોવાપણું વસ્તુ છે. 'ભોગાય'માં વસ્તુને સિદ્ધ કરવા છે, ગુણને નહિ. પરંતુ અભાવ છે એની વાત [પણ] અહીં નિષેધ નથી.

(પ્ર.નં.૧)

• શુદ્ધ સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે એવા જે વાચક શબ્દો એનું વાચ્ય દૃષ્ટિમાં આવવું જોઈએ.

• અભાવ પણ એનો સ્વભાવ છે. જેમ સ્વભાવ છે એમ પરભાવ પણ હોવા તો વસ્તુ સિદ્ધ નહીં.

• 'સિદ્ધસ્વભાવ': વસ્તુ તો પરમાણુ એ પણ છે, દ્રવ્ય છે, પરંતુ એ સ્વ જ [શુદ્ધ] હોય. તે જેનો સ્વભાવ એનના ગુણરૂપ છે. આમાં જ્ઞાનની પ્રધાનતાની વાત છે.

• ગુણ ગુણી વચ્ચે અભિન્નભાવ છે, પણ અભાવ નહિ. પ્રદેશો ભેદના અંશ છે. પ્રદેશાભેદે હોવાનો પ્રશ્ન દ્રવ્ય કાર્ય. નામભેદે, પ્રયોજન ભેદે, લક્ષભેદે ત્રિકાળ ભેદે છે, [પરંતુ] સત્તાથી ભેદ નહિ.

• પરરૂપે ન થવું એનો અભાવ સ્વભાવ છે, સ્વરૂપે રહેવું એનો ભાવસ્વભાવ છે.

• 'ભોગાય'માં દ્રવ્ય લીધું, 'સિદ્ધસ્વભાવાય'માં ગુણ લીધો; તથા 'સ્વાનુભૂત્યા સતિસતે'માં પર્યાય છે.

• સ્વ-અનુભૂતિ એટલે પોતાની જ અનુભવરૂપ ક્રિયા, રાગની અને પુણ્યની ક્રિયા નહિ. શુદ્ધ ભાવને અને જ્ઞાનની પર્યાયને જણાય છે. એટલે પોતાને પોતાથી કાર્ય છે.

• 'ભોગાય'માં દ્રવ્ય લીધું, સિદ્ધ-સ્વભાવમાં ગુણ લીધો અને અનુભૂતિમાં સંપર્ક-નિર્જરા લીધા. કારણ, પુણ્ય-પાપ, બંધ અને આસ્રવ કોમાં લીધાં જ નહિ.

• ભાવમાં ત્રિકાળ તણું ધરવા તે ત્રિકાળ અભાવ પણ છે, ગુણમાં પણ ત્રિકાળ ગુણગુણીનો ભેદ છે; [પરંતુ] 'સ્વાનુભૂત્યા સતિસતે'માં ત્રિકાળ અનુભૂતિથી પ્રગટે છે અને ત્રિકાળ રાગથી પ્રગટે છે એમ નહિ. પોતાથી પ્રગટે છે અને રાગથી તે પ્રગટતા નથી.

• એ જ્ઞાન જે નિજની ધ્યાય એ પોતે [પોતાને] જાણવું જ નિજની ધ્યાય. એને બીજા જ્ઞાનની જાણવાની અપેક્ષા નથી. એ જ્ઞાન સ્વયં પોતાને વેદી શકે છે. ત્રિકાળ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન થયું હોય, જાણપણાની વાતો સાંભળી હોય તો એ અપેક્ષા રાખીને જ્ઞાનનું પ્રત્યક્ષપણું-વેદનનું-થાય એવું નથી.

• કહાં! પોતે પોતાથી [પરની અપેક્ષા રાખ્યા વિના] જાણે શકે માટે પ્રત્યક્ષ; જેને રાગની

અને નિમિત્તની અપેક્ષા નહિ માટે પ્રત્યક્ષ કેવળ પૂરતા અસંખ્ય પ્રદેશને જ્ઞાન સીધું જાણી શકતું નથી માટે પરોક્ષ. [જ્ઞાન] મુખ્યપણે પણ સર્વથા પરોક્ષ જ છે એમેય નહિ.

- 'સર્વભાવાંતરરિછદે': તેણે એની પૂરતાપણાની વ્યાખ્યા કરે છે. જે પોતાના છે એનાથી સર્વ જે અનેરા ભાવ છે તેને પૂરતા રીતે જાણી શકે છે. સર્વભાવ પોતે અને બીજાર અનેરા એ સિવાયના અનેરા સર્વ ભાવો પોતાથી ભિન્ન સર્વ જડાજડ, આત્મા અને સ્થિર પદાર્થોને સર્વ દ્રવ્ય તથા પર્યાય-ત્રણ તથા કેવળ ભિન્નભિન્ન કીધો; અને સર્વ વિશેષણો સહિત-એના સર્વ ભાવો સહિત, પર્યાય સહિત એવું જ સમજે જાણનારો છે.
- 'સર્વભાવાંતરરિછદે'ના પર્યાયની પૂર્ણતા-મુક્તિ સીધો. અહીં એ આ ગાથાનું ભાવાર્થ સિદ્ધ થયું છે

(પૃ.નં.2) - પોતે પોતાના જ્ઞાનને અનુભવ્યો છે એ ઈશ્વરદેવને નમસ્કાર કરે છે. પૂરતા દશા જેની પ્રગટ થઈ છે એવા જીવને ઈશ્વરદેવ જાણીને, પોતાના ઈશ્વરદેવનો અનુભવ કરીને, ઈશ્વરદેવને નમસ્કાર કરે છે.

- (ભાવાર્થ:) સર્વજ્ઞનો કહેલા જીવાદિ પ્રગટ્યો છે તે સર્વજ્ઞ પૂરતા વીતરાગ ઈશ્વરદેવને નમસ્કાર કરે છે. તેથી મહાવીર ને ઋષભાદિક તીર્થંકરનું નામ લઈને કરી મંગળાચરણ [નમસ્કાર કરે છે].
- એટલે નિર્મળ વીતરાગ સર્વજ્ઞ દશાને કેવળજ્ઞાન મુક્તિના માટે અંગીકાર કીધા છે. [જ્ઞાન] એટલે જ જ્ઞાનનો વિકાસ કરે તે સર્વનું નિરાકરણ સમ્યક્ચારિત્રના વિશેષણો વાળીને કર્યું.
- 'શિવ': એણે ઉપદ્રવ રહિત પૂરતા કરીને પ્રગટ થઈ ગયું છે માટે "શિવ"પણ કહેવાય છે.
- 'નિરંજન': રાગ અને રાગના ભાવનું કર્મ જેને નહિ
- 'કર્મક્ષય': પર્યાયની પૂર્ણતા થઈ એનો નાશ કરી ખાધ.
- 'અજન્મ': જેને મર્યા નહિ એવો જેનો સ્વભાવ છે.
- 'બુદ્ધ': બુદ્ધિનિ ઈતિ બુદ્ધ - પૂરતા જાણવું જેને પ્રગટ થઈ ગયું છે.
- 'અક્ષોભ', 'અકલંક': ક્ષોભ-ક્ષોભ નહિ, કલંક-કલંક નહિ. એની પર્યાય પણ ક્ષોભ નથી પણ તેમજ એનામાં પ્રભુત્વ નામનો ગુણ છે. એનાથી ખાલિ નહિ એવો સ્વભાવ જેને પ્રગટ થઈ ગયો છે.
- 'પરમપુરુષ': પ્રભુ પરમપુરુષ નાથી એટલે સમયની પર્યાયની સીમા છે, એને જોયા, એના સ્વરૂપને જાણવા પ્રયત્ન કરવો જી.
- 'નિરાબાધ': તેથી એને બાધા કરે એવું છે નહિ. તેણે એને સંબંધમાં કોઈ પણ તેથી તેવું કરવા ઉદય કાળે એવું છે નહીં.
- 'સત્યાત્મા': આત્મામાંથી રાગાદિવાળો જ્ઞાનમાં જે જ્ઞાનમાં.
- 'સર્વજ્ઞ': સર્વજ્ઞપણું જ્ઞાનમાં છે એવી પ્રતીતિ કરવાને તેવાપણાને પ્રગટ્યા એ પ્રગટ થયા છે. પ્રતીતમાં તિને તેવાપણાને જાણવું, પ્રતીત નહીં તેવાપણાને થયું.
- 'વીતરાગ': હું જે રાગી હતો, પુણ્યવાળો હતો, અસ્થિર અને કષાયવાળો [હતો] એમ માન્યું હતું એટલે એટલામાં હું વીતરાગસ્વરૂપ, અકષાયસ્વરૂપ હું એમ જોયો એટલે નાબૂદ થઈને માન્યું, જાણ્યું એ વીતરાગતાની પ્રભુતા પ્રગટ થઈ.
- 'અજિત' છે: એને કોઈ જીતાયું નથી. જેનો સ્વભાવ જાણ્યું હોય એને જાણવું

કેવી રીતે હોય? એટલે આત્મા જ્ઞાનમાં જે ઉત્પન્ન [મોક્ષ માર્ગરૂપે] આત્મા ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ.

- આવી જેને પ્રતીતિ થઈ છે એટલે જ્ઞાન આત્મા સ્વભાવને નમસ્કાર કરે છે. આમ રીતે તીર્થંકર ને નિશ્ચયપ્રતીતિનો વ્યવહાર છે. ઉત્પન્ન આ છે એવું [જેને] પ્રગટ થયું છે, એને આ ઉત્પન્ન વંદનિત છે. આમ એના જ્ઞાન ન આવે ને સાથે ચારિત્રમાં ને નહાર પણ આ ગુણવાળા જ્ઞાનો દ્વારા આવો જ્ઞાનો જ એને હાજર પડે છે.
- વર્તમાનમાં જેને પરિચય પ્રગટ થઈ છે એને નમસ્કાર કરે છે એને પરંપરા જે ભવિષ્યમાં પ્રગટ જેને થશે, એનેય પણ નમસ્કાર કરે છે. એ પોતાને નમસ્કાર થશે, કેમ કે એને જિનપણું પ્રગટ થવાનું છે. બાકી હજી એને પૂર્ણ થવાની જ છે.
- આત્મા: હું પણ આત્મા પણ થઈશ ભવિષ્યમાં, એટલે હું પણ મને નમસ્કાર કરું છું. આત્મા [અરિહંત] હોવાને માટે માર્ગ બતાવ્યો.
- એ પુરુષોની દેવાય-પૂજ્ય જ્ઞાન પવિત્ર છે! એ 'માર્ગ' દેવાય પૂજ્ય છે. પોતે અનુભવ કરે છે પોતાને એને જાણવો પડે છે એ એવાંકિત એને [માર્ગ] દેવાય. નિશ્ચિત અનુભવપણે છે એને જાણવો પડવાની વાત કરે છે.
- જે પોતે જાણે છે પોતાને એને જાણવે પણ તેને કહ્યા વિના પોતાના સ્વભાવના સામર્થ્યથી જાણે એવો સર્વોત્કૃષ્ટ પદાર્થ તે પ્રભુ પોતે આત્મા છે.
- હવે એનું હિંદી કરું છું:

  "પ્રગટે નિજ અનુભવ કરે સત્ય સોનરૂપ;
  તો-જ્ઞાન સ્વભાવે જણે, સમયસાર સ્વરૂપ." —૧.

- 'જ્ઞાનાચાર'નો અર્થ સત્ય, 'ચિન્તવનાચાર'નો અર્થ સોનરૂપ અને 'સ્વાનુભૂતિ'નો અર્થ નિજ અનુભવ કર્યો.
- સ્વભાવે કરીને જાણીને, અનુભવીને. હું જ્ઞાનાચારો આત્મા એમ અનુભવીને જાણું છું.

(The following should be added at the beginning of this "સારાંશ")

- "णमो: समयसाराय": સમય જ્ઞાન જ્ઞાન જાણનો પદાર્થ, જેનો જે સાર - કુલ્ત્ર, ભાવત્ર, ભાવત્ર ભાવ રહિત - શરીર પાણી આદિ ભાવ, જડત્વ અને ભાવત્ર - પુણ્ય, પાપ વગેરે રહિત શુદ્ધાત્મા તે સમય[સાર] છે, તેને મારો નમસ્કાર છે!

ફિકરા-2

વિસ્તારિત:- હવે (બીજા શ્લોકમાં) સરસ્વતીને નમસ્કાર કરે છે:-

શ્લોક:- (સોરઠા)

દિસે પરથી જિની અવગાહિત ગુણમય કાલના,
અનેકાન્તમયી મૂર્તિ, સદા પ્રતિષ્ઠિત રહે. f.2.

શ્લોકાર્થ:- (અનેકાન્તમયી મૂર્તિ!) જેનાં કેવળ જ્ઞાન (બધું) છે એવું જે જ્ઞાન તેના પરિણમન તે-મય મૂર્તિ [નિત્યત્વ સેવે] સદાય [પ્રકાશમાન] પ્રતિષ્ઠારૂપ હો. કેવા છે તે મૂર્તિ? [अनन्तधर्मणः प्रत्यक्षतः तत्त्वं] જે કેવળ ધરાવતાં છે એને જે પરદ્રવ્યોને એને પરદ્રવ્યના ગુણપર્યાયોને જિની તેના પરદ્રવ્યના નિમિત્તને ધારણ પોતાના સ્વભાવોને વિચારિત જિની સંસાર છે એવા કાલના નાચને, એટલે કે સંસારના-સમસ્તીય સિમસ્તીય દ્રવ્યોને સિદ્ધિના-નિજ સ્વરૂપને, (પશ્યન્તી) તે મૂર્તિ અવલોકન કરે છે- દેખે છે.

ભાવાર્થ:- આવી સરસ્વતીની મૂર્તિને કોણ વિદ્વાનરૂપ નમસ્કાર કર્યો છે. શ્લોકમાં જે સરસ્વતીની મૂર્તિ પ્રસિદ્ધ છે તે ચકોર એક તેને કેવી તેનું ચોકસ વર્ણન કર્યું છે. જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે જ સરસ્વતીની સત્યાર્થ મૂર્તિ છે. તેમાં બધા સંપૂર્ણ જ્ઞાન તો વિદ્યમાન છે તે જેમાં સર્વ પદાર્થો પ્રત્યક્ષ ભાસે છે. તે કેવળ ધર્મો સહિત કાલત્રયને પ્રત્યક્ષ દેખે છે તેવી તે સરસ્વતીની મૂર્તિ છે. તદનુસાર જે જ્ઞાન છે તે કાલ નાચને પરોક્ષ દેખે છે તેવી તે બધા સરસ્વતીની મૂર્તિ છે. વળી દ્રવ્યશ્રુત વચનરૂપ છે તે બધા તેની મૂર્તિ છે, તથા તે વચનો દ્વારા અનંત ધરાવતા કાલને તે જણાવે છે. આ રીતે સર્વ પદાર્થોના નાચને જણાવનારી જ્ઞાનરૂપ તથા વચનરૂપ અનેકાંતમયી સરસ્વતીની મૂર્તિ છે; તેવી સરસ્વતીના નામ 'વાણી, ભારતી, શારદા, વાગ્દેવી' ઈત્યાદિ ઘણાં હોવાનાં કહ્યાં છે. જો સરસ્વતીની મૂર્તિ કેવળ ધર્મોને 'સ્યાત્'-પદથી કહે ધર્મોનાં અવિરોધપણે કહે છે તેવી તે સત્યાર્થ છે. તેથી વિપરીતવાદીઓ સરસ્વતીની મૂર્તિને બીજા રીતે કહે છે પણ તે પદાર્થને સત્યાર્થ કહેતાં નથી.

- હવે પ્રશ્ન કરે છે કે કાલને કેવળ ધરાવતાં કહ્યો છે તો તેમાં કેવળ ધર્મો કયા કયા છે? તેનો ઉત્તર: વસ્તુમાં સત્પણું, વસ્તુપણું, પ્રમેયપણું, પ્રદેશપણું, ચેતનપણું, અચેતનપણું, મૂર્તિપણું, અમૂર્તિપણું ઈત્યાદિ (ધર્મ) તો ઘણા છે; એને તે ગુણોનું જ્ઞાન તને સમય-સમયવર્તી પરિણમન થવું તે પર્યાય છે- જે કેવળ છે. વળી વસ્તુમાં જ્ઞાનપણું, દર્શનપણું, નિત્યપણું, અનિત્યપણું, એકપણું, અનેકપણું, શુદ્ધપણું, અશુદ્ધપણું આદિ અનેક ધર્મ છે. તે સામાન્યરૂપ ધર્મો તો વસ્તુમાંહ્યે છે પણ બીજા વિશેષરૂપ ધર્મો જેનો વચનનો વિષય નથી એવા પણ કેવળ ધર્મો છે- જે જ્ઞાનગમ્ય છે. આત્મા પણ વસ્તુ છે તેથી તેમાં પણ પોતાના કેવળ ધર્મો છે.

- આત્માના કેવળ ધર્મોમાં ચેતનપણું એકાંતરાવ ધર્મ છે, બીજાં અચેતન દ્રવ્યોમાં નથી. સંસારીય જીવદ્રવ્યો કેવળ છે તેમનામાંય કર્મે ચેતનપણું છે તોપણ તેનું ચેતનપણું નિજસ્વરૂપે જુદું જુદું હોવું છે તથા ઈંટ-દ્રવ્યને પુદ્ગલને દોષાદિ તેઓનું તેઓમાં જાણવું નથી. જો ચેતનપણું પોતાના કેવળ ધર્મોમાં વ્યાપ્ત છે તેથી તેને આત્માનું નાચ હોવું છે. તેને જો સરસ્વતીની મૂર્તિ દેખે છે અને દેખાડે છે. એ રીતે અનેકાંત સર્વ પ્રાણીઓનું હોવાનો ધર્મ છે માટે 'સદા પ્રતિષ્ઠારૂપ રહો' એવું આશીર્વાદરૂપ વચન તેને કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:- વાચક કોણ વાણી અને એનું વાચ્ય એવું જ્ઞાન કે બધા સરસ્વતી હોવાય છે.

(પ્ર.નં-2) - "પશ્યન્તી" એ કેવળ કહી મૂર્તિના અવલોકન કરે છે એમ કહ્યું છે. ફિકરા ત્રીસમાં તેનો અર્થ સર્વજ્ઞને અનુસારિણી વાણી છે માટે અનુભવગમ્ય એમ કહ્યું છે.

"કેવળજ્ઞાનની મૂર્તિ!"

- સ્વ-પરને દેખાની શક્તિ વાણીમાં સ્થાન! છે અને જ્ઞાનમાં સ્વ-પરને જાણવાની શક્તિ સ્થાન! છે. જ્ઞાનમાં કેવળ ધર્મો-સ્વભાવ છે અને વાણીમાં કેવળ સ્વભાવ-સ્વપરને દેખાની શક્તિ, એટલે અને સર્વદર્શી અને કેવળ કોવળદેવો દેખાની શક્તિ વાણીમાં વાણીને ઠરાવે છે ને! તેથી કેવળજ્ઞાની મૂર્તિ ઉપચાર ન હોય! ઉપચાર સ્વરૂપ છે ને!
- "કેવું જ્ઞાન અને પરમ નિ-મય મૂર્તિ"! મૂર્તિ કોને સ્વરૂપ. આત્માનું જ્ઞાનસ્વરૂપ, વાણીનું વાણી સ્વરૂપ.
- "સહજ પ્રકાશરૂપ છો": ત્રણ કાળમાં ત્રણ કાળને જાણનારની તિર્ય કાળમાં સિદ્ધ ન હોય! તો ત્રણ કાળ અને ત્રણ લોકના જાણનારની વાણી જે છે એ પણ પૂરી, એનો સિદ્ધ ન હોય જાણમાં.
- સર્વદર્શનાનું અને અનંત ગુણનો સહજ પ્રકારરૂપ રહો, અને એને દેખનારી વાણી પણ સહજ પ્રકારરૂપ રહો.
- "અને જે પરદ્રવ્યોને અને પરદ્રવ્યના ગુણ પર્યાયોની સિદ્ધ નથી, પરદ્રવ્યના નિમિત્તને પણ પોતાના વિકારોને દેખિત સિદ્ધ": એટલે તે એની પર્યાયમાં, દશા તેનો જાણનાર રહે છે, એટલે દેખિત સિદ્ધ અને દેખિત અસિદ્ધ. પર્યાયમાં છે એ એવોને એસિદ્ધ દેખાય અને એનો સ્વરૂપમાં, જ્ઞાનમાં એ નથી; રાગ થાય છે અને જાણનારો જાણે છે માટે એનામાં નથી એમ દેખિત સિદ્ધ "અનેકાંત" એટલે એ-સ્વરૂપને છે- પોતાના દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયને અને પરદ્રવ્યના ગુણ પર્યાયને સિદ્ધ છે.
- "સકલીય-વિકલીય દ્રવ્યોને વિકલ્પ": જે કો આત્માના ગુણો છે તે જ્ઞાનમાં નથી અને જેને જ્ઞાન આત્માના ગુણો આમાં નથી માટે જેનના આત્માના ગુણોને એ આત્માના ગુણો વિકલ્પ છે.
- એકાંતવાદ સકલીય એટલે સર્વદર્શી આદિ જેને આત્માને; એકાંતવાદ વિકલીય એટલે આત્મા સિવાયના બીજા દ્રવ્યોને.
- "નિજ સ્વરૂપને તે મૂર્તિ" એટલે વાણી "કલ્પનાતીત રૂપે છે": અહીં માટે પણ પોતાના જ્ઞાન આનંદ આદિ ગુણને જાણે છે અને વાણી પણ પૂરના સ્વરૂપને દેખાડે છે, તે છે.

(પૃ.નં. 3) (ગાથાર્થ:). [સરસ્વતીની] સાચી મૂર્તિ તો સમ્યગ્જ્ઞાન છે. સમ્યગ્જ્ઞાનમાં પણ સંપૂર્ણજ્ઞાનનો વિકાસ છે. અને વિકાસના અનુસારે શ્રુતજ્ઞાન છે [તે પણ સરસ્વતીની મૂર્તિ છે].

- આવા તે છે તે જ્ઞાનની અપેક્ષાએ તો સમ્યક્ત્વ બરાબર છે, પણ શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ નહીં. કારણ તેમાં 'અનુસારે' શબ્દ પડ્યો છે. એટલે જ્ઞાનના વિકાસે જોઈએ તો તો પર્યાયસ્થિત છે, [પરંતુ] શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે માટે એને તો જ્ઞાન અને જ્ઞાન જોય હોય એમ નક્કી તે છે. તો [શ્રુતજ્ઞાન] જ્ઞાનના અનુસાર ન થયું. જ્ઞાનને અનુસારે છે, જાણે તેને શ્રુતજ્ઞાન તરીકે. જ્ઞાનને અનુસારે નહીં એને તો જ્ઞાન તરીકે. તેથી
- જે સમયે જે પર્યાય થવાની હોય તે થાય કોઈ બદલી નહિ એનો હેતુ 'અંતર્નિયત' છે. પર્યાય થાય છે એને કરું છું? એને અંતર્નિયતનો હેતુ જાણવાનું છે. અંતર નાસ્તિક છે, જ્ઞાન અસ્તિક છે. તે જાણનાર દેખનાર છે, કરનાર કરવાનાર નહિ. બધું થાય છે જે ત્યાં, તેને રચવું ઘડવું નહિ.
- શ્રુતજ્ઞાની જ્ઞાનના અનુસારે માને છે કે પોતાને અનુસારે માને છે? 'મતિઅનુસાર' જ્ઞાનને અનુસારે-વજન કોણ છે.
- સરસ્વતીની મૂર્તિના ત્રણ પ્રકાર: જ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને વાણી.
- જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનને અનંત ધર્મ સહિત, પ્રત્યક્ષ થતા દેખે છે; અને, શ્રુતજ્ઞાન પણ

વિષયવાનને અનુસારે કોઈ ધર્મ સહિત નથી તેમજ ધર્મરહિત પણ છે. [ભાગ] જાણે છે - પરંતુ પણ દેખે છે. તેથી કોઈ વિષયવાનને પુત્રની સરખામણી થતી તો કોઈ જ્ઞાનવાનને પરોક્ષ સરખામણી થતી.

- જ્ઞાનજ્ઞાન પરની અપેક્ષા વિના જોવાને જાણે છે એ અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ છે. કેમ કે કારણ પુત્રો કોઈ કારણ ગુણ પૂરતા કોઈ હોતા નથી કે અપેક્ષાએ પરોક્ષ છે. વિષયવાન સર્વ પ્રત્યક્ષ જ છે, ત્યાં [જ્ઞાનવાનની જેમ] વિષયિત પ્રત્યક્ષ કેમ વિષયિત પરોક્ષ કેમનો.
- વળી ત્રીજું: વીતરાગની વાણી - જ્ઞાનીની વાણી છે એ પણ એક મૂર્તિ છે. "દ્રવ્યશ્રુતમાં વાણી દ્વારા અનંત ધર્માત્મા કાલાને તે જણાવે છે" કોઈક [જ્ઞાનવાની] તો દેખે છે, કે વાણી દેખે નહીં, વાણી જણાવે છે, કારણ કે. કોઈ વાણી દ્વારા દેખે છે એમ ન કહ્યું, પરંતુ વાણી જણાવે છે પછી દેખનારો [કાલા] દેખે છે તેમાં વાણી નિમિત્ત છે.
- કાલાના કોઈ ધર્મ છે કે પ્રત્યક્ષ પદાર્થમાં કોઈ ધર્મ છે. કે કોઈ ધર્મને જાણવાની કે તેવાની કોઈ કે કોઈ સરખામણીની મૂર્તિ તૈયાર કરે છે.
- "કે સરખામણીની મૂર્તિ કોઈ ધર્મને સ્થાન પદાર્થ અને ધર્મીમાં અભિન્નપણે રહે છે! કોઈક એક વસ્તુમાં નિત્ય છે તેને અનિત્ય, અનિત્ય છે તેને નિત્ય કહે છે તેમ વિષયવાન, જ્ઞાનવાન અને વાણી ત્રણેય સત્યાર્થ છે.
- કેમકે દોષ તે ભલે ઉપાધિ કાલા સહિત સ્વરૂપ જ છે.
- ધર્મ શબ્દે કાલાએ ધારી રાખેલા ગુણ અને પર્યાય એવો ધર્મ તૈયાર કરે છે.
- દરેક દ્રવ્ય ત્રણે કાળે સમય સમયમાં પરિણામન કરે તેમ તેનો પર્યાય પણ તેનો ધર્મ છે. એ પર્યાય પરને લઈને થાય છે એમ નહીં. સાદે તો સિદ્ધની તે કે સિદ્ધની પણ એનો પરિણામનનો પર્યાય એનો પોતાનો ધર્મ છે. પછી ફરીને લઈને સિદ્ધપદ થાય એને કારણે કોઈને લઈને ફરી બંધાય એ બાબત રહેતી નથી.
- વ્યવહારનય જ્ઞાન ચારિત્ર એ ધર્મ - એ બાબ કોઈકારે નથી. [કોઈ તો ધારી રાખેલો ભાવ તે ધર્મ છે]
- "ગ્રંથકાર": દરેક વસ્તુમાં ગુણ પર્યાય તે ગ્રંથ છે કેમ વસ્તુ તરીકે કહેવાય છે, એ પણ એનો ધર્મ છે. બધા સામાન્યરૂપ ધર્મોનો વચન ગોચર છે, પરંતુ વિશેષ તો વચન શક્ય નથી એવાય ગુણો છે.
- દરેક દ્રવ્યમાં કોઈક સામાન્ય ગુણો છે - અસ્તિત્વ આદિ એવે કોઈક વિશેષ ગુણો છે - ચેતન, અચેતન આદિ. એવો પણ કોઈક ધર્મો છે "જે જ્ઞાનગમ્ય છે" - જ્ઞાન જાણી શકે છે, પરંતુ વાણી દ્વારા એની વિશેષતાઓ તોડ પાડીને પૃથક્ પૃથક્ તો શકે એવો નથી. સામાન્ય તો શકે પરંતુ વિશેષતા પૃથક્ તો શકે નહિ, ત્યાં જ્ઞાનગમ્ય છે.
- દરેક દ્રવ્યો સ્વતંત્ર, ગુણો સ્વતંત્ર એવે તે તે દ્રવ્યોની પર્યાય એ પણ પોતાનો ધર્મ છે માટે સ્વતંત્ર છે, એને પરની તેમાં અપેક્ષા નથી. તે સમયની અવસ્થા નિયત પોતાની નિજમાં યોગ્યતા છે.
- પરંપરા તો છે એ દ્રવ્યની પર્યાય પરંપરારૂપે પરિણામે તેમાં પરની અપેક્ષા તો નથી પરંતુ તેને પોતાના દ્રવ્ય ગુણની અપેક્ષા [પણ] નથી. પર્યાયનો આધાર પર્યાય છે, ગુણ
- પર્યાયના પરંપરા સત્ય છે કે? સત્ય છે તેને તેનુની જરૂર ન હોય. સ્વયંસિદ્ધ [નહિ. સત્ય પોતાની અપેક્ષાએ સત્ય છે. પરને લઈને પર્યાય છે નહિ.
- જીવ ગુણો પોતાને જાણતા નથી, જ્ઞાનગુણ જ પોતે પોતાને જાણે છે અને પરને જાણે છે.

વિષયાનુસાર કોઈ ધર્મ સહિત બધાને ફગાવી દીધી પછી બે [ભાગ] બાકી છે - પરાક્રમ પણ ઉમેરી લઈએ. તેમાં કહ્યું વિષયાનું પ્રત્યક્ષ સરખામણી થઈ તો કોઈ જ્ઞાનાનું પરોક્ષ સરખામણી થી.

- જ્ઞાનજ્ઞાનાન પરની અપેક્ષા વિના જોવાને બધે એ અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ છે. કોઈ એ કોઈપણ પ્રશ્ન કોઈ કોઈ ગુણ પ્રકાશ કરે શક્તા નથી કે અપેક્ષાએ પરોક્ષ છે. વિષયાન સદા પ્રત્યક્ષ જ છે, ત્યાં [જ્ઞાનાનની જેમ] વિષયિન પ્રત્યક્ષ કોઈ વિષયિન પરોક્ષ કેમકે.
- વળી ત્રીજું: વીતરાગની વાણી - રાગીની વાણી બે એક બધા અંતે જ્ઞાની છે. "દ્રવ્યશ્રુતમાં વાણી દ્વારા અંતે ધર્મોવાળા આત્માને જ જણાવે છે" એવો [જ્ઞાનાની] જો કહે છે, એ વાણી કહે નહીં, વાણી જણાવે છે, કારણો કેવ. અહીં વાણી દ્વારા કહે છે એમ ન લેવું, પરંતુ વાણી જણાવે છે પછી કહેનારો [આત્મા] કહે છે તેમાં વાણી નિમિત્ત છે.
- આત્માનો કોઈ ધર્મ છે એને પ્રત્યક્ષ પદાર્થમાં કોઈ ધર્મ છે. એ કોઈ ધર્મને જાણવાની એને તેનાથી એને અહીં સરખામણી જ્ઞાનિ તેવામાં આવે છે.
- "એ સરખામણી જ્ઞાનિ કોઈ ધર્મને સ્થાન પદાર્થ અંતે ધર્મોમાં અવિરોધપણે આવે છે!" અપેક્ષાએ અંતે પદાર્થમાં નિત્ય છે તેને અનિત્ય, અનિત્ય છે તેને નિત્ય કહે છે તેમ વિષયાન, જ્ઞાનાન અને વાણી ત્રણેય સત્યાર્થ છે.
- અનેકાંત લોક ન બધાં આત્મા સહિત સ્વરૂપ જ છે.
- ધર્મ શબ્દે આત્માએ ધારી રાખેલા ગુણ અને પર્યાય અને ધર્મ તેવામાં આવે છે.
- દરેક દ્રવ્ય ત્રણે કાળે સમય સમયમાં પરિણામન કરે તેમ તેમાં પર્યાય પણ તેમાં ધર્મ છે. એ પર્યાય પરને લઈને થાય છે એમ નહીં. સાહે તો સિદ્ધની જેમ કરિયાવરી પણ એનો પરિણામનો પર્યાય એનો પોતાનો ધર્મ છે. પણ તેને પરને લઈને સિદ્ધ થાય એને આત્માને લઈને તેમ સંબંધ એ બાજુ રહેતી નથી.
- વ્યવહારથી જ્ઞાન ચારિત્ર એ ધર્મ - એ બાજુ આત્માને નથી. [કોઈ ધારી રાખેલો ભાવ તે ધર્મ છે]
- "ભેદપણું": દરેક વસ્તુમાં ગુણ પર્યાય તે ભેદ છે એને વસ્તુ તરીકે ઓળખે છે, એ બધા એનો ધર્મ છે. આવા સામાન્યરૂપ ધર્મોનો વયન ગોચર છે, પરંતુ વિશેષ તો તેની શક્ય નહીં એવાય ગુણો છે.
- દરેક દ્રવ્યમાં કોઈ સામાન્ય ગુણો છે - અસ્તિત્વ આદિ એને કોઈ વિશેષ ગુણો છે - ચેતન, અચેતન આદિ. એવા બધા કોઈ ધર્મો છે "જે જ્ઞાનગમ્ય છે" - જ્ઞાન જાણી શકે છે, પરંતુ વાણી દ્વારા એની વિશેષતાઓ તોડે પાડીને પૃથક્ પૃથક્ તો શકે એવા નથી. સામાન્ય તો શકે પરંતુ વિશેષના પૃથક્ તો શકે નહિ, ઘણાં જ્ઞાનગમ્ય છે.
- દરેક દ્રવ્યમાં સ્વતંત્ર, ગુણમાં સ્વતંત્ર એને તે તે ગુણોની પર્યાય એ બધા પોતાનો ધર્મ છે માટે સ્વતંત્ર છે, એને પરની તેમાં અપેક્ષા નથી. તે સમયની અવસ્થા નિયત પોતાની તેમાં યોગ્યતા છે.
- પરંપરા તો છે એ દ્રવ્યની પર્યાય પરંપરારૂપે પરિણામે તેમાં પરની અપેક્ષા તો નથી પરંતુ તેને પોતાના દ્રવ્ય ગુણની અપેક્ષા [બધા] નથી. પર્યાયનો આધાર પર્યાય છે, ગુણ
- પર્યાયના પરંપરા સત્ય છે કે? સત્ય છે તેને તેનું જરૂર ન હોય. સ્વયંસિદ્ધ [નહિ. સત્ય પોતાની અપેક્ષાએ સત્ય છે. પરને લઈને પર્યાય છે નહિ.
- જીવના ગુણો પોતાને જાણતા નથી, જ્ઞાનગુણ જ પોતે પોતાને જાણે છે અને પરને જાણે છે.

f.2 – ૪ | જાપ-81

- રાગનું તત્ત્વ જ્ઞાનને સોંપે – જ્ઞાનનારને સોંપે કે જ્ઞાન શિખાવ્યું છે.
- સોનાનું કાટાના કણ ઉપર રહેલું છે – પ્રાપ્ત છે માટે સોનાને કાટાનું નામ હવેથી કાલ્યું છે. જેમ જેમ ગુણો હોય ત્યાં સોનાનાં કણ ગુણમાં જ્યાંથી છે. 'કણ ઉપરિ સ્તાત્ય' એ અણ ઉપરિ પ્રાપ્તિ સૌભાગ્યનાં કોણ, "પરધની" એ બધાને ઉપર છે.
- "તેને જો સરસ્વતીની મૂર્તિ દેખે છે, એવા સૌભાગ્યવાને સરસ્વતી પ્રાપ્તિ દેખે છે, જ્ઞાનીની પ્રાપ્તિ દેખે છે અને વાણી એને દેખાડે છે. → અને દેખાડે છે!
- "નિત્યમેવ પ્રસન્નાત્મા": નિત્ય પ્રસન્ન. ચિત્તમાં સદાય પ્રસન્ન રહો, જ્ઞાનમાં સ્થિતપણે ચિત્ત રહો અને તેને ઉપાસનારી વાણી પણ જ્ઞાનમાં સદા રહો.
- "એ રીતે કેવળ સરસ્વતીનું હસ્તાક્ષર થાય છે": ચિત્તમાંથી હસ્તાક્ષર થાય છે, જ્ઞાનમાંથી થાય છે અને વાણીનું નિમિત્ત છે. થાય છે માત્રાથી પણ એમાં વાણીનું નિમિત્ત છે તેથી એને પણ હસ્તાક્ષરનું સરસ હવેથી કાલ્યું છે.

ઉત્થાનિકા:- હવે (ત્રણ શ્લોકોમાં) ગ્રંથકાર કળશ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન કરવાના હેતુને આદરાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે:-

(શાર્દૂલ છંદ)

શ્લોક:

જાણે હું માત્ર શુદ્ધ જ્ઞ હું વળી ચૈતન્યની મૂર્તિ;
પરંતુ મોહી થઈ મારી પરિણતિ મોહના ઉદયે;
પરમવિશુદ્ધિને પામો હવે તે પરિણતિ મારી,
કરાવવાને શાન્ત કો રીતથી સમયસાર નવી. f-3.

શ્લોકાર્થ:- શ્રીમાન કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે કે: (સમયસારવ્યાખ્યયા એવ) જે સમયસાર (શુદ્ધાત્મા તથા ગ્રંથ)ની વ્યાખ્યા (કથની તથા રીત)થી જ (મમ અનુભૂતેઃ) મારી અનુભૂતિની કેવળ અનુભવરૂપ પરિણતિની (પરમવિશુદ્ધિઃ) પરમ વિશુદ્ધિ (સમસ્ત રાગાદિ વિભાવપરિણતિ રહિત નિર્મળતા) (ભવતુ) થાઓ. કોણ છે તે પરિણતિ? (પરપરિણતિહેતોઃ મોહનામ્નઃ અનુભાવાત્) પર પરિણતિનું કારણ જે મોહ નામનું કર્મ તેના અનુભાવ (-ઉદયરૂપ વિપાક)ને લીધે (સાકલ્યેન અનુભાવ્યવ્યાપિ-કલ્માષિતાયાઃ) જે અનુભાવ્ય (રાગાદિ પરિણામો)ની વ્યાપિ છે તેનાથી નિરંતર કલુષિત (મલિન) છે. કોણ હું તો હું? (શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તેઃ) દ્રવ્યદૃષ્ટિએ શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છું.

ભાવાર્થ:- કાવ્યાર્થ કહે છે કે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિએ તો હું શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર મૂર્તિ છું. પરંતુ મારી પરિણતિ મોહકર્મના ઉદયનું નિમિત્ત પામીને મોહ છે - રાગાદિસ્વરૂપ થઈ રહી છે. તેથી શુદ્ધ કારણની ક્રિયારૂપ જે કો સમયસાર ગ્રંથ છે તેની રીત કરવાનું કહ્યું કે આવું છું કે મારી પરિણતિ રાગાદિ રહિત થઈ શુદ્ધ થાઓ, મારા શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાઓ. બીજું કંઈ પણ - ખ્યાતિ, માન, પૂજાદિ આદરતો નથી. એવા પ્રકારે આચાર્યે રીત કરવાની પ્રતિજ્ઞાગાથામાં એવી પ્રાર્થના કરી છે.

સારાંશ:- હવે દેવ શાસ્ત્ર ગુરુ તીર્થ. પહેલો શ્લોક દેવનો કહે જાણે વાણીનો - શાસ્ત્રનો - દેવો. હવે સ્વયં

(પ.નં. ૩) ગુરુ. એ પોતે ગુરુ છે એવરે પોતાની વાણ ન કરવા, પોતે રીત કરે છે તો રીત કરવા કેમારું ગુરુપણું, જે મુનિપણું છે શુદ્ધિ કેની વૃદ્ધિ કેળે, એમ કહે છે. "સમયસારવ્યાખ્યા એવ" - 'એવ' શબ્દ છે પણ એનો અર્થ સમયસાર વ્યાખ્યાના વિષયમાં કેમારી શુદ્ધિ થશે, એને અશુદ્ધિ જાણે એમ અર્થ છે. હું રીત કરીશ ત્યારે મારું વાણીના દ્રવ્યના ઉદય પર રહેશે તથા, તેથી અશુદ્ધિ રહશે અને શુદ્ધિ વધશે.

. અહા! મારી દૃષ્ટિનો વિષય ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે, એ કહી પ્રકાશ્યો નહિ. જ્ઞાન તે પર્યાયનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન તે વાણી તો પણ જે દ્રવ્ય નિત્યાનંદ પ્રભુ તેના ઉદર કેમારી દૃષ્ટિનું પરિણમન થયું છે.

(પ.નં. ૪). 'પરેપર તો જગતો સહજ સ્વભાવ છે એમાંથી ઉદ્ભવ વાણી પ્રસિદ્ધ થાય છે.' તેમ 'સમયસારાય' એ શ્લોક થઈ ગયો. એમાં પણ સહજપણું સિદ્ધ કર્યું. 'સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે' પોતાની અનુભૂતિની ક્રિયાથી એ સહજ સ્વરૂપ છે તો એ પ્રકાર થાય છે. 'અનાદિનિધનાય' એમાંય સહજપણું સિદ્ધ કર્યું, કેમ કે ચૈતન્યભાવ જે રાગભાવ એ બધા ક્રિયાઓમાં પોતામાં વ્યાપક છે, એમ કહીને એને - ચૈતન્યને - જ્ઞેય કારણભાવ કર્યું દીધું. 'સ્વભાવ, સહજ સ્વભાવ પોતાના સર્વ ક્રિયાઓમાં વ્યાપક છે, એ પણ ત્યાં જ એ સિદ્ધ કર્યું, સ્વરૂપ

સાધક અને પ્રકાર સાધક.

- રીત એ એ નો શબ્દો એ અને પરફળ છે. એ રીત ફળાશ જ મારી પરમ વિશુદ્ધિ થાઓ, એમ તેને પ્રાર્થના કરવાની છે - હું મુનિ છું ઘણા દેવ ત્રણ તથાગતો આગમ દોષ ઘણા વિત્તપ એ એમ સિદ્ધ થે છે.
- "એ રીતથી જ" - એનો અર્થ એ કે મારી એ પ્રણાલી (દૃષ્ટિ) ઉત્તમ - મારા વિષયમાં છે. એ સાધક સ્થૂળ એ એમાં મારું વિષય છે અને [તેથી] નિર્મળ થશે - 'પરમ વિશુદ્ધિ અર્થાત્ - વિશેષ શુદ્ધિ, સમસ્ત રાગાદિ રહિત ઉત્કૃષ્ટ નિર્મળતા થાઓ.' એટલે રીતના ફળમાં મારી પરમ વિશુદ્ધિ થાઓ.
- હું નો "શુદ્ધિ સિદ્ધાત્મા મૂર્તિ" છું. સાધક 'ત' સ્વભાવ, સિદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવ મૂર્તિસ્વરૂપ જ મારું છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તો હું એવો જ છું. એટલે! આશ્ચર્ય કોઈ જ્ઞાનની પૂર્ણતાને ઓળખે છે.
- "મમ અનુભૂતિ" - એ અનુભૂતિ એ તો ખરી પ્રાર્થના, તે રીતના તથા "પરમવિશુદ્ધિ" ને પામો.
- સંતોનો અંતરના ત્રણ તથાના આત્માની અનુભૂતિ તો વર્તે છે એને તેના વિષયમાં પૂર્ણ સાધક સ્થૂળ પ્રભુ - એનો દૃષ્ટિમાં વર્તે જ છે. એટલે! મારું વિષય તો એ છે. એ વિષયમાંથી મારી દૃષ્ટિ ખસતી નથી, પરંતુ એ રીત ફળની ભૂમિ થઈ છે તે એ શાસ્ત્રના સાધો છે, એ વિશેષ સ્થાન્ય થાય એટલે સ્થિત્ય કાળમાં તે છે. એ રીતના તથા મારું અંદર તો અંદર શુદ્ધ દ્રવ્ય દૃષ્ટિ વર્તે છે, એથી મને વિશુદ્ધિ તો છે - નહિ એમ તો નહિ - પરંતુ પરમ વિશુદ્ધિ થાઓ, એમ તેને પોતાનો સાધક સ્વભાવ રીતના તથા વધશે, નિશ્ચયદૃષ્ટિ વધશે એમ તે છે. એટલે! [એકાગ્રતા તે છે તે] મારી શુદ્ધિ અનુભૂતિ છે.
- એટલે! તું કોણ છો? તું ક્યાં છું? કેવડો છો? તું જેવડો છો એવડો તને પ્રકાશ કાળ, તો, તત્ત્વદૃષ્ટિ, અંતર્મુખ અને સ્વાભાવિક સિદ્ધ થઈ જાય છે. એમાં નિયમપાદ છે એની સાથે પાંચેય વાદ છે - સ્વભાવ, પુરુષાર્થ, ભવિતવ્યતા, તત્ત્વદૃષ્ટિ અને (નિમિત્તનો સ્વભાવ) બધું છે. શુદ્ધિ વધશે એમ તેનો હું એ ભાવે જ, સ્વસ્વરૂપમાં અને રાગના ભાવે જ, હું પૂરતો વિભરાન રહેતો હું. એટલે! શું નોંધાયું!
- "પરમ વિશુદ્ધિ": વિશુદ્ધિ શબ્દ ઘણો વપરાય છે. શુભભાવ વપરાય છે, શુદ્ધભાવ વપરાય છે; દ્રવ્યમાં, ગુણમાં, નિર્મળ પર્યાયમાંય વપરાય છે, અને મલિન પર્યાય - શુભમાં પણ વિશુદ્ધિ (શબ્દ) વપરાય છે. [અને] "પરમવિશુદ્ધિ" એટલે "સમસ્ત રાગાદિ વિભાવ પરિણતિ રહિત ઉત્કૃષ્ટ નિર્મળતા થાઓ."
- એટલે અને પણ દ્રવ્ય અશુદ્ધિ છે, એ અનાદિની છે. એ અશુદ્ધિ ગઈ તો જે થઈ છે એવી એમ નહિ. એ અશુદ્ધિનો કોઈ એ અનાદિનો છે માટે.
- "હેતુ" એટલે કારણ. "એ પરપરિણતિનો હેતુ મોહ નામનું કર્મ છે" - નિમિત્ત. "એના અનુભાવ (ઉદયરૂપ વિપાક) ને લઈને" એને સહજ નહિ તો. પણ એના વિપાકમાં મારું જોડાણ થયું એને સહજે. મારી પોતાની પરિણતિ જરી નબળી - તત્ત્વદૃષ્ટિ [છે] એટલે એટલે જોડાઈ જાય છે.
- એટલે ત્રિકાળ નિયમસારમાં એમ તે છે કે જરી રાગ છે મુનિનું વધી એમ તે છે કે મુનિની દશા અને ક્રિયામાં ફેર આવે એવું જ છે. પ્રવચનસારમાં તે છે કે જેનાં મોહિનાં સાધ્યો છે એને અને મારી તેને છોકો - છોકરી પાંચ ગાયોનો છે, પાંચ રતન છે.

- મોક્ષનું તો નિયમ છે, પરંતુ પર્યાયમાં સિદ્ધની પ્રાપ્તિ માટે સમકિતીને સહજ કળાહિની છે. કળાહિની કમજોરી દશા છોડી દીધી છે, કે અમારા ખ્યાલ બહાર નથી. અને જો નાશ થઈ જાય તોય તો તું ક્યાંને ક્યાંય નથી.
- "અવિચલમ્ નિરંતર કાલત્રયિત": મારી પરિણતિમાં કમજોરીનાનો કોઈ કળાહિનો છે. અનુમાન - વ્યાપ્તિ કોણે? કળાહિ હું વ્યાપક છું. કળાહિનો કોઈ છે કોરોને નિર્ધાર કરે કળાનુબંધ રહી ગયા નથી કોણ નહિ, કે તો રહી ગયા છે. ત્યારે થાય કરે નિર્ધાર રહી ગયા છે), પણ કાંઈ કે કળાહિની પરિણતિ છે, ગઈ તો જ થઈ છે કોણ નથી.
- ક્યાંનો "અનુમાન" કે નિયમ છે, અનુમાન કે પોતાની અશુદ્ધ પરિણતિ છે તે નિરંતર મોજુદ છે. અને દશમા (ગુણસ્થાન) સુધી તો રાગનો કોઈ કરે કાબ્રાવ છે.
- કોઈ તીર દ્રવ્ય [હું] પૂરાં છું, કોઈ તીર પર્યાયમાં ગુણ ગુણ છું. કહાં (ક્યાંક) કાશ્મ પૂરો નહિ કોરોને કહાં (પરમાં) કાશ્મ કાય છે, પરંતુ કો મારા પુરુષાર્થની નબળાઈને લઈને કો રાગનું વ્યાપ્તપણું છે. કોઈના સ્વભાવ સન્મુખ થવામાં જ મારી પ્રધાન દશા છે, પરંતુ તેને કો રીતનો તાગ કાઢ્યો છે તેને તું હું + રીતથી મારી પરમ વિશુદ્ધિ તો.
- પાછો કાઈનો હિસાબ છે કહાં તો. જેટલું ત્રિકાળ શુદ્ધ છે કો પણ છે, પરિણતિ શુદ્ધ છે કો પણ છે કહે અનુમાન - ક્યાંના નિયમમાં જોડાણ - જે તેઓ છે કો નિરંતર "ક્યાંક" પણ છે. કહ્યા! પરંતુ તો જોઈ છે કોણ ચકાશે કોણ જોઈકો તે? આવી માણી, કોઈ કોઈ, વિપરીત કોણ ન હોય.
- "અને તું કોણ છું? શુદ્ધ ચિન્માત્ર મૂર્તિ." મારું મોજૂદગીપણું કેવું, કયું છે? (વસ્તુ દૃષ્ટિ કો) કોઈનો સહજ સ્વરૂપ જ હું છું. પૂરણ ચિત્ પ્રાગભાર મારું સ્વરૂપ છે. સહજ શક્તિ છે તે કોણ, કોરોને હું તો શુદ્ધ ચૈતન્ય સહજ સ્વરૂપ જ છું. મારી પરિણતિ પર્યાય દૃષ્ટિકો મેં તો, પરંતુ વસ્તુ દૃષ્ટિકો તો હું શુદ્ધ ચિન્માત્ર મૂર્તિ છું. કહ્યા! જોઈ નહિને સમાડી છે.
- મૂર્તિ કોરોને સ્વરૂપ. મૂર્તિ કોરોને કહીં બાકીનું રસ સ્પર્શવાળી મૂર્તિનું કહીં તમ નથી.
- વસ્તુ તો ચિત્ પ્રાગભાર ચૈતન્યસ્વભાવ પૂરણ સ્વરૂપ માત્ર મારી ચીજ છે. કપૂરાંશ નથી, કમજોરીના નથી, સંયોગ નથી, સંયોગી ભાવ - વિકાર - નથી, કોઈપણની પર્યાય પણ હું નથી. વસ્તુ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. જ્ઞાનને પણ વિશેષણ લગાડો તો સહજ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.
- (પ્રશ્નોત્તર:) - કહીં તો દૃષ્ટિનું જોર ક્યાં ફેર કરે પરિણતિની પર્યાયના ભોગ - શુદ્ધ કરે કમજોરી - કોનું જ્ઞાન ચકાશે વાર્ત છે. શુદ્ધ દ્રવ્યનું પ્રયોજન જોઈને છે કોણ જે જ્ઞાન કોરોને નથી, કોની દૃષ્ટિકો તો હું શુદ્ધ ચિન્માત્ર મૂર્તિ છું - કોણ ભેદ સમ્યગ્દૃષ્ટિ માને છે; પર્યાયમાં ફેર છે કોણે પોતાને ઉદ્દે કે પાત જુદી છે. 'જેવું સમકિત નિર્ધારનું કેવું સમકિત સિદ્ધનું' - સમકિતમાં ફેર નથી, ચારિત્રમાં કોરોચારમાં ફેર છે - કોણ સ્વરૂપચરણ સિદ્ધીમાં કાળે છે.
- ઉદ્દે ગુણસ્થાને તો, પણ કરે શુદ્ધ કોઈના સેવ્યા છે; ક્ષયા, નીચ, ક્ષયોપશમ કોરોયા નથી. ક્યાંના ચાર ભાગ પાડ્યાં કોનદિયાનો ભાગ તો ઉદ્દે ગુણસ્થાને છે. ક્ષાયકનો કોઈ છે જે, કોરોનું કાર્ય છે. કોરોનો ચૈતન્ય શુદ્ધ પૂરાણ ખીલાય છે.
- ઉદયસ્થાને ઉપદેશમાં રાગ કાળે છે, વિકલ્પ છે; ક્યાંકને વિકલ્પ વિના પાળી નીકળે છે.
- પરદ્રવ્ય ઉપર નહિ હોય તો રાગ થયા વિના રહે જ નહિ. "પરદ્રવ્યોનો દુઃખદાઈ" જેટલો રાગ છે કોરોનું બંધન છે, રાગની દશા જોતા છે. રીતના રાગનો પરદ્રવ્ય છે, પરંતુ તેના ઉપર કોરે ન દિનાં સ્વભાવના ધ્યેય ઉપર કોરે ક્યાંને, કો રીતથી તેનું મૂળ કાઢું છું? મારી

પરિગ્રહ રાગાદિ રહિત શુદ્ધ થાઓ.

"મારા શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાઓ" એનો અર્થ જો કે શુદ્ધ [જી] પ્રાપ્ત થશે જ. હું શીત હતો હું તો મારી કાયરતા પણે, તેથી મારાનો પ્રશંસાનો ભાવ મને કે તેવો અમને આદરણ નહિ. જેનું નામ 'કાલલબ્ધિ'- કાલ પ્રાપ્તિ- કાલને પ્રાપ્તિ થતાં કહે છે. એ પ્રમાણે એ શાસ્ત્રની શીત હતાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, એમાં ગાથાંક એના ક્રમની પ્રાપ્તિ થતી.

ઉત્થાનિકા - હવે મૂળગાથાસૂત્રકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ત્રણેના આદિમાં મંગળસ્તુતિપૂર્વક કહે છે:-

ગાથા:- ધ્રુવ, અચલ ને અનુપમ ગતિ પામેલ સર્વ સિદ્ધને
વંદી કહું શ્રુતકેવળી ભાષિત આ સમયપ્રાભૃત અહો! ૧.

ગાથાર્થ:- આચાર્ય કહે છે: હું ધ્રુવ, અચલ અને અનુપમ - એવી ગતિ વિશેષ નામક મુક્ત ગતિને પ્રાપ્ત થયેલ એવા સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કરી, અહો! શ્રુતકેવળીઓએ કહેલા આ સમયસાર નામના પ્રાભૃતને કહીશ.

સારાંશ: (ગાથાર્થ:-) • અહીં આચાર્ય કહે છે કે સત્, ચિત્, આનંદ એવું એનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ
પ્રધાન નં. ૫) છે, તેને હું અનુભવું છું અને અનુભવને જ્ઞાનના પ્રાણ માટે અને મારા હિતને માટે પૂર્ણ પરમાત્મા થયા એમને હું વંદન કરીને શરૂઆત કરું છું!

- અતીન્દ્રિય આનંદસ્વરૂપ એવું જ્ઞાન કરીને જ્યારે સ્થિરતાનો નાશ કર્યો અને પૂર્ણાનંદની જેને પ્રાપ્તિ થઈ તેને અરિહંત સિદ્ધ પરમાત્મા પરમેશ્વર કહેવામાં આવે છે. એ પરમેશ્વરને નમસ્કાર કરે છે. તો એમાં આસ્થાપણું તો એવું આવ્યું.
- પૂરણ આનંદને પ્રાપ્ત અનંત પરમાત્મા થઈ ગયા તમે કોઈ કાળ પણ પુરુષાર્થ કરે તો થોડા દિવસમાં પૂર્ણાનંદને પ્રાપ્ત થાય, તો અનંત તત્ત્વ શક્તિ એમાં એનાં થઈ ગયા છે.
- એ પરમાત્મ દશા થઈ તે 'ધ્રુવ' છે. હવે એને ગતિઓમાં રખડવાનું નહિ. એને જે અતીન્દ્રિય આનંદ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ એ એમને એમ રહે છે હવે. એ સિદ્ધ દશા એને હવે ફરી સંસારમાં આવવું નહિ, માટે ધ્રુવ કીધા. પર્યાય તો! વસ્તુ તો ધ્રુવ છે ત્રિકાળી. એ દશાને અહીં ધ્રુવ કહે છે.
- એ પૂરણ પદને પામ્યા એટલાંકે હવે ફરે એવું નહિ માટે 'અચલ' છે.
- 'અનુપમ': પૂરણ પદને પામ્યા એને ઉપમા ન હોય.
- જેને આત્માનું જ્ઞાન થયું તેને હવે પૂરણની પ્રાપ્તિનો તત્ત્વ અનંત ન જોઈએ, અલ્પ-તત્ત્વમાં એ પૂરણની પ્રાપ્તિ કરશે; તો એવા અનંતા સિદ્ધો થઈ ગયા.
- 'શ્રુતકેવળી ભાષિત' - સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ કહેલું અને શ્રુતકેવળી એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપનું જ્ઞાન જેને થઈ ગયું એમણે કહેલું એ સમયસાર નામના પ્રાભૃતને કહીશ. જ્ઞાનના હિતના માટે અને મને એ જ્ઞાનનો વિકાસ ઉઠ્યો છે માટે હું કહીશ.
- જ્ઞાયક આત્મા વસ્તુ છે તો એમાં અનંતી અનંતી પવિત્ર શક્તિઓ ભરેલ છે. એ શક્તિઓની પ્રગટ દશા જેણે કરી અને અજ્ઞાનનો નાશ કરીને પરિણામમાં જેણે બોધ કર્યું એને અહીં પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે.
- (ટીકા:-) • 'અહીં (સંસ્કૃત ટીકામાં) 'અહં' શબ્દ મંગળના અર્થને સૂચવે છે'!
- 'અહં': આત્મામાં જે સંસાર છે એનો નાશ થાય છે અને સ્વયં [પોતાને] હવે નવા શરૂઆત આનંદની થાય છે. આત્માના અનુભવની શરૂઆતને માટે 'અહં' શબ્દ મંગળને અર્થે વાપર્યો છે. શરૂઆત થઈ ગઈ છે મારામાં હવે એમ કહે છે.
- મંગળ અને તત્ત્વ એવા જે અંદર છે. મંગળ એટલે પવિત્રતા અને તત્ત્વ એટલે ગતિ-પ્રાપ્તિ. મંગળ તો એને કહીએ જેનાથી પવિત્રતા પ્રગટતા થાય.
- મારું અને મારાં: આ પુણ્ય-પાપ અને આ શરીર મારા એવો જે 'મારું' ભાવ અહંકાર

સંદર્ભ

- છે જે નિશ્ચિત્તપણે છે અને 'સત્ય' નામ માટે કોને સંગત થઈ છે.
- 'ગ્રંથના આદિમાં સર્વ સિદ્ધોને ભાવ-દ્રવ્ય સ્તુતિથી મારાના આત્મામાં તથા પરના આત્મામાં સ્થાપીને આ સમય નામના પ્રાભૃતનું ભાવવચન અને દ્રવ્યવચનથી પરિભાષણ શરૂ કરીએ છીએ-કોન શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે.':
- હું મોક્ષ જ આરાધ્ય અને આરાધક છું; આત્મા શુદ્ધ સૌખ્યઘન આનંદકંદ તેને હું ધ્યેયમાં લઈ અને વર્તમાન માટી ધ્યાનની દશામાં તેને ધ્યેય બનાવીને નિજસંવેદન તે ભાવસ્તુતિ કહેવામાં આવે છે. હું મોક્ષ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છું અને મારી નિર્મળ પર્યાય દ્વારા હું પરમાત્મપદનો આદર કરું છું.
- દ્રવ્ય સ્તુતિ શ્રીફળ છે-શુભ રાગ, તો આરાધક હું અને આરાધ્ય સિદ્ધ પરમાત્માને નમસ્કાર કરું છું કે દ્રવ્યનમસ્કાર છે.
- અંતે તો હું મારા આત્માને સેવું છું, એમાં મારી એકતાના છે કે મારો ભાવનમસ્કાર છે-ભાવસ્તુતિ છે; અને એમાં હું ક્યારે રહી શકીશ કે જ્યારે જે પરમાત્મા થઈ ગયા એને હું નમસ્કાર કરું છું. નિશ્ચિત્ત શાંતિ છે કે મારી ભાવસ્તુતિ છે અને શુભ રાગ છે કે દ્રવ્યનમસ્કાર છે.
- આત્મખ્યાતિ ટીકા મારા ગળા દ્વારા પ્રકાશ છે. ખ્યાતિ એટલે પ્રસિદ્ધિ.
- મારી વર્તમાન દશાએ એમાં કોનાં પરમાત્માનો સત્કાર કરું છું એટલે સ્વીકારું છું! કહેવાય! અનંત સિદ્ધ પરમાત્માઓ જે થઈ ગયા કે મારી પર્યાયમાં આવો એટલે વસ્યા, એટલે કે બધાને મારી પર્યાયમાં આદર આપું-એમનો આદર કે થઈ ગયો ? મારી દૃષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર ઠરી ગઈ છે, ત્રિકાળ પર ઠરી ગઈ છે.
- એ તો અનંત તીર્થના જીવ મહાત્માઓનાથી ઠરવાની ભાવદશા છે!
- હું મારા આત્મામાં ભાવનમસ્કારનું પ્રસ્થાનું રચું છું અને એ રીતે અનંત પરમાત્મા-ઓની આસ્થા જેને હોય અને જેને પરમાત્મા થવાની જિજ્ઞાસા છે એવા શ્રોતાઓના આત્મામાં પણ હું સર્વ સિદ્ધોને સ્થાપું છું-તારી દશામાં પ્રસ્થાનું રચું છું!
- એ શ્રોતામાં અનંત સિદ્ધોને ક્યાં પર્યાયમાં સ્થાપીએ છે અને એ ક્યાં છે? પડે છે ત્યારે એ સંબંધમાં ભાવ થઈ જાય છે, મુંઝાઈ નહીં તને માનતો હો પરંતુ મારી પર્યાયમાં અનંતા સિદ્ધોને સ્થાપું છું. એટલે શાને અનંત સિદ્ધોને દશામાં રાખીને હું કહીશ કે પાઠ [નું] સંભળ.
- 'ભાવવચન' કોરાને જાણની દશાનો જે વિકલ્પ થયો એનાથી હું કહીશ. અને દ્રવ્યવચન કોરાને વિકલ્પ શ્રોતાઓ એનાથી કહીશ.
- શરૂ કરું છું. શરૂ કરતાં કરતાં ક્યાં પૂરું થશે એ થાય ત્યારે જાણી લેજે.
- પરિભાષણ: પરિ એટલે સમસ્ત પ્રકારે એનું કથન શરૂ કરું છું.
- જેમ અનંત ભવો પરિભ્રમણ કરનાર છે એમ અનંત ભવો પૂરાણ સિદ્ધને પ્રાપ્ત થયેલા પણ છે.
- 'એ સિદ્ધ ભગવંતો, સિદ્ધપદને લહે, સાધ્ય જે આત્મા તેના પ્રતિદંદના રૂપાળે છે': . પ્રતિદંદ એટલે સામો ઉભતી-પ્રતિધ્વનિ સામે આવે તો? હું ભગવાન તને સિદ્ધ છો, તો સામો પ્રતિધ્વનિ આપણો આમ રૂંઝાંદ પાડીને "હું

આત્મા તું સિદ્ધ છો. જેવો પરમાત્માને તું છે એવો જ તમે પૂરા છો, પ્રગટિત છો તો અંતરમાં જ પ્રતિધ્વનિ (પડઘો) તારામાં આવ પાછો આવ છે – તું પણ પૂરા છો, પ્રગટિત છો.

- આત્મા સંબંધ છે અને એ આત્મા – સિદ્ધો – તેના પ્રતિષ્ઠિત સ્થાને છે. જેને હવે સંસાર દશામાં રહેવું નથી એવા પ્રાણીને સિદ્ધ ભગવાન આત્માના સંબંધમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એનું ધ્યાન કરે, વિચાર કરે તો આવા સિદ્ધ, આવા પરમાત્મા, આવા અંતરે હું છું.
- – જેમના સ્વરૂપનું સંભારી ભક્ત જાણે સિંચન કરીને, તે સમાન પોતાના સ્વરૂપને ધ્યાઈને, તેમના જેવા થઈ જાય છે...! જેને હવે સંસારમાં રહેવું નથી એવા પ્રાણીને સિદ્ધ ભગવાન [પોતાના] આત્માના સંબંધમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. એનું ધ્યાન કરે, વિચાર કરે તો આવા સિદ્ધ, આવા પરમાત્મા, આવો હું છું.
- ભક્ત જાણે જાણે તથા છે એવા જાણે સિદ્ધોના પરમાત્માનું જેવું સ્વરૂપ છે એમ ધ્યાન કરી તેમના જેવા થઈ જાય છે. સિદ્ધનું ધ્યાન કરીને સિદ્ધ જેવા થઈ જાય છે. માટે સિદ્ધનું ધ્યાન કરીને સિદ્ધને સ્થાપે છે.

પૃ.નં. ૬ "વસ્તુ" શબ્દ સાથે સર્વ સિદ્ધોને મેં મારી પર્યાયમાં સ્થાપ્યા છે એમ કહ્યું, આદર કર્યો. તમે કહો, ભગવાનની પર્યાય તો પણ અનંત સિદ્ધોને જાણવાની તાકાત છે તો અનંત સિદ્ધોને જાણની પર્યાય આદર કરે છે, અંતરમાં વંદન કરે છે અંતરમાં પોતાની પર્યાયમાં તેઓને સ્થાપે છે. સર્વ સિદ્ધોને મારી પર્યાયમાં જ્ઞાનસ્વભાવે અને દ્રવ્યસ્વભાવે રહ્યું છું. પણ અત્યારે પધારો. મારી પર્યાય આપને અત્યારે રાખવા જેવા. સ્વાગત (ધિરાણ) છે.

- પર દ્રવ્ય છે માટે સિદ્ધને અંતરમાં દ્રવ્યનમસ્કાર થાય છે, એમ નહિ. મારો ભાવનમસ્કાર [પણ] તેઓ છે. હું જ્ઞાનસ્વભાવે તો રહ્યું છું, પરંતુ Fitta દ્વારા પણ રહ્યું છું – વ્યવહાર. અને પણ પર્યાયમાં સિદ્ધ થવાના છીએ, તો અનંત અનંત સિદ્ધોને Nirfitta દશા દ્વારા અને Fitta દ્વારા મારી અંતરની પર્યાયમાં અને રાગમાં રહ્યું છું. રાગમાં-Fittaમાં-વ્યવહાર કાળું નથી રહ્યું છું. આ Nirfitta સંબંધનો Fitta છે.
- શ્રોતા તમે તો અયુક્તિયુક્ત તો કહો તમારી પર્યાયમાં અનંતને અંતરમાં તારણ તારો છે [તેઓ] તો પર્યાયમાં અનંત સિદ્ધોને અંતર સ્થાપવા જ છીએ. એવા શ્રોતાને જ શ્રોતા તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. અને જેને સિદ્ધપણાને પામવું એમ જે રાખી પણ સિદ્ધપણાને પામશે છે. તેઓ પામે કે ન પામે પણ છે જ નહિ.
- શક્તિમાં તો એ પૂરા છે પણ પર્યાયમાં નથી, એવી પર્યાયમાં [સ્થાપવા જ છીએ]. તું સિદ્ધનું લક્ષ સ્વભાવે કર! જરૂર સિદ્ધ થઈશ તારી પર્યાયની અંતરમાં તારણ હું કરું છું. અનંત સર્વજ્ઞોને પર્યાયમાં સ્થાપ્યા તો તારું લક્ષ સ્વભાવ સ્થિર જશે.
- હવે કહે છે શું? 'આ સમયસારના પ્રાભૃતનું ભાવસ્વભાવ અને દ્રવ્યસ્વભાવ પરિભાષાના દ્વારા કરીને છીએ – એમ શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કહે છે.'

- સમયસાર નામના પ્રાભૃતનું નાટકરૂપ [અભિનય] મારા કેવળજ્ઞાનના જે જ્ઞાનની દશા ઉઘડી છે એ દ્વારા ડ્રામેટિક ઇવેન્ટ કરતાં ચિત્ત આવે. જ્ઞાયક તો અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સ્તુતિ થઈને ઊભો પરંતુ ચિત્તમાં પણ થઈને ઊભો ચિત્ત એમને બાકર છે ? કોણ કહ્યું? સંચિત નહિ. તેથી ચિત્તમાંથી આવું પ્રગટ કરાવે છે ? ક્યાં પરમાત્મા નથી, સમયસાર નથી, ગણધર નથી એવો સંયોગ મળશે.
- સ્વભાવની ધારાએ સ્વભાવ પૂર્ણ થશે અને ચિત્તની ધારાએ પૂર્ણતાને સમજનારના સંયોગ પ્રાપ્ત થશે.
- જ્ઞાયકને અમને સંભળાવ્યું છે, પ્રભુતપની આ બારીમાં સ્પર્શ્યું થઈ છે.
- પરિભાષા : જ્યાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં ત્યાં તે સ્થાપન થયું, શાસ્ત્રનું રચ્યું. પરિ એટલે સમક્ષ પ્રગટ, [ભાવના એટલે] થયું. એટલે જે શીખીએ જે પ્રગટે, જે મળે, જે દેખે તે અને યોગ્ય જે શબ્દો હોય એને રચવા એનું નામ પરિભાષણ. પંચમકાળના પુણ્યીઓ માટે અને અને પંચમ કાળમાં ઊભીએ તો એને યોગ્ય પણ પરિભાષણ થશે.
- 'શાસ્ત્ર થઈએ ઊભીએ! આપણે જે થયું છે એ અમને જ્ઞાયક પાસે સંભળાવ્યું છે, પ્રભુતપની પણે સ્પર્શ્યું છે અને અમને પણ અંદરમાંથી ભાસી રહ્યું છે, એમાંથી શાસ્ત્ર થઈએ ઊભીએ.
- એ તો ઉદય વસ્તુ નિર્વિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ દશામાં સિદ્ધો રહ્યા છે, પરંતુ આ રીતે ડ્રામાના દ્વારા વસ્તુની સ્થિતિનું વર્ણન થાય છે.
- વોરકાનિ' શબ્દ પકડ્યો એને ? એના અર્થ આચાર્યદેવે 'ડ્રામેટિક' એમ કહ્યો 'શાસ્ત્ર થઈએ ઊભીએ' એમ કહ્યો. જે ભાવને એ જ કહેવાનો છે હો!
- ચિત્ત એ તો એ જ દ્રવ્યકર્મ છે. વાણી તો આકારરૂપ વ્યવહારનયે દ્રવ્યકર્મ છે. ચિત્ત એટલે એ જે અંતર્જલ્પ છે. નિર્વિકલ્પના - અંદર શાંતિ સમાધિ - એ ભાવનમસ્કાર, ભાવસ્તુતિ છે.
- અંતરમાં સિદ્ધને સ્થાપ્યા એ અંતરમાંથી રહી શકીએ નહિ, એમનું નિરીક્ષણ, નિઃસંદેહ જાણ. તું ભાવ આત્માનો પ્રભાવ [તો] રાખશે જ નહિ, પરંતુ અનંત થઈ મને સિદ્ધ દશામાં એમ પણ તું રાખશે નહિ.
- 'શાસ્ત્ર થઈએ ઊભીએ' એટલે પહેલી શરત ક્યાં મુદ્દા વારે ધ્યાન રાખવું પડશે.
- 'એ સિદ્ધ ભગવંતો, સિદ્ધપણાને લીધે, સાધ્ય જે આત્મા તેના પ્રતિસંદેહના સ્થાને છે, - જેના સ્વરૂપનું સંભારી ભક્ત ભક્તો ચિંતવન કરે, તે સમાન મારાના સ્વરૂપને ધ્યાવને, તેમના જેવા થઈ જાય છે અને....', અરાધ! તને પૂરા આનંદના નાથ છો, તો આને પ્રતિસંદેહ આવે છે ? પૂરા અનંત આનંદના નાથ તને છો. સિદ્ધને મારે જેવા સિદ્ધોમાં થઈએ એનો સામો અભાવ દેખાય છે ? તું તેઓ જ છું.
- જેવા સિદ્ધ છે એવો જ હું છું. મારી જાતમાં અને પ્રભુની જાતમાં ફેર નહિ.
- સ્વરૂપને ધ્યાનમાં ધ્યેય બનાવને, એનો રસ લઈને 'તેમના જેવા થઈ જાય છે.' એટલે ન થાય એવો પ્રશ્ન છે જ નહિ.
- પહેલું ચિંતવન પછી અંદર ધ્યાન રહે આમ ધ્યાવને એટલે ધ્યાનમાં તેના આનંદને લઈને - આનંદને પામે.

• 'અને આટલી ગતિઓની સિદ્ધિના જે પંચમગતિ મોક્ષ તેને પામે છે.' 19-4

• સિદ્ધને અમે કેમ સ્થાપ્યા અને વંદન કર્યું? ભાવકૃત્ય સ્તુતિ કેમ કરી? તે એનું સિંચન કરી અને સ્વરૂપ જેવું મારું સ્વરૂપ છે એમ અંતરમાં ધ્યાનને-ધ્યાન કરીને- સિદ્ધ જેવા થઈ જાય છે. 'પંચમગતિ મોક્ષ તેને પામે છે' એટલે જે સિદ્ધી પદવીને પામે છે.

(પૃ.નં.૭) • 'કેવા છે પંચમગતિ? સ્વભાવભાવરૂપ છે.' દરેક એ ગતિ કેવા છે, એ વાત આવે છે. સ્વભાવરૂપ છે એમ નહિ કીધું કેમ કે પદવિ છે ને? 'સ્વભાવભાવશ્રુતયા' - શ્રુતનો અર્થ રૂપ. સ્વભાવભાવ એટલે એની પદવિ ઉત્પન્ન છે. સ્વભાવ તો ત્રિકાળ છે પરંતુ અનંતા તો સિદ્ધભગવાન એની પદવિમાં સ્વભાવભાવરૂપ થયા છે- એકાભવરૂપી ભાવમાં સ્વભાવભાવરૂપ દશા થઈ છે. કહાન! તેને તેને ધ્રુવ તે છે. પદવિને ધ્રુવ તે છે. "તેને ધ્રુવપણાને અવલંબે છે.' એ તેઓ ઉદાસીને એવું આળ નહિ.

'આટલી ગતિઓ પરનિમિત્તથી થતી હોવાથી ધ્રુવ નથી, વિનાશિત છે. ધ્રુવ સિદ્ધોને પંચમગતિમાં એ વિનાશિતાનો વ્યવચ્છેદ થયો.'

• ગતિ પલટાય છે. સર્વસિદ્ધિની ગતિ તો એક તોય પછી કાય, મનુષ્યમાં આવ્યા કાય ક્યાં? ગતિ પલટાઈ પણ અવતાર ધારણ કરે એ વાતને જુઠી કરાવ. જે સ્થાનો ગયો ગયો એ સ્થાનો ઉગે જ રીતે હશે? એવાં તો અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષ ને ભાવી ભાવને કોલ્હાની દશા ધ્રુવ પ્રગટ કરી છે, ત્યાંથી વિનાશ પામે નહિ માટે તેને ધ્રુવ તે વાત આવે છે.

• 'ઈશાનમાં' શબ્દ [શ્રુતપાઠમાં] આવે છે ને? એટલે કહો! ઈશાનની ભાવનાને, એવા સમયસારને હું તોડ્યા. 'અહો' તોડે કેવળી એ તેવું અને શ્રુતકેવળી એ તેવું અહો! એવા તેવાનો અવતાર આવ્યો છે ને! સમયસારને પણ કોવ્યો છે સમયસારમાં, એમ તોડે કહો! કાયરપણું ભગાડે છે. કહાન! કોઈ પણ ક્યારે હોય એમ તે છે. સાધારણ ભાવાને (સામંતર પુણ્યને) તોડ્યું, એ જે સમજ્યું અને શ્રુતકેવળી પાસે સરજ્યું, એ હું તોડ્યા. એનો અર્થ જ એ થઈ ગયો કે ભગવાન પાસે સમજ્યું છે અને શ્રુતકેવળી પાસે સરજ્યું છે. એવાંને કેટલો ઈતિહાસ નીકળે છે?

• 'વળી તે ગતિ કેવા છે? અનાદિ કાળથી અન્ય (પર) ભાવના નિમિત્તથી થતું જે પરમાં મમતા તેની વિભ્રાંતિ (અભાવ)વશ અસ્થાનમાં પામ્યા છે. એ વિશેષણથી, એવાં જે ગતિઓને પરનિમિત્તથી જે મમતા થાય છે તેનો પંચમગતિમાં વ્યવચ્છેદ થયો.'

• મમતા તે મમતા એટલે નહિ. ધ્રુવમાં તો અસ્તિત્વ[ગુણ] સ્થાપ્યું તેનું [અને] એ અસ્તિત્વ એટલે નહિ એમ ત્યાંથી કરે નહિ એમ સ્થાપ્યું.

• સિદ્ધની આજ્ઞાથી આવે છે પાછો. એટલે નહિ એટલે ધ્યાને પામ્યા એવા અનંતા સિદ્ધોને જે પદવિમાં સ્થાપ્યા - એ કોણ સિદ્ધો છે એમ તે છે.

• 'વળી તે કેવા છે? જગતમાં જે સમસ્ત વિકારોથી પદાર્થો છે તેનાથી વિભ્રાંત અજ્ઞાન મહાત્મ્ય હોવાથી તેને તેઓની ઉપમા મળી શકતી નથી. એ વિશેષણથી, એવાં જે પરસ્પર વિશેષિત સમાનપણું મળી આવે છે તેનો પંચમગતિમાં વ્યવચ્છેદ થયો.': • સિદ્ધ કેવા છે? સિદ્ધ જેવા. સંસારીનું સુખ, ઇન્દ્રના સુખ જેવું; ઇન્દ્રનું સુખ સંસારીના સુખ જેવું એવું, મળી આવે પણ એવાંથી તો

(પણ સમાન)

માણે એવું છે નહિ. સિદ્ધની ગતિમાં કંઈ ઉપમા મળી શકે એમ નથી.

- 'વળી તે કેવા છે?' - એ વિશેષ કહ્યું. [૨૫] પાંચમાં ના ત્રણ છે - દ્રુપ, અચલ અને અનુપમ. હવે એગતિ છે એ અપવર્ગ છે એમ સિદ્ધ કરવું છે.
- 'અપવર્ગ તેનું નામ છે. ધર્મ, અર્થ, અને કામ - એ ત્રિવર્ગ કહેવાય છે; મોક્ષગતિ આ વર્ગમાં નહિ હોવાથી તેને અપવર્ગ કહી. - આવા પરમગતિને સિદ્ધાત્માઓએ પામ્યા છે.': મોક્ષગતિ પુણ્યમાં નથી, પંચેન્દ્રિયમાં નથી અને વિષયમાં નથી, વર્ગ વિનાની છે. અહાહા! એના જ્ઞાનમાં એનું જ્ઞાન આવ્યું કોઈએ તે સિદ્ધગતિ આવી છે. ત્યાં પુણ્યેય નથી, વિષય વાસના નથી અને ઇન્દ્રિય નથી.
- 'તેમને પોતાના તથા પરના આત્મામાં સ્થાપીને': - તિનાર અને કોંકણનારા બેય 'વોરહાનિ' માંથી નીકળ્યા. અને બેય જણામાં સિદ્ધપણું સ્થાપું છું.
- અને ત્યિની દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયને જાણે તો પોતાના આત્માને જાણે અને એનો મોહ નાશ થાય. સિદ્ધપદને તેમની પર્યાયમાં સ્થાપું છું એટલે એનું સદ્ધ પણ દ્રવ્ય ઉપર રહ્યો અને એમાંથી વાત કોંકણશે તો એની શુદ્ધિ થઈ જશે.
- 'સમયનો (સર્વ પદાર્થોનો અથવા જડ પદાર્થનો) પ્રકાશ એવો જે પુદ્ગલનામનો અર્ધપુદ્ગલનો અવયવ (અંશ) તેનું, અનાદિ કાળથી ઉત્પન્ન થયેલ મારા અને પરના મોહના નાશ માટે, હું પરિભાષણ કરું છું.': • આ તો જડાણની વાણી, અર્ધની વાણી એનો શો અંશ છે, પુદ્ગલ તો મારી પાસે ક્યાં છે? અસ્તિત્વ એમ નથી કહ્યું પણ અર્ધ - જેને કંઈ ગતિ નથી એવા પુદ્ગલ જડાણના પ્રદેશનો એ અંશ છે કાળો.
- મારામાં જડી અસ્તિત્વનો અંશ છે એનો પણ નાશ થશે અને શ્રોતાઓના પણ મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનના નાશ થવા માટે હું આ કહું છું: મારા મોહ અને પરના મોહના નાશ માટે આ પરિભાષણ કરું છું.
- 'પરિભાષણ' એ તો? કહીશ હું. શું? પરિભાષણ એટલે જે જે સ્થાને જરૂર હોય ત્યાં તે જ્ઞાન આવશે, સાચા રસના અહોભાવ થશે. એવા પરિભાષણને હું કહીશ.
- જોરદાર જુઓને કહ્યું છે!! સિદ્ધને ઓળખી છે કેમ? પ્રભુ તમે ફરિ અને અને અહીંયા કેમ, તમે જ્યાં અહીં આવો પછી હું પણ તમારી પાસે આવીશ ત્યાં ફરિ. મારી પર્યાયમાં તમે પધારો પછી તમે જ્યાં હો ત્યાં [હું] આવીશ.
- મને પ્યારાલા દયાળુ સમયસારને કહીશ. અહાહા! જ્ઞાનપુંજ કરીને કહીશ.
- મોહ (રાગ) સમુદાય વાપર્યો છે. પોતાને દર્શનમોહ નહિ અને શ્રોતાને દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ બેય હોય.
- આખેય અનુયોગમાં કહેવાનો આશય સ્વદ્રવ્યનો આશ્રય કરવાનો છે કે જેથી જ્ઞાનરાગના પ્રગટે. અહો સિદ્ધના સાંભળવાં જવાનો ~~અર્થ~~ માર્ગ તો આ છે. અને પંચમ આરાના સાધુ માટે અમારી આ વાણી સાધારણ છે અને એનું ફળ સાધારણ [છે] એમ ન સમજે.
- 'કયો છે તે અર્ધપુદ્ગલનો અવયવ? અનાદિનિધન પરમાણુ શબ્દબ્રહ્મરૂપે પ્રકાશિત હોવાથી, સર્વ પદાર્થોના સમૂહને સંક્ષેપ કરનાર ત્યિની જ્ઞાનવાણ સ્વરૂપે પ્રગટ હોવાથી અને ત્યિની આના નિરવયની સંક્ષેપ સંભળનાર તેમજ પોતે અનુભવ કરનાર એવા શ્રુતકેવળી ગણધરદેવોએ ~~કહેલ~~ હોવાથી પ્રમાણપણાને પામ્યો છે.':

- વાણી એ તો અનાદિની નીતિ જ છે એમ તે છે. દિવ્યધ્વનિ એનાદિ કેવળી વાણી તિર્યંચોની નીતિ જ છે. નિદાન એટલે એમ નહિ.
- એ ભગવાન પરમબ્રહ્મ છે એવા આત્મા આ વાણી પણ શબ્દબ્રહ્મ છે. સર્વ ચૈતન્ય શબ્દ પૂરતા-બધા વાતને તૈયાર છે. જેમ ભગવાન આત્મા પરમબ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે એમ વાણી પણ સર્વનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તૈયારી તે શબ્દબ્રહ્મ છે.
- તેને 'પ્રુતિપછી ભાષિયું' એ શબ્દ પણ એ તેની વ્યાખ્યા આપે છે.
- અંતે ફિર તે ઊભા પદાર્થને જાણવું એ અસદ્ભૂત છે, પરંતુ અહીં તો વિકલ્પોનો સર્વ પદાર્થને સાક્ષાત્ કરવા એવો ભાવનો સ્વભાવ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.
- એનો દ્રવ્ય, એનાં દ્રવ્યોના એનો ગુણો, એની પર્યાયો એના ક્રમબદ્ધ પર્યાય છે એવા નિશ્ચય- સમ્યક્ છે.
- તેવ આમ તે છે ? 'પ્રુતિપછી ભાષિયું' કર્યું છે, કોણે કર્યું [વાણી અને પ્રુતિપછી] કોણ કરે ? ? કોણ આમાંથી નીકળે છે. નિશ્ચયનયમાં આપણા એ શબ્દ જુદા પાડ્યા છે.
- કેવળી ! નિશ્ચયનય !! મહાપુરુષોની કુંદકુંદ મુનિ, સત્યપુરુષોની કુંદકુંદ કુંદકુંદ કુંદકુંદ એ અંદરના પુરુષ- સમ્યક્ વાણી ભગવાનના પ્રભાવક કહેવું છે, અંતે પાલ.
- બીજું 'વાણીકોના નિશ્ચયની સાક્ષાત્ સંભળાવ્યું'- બોલે દીધું અને એણે સંભળાવ્યું એમ નહિ. ભગવાનની નિશ્ચયમાં ભગવાનની વાણી સંભળી તો ખરી સીધી સીધી સંભળી ત્યાં અને અનુભવ દ્વારા, એટલું સંભળાયું એમ નહીં.
- બીજાએ કહ્યું એટલે કુંદકુંદ કુંદકુંદ માનું છું, એમ નહીં. મોટાના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ અનુભવ દ્વારે જાણનારા, જુઓ આ પ્રુતિપછીઓ !! એ શાસ્ત્રની પ્રભાવના શ્રોતાને છે કે આ શાસ્ત્ર વાણીના પ્રમુખે નીકળેલું છે અને નિશ્ચયની પ્રુતિપછીઓએ કહેલું છે. એણે સંભળાયું છે અને અનુભવ્યું છે, એમનાથી કહેલું એ સંભળાયું છે.
- અને ભગવાનનું સંભળાયું છે પણ ટેલીફોન તો અને ગણધરો પાસેથી વહ્યાં કરી છે. અને તો વિષય વાર ગણધરોએ. ગણધરો નિશ્ચયની સહાય લેવા વહે - એમ કુંદકુંદાચાર્ય તે છે.
- (બોલનારે) તે છે કે ભગવાને તો એમ જાણ્યું છે. આ જ સાચું છે અને બીજું સાચું નહિ એમ કેમ ? વાણી એનેના ભાગે નીકળી નહિ આ જ સાચું છે એમ કેમ કહ્યું ? - એમ નહિ એમ નહિ પ્રભુ ! તું રહેવા દે Guy !
- અંતે કહ્યું અને બીજાએ અંતે કહ્યું એમ નહિ. સાક્ષાત્ ભગવાનની વાણી આમ સીધી ફિરે પડી છે અને એણે અનુભવ દ્વારે કહીએ છીએ. (જુઓ અનુભવ 12)
- પછી તેઓ ? મારા બોલવાથી કહી દો., પણ એણે આચાર્યે જરી એટલો વિષય રહ્યાં છે. કુંદકુંદ મારે પ્રભાવનાને પામશે એમ ન પહેલું કહ્યું એવું. એ સર્વજ્ઞ પ્રભુની એક્ષિત રહ્યાં અને તે સર્વજ્ઞને વાણીવાળા રહ્યાં, શરીરવાળા રહ્યાં- એમ શરીર રહિત સિદ્ધ થયા એ બધા તેઓ કરતાં છે તે નહિ ? તે એ ફિર છે. તો જેને હજા વાણી છે અને સિદ્ધ થયા નહિ અને સર્વજ્ઞ થયા છે, તો એની તેવી સ્થિતિ, તેવી દશા છે તે નહિ ? કેટલે સિદ્ધ તે છે- ભગવાન મહાવિદેહમાં વિચરે છે. કેવળી ! ઘણું સંભળાયું છે.

- અને પાંચમી ગાથામાં એમ કહ્યું કે આપણે આ ગ્રંથને અનુસરીને શુદ્ધાત્માનો ઉપદેશ આપીશું. એમની ઇચ્છા આત્મા શુદ્ધાત્માનો ઉપદેશ કરવાની.

(પ્રશ્ન ૮) (ભાવાર્થ-) • 'ગાથાસૂત્રમાં આચાર્યે 'પરિણામિ' કહ્યું છે તેનો અર્થ ટીકાકારે 'પંચ પરિવર્તનો' ધાતુથી 'પરિણામિત' કર્યો છે. તેનો આશય આ પ્રમાણે સૂચિત થાય છે: ચૌદ પૂર્વમાં જ્ઞાનપ્રવાદ નામના પાંચમા પૂર્વમાં બાર 'વસ્તુ' અધિકાર છે; તેમાં પણ અંત અંતના બીજા બીજા 'પ્રાભૃત' અધિકાર છે. તેમાં દશમાં વસ્તુમાં 'સમય નામનું જે પ્રાભૃત છે તેના મૂળ સૂત્રોના શબ્દોનું જ્ઞાન તો પહેલાં મોટા આચાર્યોને હતું અને તેના અર્થનું જ્ઞાન આચાર્યોની પરિપાટી અનુસાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્યને પણ હતું.'

- અર્થ તો, મૂળ શબ્દો નહિ. શબ્દો જે હતા તે જાણતા તે પરમાણુ અર્થોનું જ્ઞાન હતું.

- 'તેમણે સમયપ્રાભૃતનું પરિણામિત કર્યું- પરિણામિકસૂત્ર બાંધ્યું. સૂત્રની દશ ગાથિકાઓ દ્વિપામાં આવતા છે તેમાં અંત 'પરિણામિક' નામે પણ છે. અધિકારને જે પ્રકારે સ્થાનમાં અર્થ દ્વારા સૂચવે તે પરિણામિક કહેવાય છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય સમયપ્રાભૃતનું પરિણામિક કરે છે એટલે કે સમયપ્રાભૃતના અર્થને જે પ્રકારે સ્થાનમાં જણાવનારું પરિણામિકસૂત્ર રચે છે.

- શબ્દો તો હતા જ નહિ. અર્થ દ્વારા જ્ઞાન થતું. અર્થને સૂચવે એમ કહ્યું છે. એ અર્થને પ્રકાશે રચતા એટલે પરિણામિક એને કહીશું. જે કોઈને જેની જરૂર છે, તે સ્થાનમાં તે સૂત્રોના અર્થો સાંભળે એમ.

- 'આચાર્યે ત્રણ અર્થે સિદ્ધાંતે નમસ્કાર કર્યો છે. કેવળીને શુદ્ધ આત્મા સાધ્ય છે અને સિદ્ધ સાક્ષાત્ શુદ્ધાત્મા છે તેથી તેમને નમસ્કાર કરવા ઉચિત છે.' • જેને શુદ્ધ આત્મા સાધ્ય છે એવા કેવળીથી જ્યાંને અહીં (નમ્યા છે), જેઓ શુદ્ધાત્મા સાધ્ય નથી એની અહીં વાત નથી. (શ્રોતા: સાધારણ અરિહંત પરમેષ્ઠી છે) શુદ્ધાત્મા છે પરમેષ્ઠી પણ શુદ્ધ છે.

- 'સિદ્ધ પરમેષ્ઠીનું નામ લઈ નમસ્કાર કેમ નથી? તેની ચર્ચા ટીકાકારના મંગલ પર ટિપ્પણ છે તે અહીં પણ જાણવા. સિદ્ધોને 'સર્વ' એવું વિશેષણ આપ્યું છે; તેથી તે સિદ્ધો અનંત છે એવો અભિપ્રાય બતાવ્યો અને શુદ્ધ આત્મા કોઈ જ છે 'એવું કહેનાર અન્યમતિઓનો વ્યવહાર દૂર કર્યો.': • ત્રણ તત્ત્વમાં સિદ્ધ તત્ત્વ અનંત સિદ્ધ જ હોય અને બે સાર કે સંખ્યાત અસંખ્યાત સિદ્ધ હતા, એમ છે જ નહિ.

- 'શ્રુતકેવળી શબ્દના અર્થમાં, (૧) શ્રુત અર્થાત્ અનાદિનિધન પ્રવાહરૂપ આગમ અને કેવળી અર્થાત્ સકલ હેય તત્ત્વ, તેમજ (૨) શ્રુત-અપેક્ષાએ કેવળી સમાન એવા ગણધરદેવાદિ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાનધરો તથા; તેનાથી સમયપ્રાભૃતની ઉત્પત્તિ થઈ છે.: • પહેલાં 'શ્રુતકેવળી ભગવાન' કહ્યું છે. ઠેકાણે ઠેકાણે એ આવ્યું છે. (બે પ્રકાર કહેવા છે). શ્રુતના બે અર્થ જુદા કર્યા. શ્રુત અને કેવળી. (૧) પ્રવાહરૂપે આગમ અનાદિનો છે. ત્રણ તત્ત્વમાં આગમ તત્ત્વ પહેલું કહ્યું નથી અને અધ્યાત્મમાં આગમ દ્રવ્ય હેય કહ્યું નથી. અનાદિ અનંત પ્રવાહરૂપ શ્રુતજ્ઞાન- શ્રુત આવ્યું જ જાય છે. [૨] કેવળી શબ્દથી સકલ અને પરમાગમના જાણનાર શ્રુતકેવળી કહ્યા. ત્રણ તત્ત્વમાં ત્રણ તત્ત્વને જાણનારની દયાનિ કે કિ' નહોતી? તારામાં અનંતા ગુણો છે તે કે'કિ ન હતા? અને કે'કિ તેનો અંત આવશે? કે'કિ એની પરાકાષ્ઠા પૂરી થઈ જશે.

- નિયમસારમાં તો બંને શબ્દ જુદા જ છે. કેવળી, શ્રુતકેવળી ભગવાન એવો બોધ્યો

પાઈ છે એ ભાવને અહીં લખ્યો છે. એ અનાદિ-અનંત ક્રિયાની અને દ્રવ્ય-ક્રિયાની સમવયાપ્તિની સ્થિતિ થઈ.

- 'એ રીતે ગ્રંથના પ્રમાણના જ્ઞાન અને પોતાની બુદ્ધિએ પદાર્થનું સ્વરૂપ કહેવાનો નિષેધ કર્યો; અન્યવાદી દૃષ્ટાન્ત (આપ્તવાણી) પોતાની બુદ્ધિએ પદાર્થનું સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારે કહી શકાય છે એનું અસત્યાર્થપણું જણાવ્યું.' : • એ ગ્રંથે પ્રમાણાનાં પાસાં છે કે જ્યાં દ્રવ્યદ્રવ્ય એ પણ અનાદિ-અનંત છે અને તેનાં ભાવદ્રવ્યની ક્રિયાઓ પણ અનાદિ અનંત છે અને સંતતિ પણ અનાદિ અનંત છે અને એનો હેતુ પણ અનાદિ અનંત છે. પહેલા સંતતિ એ કેવું હતું એવું અને દ્રવ્યક્રિયાઓ પહેલા એ કેવું હતું એ નહિ. એ રીતે આ ગ્રંથ સત્ય છે એમ તેમાં સિદ્ધ કરી દીધું; અને પોતાની બુદ્ધિએ ક્રિયા કહેવાનો નિષેધ કર્યો. 'સિદ્ધો પરાં સમાસમાય' - સિદ્ધો પરાં-ભાવાર્થે એ સિદ્ધ અનાદિની છે એ સિદ્ધિ કરી છે એમ નહિ, એમ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં આવે છે.
- પદ્મપુરાણાધિકારિક્ષેત્ર નિયમસારમાં કહે છે કે એ રીતે તો અનાદિ સંતાનો ચાલ્યા જ આવે છે. એ રીતનો ભાવ સંતાનો ચાલ્યો જ આવે છે, કંઈ નવું નથી એમ નહિ.
- અદાહા! એ ભાવ-દ્રવ્યભાવ; એ ભાવ-ક્રિયાભાવ, એ વાણી એ ક્રિયા આદિના આશ્રયે અનાદિ છે.
- જ્યાંનાંચાર્યની રીતમાં છે. એ ભાવ પણ જે રીતે છે તે રીતે એ બરાબર જાણે તેને ઉદ્દેશ ભાવોનું જ્ઞાન યથાર્થ થઈ જાય.
- અન્યવાદી આપ્તવાણી પોતાની બુદ્ધિએ પદાર્થનું સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારે કહી શકાય છે એ ઉલ્લું જૂઠું છે. એ વાણી પરમાત્માની કહેલી, દ્રવ્યક્રિયાની કહેલી અને વાણી વાણીરૂપે આવી ગઈ [છે]. એવાનાંઓ પોતાની ક્રિયાએ વાણી કે એ જ્ઞાન નહિ. શાસ્ત્ર ક્રિયાએ રહે એને ભાવ પોતાને ઠીક લાગે એમ ગોઠવે એ પરંતુ માન્ય નહિ.
- 'આ ગ્રંથના અભિધેય, સંબંધ, પ્રયોજન તો પ્રકાર જ છે. શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ તે અભિધેય છે. તેના વાચક આ ગ્રંથમાં શબ્દો છે તેનો અને શુદ્ધ આત્માનો વાચ્ય-વાચકરૂપ સંબંધ તે સંબંધ છે. શુદ્ધાત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવા તે પ્રયોજન છે.'
- શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ તે અભિધેય-ધ્યેય [છે]. શુદ્ધ વસ્તુ તે ધ્યેય, ધ્રુવ તે ધ્યેય છે. ધ્રુવને ધ્યેય કહેવાનો અહીંયા આશય છે આપો. અભિધેય કોને શું કહેવાનું છે? શુદ્ધાત્મા.
- આ ગ્રંથના શબ્દો છે એ વાચક છે. વાચક શબ્દો અને વાચ્ય આત્મા શુદ્ધ ધ્યેય એ વાચ્ય-વાચક તો સંબંધ છે.
- પ્રયોજન તો શુદ્ધ ભગવાન આત્માના સ્વરૂપની - પર્યાયની - પ્રાપ્તિ થવા તે પ્રયોજન છે.
- વાચક શબ્દો અને વાચ્યને નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ છે. વાચક વાચ્યને બતાવે છે.

ગાથા-૨

|૨-૧

ઉત્થાનિકા:- પ્રથમ ગાથામાં સમયનું પ્રાભૃત હોવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ત્યાં એ જિજ્ઞાસા થાય કે સમય એટલે શું? તેથી હવે પહેલાં સમયને જ કહે છે:-

ગાથા:- જય ચરિત-દર્શન-જ્ઞાનસ્થિત સ્વસમય નિશ્ચય જાણવો;
સ્થિત કર્મપુદ્ગલના પ્રદેશે પરસમય જય જાણવો. ૨.

ગાથાર્થ: હે ભવ્ય! જે જય દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિત થઈ રહ્યો છે તેને નિશ્ચયથી સ્વસમય જાણ; અને જે જય પુદ્ગલકર્મના પ્રદેશોમાં સ્થિત થયેલ છે તેને પરસમય જાણ.

સારાંશ:- - કોને સમય કહ્યો એની વ્યાખ્યા ઉપર ગાથાથી કહે છે. તો હવે પ્રાભૃત કહેવા માંગો છો તો સમય એટલે શું?

(પા.નં.૮)

- જીવો 'ઉપાધિ' એટલે કે મહત્ત્વ. જ્ઞ શક્તિમાં પહેલી 'જાણવાશક્તિ' લક્ષણ છે તે એટલે ઉપાધિ છે. ભગવાન આત્મા ત્રિકાળ પોતાની જાણવાશક્તિ એટલે ગુણ એટલે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત આનંદ અને અનંત ઉપ એનાથી જાણવું જાણન સ્વભાવથી છે. જે રીતે જય એ વસ્તુ તે રીતે જાણો અને જય કહીએ.
- દર્શનજ્ઞાન ચારિત્રથી જાણે તે જય છે. ત્યારે એવો જય જાણવો હોય. તેને સ્વસમય જાણ. અહાહા! આદરણીય છે. જે જાણતો નથી એને તે છે જાણ. જાણને એ રીતે જોયો, માન્યો અને અનુભવ્યો એને સ્વસમય કહેવામાં આવે છે.
- (ગાથાર્થ:-) 'હે ભવ્ય! જે જય દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિત થઈ રહ્યો છે તેને નિશ્ચયથી સ્વસમય જાણ;' અને ખરો આત્મા જાણ.
- ત્રિકાળ પોતે સાધુ છે ને! તેથી છઠ્ઠી ગાથામાં પોતે પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત દશામાં છે એનો નિષેધ થઈને જ્ઞાયકભાવ છું એમ કહ્યું છે. ત્રિકાળ પોતાની સ્થિતિને ધારણ કરી રહ્યા છે.
- આ એકાગ્રપણું જોઈએ, એટલે વારંવાર એનું મંથન (ઘોલનપણું) જોઈએ. 'હું તેને પ્રાપ્ત કરવા એમાં ને એમાં શું મારા છે?'- એમ કહે છે.
- દ્રવ્ય તો એટલા છે. એમાં દ્રવ્ય ઉપાદાને જે દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર થયું તો એ તો દ્રવ્યને આશ્રયે થયું છે, અને એટલે તો કહે છે કે જય દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર પર્યાયમાં રહે તેને સ્વસમય કહે છે. જે જય અનાદિથી કર્મના પ્રદેશો એટલે (વિકાર) ભાવ એટલે વિકાર એમાં રહે છે, એ તો પરસમય છે. એ આમ રાગમાં રહતો હતો, એ હવે સ્વભાવમાં રહે છે એમ બતાવ્યું છે.
- જય જાણતા દ્રવ્યમાં રહે છે એમ નહીં, પણ એ દ્રવ્ય જય પોતાના સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાનચારિત્રમાં રહે છે તેને સ્વસમય જ્ઞાન આત્મા જાણ. દર્શન આત્માને આશ્રયે થયું એમ ન કહતાં દર્શનમાં આત્મા સ્થિર થયો; એ નિર્મળ પર્યાયમાં આત્મા આવ્યો [એમ કહ્યું છે].

(પા.નં.૯) દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રની સાથે અનંત ગુણની પર્યાય નિર્મળપણે થઈ છે પરંતુ અહીં દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર મોક્ષનો જે માર્ગ એને મુખ્યપણે કહ્યું છે.

- ક્ષેત્ર તરીકે શરીર પ્રમાણે એને પોતાનું ક્ષેત્ર એટલે પ્રદેશ પ્રમાણે, પરંતુ એના જે ગુણોની સંખ્યા અનંત અનંત એમાં કહેતો પણ કહી નહીં. અનંતને અનંત ગુણા વર્ગ કરો તોપણ એ ઓછા ગુણ જેમાં નથી એવું એ (આત્મા) નાથ. એના જેટલા ગુણો છે તેટલાં જ એની એક સમયમાં અનંતી પર્યાય છે, એમાં પહેલાં પણ એ શક્ય નથી. આ ગંભીર

(ભાષ્ય) સંવિત્ સિવાય તિષ્ઠતે કોયું નથી, જાણ્યું નથી અને થયું નથી. આવા અનંત અનંત જાવસ્વરૂપ ગુણ- એ અનંતધર્મોમાં રહેલું એક ધર્મપણું તે દ્રવ્ય છે 'એક આગાન તેહો.

- આ વાત બહોળા વહોળા છે તિષ્ઠ કે તેહોમાં આવતા નથી. કે એ અનંત ભાવમાં એ અનંતની સંખ્યાનો છેલ્લો ગુણ કયો? કયું છે જ નહીં. (છેડો હોય તો છેલ્લો હોયને)
- અનંત-અનંત તો તે છે પણ અનંત અંદર તું શાંતે? સમય અને, કોઈ અસંખ્ય પુદ્ગલ અને જાણની સંખ્યાનો છેલ્લો 'આ' એનો છેડો નહીં.
- જાણની એક પર્યાય છે તેના પ્રમાણે. શેયે કરીને? કે અનંત કાલના, અનંતા પરમાણુ એ શેય. એક સમયની [જાણની] પર્યાયમાં પ્રત્યેક ત્રિકાળ એના જાણનો અંત નથી. તે બધું એટલે એક સમયની પર્યાયમાં જણાય જાય જ્ઞાનની પર્યાયમાં રહે, ક્યાં-જ્ઞાનની તો વાત શું કરવા? એક એક સમયની પર્યાયમાં પણ અનંતા અસ્તિત્વ પ્રતિષ્ઠિત છે. છે અંશોનો છેડો નહીં. એવા અસ્તિત્વ પ્રતિષ્ઠિતનો છેલ્લો ક્યો? - એમ નથી.
- અનંતા ગુણોની પર્યાય ત્યાં વ્યક્ત થઈને સ્થિર થાય છે ત્યાં, શુદ્ધિમાં ફરતાં શુદ્ધિ થાય અને ફરતાં શુદ્ધિ ન થાય એમ નહીં. એ તત્પરવાર્થે પોતાની નિર્મળ પર્યાયમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે તેના જેટલા ગુણો છે, તેટલા બધા ગુણોના અંશો વ્યક્તતામાં પ્રગટ થાય છે, ઉત્પન્ન થાય તેહમાં છે કે મુખ્ય પણે મોક્ષમાર્ગની પર્યાયની અપેક્ષાએ [તેહમાં છે].
- 'અને જેનાથી પુદ્ગલ ત્રિના પુદ્ગલોમાં સ્થિત થયેલ છે તેને પરમાણુ જાણ':
- અહીં ત્રિના પુદ્ગલોમાં સ્થિત' એમ શબ્દ વાપર્યો છે. વાત એ છે કે પુદ્ગલના નિમિત્તે થતી વિભાવી અવસ્થા, તેમાં સ્થિત છે. એ સ્થિતમાં અનંતા ગુણો વિકારપણે નથી, નિર્મળપણે છે. ફરતાં ગુણોની પર્યાય તો તેહાય નિર્મળ રહે છે. જાણું ત્રિપણે પરિણામેલા જે પરમાણુ છે, એનાંય જેટલા ગુણો છે એ બધા ગુણો ત્રિપણે પરિણમે છે એમ નથી.
- [જેનાથી પુદ્ગલ ત્રિના પુદ્ગલોમાં સ્થિત થયેલ છે એટલે] એ પુદ્ગલ ત્રિ તો જડ-અજીવ છે પણ એના અનુભાગમાં જે અંતર થાય છે.
- જેમ સ્પર્શરૂપ રસ ગંધાદિના પરિણામમાં ચાર ગુણો શુદ્ધપણે-વ્યક્તપણે પરિણમ્યા છે એમ પરમાણુમાં વિકારપણે બધા ગુણો પરિણમ્યા છે એમ નથી. કાલમાં પણ બધા ગુણો અશુદ્ધપણે થાય છે એમ નથી. ફરતાં ગુણો અશુદ્ધ થાય બાકી તો ફરતાં ગુણોનો અભાવ પણ શુદ્ધ રહે છે-પર્યાયમાં.
- ત્રિના પુદ્ગલ તો પરમાણુ જડ છે, પણ એનો અનુભાગ જે છે એનો, એના ગરજના ભેદમાં જઈને જે વિકારપણે પરિણમ્યો છે તેને અજ્ઞાન-પરસમય-તેહોમાં આવે છે. ત્રિપણે પણ પરમાણુના અનંત ગુણો પરિણમ્યા નથી. એમ જાણવાના કાલના અનંતા ગુણો, નિર્મળતા, સુખ, જ્ઞાન આદિ પરિણામવામાં અનંત ગુણો નથી પરિણમ્યા, ફરતાં જ ગુણો [પરિણમ્યા છે]. જડ વિકાર ત્રિને તહેવા તેમાં વિપરીત (ગુણ) કાલમાં નિર્મળતા, ચારિત્ર, આનંદ, પુરુષાર્થ, ત્રિ, ત્રિ, ત્રિ, સંપૂર્ણ, અખંડ એવા કેવા ગુણો વિકારપણે થયા છે, બધા ગુણો નથી થયા.
- વિકાર એ તિષ્ઠ કાલનો સ્વભાવ નથી. વિકારપણે પરિણમ્યો છે થયા છે તે અજ્ઞાન છે.
- (ટીકા:-) 'સમય' શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: 'સમ્' તો ઉપસર્ગ છે, તેનો અર્થ 'એકપણું' એવો છે; અને 'અય ગતૌ' ધાતુ છે એનો ગમન અર્થપણે છે અને જ્ઞાન

અપેક્ષા પણ છે; તેથી જ્ઞાન સાથે જ (યુગપદ્) જણાયું તથા પરિણામ થયું એવો નિશ્ચય જે જ્ઞાનયુક્ત થે તે સમય છે. આ કાળ નામનો પદાર્થ જ્ઞાનયુક્ત જ્ઞાન જ પર્યાયે પરિણામે પણ છે અને જાણે પણ છે તેથી સમય છે.'

- સત્ અને કેવળ એ શબ્દ સરખા છે. જ્ઞાન થયું અને પરિણામ્યું - જાણ્યું એ બે પરિણામે અને જાણે, પરિણામે અને જાણે એવા બે દ્રવ્ય જ્ઞાનમાં જ્ઞાનપણાં થતે તે સમય છે. અહીં એકાકારે કાળના નિર્ણય છે તે અંદરે જ્ઞાન થયું, પરિણામ્યું અને જણાયું એવા બે દ્રવ્ય જ્ઞાનમાં જે થે તે તેને સમય તરીકે માને છે.
- બીજા પદાર્થોમાં પરિણામન જ્ઞાન છે પરંતુ 'જણાયું' નહીં. જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બીજાને સમય તરીકે પણ અહીં તો જણાયું અને જ્ઞાન થયું એ બે એકીસાથે જે દોષ તેને સમય તરીકે.
- 'આત્મા સાથે શું થયું? ? પરિણામે પહેલો અને જાણે પછી, એમ નહીં. પરિણામ્યું અને જણાયું એવું જ સમયે છે. એવયુક્ત થે બે, એવયુક્ત થીને થે.
- ઉત્પાદ-વ્યયમાં દેખાય છે, ધ્રુવ છે એમાં દેખાય નહીં. એટલે જ ધ્રુવ, ધ્રુવપણે રહી અને અનંતા ગુણોનું દેખાય જ્ઞાન પરિણામન થાય અને તે જ વખતે જ્ઞાન જણાવાનું થઈ થે અને આવા થીએ. એવું સમયમાં એટલે ? સૂક્ષ્મ થઈને.
- બધા ગુણો પરિણામે છે તો એમાં એ જ્ઞાન પણ પરિણામે છે એમ કાળ ગયું, અને સાથે જાણે પણ છે. જે સમયે પરિણામે છે તે સમયે જાણે છે, તેથી એવયુક્ત થે છે એમ થયું તે? [કાળ] એવું જ સમયે જ્ઞાન પરિણામ્યું જ્ઞાનને જાણે છે અને ઉત્પાદને જાણે છે! પરિણામે છે [પહેલાં] અને પછી [તેમને] જાણે છે એમ નહીં.

(૧) • 'આ કાળ-પદાર્થ કયો છે? સદાય પરિણામસ્વરૂપ સ્વભાવમાં રહેલો હોવાથી, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યની એકતારૂપ અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે એવા સત્તાથી સહિત છે. આ નિશ્ચયનયથી, જાવની સત્તા તથા માનનાર નાસ્તિવાદીઓને મત ખંડિત થયો તથા પુદ્ગલને (જડને) અપરિણામી માનનાર સાંખ્યવાદીઓનો વ્યવહાર, પરિણામન સ્વભાવ હોવાથી, થયો. બૌદ્ધોનો અને વૈશેષિકોને સત્તાને નિત્ય જ માને છે અને બૌદ્ધોનો સત્તાને ક્ષણિક જ માને છે; તેનું નિરાકરણ, સત્તાને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ કહેતાં થયું.'
- પરિણામે છે એ ઉત્પાદ-વ્યય સ્વભાવમાં છે એ ધ્રુવ. એટલે ધારાવાહી સદાય પરિણામન છે. પરિણામે-પર્યાય પર્યાય પર્યાય ઉત્પાદ-વ્યય, ઉત્પાદ-વ્યય, ઉત્પાદ-વ્યય થયા જ કરે. જ્ઞાન ઉત્પાદ થાય જૂની વ્યય થાય. બીજે સમયે જ્ઞાન ઉત્પાદ થાય જૂની વ્યય થાય એમ પરિણામન સદાય - નિરંતર. જુઓ! આમાં નિરંતર પણ નીકળે છે.
- સત્ અને ઉત્પાદ એ એકરૂપ છે. નિત્ય પરિણામ - ધ્રુવ ઉત્પાદ વ્યય.
- કાળ વાત જિંદગીમાં પહેલા વાર થયાની છે. ભાવ અને ઘેડા વિનાના ભાવ, ઘેડા વિનાની પર્યાય / ક્રિયા એટલે જાણે તો ઘેડા વિનાના અવિનાશી પ્રતિસ્વભાવ ધ્રુવ તે જ્ઞાનની પર્યાય તેનો અંત થઈ ગયો છે. 'જાણે છે' કીધું ને!
- એ ત્રણની એકતારૂપ અનુભૂતિ એટલે ત્રણનું એકપણું થયું, ત્રણનું એકપણું થયું એનું લક્ષણ છે એમ અનુભવીને થયું. ત્રણની એકતા એટલે સમયમાં. સમય ભેદ નહીં. જે સમયે ધ્રુવ છે, તે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય છે. જે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય પરિણામે છે, તે સમયે ધ્રુવ અપરિણામન સ્વરૂપ પડ્યું જ છે.

· તિર્થા કાળે કાય શું છે કહી? કોઈ માનનારા નાસ્તિક, આત્મા છે જ નહિ એમ કહે છે [કોઈ માનનારા શૈવધર્મની], તેણે છે એને કોઈ જ રૂપે માને છે [કોઈ વિષ્ણુ કોઈ બૌદ્ધો], તેવાને ઈશ્વર માનનાર બૌદ્ધોનો નિષેધ થયો.

(2) 'વળી કાય શું છે? અન્યસ્વરૂપપણાથી નિત્ય-ઉદ્દેશરૂપ નિર્મળ સ્પષ્ટ દર્શનજ્ઞાન અવિનશ્વરરૂપ છે (શરીર તે અન્યનું પરિણામજ દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ છે). એ સિદ્ધાંતથી, અન્યને જ્ઞાનાદિસ્વરૂપ નહિ માનનાર શૈવધર્મીઓનું નિરાકરણ થયું.'

(પ્ર.નં.૧૭)

· એનું સ્વરૂપ તો અન્ય છે. જાણવું દેખવું એનું શિવનું સ્વરૂપ છે. અન્યના સ્વરૂપથી કાય નિત્ય ઉદ્દેશનાર- (નિર્મળ અને સ્પષ્ટ) પ્રતિભાસ છે. ત્રિતાની નાય કાયું છે. એ તો કહે છે શોક એ (પર્યાયમાં) પણ નથી. જે તો પ્રત્યક્ષ દર્શનજ્ઞાન અવિનિ ત્રિતાન સ્વરૂપ એનું છે. એ જો ત્રિતાની અન્ય દ્રવ્યની દૃષ્ટિ ટળાવે, અન્યને અંતર દર્શનજ્ઞાનમાં સ્થિત થયો એ આત્મા છે એમ જાણવું છે.

(3) 'વળી તે શું છે? અનંત ધર્મોમાં રહેલું જે એક ધર્મપણું તેને સાધે જેને દ્રવ્યપણું પ્રકાર છે (શરીર તે અનંત ધર્મોની એકતા તે દ્રવ્યપણું છે). એ સિદ્ધાંતથી, પરંતુ ધર્મોથી રહિત માનનાર બૌદ્ધમતીનો નિષેધ થયો.'

· 'અનંતધર્મ' નામનો એક એનો ગુણ છે. એક દ્રવ્ય માં અનંત ગુણો રહ્યા છે, કોઈ અનંત ધર્મોમાં એકરૂપી ધર્મી તે દ્રવ્ય છે. ધર્મશબ્દે ગુણ અને પર્યાય એવા ત્રિતાની ગુણ. અનંત ધર્મોની એકતા તે દ્રવ્યપણું છે

· એક ગુણ જ્યાં વ્યાપ્ત છે ત્યાં અનંત ગુણો વ્યાપ્ત છે. અનંત ગુણ છે આત્મામાં એમાં ક્ષેત્ર ભેદ નથી. એક એક ગુણ અનંત ધર્મોમાં વ્યાપ્ત છે. એક એક ગુણો અનંત ધર્મોમાં રહેલ છે. જ્યાં એક છે ત્યાં જ અનંત છે. ત્યાં એક છે તે અનંતરૂપે થતો નથી.

· જેમ એક ધર્મ અનંતમાં વ્યાપ્ત છે એમ ધર્મી દ્રવ્ય અનંત ગુણમાં વ્યાપ્ત છે.

· આનો પરિણામ સિદ્ધ નથી થયું. એનો પરંતુ આત્મા છે એમ કહેવું.

· એ સિદ્ધાંતથી પરંતુ ગુણ રહિત માનનાર બૌદ્ધમતીનો નિષેધ થયો. આત્મા જે જાય પદાર્થ અનંત ગુણોનું એકરૂપ દ્રવ્ય છે એમ તેણે ધર્મોથી રહિત માનનારનો નિષેધ થયો.

(૪) 'વળી તે શું છે? ક્રમરૂપ અને અક્રમરૂપ પ્રવર્તતા એવો એક સ્વભાવ હોવાથી જેણે ગુણપર્યાયો અંગીકાર કર્યા છે (પર્યાય ક્રમવર્તી હોય છે અને ગુણ સહવર્તી હોય છે; સહવર્તીને અક્રમવર્તી પણ કહે છે.) એ સિદ્ધાંતથી, પુરુષને વિષે માનનાર સાંખ્યમતીનો નિરાકરણ થયો.'; · હવે સિદ્ધ થઈ ગયો એની પર્યાય સહિત. ક્રમરૂપ એ પર્યાય છે એક પછી એક. ગમે તે એક પછી એક એમ નહીં. જે ઘટાવી છે તે એક પછી એક, તે રીતે ક્રમવર્તી છે જ. ઉત્પાદ એટલે કારણ. ક્રમવર્તી થતો ક્રમબદ્ધ થતો. તે ક્રમવર્તી પર્યાય માં તેને પરની તિષ્ઠ આવેલો નથી, ક પર દ્રવ્ય માં એ ક્રમવર્તી પર્યાય ધારે.

· ગુણને છે એ નીરવ અક્રમે છે- એક સાથે છે. એક સાથે બધા એકસાથે રહેતા એમનો. બધા એક રૂપે રહેતા છે એમ નીરવ.- નીરવ નામ પ્રકાર. તે બધા એક સાથે વ્યાપેલાં છે.

· અહીં ગુણ એકસાથે છે- એને બધા ગુણની સહાય નથી ક્રમ ક્રમે પ્રવર્તે

· પ્રવર્તતા એટલે રહેતા. ક્રમે પ્રવર્તતી પર્યાયો અને ભાવરૂપ છે અને અક્રમે રહેતા ગુણો (એક સાથે વ્યાપેલા- નિરવ) અને બધા પ્રવર્તે છે. અને ભાવરૂપ ક્રમે પ્રવર્તવું

એટલે પણ એક એનો સ્વભાવ છે અને [અનેકરૂપ] આત્મા પ્રવર્તતું-રહેતું એ પણ એનો એક સ્વભાવ છે. અનેક શબ્દે અનંત. જેમ માંડીને અનંતને અનેક કહેવાય છે. જ્યાં એક ગુણ છે ત્યાં અનંત ગુણ ક્રિયાઓ તો રહેલાં છે, સાથમાં પણ વ્યાપીને રહેલાં છે.

- 'નિરૂપ અને સ્વરૂપરૂપ પ્રવર્તતા' એટલે દેખાતિ ઘટાવતા 'અનેક' ભાવો જેનો સ્વભાવ હોવાથી 'જેનો ગુણ પર્યાયો અંતર્ગત રહેલ છે એવો જ જગપદાર્થ છે.
- જ્ઞાન ગાથામાં 'અવ્યક્ત'માં એમ કહે છે કે જે વસ્તુ જગપદ્રવ્ય છે તેમાં પર્યાય આવતી નથી, દ્રવ્ય પર્યાયને સ્પર્શતું નથી, પર્યાય દ્રવ્યને સ્પર્શતી નથી. ત્યાં અનેકનું ક્ષેત્રાત્મક અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા કહ્યું છે. કહી તો એક જગ છે માટે આખો એ માટે ગુણ પર્યાયોને અંતર્ગત કરેલા છે.
- ગુણ, ગુણમાં સાથે પણે તે સ્વભાવી છે; ગુણ, દ્રવ્યમાં સાથે પણે માટે સ્વભાવી છે એમ નહિ.
- સંખ્યાની દૃષ્ટિએ પુદ્ગલ તો નિર્ગુણ છે. રજ, તમો અને સત્ત્વ જે તો પુદ્ગલના ગુણો [છે], જે પુદ્ગલના ગુણો સ્વભાવમાં નથી.
- ઉપાદાનમાં અનંત જાતની યોગ્યતા છે, નિમિત્ત કાળે કોઈ ઘાટ એમ કહે છે, એ નજર જૂઠી વાત છે. ઉપાદાનમાં એક જ જાતની તે સમયે જે નિજ ક્રિયા ઉત્પન્ન થવાનો સમય છે તે ક્રિયા તે કરશે, એક જ યોગ્યતા છે, બીજી યોગ્યતા છે જ નહીં.
- (૫) 'વધી તે કયો છે? ખોટાના અને પરદ્રવ્યોના આકારોને પ્રકાશવાનું સામર્થ્ય હોવાથી જેણે સ્વસ્વરૂપને પ્રકાશવાનું એકરૂપપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે (અર્થાત્ જ્ઞેય અને વસ્તુઓના આકાર પ્રતિભાસે છે એવા એક જ્ઞાનના આકારરૂપ તે છે). આ સિદ્ધાંતથી જ્ઞાન ખોટાને જ જાણે છે, પરને નહિ જાણતું એમ આકાર જ માનનારનો, તથા ખોટાને નહિ જાણતું પણ પરને જાણે છે એમ આકાર જ માનનારનો, વ્યવહાર દૂર કર્યો.'
- બધાને જાણવા છતાં એકરૂપે રહેલો છે, અને જ્ઞેયોને જાણવા છતાં અનેકપણાને પામતો નથી; એકરૂપ રહીને જ અને જ્ઞેયોને જાણ્યા છે. અનંત જ્ઞેયોને જાણતાં જ્ઞાનની પર્યાય અનેકરૂપે-પરરૂપે થતી નથી, ખોટાના જ્ઞાનની પર્યાયરૂપે એકપણે રહે છે. એકિને જાણતું જ્ઞાન એકિરૂપે થતું નથી, જ્ઞાન તો જ્ઞાનરૂપે રહીને એકિને જાણે છે. અનંત જ્ઞેયને જાણતાં જ્ઞાનમાં અનેકપણાના ખંડ-ખંડ થઈ જતા છે, એમ નથી.
- 'જેમાં અનેક વસ્તુઓના આકાર પ્રતિભાસે' એમ કહ્યું એ પણ નિમિત્તનું કથન છે. એનો ખોટાનું પર્યાયમાં આકારનું સામર્થ્ય છે તે સ્વને અને પરને જાણવાના સામર્થ્યરૂપે ખોટે પરિણમે છે. પરને જાણે છે એવું નથી. પરને જાણવા તરફ પણ તારારૂપે રહીને થઈને તું જાણે છે. ખોટાના જ્ઞાનના અસ્તિત્વમાં રહીને સ્વ અને પરના આકારોને જાણવા છતાં 'એકરૂપે રહે છે' એકતાને એ ઘાતે નથી.
- 'આ જ્ઞાન ખોટાને જાણે અને પરને નહિ જાણતું એમ કહેનારાઓનો નિષેધ કર્યો.' 'પરને નહિ જાણતું' એ ક્રિયા અપેક્ષાએ પરમાં તન્મય થઈને પરને જાણતું નથી, પરંતુ પરમાં તન્મય થયા વિના, ખોટામાં રહીને પરને પર તરીકે બરાબર જાણે છે [એમ આકાર જ માનનારનો વ્યવહાર દૂર કર્યો.]
- 'આ જ્ઞાન ખોટાને નહિ જાણતું, પણ પરને જ જાણે છે એમ માનનારા [પણ] છે. અને

પણ, પરને જાણવાને તિ જાણનાર પણ પોતાની છે કે પરની છે? એ પોતાની રહીને પરને જાણે છે કે પરરૂપ થઈને પરને જાણે છે? એ પોતાની રહીને પરને જાણે છે તો પોતે પોતાથી ત્યાં સિદ્ધ છે, અને તિ ન જાણે? એમ અનેકાંતિક જ્ઞાનનાં વ્યવસ્થાને થયો.

(પ.નં.૧૧)- જગત તિને કહેવો? એના ઘણા વિશેષણો આવી ગયા પહેલા. અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવવાળો પણ કહ્યો છે ને? વિચારો બદલાય છે, ઘ બદલાય છે ઘ અને નવા દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય અને જૂની દશાનો નાશ થાય, અને વસ્તુ છે અંદર જે ધ્રુવ તત્ત્વ રહે. જગત છે એ દશાવાળાય છે એમ [પણ] કહ્યું: જ્યારે વ્યવહારની રીતમાં તો એમ રીતે લાગું છે કે પોતાના આનંદ અને જ્ઞાન પ્રાણથી જીવે છે માટે નિશ્ચય જીવ. અને બીજા રીતે પણ લાગું કે અશુદ્ધ ભાવપ્રાણ-એ આયુષ્ય, મન, વચન, કાયાના યોગો જે પ્રાણ છે અશુદ્ધ દશા વિચારી એના પ્રાણથી જીવે છે, રહે છે. અશુદ્ધતા વ્યવહારથી પાંચ ઇન્દ્રિય આદિ જડ નિમિત્તથી જીવે છે.

(૯). 'વળી તે કેવો છે? અન્ય દ્રવ્યોના જે વિશિષ્ટ ગુણો- અવગાહન, ગતિ, સ્થિતિ, વર્તના હેતુપણું અને રૂપીપણું- તેના અભાવને લીધે અને અસાધારણ ચૈતન્યરૂપતા-ચૈતન્યના સદ્ભાવને લીધે જ્ઞાનથી, ધર્મ, અધર્મ, કાળ અને પુદ્ગલ-એ પાંચ દ્રવ્યોથી ભિન્ન છે. આ વિશેષણથી, જીવ ભૂતવસ્તુને જ જાણનારનો વ્યવચ્છેદ કર્યો

- ચૈતન્યવસ્તુ, એનાથી બીજાં પાંચ પદાર્થ ભિન્ન છે. એ પાંચ પદાર્થના જે ખાસ ગુણ છે એ ગુણોનો એમાં અભાવ છે. ત્રિકાળી જાણપું અને દેખવું એવો ચૈતન્ય સ્વભાવ - એ ચેતન આત્માનો ત્રિકાળી સ્વભાવ છોડીને બીજા પદાર્થના ગુણોનો એમાં અભાવ છે.

- કોઈને એકાંત સર્વ ધ્યાન છે એમ વિકલ્પ માને છે, પોતાને, એનું નિરાકરણ કર્યું:

(૯) 'વળી તે કેવો છે? અનંત અન્ય દ્રવ્યો સાથે અત્યંત અતિશયાવગાહરૂપ હોવા છતાં પણ પોતાના સ્વરૂપથી નહિ છૂટવાથી જે ટંકોત્કીર્ણ ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ છે. આ વિશેષણથી વસ્તુસ્વભાવનો નિયમ બતાવ્યો. - આવો જીવ નામનો પદાર્થ તત્ત્વ છે.'

- જાણન-દેખન જેનું સ્વરૂપ છે એ બીજાં અન્ય દ્રવ્યોની સાથે અને જડ્યો એ સંયોગ રહેવા છતાં પોતાના ચૈતન્યસ્વરૂપથી તે નાશ થતો નથી. 'છે' એને ઘાત ન હોય, 'છે' એનો નાશ ન હોય, 'છે' એ પોતાના ગુણથી ખાલી ન હોય. ટંકોત્કીર્ણ એટલે જેવો છે તેવો અનાદિથી ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ છે. તે [તેણે] પરરૂપે થતો નથી અને તેનું સ્વપણું [તેણે] છૂટતું નથી. શરીર શરીરપણે રહ્યું છે તો આત્મારૂપે થતું નથી અને શરીરનો શરીરપણાથી અભાવ થતો નથી. એમ, આત્મા આત્મારૂપે રહે છે, એ શરીરરૂપે થતો નથી અને પોતાના સ્વભાવથી રહિત થતો નથી.

- 'જ્યારે આ(જીવ), સર્વ પદાર્થોના સ્વભાવને પ્રકાશવામાં સમર્થ એવા સ્વપરાવભાસને ઉત્પન્ન કરનારી જ્ઞાનજ્યોતિનો ઉદય થવાથી, સર્વ પરદ્રવ્યોથી છૂટી દર્શન-જ્ઞાન સ્વભાવમાં નિયત પ્રવૃત્તિરૂપ (અસ્તિત્વરૂપ) આત્મતત્ત્વ સાથે એકત્વપણે વર્તે છે ત્યારે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિર થવાથી યુગપદ્ સ્વને એકત્વપૂર્વક જાણતો તથા સ્વ-રૂપે એકત્વપૂર્વક પરિણમતો એવો તે 'સ્વસમય' એમ પ્રતીતરૂપ કરવામાં આવે છે...':

- આવાં જે જડ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એટલે પુરાણ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એટલે સચ્ચિદાનંદ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. એ ભગવાન આત્માને પરજ અને રાગથી ભિન્ન પાડીને અંતરમાં એકાગ્રતા કરવાથી જે શાંતિમાં સચ્ચિત્સ્વરૂપમાં છે તે પર્યાયમાં સચ્ચિત્પણું તેને પ્રગટ થાય છે, જેમ સાંકળપરને ચોંટાડવી હૂંફાળા જે અંદર શક્તિ હતી, તે પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ થાય છે; ત્યારે ઈ સર્વ પદાર્થોના સ્વભાવને પ્રકાશવા સમર્થ છે. પહેલાં તો ઈ સિદ્ધાંત સિદ્ધ કર્યો.
- બીજું તો પરજ પ્રત્ય, શબ્દ કર, રાગ આદિ તો દયા દાનનો તો પણ નકાર કિન્તુ શબ્દ કર અને સ્વરૂપ જે છે તેમાં વસ-એકાગ્ર થા. તો તે જ્ઞેયદાન દ્વારા વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે. પરથી એકાગ્રતા છૂટતાં, સ્વમાં એકાગ્રતા થતાં એ જ્ઞેયદાનજ્યોતિને વિજ્ઞાન દ્વિપની થશે. જ્ઞેયદાન તો ક મોક્ષમાર્ગ કહ્યો, વિજ્ઞાન તો ક માર્ગ કહ્યો. (એકાર્થ છે).
- સ્વભાવના આશ્રયે વિકાર ન થાય. પુણ્ય પાપનો વિકાર પરદ્રવ્યના લક્ષે થાય છે.
- સ્વભાવ હોય કે અપૂર્ણ ન હોય, વિકારી ન હોય. પુરાણ શ્રદ્ધાની શક્તિ તો સ્વભાવમાં છે, એટલે સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં, ત્રિકાળી ચૈતન્ય સ્વભાવમાં એકાગ્ર થતાં, રાગની ક્રિયાથી ભિન્ન પડતાં તે જ્ઞેયદાનજ્યોતિને વિજ્ઞાન થાય છે જે સર્વ પદાર્થોના સ્વભાવને પ્રકાશવા સમર્થ છે.
- 'જ્યારે કાળ' [ઉત્પત્તિ] પોતે કરે છે ત્યારે, તો કર્તા કરે છે એમ નહિ.
- 'જ્ઞેયદાનજ્યોતિનો વિકાસ થવાથી' - દ્વિપ નામ પ્રગટ. શ્રીમદ્‌માં આવે છે કે - 'દ્વિપ થાય ચારિત્રનો...'
- 'જે દ્રવ્યગુણ સ્વભાવ છે એમાં નિયત-નિશ્ચય પરિણતિરૂપ ચારિત્રસ્વરૂપ ઉત્પાદ સાથે એકત્વ ગતપણે વર્તે...' જ્યારે એ ભગવાન આત્મા પરદ્રવ્યથી છૂટી, પોતાના જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવમાં સ્થિર રહે - નિયતપૂર્વક નિશ્ચયપૂર્વક પરિણતિ એવા ચારિત્રસ્વરૂપ ઉત્પાદ સાથે એકત્વગતપણે વર્તે ત્યારે - સ્વરૂપમાં પ્રવેશમાં વર્તે, જ્ઞાનમાં વર્તે અને સ્થિરતામાં વર્તે ત્યારે - તે આત્મા દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રમાં આવ્યો, તેથી તેને 'સ્વસમય' નામ સાચો આત્મા કહેવામાં આવે છે.
- 'હું' તો 'હું' પરંતુ પરિણતિમાં પ્રવેશ જ્ઞાન ચારિત્રમાં આવે ત્યારે તેને 'હું' એવો આત્મા સ્વસમય તરીકે - સાચો કહે છે. વસ્તુ [પદાર્થ] તો અનંત આત્માઓ પડ્યા છે પરંતુ એકી તરફની પ્રતીતિ, જ્ઞાન અને રમણતા કરતાં તેને આત્મા સાચો કહેવામાં આવે છે. અને તે સ્વસમય નામ આત્મા આત્મારૂપે થયો એમ એને કહેવામાં આવે છે અને તેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

(પૃ.નં.92) • આકરું આવે અને ઉગાડે છે. ઈ આત્મતત્ત્વ વસ્તુ છે એમાં એકત્વગતપણે, દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થિર એ એકત્વ. પુણ્ય અને દયા-દાન-પૂજા રાગમાં સ્થિર એ તો કોઈપણ ઉગાડવાપણું છે, ઈ કરતાં સ્થિર છે. કરતા રહતા ભાવમાં ઈ સ્થિર છે.
- 'સ્વરૂપે એકત્વપૂર્વક ભાવાતો નથી પરિણામતો' - સમજાવ્યું અર્થ કરવાં છે તે? એક સમયે ભાવે અને પરિણામે એકત્વ સાધ્ય હોય તે આત્મા છે. બીજા સાધ્ય પરિણામે છે પણ ભાવતી નથી. પરિણામ સમય એને કહીએ કે પોતે પોતાના સ્વરૂપને ભાવતો [ધ્યાતો] પરિણામે અને પરિણામતો [ધ્યાતો] ભાવે એ બંને એક ઠેકાણે હોય તેને આત્મા કહે છે.

- જે સમયે પરિણામે છે તે જ સમયે તેને જાણતો, કહેવા જે સમયે જ્ઞાન થાય છે, તે જ સમયે તેને જાણતો. આ ઉપરાંત છે અને જ્ઞાન અને પણ છે અને જ્ઞાન અને પણ છે પણ હજુ પણ કાર્યું તું તેનો સ્વભાવ સાધવો જોઈએ.
- પહેલા બાર ગાથાઓનો મુદ્દામાં છે કે જીવ કર્તા કર્મ મટી ગયું છે, પછી પ્રકાર ૧૩ થી ૧૭ સુધી.
- આત્મા દ્રવ્યિ જ્ઞાનમાં હોવાથી નય છે, તેમાં જે અંતરંગમાં, પરથી ભિન્ન થઈને દ્રવ્યિ જ્ઞાન સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય એ જાણ એક જ સમયે દ્રવ્યિજ્ઞાન સ્વરૂપમાં પરિણમતો અને તે જ સમયે તેને જાણતો [સ્વસમય હોવાય છે]- સ્વસમય એમ પ્રતીતરૂપ થવામાં કાળે છે- એમ પ્રસિદ્ધમાં પ્રવેશમાં કાળે છે.
- 'તેને તું સ્વસમય જાણ' એનો અર્થ એટલે કે સ્વસમય આત્મા આવો છે એમ પ્રતીત થવામાં કાળે છે. એવા જ્ઞાનને સાધકભાવ છે એમ પ્રસિદ્ધમાં કાળે છે.
- પણ અત્યારે તો અનાદિ અવિદ્યારૂપ જે ક્ષણ તેના મરણની ગાંઠ જેણે જે (પુરુષ પોતે) મોહ તેના ઉદય અનુસાર પ્રવૃત્તિના આધીન પણાથી, દ્રવ્યિ જ્ઞાન સ્વભાવમાં નિયત પ્રવૃત્તિરૂપ આચરણથી છૂટી પરદ્રવ્યના નિમિત્તે ઉત્પન્ન મોહરાગદ્વેષાદિ ભાવો સાથે અંતરંગમાં (અંતરાળ માનીને) વર્તે છે ત્યારે પુદ્ગલ કર્મના પુદ્ગલોમાં સ્થિત હોવાથી પુગલદ્રવ્ય પરને અંતરંગ જાણતો તથા પરરૂપે અંતરંગ પરિણામતો એવો તે 'પરસમય' એમ પ્રતીતરૂપ થવામાં કાળે છે. આ રીતે જગતના પદાર્થને સ્વસમય અને પરસમય- એવું દ્વિવિધપણું પ્રકાર થાય છે.
- કેવળ મરણની ગાંઠ એટલે જીવ જીવ પાપ, વિચાર કરે, એમ મોહરૂપ ગાંઠ એમાં અનંત ભવ પાપ એવો જે મોહ છે.
- જે કોઈ સ્વભાવના આધિનપણે દ્રવ્યિ જ્ઞાન અને આત્મામાં સ્થિત થયું નહોય એમ ન થવાં થવા અનુભાગના નિમિત્તના અનુસારે આધિન [થઈને] પ્રવૃત્તિ પાપે તે છે, પર થવાનું નહિ. થવા ઉદયના આધિનપણાથી પ્રવર્તતો એ અંતરંગમાં- જે દ્વેષ અને રાગ છે- એનાથી છૂટવો અને મોહની ગાંઠને અનુસારે પ્રવર્તતો મિથ્યા-દ્રવ્યિ જ્ઞાન અને આત્મામાં વર્તવો. તે સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈ જાય છે.
- એ બાજુમાં (સ્વમાં) અંતરંગ નહિ, તેથી નિમિત્ત નરકમાં અંતરંગ છે. પરદ્રવ્ય નરકના મુખાદિક સ્વદ્રવ્યથી તે ચ્યુત થઈ જાય છે, અને નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતાં મિથ્યાત્વ, રાગ-દ્વેષ, રતિ, વાસના વગેરે સાથે અંતરંગમાં- અંતરાળ માનીને- વર્તે છે. રાગને માટી અંદર છે એમ મિથ્યાત્વમાં, રાગમાં અને દ્વેષમાં અંતરંગમાં વર્તે છે.
- મોહ રાગ દ્વેષના પુદ્ગલ એ પુદ્ગલ કર્મના પુદ્ગલો દ્વેષાય છે. મોહ રાગ અને દ્વેષ એ કર્મનો જ ભાગ છે, પર નરકના વાતાવરણ ઉપાધિ છે.
- અહીં જાણવાનો તો (જ્ઞાનનો), પરંતુ મોહ અને રાગદ્વેષને અંતરંગમાં જાણવાનો એને પરિણામનો [(જ્ઞાનનો)], કાર્યનો (જ્ઞાની) નિમિત્તનો જાણવાનો અને પરિણામનો [એમ સાધું દ્રવ્ય]. આ [અજ્ઞાની] પરને અંતરંગ- મોહ અને રાગ મારા છે એમ જાણવાનો અને તે રૂપે અંતરંગમાં પરિણામતો એને આવો [જ્ઞાની] યુગપદ્ સ્વને અંતરંગ જાણતો [અને પરિણામતો એમ દ્રવ્ય].

- પુત્રીત કોરતે ન જાણવામાં કોમ આવે છે. કા કારણ, આગ્રાના થયો કોમ જાણવામાં આવે છે. જો સ્વરૂપમાં રચુલ થઇને જે કોમામાં નથી તેમાં જો રહેતો છે માટે પરસ્પર હિંસામાં આવે છે.
- 'આ રીતે જય નામના પદાર્થને સ્વસ્થાય અને પરસ્થાય એવું દ્વિવિધપણું પ્રકાર થાય છે.'
[સ્વસ્થાયમાં] અસ્તિત્વમાં હોય તો સ્વસ્થાય પ્રકાર થાય છે, રાગમાં અસ્તિત્વ હોય તો પરસ્થાયપણું પ્રકાર થાય છે. પરંતુ જો સ્વનિરપેક્ષપણે પુદ્ગલમાં કોઈ પરમાં રાગમાં અસ્તિત્વ થવાથી સ્વસ્થાયપણું અને પરસ્થાયપણું દ્વિવિધપણું ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં કોઈપણ ઉત્પન્ન થયું એ જ વ્યભિચારમાત્ર છે. સ્વમાં અસ્તિત્વપણે પ્રકાર થયું તે આત્માને લાગુપડતું છે.
- સ્વરૂપથી જુદું થયો પણ, એને પરસ્થાય જાણ.
- (જોવાયું:-) 'જય નામની વસ્તુને પદાર્થ કહેવા છે. 'જય' એટલે અક્ષરોનો સમૂહ તે 'પદ' છે અને તે પદથી જે દ્રવ્યપર્યાયરૂપ અનેકાંતસ્વરૂપપણું નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે પદાર્થ છે.': 'જય' તે જે અક્ષરનું 'પદ' છે અને જય વસ્તુ છે જે એનો અર્થ પદાર્થ છે. વસ્તુ છે એને પદ જણાવે છે.
- દ્રવ્ય પણ છે અને પર્યાય પણ છે [માટે અનેકાંતસ્વરૂપપણું કહ્યું છે]. જ્ઞાન ત્રાંધામાં પર્યાયને અભાવ કીધો છે તે ત્રાંધાત્રીને, તેનું ગુણ છોડાવવા એમ કીધું છે.
- મુખ્ય તે વિષય, [પરંતુ] વિષય તે મુખ્ય એમ નહીં; કેમકે વિષય તો પોતાના માટે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય ત્રણેય છે; પરંતુ અહીં દ્રવ્યને મુખ્ય કહ્યું છે તેથી તેને વિષય અને પર્યાયને ગૌણ કહ્યા છે તેથી તેને વ્યવહાર કહ્યો છે.

(૧) 'એ જયપદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમય સત્સ્વરૂપ છે'

(૨) 'દ્રવ્યગુણમય જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.'

(૩) 'અનંતધર્મસ્વરૂપ દ્રવ્ય છે, દ્રવ્ય લોકાકાશ વસ્તુ છે.' અનંત ગુણ અને અનંત પર્યાય એમાં વસેલા છે માટે તેને દ્રવ્ય અને વસ્તુ કહેવામાં આવે છે.

(૪) 'ગુણપર્યાયવાળો છે.': અહીં તો અવસ્થાથી કે સ્થાથી તો પણ એ ગુણ પર્યાયવાળો પદાર્થ માત્ર જોવાનો કહેવો છે, પરંતુ કહેવો નથી.

(૫) 'તેનું સ્વપરપ્રકાશકજ્ઞાન અનેકાકારરૂપ જ્ઞેય છે.': અનંત પદાર્થોને જાણે, બધાં તે પરપદાર્થરૂપે થતું નથી, કેમકે તે જ્ઞાનમાં અનંત ખીસ પડી જાય તેવાકારરૂપે જ્ઞેય નથી, જ્ઞાન તો જ્ઞેયરૂપે જ રહે છે.
અનંત પરને [નહીં] અનંત જોવાના ગુણોને લઈને પ્રકાશે બધાં તે જ્ઞેયરૂપ રહેનાર છે.

(૬) 'વળી તે (જયપદાર્થ) આત્મસાક્ષિક નિજ અધિકારના જ્ઞેયગુણ સ્વરૂપ છે'
- જ્ઞેયગુણ જ્ઞેયાકારણ છે કેમકે બધાં દ્રવ્યોમાં તો નથી પણ એનો બધાને ગુણ પણ [જ્ઞાનમાં] નથી.

(૭) 'અને અન્ય દ્રવ્યો સાથે એક ક્ષેત્રમાં રહેવા છતાં પોતાના સ્વરૂપને છોડતા નથી.'
- 'આવો જય નામનો પદાર્થ કાયમ છે. જ્યારે તે પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત હોય ત્યારે તો સ્વસ્થાય છે અને પરસ્વભાવ-રાગરૂપે જોઈરૂપ થઇને રહે ત્યારે પરસ્થાય છે. એ પ્રમાણે જયને દ્વિવિધપણું આવે છે.' પુદ્ગલ સ્વરૂપ પુદ્ગલ સ્થિતિ હોય તેમાં તેનો કાર્ય જ રાગરૂપ અને મોહ થયો. [રાગમાં]
જે જોયું છે તે શોભાયમાન નથી.

ઉત્થાનિકા:- હવે, સમયના વિશિષ્ટપણાનાં આધારે ગાથા બનાવે છે:-

ગાથા:- આત્મનિશ્ચય-કાલ સમય સર્વત્ર સુંદર લોકમાં;
તેણે બને વર્ધમાનિની બંધનથી આત્મામાં. 3.

ગાથાર્થ:- આત્મનિશ્ચયને પ્રાપ્ત જે સમય છે તે લોકમાં બધેય સુંદર છે તેણે આત્મામાં જીવના માટે બંધની થી વિરોધ-વિરોધ ઉત્પન્ન છે.

સારાંશ:- (ગાથાર્થ:-) 'આત્મનિશ્ચયને પ્રાપ્ત જે સમય છે તે લોકમાં બધેય સુંદર છે,
(પ્ર.નં.13) સુંદરનો અર્થ કે વાત છે. દ્રવ્ય તો દ્રવ્યપણે શુદ્ધ જ છે, સુંદર છે. દ્રવ્યમાં કોઈ અશુદ્ધ, ખંડ, વિરુદ્ધ, અશુદ્ધ થયું જ નથી. વસ્તુ સુંદર છે એ તો સામાન્ય[પણે] વાત કરી, પરંતુ એ દ્રવ્યની સુંદરતા એના પરિણમનમાં જ્યાં જ્યારે જ્યાં એ સુંદરતા છે એવો નિયમ અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી એને સુંદર છે એની ખબર નહિ.

- શુદ્ધ જે દ્રવ્યસ્વભાવ છે તેને ધ્યેય બનાવતાં જે સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર આનંદપણે થાય ત્યારે જ તેની શોભા છે

- 'તેણે આત્મામાં જીવના માટે બંધની થી વિરોધ-વિરોધ ઉત્પન્ન છે.':
- બંધ-થી એટલે બંધભાવ. જીવના માટે બંધનો ભાવ નીંદનીય છે, એ વિરોધ છે, વિકાર ઉત્પન્ન કરનાર છે. જ્યાંના આત્મામાં તે શોભા છે.

- ટીકા:- 'અહીં 'સમય' શબ્દ સામાન્યપણે સર્વ પદાર્થ વિષયમાં વાપરે છે વિશેષ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'સમયતે' એટલે અભિલાષે (અસ્તિત્વ કરે) પોતાના ગુણપર્યાયોને પ્રાપ્ત થઈ જે પરિણમન કરે તે સમય છે. તેણે ધર્ম-અધર્ম-આકાશ-કાલ-પુદ્ગલ-જીવદ્રવ્યસ્વરૂપ લોકમાં સર્વત્ર જે કોઈ જેટલા જેટલા પદાર્થો છે તે બધાય નિશ્ચયથી (નક્કી) આત્મનિશ્ચયને પ્રાપ્ત હોવાથી જ સુંદરતા પામે છે વિશેષ કે અન્ય પ્રકારે તેમાં સર્વસંકર આદિ દોષો આવી પડે.':

- સમય એટલે આત્માનો આત્મા એમ નહીં, પણ બધા પદાર્થો એટલે ધર્મ દ્રવ્યો. સર્વત્ર જે કોઈ જેટલા જેટલા પદાર્થો છે સંખ્યાએ અનાદિથી અને અનંતકાળ એમને એમ લોકમાં જ રહેવાના છે. [એ બધા] પોતાના ભાવમાં આવતા રહે, પરના સંબંધ વિના, એ સુંદરતાને પ્રાપ્ત કરેવાય છે. જો આ રીતે ન હોય તો એ દ્રવ્ય નાશ થઈ જાય, કાં એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપે થઈ જાય - એવા એવા દોષો આવે. [માટે] પરના સંબંધમાં કોઈ પણ થાય એ એની શોભા નથી.

- 'વિચારો કે એ સર્વ પદાર્થો પોતાના દ્રવ્યમાં અંતર્મગ્ન રહેતા પોતાના અનંત ધર્મોના સમૂહને (સમૂહને) ચુંબે છે-સ્પર્શે છે તોપણ જેઓ પરસ્પર એકબીજાને સ્પર્શ કરતા નથી, અત્યંત નિકટ એકક્ષેત્રાવગાહરૂપે રહ્યા છે તોપણ જેઓ સદાકાળ પોતાના સ્વરૂપથી પડતા નથી, પરરૂપે નહિ પરિણમવાને લીધે અનંત વ્યક્તિના નાશ પામતી નથી માટે જેઓ ટંકોત્કીર્ણ જેવા (શાશ્વત) સ્થિત રહે છે...'

- ધર્મ એટલે ગુણ અને પર્યાય. દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયને ધારી રાખ્યા છે.
- આ બધા પદાર્થો દ્રવ્યમાં અંતર્મગ્ન રહેતા પોતાના ગુણ અને પર્યાયપણે છે. તેણે દ્રવ્યપોતામાં રહેતા ગુણ એટલે સ્થિર રહેતી શક્તિઓ અને વર્તમાન પર્યાય એને તે દ્રવ્ય, પોતાના

ઘરને સૂંઘે છે, તેને અડે છે, સ્પર્શે છે તોપણ જેઓ પરસ્પર એકબીજાને સ્પર્શ કરતા નથી. એટલે આત્મા એ સ્પર્શના વિષયને-જડની દશાને-અડતોય નથી. પણ જ્ઞાનને અડ્યા વિના આવે છે. શાંતિને છેડી અડતી જ નથી. કોઈ શરીરને ઇજા મારતો નથી. પોતાનું શરીરને અડતું ય નથી. પુદ્ગલ દ્રવ્યના ખોળાના ગુણ પર્યાયને અડે છે, પરંતુ જીવના ગુણ પર્યાયને સૂંઘતો, અડતો, સ્પર્શતો નથી.

- એટલે દ્રવ્યની પરિણતિ દશા, જીવના દ્રવ્યની પર્યાયને ત્રણ કાળમાં અડતી નથી. અડે તો જે પર્યાય એટલે થઈ જાય, તો જે પર્યાય છે એ એક પર્યાય જીવના પર્યાયરૂપે થઈ જાય.
- અહાહા! આવો વિરાટ અંતર વિવેક પડશે! જ્યાં દોષ ત્યાં જોતું, જોતું, જોતું. વ્યવહાર રત્નત્રયનો રાગ આત્મા રત્નત્રયની પર્યાયને અડતો નથી તો જ્યાં વ્યવહાર રત્નત્રયને નિશ્ચય રત્નત્રય થાય એમ નથી.
- 'સમસ્ત પદાર્થો' એમાં કોઈ પદાર્થ બાકી ન રહ્યો. પાણીના રજકણની ઝીણી પર્યાય આત્મામાં થઈ નથી. પાણી મોટે ગઢડાને ઝીણું થયું છે. તારી દૃષ્ટિમાં ફેર છે.
- જડ શક્તિમાં ચેતન રાગે પોતાપણે છે અને પરપણે નથી એવું નથી, પરંતુ નાનુ-કાનાનું નીકળે છે. આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે તો જ્ઞાનરૂપ રહે છે, એ રાગાદિ જ્ઞેયરૂપે થતો નથી. એમાં અસ્તિ-નાસ્તિની વાત આવી જાય છે.
- સ્વપરને જણાવાનો સ્વભાવ સ્વયં ઉત્પન્ન થયો છે એને એ સ્પર્શે છે પણ પરસ્પર રાગને એ સ્પર્શતો જ નથી.
- અંદરમાં જ્યારે સંદેહાનંદ લઈએ ત્યારે તો 'અસંયોગી' એટલે આત્મા રત્નત્રયપણે પરિણમે એને સંદેહ રત્નત્રય અડતું નથી તો સંદેહ રત્નત્રય છે માટે આત્મા રત્નત્રય થયું એમ નથી. નિશ્ચયને તો આત્મા વ્યવહાર દયા દાનનો વિવેક છોડે છે એને એ સૂંઘતો નથી, અડતો નથી.
- એટલે તો ઉંદર દ્વારા ઉનાળાને રાગનો સંબંધ પણ ખોટો છે એમ બતાવ્યું છે. અને પિતુ દ્રવ્યને તો અપિતુ દ્રવ્યને, બધું જ્ઞાન રહી રહ્યું છે પોતે પોતાના ગુણ પર્યાયમાં એ કોઈના સંબંધક રહી રહ્યું છે એમ નથી. એમાંથી બાહ્ય વિષયોને શુદ્ધિ સ્વીકાર્યા પછી પરને તો અડે નહીં પણ રાગને અડે નહીં.
- જે દ્રવ્ય [પોતાની] પર્યાયને અડ્યું છે, સૂંઘ્યું છે, એ પર્યાયને દ્રવ્ય સાથે સૂંઘાવાને, સ્પર્શીને, અહાહા! જે નિર્મળ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન થાય એનું નામ પરમાત્મા જૈનધર્મ કહે છે.
- પરની દયા તું પાળી શકતો નથી, તેમજ પરને તું અડી શકતો નથી. પરને મારી શકતો નથી, તેમજ પરને અડી શકતો નથી. જૂઠું બોલવાની ભાષા તું કહી શકતો નથી તેમજ એને અડતો નથી.
- એટલાને [ત્રિકાળી દ્રવ્યને] જાણે તેને નિશ્ચય જ્ઞાન [સમ્યક્ જ્ઞાન] કહે છે, પર્યાયને જોયને તેને પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે. નિશ્ચયમાં જે પર્યાયનો નિષેધ પાડે છે તથા જે પર્યાયનો આશ્રય કરતા બાધ ત્યાં વિવેક છોડે છે. પ્રમાણમાં તેનો નિષેધ નથી માટે તે ઠીક નથી.
- અહીં અનંત્ય નિશ્ચયને પ્રાપ્ત કરવું છે તો જે વસ્તુ છે એમાં આત્મા રત્નત્રયને પ્રાપ્ત કરો, એ સુંદર છે. (શ્રોતા: એનો ઉપાય દ્રવ્યની વાત કરતા કોઈએ કહે) અહીંયા તો આત્મામાં ઉતારવાનું છે કે આપણે તો, છેલ્લો ઉપયોગો તો એ કોણ છે કે?

થઈ તો ત્યાં જાણું છે તે? અહીંતો સ્વરૂપ જે છે તેને છે એ દ્રવ્યની સ્થિતિ કહીને, પછી આત્મામાં જોડયાનું છે, એ નિર્દોષ નહિ, નિર્દોષ છે એમ જાણવાને વસ્તુ (જ્ઞાયકભાવ) તરફ થઈ જાઓ છે એને.

- રાગ છે એ ક્રિયા ઉદયને સ્પર્શતો નહિ. ક્રિયા ઉદય નિમિત્ત થઈને આવે (તેથી) એનો વિકાર ક્રિયા જ પડે - એમ છે જ નહિ.

(પ્ર.નં.૧૪) [અને દ્રવ્યના] પોતાના દ્રવ્ય ગુણ [બીજાના દ્રવ્ય ગુણને] તો તેને ન આવે પણ પોતાની
(Page 136) → પર્યાય પણ બીજાની પર્યાયને આવતી નથી. તેમ પોતાની રાગની કે રાગની પર્યાય શરીરની પર્યાયને આવતી નથી. રાગની જે પર્યાય છે એના દ્રવ્ય ગુણ તો ધ્રુવ છે, તેવી જે અવસ્થા છે તે આ શરીરની અવસ્થાને આવતી નથી એને અંદર રાગ પોતાના ગુણ પર્યાયને સ્પર્શી રહી છે.

- 'અત્યંત નિકટ': કોઈ કોઈ પ્રદેશમાં અસંખ્યાત પ્રદેશો એક જગ્યા એવા અનંતા જગ્યા અનંત પ્રદેશ છે અને તેમાં અનંત પરમાણુઓ છે. એવો એક જગ્યાએ રહેલા ઘણાં-ઘણાં ઘણાં- દરેક પોતપોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, પોતાની પર્યાયિક એ પલટતાં નથી, ખસીને એ પરને આવતાં નથી; એક બીજાને ક્યાંય તેઓ પરિણામતા નથી, તેમ તેમની અનંત વ્યક્તિના (લોક પ્રકાશના) નાશ પામતી નથી. તેમ અનંત કાળે છે તે એક બીજાને સ્પર્શતી નથી, પરિણામાવતી નથી, પરિણામતી નથી તેમ અનંત વ્યક્તિપણે રહી રહી છે. એક ક્ષેત્રે શરીર, કર્મ, આત્મા રહેલા ઘણાં પરમાં (પરપણે) પરિણામતા નથી. એક જગ્યાએ રહેલા ઘણાં ક્રિયા ક્રિયાને આવતાં નથી, પોતાના સ્વરૂપને ડગાવતાં નથી.

- "માટે જેઓ નૈતિકી (શાશ્વત) સ્થિતિ રહે છે": માટે અનંત વસ્તુઓ જેવી છે તેવી રહી રહી છે. જેવા સ્થિતિ છે ત્યાંને ત્યાં પડયા રહ્યાં છે

- બીજાના શરીરની પર્યાય આ શરીરની પર્યાયને આવતી નથી, ઘણાં જીવ ધું આવી મને વિષયમાં સુખ થાય, કું કંઈ પાણીને આડું ધું તેમ કંઈ બાજુના વૃક્ષ તૂટી જાય છે, એમ એમ છે નહિ.

- 'અને સમસ્ત વિકૃત્ત ક્રિયા અને અવિકૃત્ત ક્રિયાના હેતુપણાને જેઓ હંમેશા વિષયને વિકાર કરે છે- રક્ષણ રાખે છે.':

- [વિકૃત્ત- અવિકૃત્તની વ્યાખ્યા ૫-૩૭ ઉપરથી એમ નીચે જણાવ્યા મુજબ નિમ્ન નિમ્ન રીતે સમજાવ્યા છે:-]

[1] વિકૃત્ત ક્રિયા = વિભાવરૂપ પરિણમન ; અવિકૃત્ત ક્રિયા = સ્વભાવરૂપ પરિણમન.

[2A] વિકૃત્ત ક્રિયા = પર્યાય ; અવિકૃત્ત ક્રિયા = ગુણ.
પર્યાયિક ગુણ ક્ષણિક નિમ્ન છે તેમ પર્યાયિક ગુણ વિકૃત્ત છે.

[2B] વિકૃત્ત ક્રિયા = ઉત્પાદ-વ્યય: ઉત્પાદ તે ભાવ છે, વ્યય તે અભાવ છે.
અવિકૃત્ત ક્રિયા = ગુણ તે ભાવસ્વરૂપ અંશરૂપ છે, તે ધ્રુવપણે અનિત્ય છે માટે અવિકૃત્ત.

[1]. દરેક પદાર્થ માટે તો સ્વભાવરૂપે પરિણામે (કે વિભાવરૂપે), 'સમસ્ત વિકૃત્ત ક્રિયા અને અવિકૃત્ત ક્રિયાના હેતુપણાને જેઓ હંમેશા વિષયને' એટલે કે વિષય જે અનંત પદાર્થરૂપે છે, [એ અનંત પદાર્થો] એ રીતે અનંત પદાર્થરૂપે રહી રહ્યાં છે. [તે પ્રત્યેક પદાર્થ] એક બીજાના ક્રિયાને કરતું નથી અને પોતાનું વિકૃત્ત-અવિકૃત્ત ક્રિયા પોતામાં છે.

[૨]. વિરુદ્ધના ઉપાય :—

[૨A]. પર્યાય છે તે ઉત્પન્ન છે અને વ્યય [પામે છે], એનાથી ગુણ ત્રિકાળ નિત્ય છે, તેથી પર્યાયથી ગુણ વિરુદ્ધ છે.

[૨B] 'ઘટનમાં ખાઈ છે. ઉત્પન્ન તે વ્યય, ઉત્પન્ન તે વ્યય - એટલે વિરુદ્ધ છે અને ગુણમાં ઉત્પાદ વ્યય નથી એટલે અવિરુદ્ધ છે [તેથી અવિરુદ્ધ છે].

ઉત્પાદ તે ભાવ છે અને વ્યય તે અભાવ છે, અને ગુણ તે ભાવસ્વરૂપ-અસ્તિરૂપ છે. માટે પર્યાયથી ગુણ વિરુદ્ધ છે - અંદરમાં તે અંદરમાં. ગુણ છે તે ધ્રુવથી અભિન્ન છે માટે તે અવિરુદ્ધ છે. ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ યુક્ત સત્. ઉત્પાદ વ્યયથી ગુણ ત્રિકાળ વિરુદ્ધ છે અને ગુણ ધ્રુવથી અવિરુદ્ધ છે. આવા દ્રવ્યો અને વિરુદ્ધપણાં ને અવિરુદ્ધપણાં, સ્વભાવસહિતપણાં ને વિભાવસહિતપણાં પરિણામે, પરંતુ તે તે ખાતાની પર્યાયમાં છે, તેનાથી આવા તત્ત્વો એક બીજા તત્ત્વનું અસ્તિપણું ને નાસ્તિપણું તિર્યક થતું નથી.

- અને સમયની સ્થિતિ પર્યાય પણ પરને લઈને થાય તો તેનો ગુણ સિદ્ધ થતો નથી [તેથી] તે ગુણ રહેતો નથી અને એવા અનંત ગુણોનું અસ્તિરૂપ દ્રવ્ય પણ રહેતો નથી; દરેક તત્ત્વની પ્રરૂપણા રહેતી નથી. [કારણ] એકાંતનું વિરુદ્ધ તત્ત્વ [વિભાવ] પણ ખોટાથી થયેલું છે, સ્વને વિકાર એ વિરુદ્ધ તત્ત્વ થયું નથી.

- 'ઉપાદાન ક્યાં' એટલે શિલામાં આંબા પકાવવાનું થતું નથી. અનંત શિલાને રાખી રાખવું એટલે એટલો ઉપાદાન ક્યાં, એમાં તિર્યક્ દરકાર થતો નથી.

- નિશ્ચયનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ તો અહીં તિર્યક [ગણને] ગયો તોય એમ કહેવાય છે, ગાથા તો અસૂક્ષ્મ નિરૂપણ છે. અહીંના ગયા તોયને બધા અને આવું તોય છે.

- તત્ત્વ[તે છે ?] એટલે આત્મા જે બંધનો સંબંધ તત્ત્વો - નિશ્ચયથી આનંદના નાથને આત્મ સ્વભાવના રાગનો સંબંધ, બંધનો ભાવ એને છે એમ તત્ત્વું, જાણવું એ વિકાર છે, વિપરીત ભાવ છે, દુઃખરૂપ ભાવ છે, વિપરીત ક્રિયા છે.

- 'આ પ્રકારનો સર્વ પદાર્થોનું નિત્ય નિત્ય અસ્તિપણું સિદ્ધ થવાથી જય નામના સમયને બંધસ્થાને જ વિરોધની આપત્તિ આવે છે;'. અને એટલે એટલે ગયાં એ. દ્રવ્યને બંધભાવનો સંબંધ તત્ત્વાથી હોવાપણું છતું થયું. એમાં વિરોધ નામ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે.

- [પહેલાં] સ્થિતિ સ્થિર પણ તેના દ્રવ્યને અને ગુણને પરિણતિ સિદ્ધ કરવા એવું છે એમ સિદ્ધ થયું; પરંતુ હવે અહીં [એ] અસ્તિરૂપ અબંધસ્વરૂપી વસ્તુ એને બંધનો સંબંધ તત્ત્વો એ દુઃખરૂપ છે. [પહેલાં] વ્યવહારનયનો વિષય-વિરુદ્ધ તત્ત્વ છે એ તો સિદ્ધ થયું પરંતુ હવે વસ્તુસ્વરૂપ જે છે એનાથી વ્યવહારનયનો-રાગનો-વિષય તે વિરુદ્ધ છે - એવા બંનેની સ્વરૂપ ક્રિયાની અસત્ય સ્વભાવ માટે બંનેના સંબંધને જોડવો ? એને બંધભાવ છે એ વિકાર છે, આકુળતા છે, ખોટ છે, દુઃખ છે.

- બંધ થવા બાબત છે પણ ત્યાં બંધભાવ [તેનો] જો બંધને વિરુદ્ધ શીખું છે ને?

- 'તોપણ બંધ જેનું મૂળ છે એવું જે પુદ્ગલકર્મના પુદ્ગલોમાં સ્થિત થયું, તે જેનું મૂળ છે એવું પરસમયપણું, તેનાથી ઉત્પન્ન થતું (પરસમય-સ્વસમયરૂપ) વિરોધપણું તેને (જય નામના સમયને) ક્યાંથી હોય ? માટે સમયનું અસ્તિપણું હોવું જ સિદ્ધ થાય છે.'

- બંધ = ભાવ બંધ; પુદ્ગલ કર્મના પુદ્ગલ = મોટે, રાગ-દ્વેષ.

- ભાવબંધ જેનું રૂપ છે એવા મોહ, રાગ-દ્વેષ તે જેનું રૂપ એવું પરસમય પણું છે. સ્વસમયપણું ન રહ્યું એ.
- હવે કહે છે' અજ્ઞાની કાલના નિર્દેશ કરવો છે. એ કાલમાં જે તીવ્ર પુણ્ય તેપાપના પરિણામ છે રાગ છોડે એ બંધભાવ એકબંધભાવની સાથે દુઃખરૂપ છે. એક પિપરીત ઉપદેશ ખડો થાય છે તે બધા રાગ-દ્વેષ છે.
- પરિસંવાદ - પિપરીત સંવાદ નામ સ્થિત પણ પિપરીત છે એને એકો ભાવ પણ પિપરીત છે. જ્યાંને રાગવાળો હોવો, બધાનો એ દૃષ્ટિ જ પિપરીત છે. એટલાંક પુણ્યને રાગના સંબંધવાળો દેખાવવો એ દુઃખરૂપ દૃષ્ટિ છે.
- ત્રિકાળી સ્વભાવની સાથે એક સમયના મોહ રાગદ્વેષનો સંબંધ થયો એ પરસમયપણું થયું. એટલે! એ અજ્ઞાનપણું થયું.
- એટલે! પરચિજ્જુદ્ધિ છોડાવે છે. એને રાગનો, દ્વેષનો, વિકારનો, બંધનો રૂપનો એ છે. તેથી જ્ઞાયક કાલના એકરૂપ એકરૂપ સ્વભાવે તરફ ઢળ એને બંધનું દૌપણું ગાળું પડી જાય છે, એ શોભતું નથી.
- દ્રવ્ય છે એ સ્વસમય છે, પણ દ્રવ્યની ત્રણ અવસ્થા તે તો સ્વસમય હોવામાં કારણે વસ્તુ તો વસ્તુ છે. એની દૃષ્ટિમાં એકાંતનું પરિણામન થાય ત્યારે એને સ્વસમય થયો એમ હોવામાં કારણે છે.

(પ્ર.નં.૧૫) ૧. લોકમાંની વિવિધતા જુઓ, એનું શાન અને એની રમણતા એનું નામ અહીં સ્વસમય અને ધર્મીના એને હોવામાં કારણે છે. પોતાના સ્વરૂપને છોડીને પુણ્ય-પાપના ભાવને મારાં માનીને ત્યાં રહે તો મિથ્યા દૃષ્ટિ પરસમય છે. એને કર્મ બંધાતા હોવે છે.

- (ગાથાર્થ:-) 'નિશ્ચયથી સર્વ પદાર્થ પોતપોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત રહ્યાં જ શોભા પામે છે. પરંતુ જ્યાં નામના પદાર્થની અનાદિ તિર્યક પુદ્ગલ સાથે મિશ્રરૂપ બંધ-અવસ્થા છે; તે બંધાવસ્થાથી જ્યાં જ્યાં વિસંવાદ ખડો થાય છે તેથી તે શોભા પામતો નથી.'
- સંયોગરૂપ બંધ અવસ્થાથી જ્યાં જ્યાં વિસંવાદ ખડો થાય છે - વાસ્તવિક તત્ત્વ રહેતું નથી. પુણ્ય-પાપના ભાવ મારા છે એમ ત્રણે પરિણામે છે એ વિસંવાદ મિથ્યા દૃષ્ટિ છે. એનાથી વિપરીત વિસંવાદ ઊભો થાય છે, દુઃખ ઊભું થાય છે તેથી તે શોભા પામતો નથી. એ અવસ્થા-ભાવપણાં થાય તો એની શોભા છે.

[સોરાષ્ટ્રના ભાઈને ઉપમા ત્રણ કરો એ ભાવ છે,

- 'અને વાસ્તવિક રીતે વિચારવામાં આવે તો અત્યંત જ સુંદર છે; તેથી એ જ શોભા પામે છે.'
- અત્યંત સુંદર છે એટલે ? રાગના વિકલ્પ વિના એનું સ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ રાગ વિનાનું છે. એવા સ્વરૂપની જુદા, જ્ઞાન અને એ અંતરની રમણતા એ અત્યંત શોભે છે. તિર્યક [ઘણું] ઉપાધિભાવરૂપ સ્થિતિપણું એને શોભાપણું પામતું નથી.
- એટલે! ત્રીજા ગાથામાં ઘણું કહ્યું છે!

ગાથા-૪

૪-૧

ઉત્થાનિકા:- હવે તે આત્માની અનુભૂતિના ઉપાય કહે છે:-

ગાથા:- શ્રુત-પરિચિત-અનુભૂત સર્વત્ર તિમિરાપહારી થતા;
પરથી જુદા આત્માની ઉપલબ્ધિ થવા સુલભ ના. ૪.

ગાથાર્થ:- સર્વકાળે તિમિરાપહારી થતા તો સાંભળવામાં આવ્યા છે, પરિચયમાં આવ્યા છે અને અનુભવમાં પણ આવ્યા છે તેથી સુલભ છે; પણ જેણે આત્માનું અર્થાત્ જીવું જોયું નથી, પરિચયમાં લાવ્યું નથી અને અનુભવમાં આવ્યું નથી તેને આત્મા સુલભ નથી.

ટીકાર્થ:- (ઉત્થાનિકા:-) રાગથી ભિન્ન (અલગ) જેણે અને સ્વભાવથી અત્યંત અસુલભ નથી
(પૃ.નં.૧૫) દુર્લભ છે અર્થાત્ થઈ શકે તેવું નથી અર્થાત્ સુલભ છે.

- (ટીકા) 'આ સમસ્ત વ્યવહારીને, તિમિરાપહારી થતા અર્થાત્ ભિન્ન ભાવથી અત્યંત ભિન્નપણાથી છે (આત્માનું અત્યંત જુદું ફળાવે છે)--':
- 'સમસ્ત વ્યવહારી'- અનંતા જીવ પડ્યા છે નિગોદમાં- સૂક્ષ્મ નિગોદ, બાદર નિગોદમાં અહો જીવો છે તે જે તેઓ 'કે દેવ શાસ્ત્રનું પામ્યા નથી.
- 'તિમ' એટલે રાગ અને ભોગ એટલે એને ભોગવવું! એટલે 'તથા' [એટલે] ઘરના ફરતા અને ઘરમાંને ભોગવતા, એવી વાતો અનંત વાર તે સાંભળી છે. અનેકવાર જીવે પણ સાંભળ્યું છે. સાંભળવાનો અર્થ એટલે એ રાગને વેદે છે એટલે એનો અનુભવ છે એટલે સાંભળ્યું એટલે એનું પરિણામ આવ્યું. શિવાય જીવ દશા નિગોદની બાદર નીકળ્યા નથી પરંતુ સાંભળીને પરિચય રૂપે અનુભવ દ્વારા એનું પરિણામ તો રાગનો અનુભવ દ્વારા તો તો એને છે માટે તિમિરાપહારી થતાનો અનુભવ એને છે.
- નિગોદમાંય રોગમાં શુભ, રોગમાં અશુભ ભાવ થાય છે. સ્વર્ગમાંય શુભ-અશુભ ધારા તો એનેય છે.
- જ્યાંથી આત્મા ભગવાન જિનમૂર્તિ પ્રભુ એમાં દેખાતા નથી રાગ વેદે છે તે એ વાત આત્માનું જુદું ફળાવે છે, જુદું ફળાવે છે. રાગની એકતા તોડીને સ્વરૂપની એકતા કરે તે જૈન છે.
- 'સાંભળ્યા, પૂર્વે અનંત વાર સાંભળવામાં આવ્યા છે, પરિચયમાં આવ્યા છે અને અનંત વાર અનુભવમાં પણ આવ્યા સૂતિ છે.'
- સાંભળવામાં આવ્યા છે એનો અર્થ શું? તે વારંવાર એવું જાણ્યું છે. અનેકવિધ (તે) ગુદાર નીકળ્યા નથી પણ અનુભવમાં છે તો સાંભળવામાં અને પરિચયમાં આવ્યું છે. અને સાંભળ્યા ન થયા તોય પણ સ્વરૂપની અધિરતાથી અને કદાચ રાગનું વેદન થયું એ સાંભળવા અને પરિચયમાં આવ્યું.
- ભાવપાહુડમાં લિંગપાહુડમાં પણ છે કે અનંતવાર દ્રવ્યલિંગ ધારણ કર્યાં અને મહીપણ તેથી જાણને એવું હોય ખ્યાલ નથી કે [ત્યાં] અનંતવાર જન્મ્યો અને મર્યો ન હોય.
- ચાર સંજ્ઞાના ત્યાગી(દેવોએ એમ માનીને), એ એવા સંજ્ઞાના પણ તે અનંતવાર ત્યાં છે.
- શાસ્ત્રોની ગાથાઓમાં આવ્યા આવ્યા પડ્યા છે. બાદર [ગાથા]માં બહું રોમાંચ થયું છે.
- હવે આત્માને પ્રભુનું ધ્યાન આપવા બાહર, બારા ઘરમાં જાવે, એનો સાર શું છે.
- 'ક્યાં છે જાવું? જે સંસારરૂપી ચૂલ્હા મધ્યમાં સ્થિત છે, નિરંતરપણે દુઃખ, રોગ, ત્રાસ, ભય અને ભાવરૂપ અનંત પદાર્થોને લીધે જેને ભયંકર પ્રાપ્ત થયું છે,'
- અનંતા જીવો ક્યા છે? જેમ ઘંટીના મધ્યમાં દાણા હોય તો તે ચોંટા ત્યાં પડ્યા

રહે એ કહેવાય નહિ, એમ આવા જ્ઞાનને અંદર જાય તો કહેવાય. એમ [કોઈ જાણે] સંસારરૂપ સત્ના મધ્યમાં પડ્યો છે. થોડા આવો જ્ઞાનને કોઈ નાખવો એમ નહિ.

- સંસાર સત્ એટલે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જાય. એટલે ત્રિવિધ – સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દ્વારા એના મધ્યમાં સ્થિત છે. સંસારરૂપ સત્-સંસારવું-સત્ય પુરુષ અને માયામાં જે નિરંતરપણે સ્થિત જ રહે છે.
- 'દ્રવ્ય પરાવર્તન': એ શરીરાદિ એનાં પરમાણુ છે જ્યાંના એ એના સંયોગમાં એનાં પાર આવી ગયા છે. એ અનુસરણ પામે છે, ગતિ સ્થિત પરમાણુ તો એવા છે કે પરિણામમાં આવ્યા પણ નહિ, જાવ્યા પણ નહિ. ફરક્યા જાવો દ્રવ્ય પરમાણુને અસ્થાયી નહિ એ એ કાંઈ નહિ ગયું, પણ એ આવ્યા જ છે દ્રવ્ય પરાવર્તનમાં સ્થિત એના શાંત નિરંતરપણે છે, તેને એનાં દ્રવ્ય પરાવર્તન રહે છે, સ્થિત છે એમ કહેવું છે.
- આપણે ગતિ-સ્થિતિ કરીને એનાં પરમાણુઓને જાણીએ છે. એવા પુદ્ગલો સારી પારે એનાં પાર આવીને ગયા છે, આવીને ગયા છે. પરાવર્તન (એટલે) પલટો માટીને એનાંપાર અનંતાં પાછા આવ્યા છે.
- 'ક્ષેત્ર પરાવર્તન': આ બધે શરીરોમાં તેમ એટ એવુંનાં અસંખ્યમાં ભાગ આવ્યો નહિ કયાં એનાંપાર આવવા જ્યાં નથી એવું નહિ રહ્યું. સિદ્ધ ભગવાન રહે છે ત્યાં પણ એનાંપાર જ્યાં એ નથી છે નિગોદ પણ. એવા એનાં ક્ષેત્રપરાવર્તનો થયાં છે.
- 'કાલ પરાવર્તન': અસંખ્ય કાળથી છે. એના એટ એટ સમયમાં એનાંપાર પરાવર્તન થઈ ગયું છે. અસંખ્ય સમયના થયાં એટ કાળ એના નહતો સમય પછી બીજો સમય, ત્રીજો સમય, ચોથો સમય એમ એનાં સમય. દરેક દરેક સમયે એનાંપાર, ક્ષેત્રના સંબંધે પરિવર્તન થયું છે, થયું એટ એટ સમયમાં પણ એનાંપાર આવ્યો છે પરિણામમાં. એવા એટ એટ સમયમાં એનાંપાર પરાવર્તન થયાં એનાં કાળ એનાં પુદ્ગલ પરાવર્તન થયાં થયાં – એ એ શરીરના મધ્યમાં રહ્યો છે – સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ.
- 'ભવપરાવર્તન': નરકના, મનુષ્યના, દેવના, પશુના ભવ એનાંપાર થયાં છે.
- 'ભાવપરાવર્તન': સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ભાવના પણ એનાં પરાવર્તન થયાં
- ક્રમબદ્ધમાં થયું હતું તે એમાંથી નીકળ્યું. એ અનંતા ભવો છે એ બધા ભવોમાં સ્થૂળ સૂક્ષ્મ ભાવનું એનાંપાર પરાવર્તન થયું છે તો એમાં નિગોદના ભવો પણ આવી ગયા. એનાં ભવોમાં હજુ બહાર નીકળ્યા નથી એટલે પણ સ્થૂળાસ્થૂળ ભાવનું એનાંપાર પરિવર્તન થયાં એનાં પુદ્ગલ પરાવર્તન થયાં છે.

(પુ.નં.૧૫) - 'સમયસાર ભાવાર્થ' (ત્રણ ભવ) રખડવાર એનાદિ નિરંતરથી એ એવાં ગયા. સમયની કાલિની વાત નહિ. એ નિરંતરમાં પડ્યો છે એટલે ત્રિવિધના મધ્યમાં પડ્યો છે.

- ફરક્યા પરમાણુઓ એ દ્રવ્યના સંયોગપણે હજુ થયા નહિ, એમ દરેક ક્ષેત્રે એવા નહિ એ એમ પણ નહિ, ત્યાંના ભવો એનાં થયાં એમ કહેવાય પરંતુ ફરક્યા ભવો હજુ [નિગોદની] બહાર નીકળ્યા નહિ પરંતુ નિરંતરપણે એટલે એની શક્તિ છે એ એ અપેક્ષાએ એમ કહેવાય.
- 'સમયસાર નિશ્ચયને એટલે રાગાદિ વધે ફરવાર મારું મોક્ષરૂપ સ્વરૂપ એની પાસે જાગ્રતની જ્યાં સાર લઈપણે છે..': . અનંત ભવમાં, સંસારમાં નિરંતર, નિરંતરનું જ રાગ છે. રાગથી ભાવ થાય એ નિરંતરરૂપ સ્વરૂપ (નિરંતર અસ્તિત્વ) - આવા એનાંપણે

આવી રાગમાં કોઈક- કોઈ ઘર ઉપર નિશાન જ વાગ્યું છે. તીર થયું, ફેંક થયું, ફેંક દીધું, તીર વાગતાં થયું તો નિશ્ચય થાય કેવો નિશાનનો કિંમતી કેવાંના કેવાની જગમાં વાગ્યો છે. ભાઈ! રાગને નિજ થયું કે થયું છે.

- પાઈમાં 'ગોચિર' છે તેનું ગો-ઇંદ્રિય = ઉપયોગની જેમ. શાસ્ત્રોની રચના કિલ્લા પડે, મંદિરો ઉંધાવવા પડે, તે બધા વ્યવહારમાર્ગ આવે શ્રી રીતે- કેવળી ભાર છે, ઓળખે છે. નિશાનથી ઉપર ઉપયોગની જેમ કેમ ઉંધો ભાર વહેવડાવ્યો છે.
- 'કોઈક ક્રોધી નીકળતા તૂટવાઈથી રોગના દાદર્ક જેને અંતરંગમાં ખડા પ્રગટ થઈ છે,..
- અને જ્યારે કે નિશાનનું જોર થયું, એમાંથી તૂટવા ક્રોધી. તીર થયું-તીર થયું- રાગ ટળો, પરનું કરું થયું તો આખાને ફેંક નાખ થાય કે શુભરાગ ખડા દાદ છે. "રાગ આગ દાદ દઈ કહ્યા, નાવે સમાધિ કોઈકે!" કોઈ તૂટવાઈથી રોગ જેને ક્રોધી નીકળ્યો છે.
- એના તૂટવા અને ઉપાદે ટળતે આખાને કીધ છે, મેંકીધ થયું, પંડોળાઈ ગયું, ઉંઘાડું કરું અને ઘણાંને સમજવું તો મને નાખ થાય- એવા દાદર્ક ઉભી ગયેલા છે. શરીરમાં કોઈ રોગ ન હોય પરંતુ અંતરંગમાં ખડા પ્રગટ થઈ છે. કે શુભરાગની તૂટવા છે કે ખડા દાદ છે. તૂટવા રોગનો દાદ છે, ખડા છે.
- કલાકો! નિધાન પડ્યું છે અંદર. ધ્રુવનું વિશ્રામ સ્થાન પડ્યું છે. ત્યાં જવામાટે કાવાદાવું કરે છે.
- એ સમકિતના કાઈ કોણ ટળ્યા છે કે- નિઃશંકિત કાંક ? કોઈ નિઃકાંક. કે કાંક્ષિત થઈને કોઈક સમકિત છે.
- 'આખો ઉભી ઉભીને મૃગજળ જેવા વિષયગ્રામને (ઇન્દ્રિયવિષયોના સમૂહને) જે ઘેરો ઘાલે છે..'! · આખો ઉભી ઉભીને મૃગજળ જેવા વિષય (ઝેરને) નિમિત્તોને સંયોગ તો મૃગજળ જેવો છે. શું કાયાની શોભા! આખને સોળમાં અને બાગરાગની વાણી સોળમાં કે મૃગજળ જેવા વિષયોનો ગ્રામ છે, સમૂહ છે.
- પાંચેય ઇન્દ્રિયોનો જે વિષય છે- સોળમાં, વાણાને જોવા કે બધો વિષય છે. 'પરમાત્મ પ્રકાશમાં' કહ્યું છે, કે બધા તીર્થસ્થળો મંદિરો કે બધા ક્રિયા આત્માના ઘેરાવા છે.
- ગ્રામ એટલે સમૂહ. પાંચેય વિષયોનો સમૂહ- રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ.
- જાણવાના જ્ઞાનમાં રહ્યું તું ઈચ્છા તો શ્રી રીતે રહ્યો? ક્યારે પકડીને કે રાખ થશે. શરીરનો પકડો થઈને ક્યારે કે રાખ થશે. કલાકો! મૂળ ક્રિયરમાં કેટલાંબાર મૂકવિમ.
- ઘડીમાં શબ્દ, ઘડીમાં રૂપ કે ઘડીમાં રંગ કે ઘડીમાં સ્પર્શને ઘેરો ઘાલ્યો છે. અંતરમાં સ્વરૂપને જોવાનું છોડી દઈને પાંચેય ઇન્દ્રિયના વિષયમાં ઘેરો ઘાલ્યા છે. કોઈ પછી કોઈ, કોઈ પછી કોઈ પડ્યું જ છે. કોઈ નહિમાંથી છૂટે ત્યાં બીજે આવે ગીજે. જ્યાંયાન ફિર જાતા નહિ ક્યાં ટાયર-ટ્યૂબ ફિરાવે છે.
- 'અને જે પરસ્પર વિરોધપણું પણ ધરે છે (અવિરુદ્ધ ઉભાને ધરી તે પ્રમાણે વિરોધ ધરાવે છે).' જે પરસ્પર વિરોધપણું પણ નિશાનનું ધરે છે. કોઈ ઉભા સમજાવે છે અને આંખો ઠા પણ પાડે છે. શુભભાવ ધરીકે, ભક્તિ ધરીકે, જ્યાંયાનું સ્મરણ ધરીકે, પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય છોડીકે તો કોઈકને ખાલ થાય અને કોણ ધરે છે.
- રજનીશ છે તેનું કે કોણ ધરે છે? પહેલા પૂજા દાન ધરો, પછી નિર્વિકલ્પ થઈ જવાશે. ભક્તિ રાખો, રાખીને પછી ઉંધ થઈ જાવો, નિર્વિકલ્પ થઈ જવાશે. ભોગાનંદમાં પણ

આત્મા કહે છે. અરે પ્રભુ! તું શું કહે છો?

- આચાર્યપણું અંગીકાર કરાવે છે [?] અને ઉદાહરણ તરીકે કહીએ.
- 'પિતાજી તમારી નજર વ્યવહારમાં વર્તન કરે' – કુટુંબ-વ્યવહારના વ્યવહારમાં પણ મારા પરિણતિ નિશ્ચય છોડીને વ્યવહારમાં વર્તન કરું. અરે પિતાજી તમે આવી આજ્ઞા? અંતર જે વસ્તુ છે ત્યાં જુઓ તો ખરા કે નિશ્ચય છોડીને વ્યવહારમાં વર્તવું પડતું કે તે સંસારમાં રખડવાનું છે.
- 'તેથી તમારાની કથા તો શૌર્ય ચુકવા (સુખે પ્રાપ્ત) છે.':
- અહીં એમ કે 'પરમાર્થ વાસ્તવિકતામાં ? આગમનો વહેવાર ચૂકવ્ય પડે છે, અધ્યાત્મનો વહેવાર ટાળવાનો નહિ. અધ્યાત્મનો વહેવાર ઈ ? અંદર આત્માનો નિશ્ચય તથા સ્વયં દર્શન-જ્ઞાન પ્રગટ કરવું; આ તરફ રાગનું કરવું અને રાગનું તોડવું આ બંને કોરને જાય તો શૌર્ય ચુકવા થઈ પડશે છે.

(પૃ.નં.૭૭) 'આત્માના સ્વભાવ વિષય – જેનો સ્વભાવસ્વરૂપ ચૈતન્ય અખંડ સ્વભાવ છે – એને જ્ઞાનીને પરની દયા કરવા અને તેને તોડવું – રાગનું કરવું અને રાગનું તોડવું – એવું તો અહંકાર કર્યું છે, અહંકાર ટાળવું છે, એવા અહંકાર પરિણામમાં આવી ગઈ છે અને અનુભવમાં પણ એ આવી ગયું છે.

- 'પણ નિર્મળ જ્ઞેયસ્વરૂપ પ્રતીતિ સ્પષ્ટ નિજ દેખવામાં આવે છે એવું માત્ર એ નિજ આત્માનું અંતર્મુખ જ – જે સદા પ્રકાશરૂપે અંતરંગમાં પ્રતીતમાન છે તોપણ વિકારથી (–વિકારસહિત) તેથી અંતરૂપ જેવું કરવામાં આવતું દોષાદિ અજ્ઞાન નિરોધાય પામ્યું છે (–ટળી ગયું છે)...':
- કહો છો એ બધી વિગત, પણ તેથી શીત જણાય એ બધેય વિગત.
- 'નિર્મળ જ્ઞેયસ્વરૂપ પ્રતીતિ: સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રાગના વિકલ્પથી ભિન્ન છે એમ વારંવારમાં તો એણે અંતરવાર કર્યું છે, શાસ્ત્ર ભણ્યો છે તો એમાં એવા આવે છે પણ એ નિર્મળ જ્ઞેયાન નહિ. એ તો રાગનિષ્ક્રિય જ્ઞેયાન – એને વાસ્તવિક જ્ઞેયાન કહેવું નહિ. પરંતુ પરથી તદ્દન છોડી, પરને જાણનારો તું છું એ પણ છોડી એ જાણનારો નિર્મળ જ્ઞેયાનસ્વરૂપ પ્રતીતિ સ્પષ્ટ નિજ દેખવામાં આવે છે. પ્રત્યક્ષ જુદો દેખવામાં આવે છે.
- વસ્તુ છે તે પોતે દુઃખરૂપ ન હોય શું. દુઃખનો વિકાર છે. તેથી તો દૃષ્ટિ આત્મા અંદર અતીન્દ્રિય આનંદના સ્વરૂપે વિરાજમાન છે. રાગથી ભિન્ન, પરના જાણવાપણાથી

(અદ્વૈત) પણ ભિન્ન એવું ભિન્ન આત્માનું [અંતર્મુખ] માત્ર આ અંતર્મુખ જાતિ રહી ગયું છે.

- પહેલા વિચારથી પ્રકાર અને અંતર્મુખ તો દેખે ત્યું ? કહો છો અંતરંગ પ્રભુ ? જે સદા

(સૌન્દર્યસ્વરૂપ) પ્રકાશરૂપે સદા અંતરંગમાં પ્રકાશરૂપે પ્રતીતમાન જણાતો છે.

- ઉપવાસ કરો: [૧] જ્ઞેયાનથી પ્રત્યક્ષ જણાય એવો છે અને [૨] સૌન્દર્યના અંતરથી પ્રતીતમાન પ્રભુ અંદરમાં વિરાજે છે. પણ કોણ કોણ જાણવાનું રહે છે.
- એટલે શું કીધું? પુનિ ઊંડે રાગ – અંતર્મુખ અંતર્ મુખ કરું, મુખ અંતર્મુખ. એવો વિકલ્પની સાથે અંતર્મુખ જેવું કરવામાં આવતું દોષાદિ – માનવામાં આવતું દોષાદિ – અંતર્મુખ થયું નહિ પરંતુ ઊંડા પુરુષાર્થથી અંતર્મુખ જેવું કરવામાં આવતું [છે].
- જ્ઞેયાનથી જણાય એવું છે, અંદરમાં પ્રતીતમાન છે, દૂર તેમ જણાતો નથી? ?

વિષય માટે અસ્તિત્વ જેવું માન્યું છે એટલે. તે જ્ઞાન સંસ્કાર અને કાર્ય જ્ઞાન જ્ઞાન. જેમાંથી પરિણામોનો જ્ઞાન મળે [તે વિષય]. એની માટે એ જેવું માન્યું છે.

- આ વાત આ રીતે સાંભળી હોય તો તે અંદર ઉતારવામાં મૂકી દીધ.
- રાગથયું જે છે વસ્તુ એ ઢંકાતી નથી તેમ પ્રકાર થતી નથી, એટલે છે એ જેવું પરંતુ અજ્ઞાનને એ સ્વરૂપ લિંગ છે એની ખબર નથી અને તેથી દેહાદિના વિષયની વૃત્તિ માટે એ થયું માનીને રોકાઈ ગયો છે અને તે રાગભાવ ઢંકાઈ ગયો છે, અને તો દૃષ્ટિમાં આવતો નથી. મૂળ તો હેયું છે ? પર્યાયબુદ્ધિ દોષાદિ દ્રવ્યસ્વભાવ તેને એકાંત નિરાવરણ-ઢંકાઈ ગયો છે.
- 'તે-પોતામાં એકાકારપણું દોષાદિ (-પોતે એકાકાર નહિ બાકીનો દોષાદિ) અને બીજા એકાકાર બાકીનાઓની સંગતિ-સેવા નહિ થતી દોષાદિ, નથી પૂર્વે થી સાંભળવામાં આવ્યું, નથી પૂર્વે થી પરિચયમાં આવ્યું અને નથી પૂર્વે થી અનુભવમાં આવ્યું: તેથી નિજ એકાકાનું એકપણું સુલભ નથી.'
- પોતે રાગની એકતા માની છે, તેથી તે અજ્ઞાનપણું છે. જે એકાકાર નથી તેને પોતાનો માનીને પકડ્યો છે [તેથી] અંદર એકાકા પ્રકાશમાન જ્યોતિ ચિદાકાર દીપક છતાં તેને દેખતો નથી, એ એકતાના અને બીજા વાત ? રાગ રહિત જે એકાકા છે એવું જોતો નથી અને તેને એકાકા થયો, એવો એકાકાની સેવા થતી નથી.
- તારો એકાકા રાગથી ભિન્ન છે એમ કે, તારાવડે નહિ મળતો-એવા ગુરુની એકતા કોણ માની નહિ તેથી તેવો ગુરુની સેવા થતી નહિ એમ થયામાં આવે. ગુરુ ત્રિપદ શરીર નથી ? એની સેવા થતા, ગુરુ ત્રિપદ વાણી નથી ? જે વાણીની સેવા થતા. ગુરુ તો જ્ઞાનરાગી સ્વરૂપ મૂર્તિ પ્રભુ છે. એ જ્ઞાનરાગભાવ તારા જ્ઞાનરાગ સ્વભાવને કાલ્પનિક પ્રકાર થાય એમ એમાં થયું એ માન્યું નહીં. એનું જે જ્ઞાન એને તારાપણું તે ગુરુ, એની સેવા ન થતી એટલે ? તારાસ્વરૂપ એકાકાને ઉપાસ્યો એમાં, એમ માન્યું નહિ.
- સેવા' નો અર્થ છે સ-અંગ. એટલે જે ત્રિપદ ? તારું સ્વરૂપ જ્ઞાનરાગ છે એને તે રાગથી ભિન્ન પડીને જણાય એવું છે, એ એકતા માની નહિ, તેથી એનો સેવક થતી નહિ.
- સાંભળી, તને પડી હોય, પરંતુ અંદરમાં ભાવ પ્રકાર થયો નહિ, સાંભળવાનું પરિણામ આવ્યું નહિ, માટે તે સાંભળી નથી. સાંભળવાનું પરિણામ રાગથી ભિન્ન પડવું જોઈએ એ થયું નહિ.
- સાંભળવામાં આવ્યું એવું કરતો થયું નથી તો પછી પરિચયમાં આવ્યું નહિ. રાગ ભિન્નનો મારો પ્રભુ એમ પરિચય ? કે' ? તે છે. આ સ્વરૂપે એને અનુભવમાં આવ્યું નથી, તેથી નિજ એકાકાનું એકપણું સુલભ નથી.
- જેમાંથી જ્ઞાન થાય એ સાર (રાગ, નિમિત્તાદિ) તે પોતાની માની, પરંતુ સ્વભાવથી સ્વભાવનો જ્ઞાન થાય (એમ ન માન્યું). શુદ્ધ ચૈતન્યાકાર એકાકાને જ્ઞાન થાય (એમ ન માન્યું). પરથી વિભક્ત-જુદો અને સ્વથી એકત્વ એ સુલભ નથી, દુર્લભ છે.
- (ભાવાર્થ:-) 'આ ગાથામાં સર્વજ્ઞનો સંસારરૂપ અંત પર ચડી પાંચ પરાવર્તન રૂપ ભ્રમણ ? કે છે. ત્યાં તેને મોક્ષસ્વરૂપ નિશ્ચયરૂપ નિશ્ચય દૃષ્ટિ જોડે છે, તેથી તેનો સંસારનો ભ્રમણરૂપ દોષ પરિત થાય છે...' :
- સંસારરૂપી અંત-છે ? સ્વભાવભાવ તે સંસાર છે. પુણ્ય અને પાપ, શુભ અને અશુભ એવા અંત ? ચડી 'પાંચ પરાવર્તન રૂપ ભ્રમણ' ? - જ્ઞાનના જેટલા સંયોગી પદાર્થો છે તેનો

સંસારમાં કાળ ગયો, જગતનું જેટલું કેવું છે તે દરેક કેવામાં જાણી લે મટી ગયું, તિ જેટલા છે તે દરેક તત્ત્વમાં જન્મ મરણ પરાવર્તન થઈ ગયું, ભવ જેટલા છે કેટલા ભવ પણ થઈ ગયા અને ભાવ જેટલા છે પુણ્ય-પાપના તે અનંતવાર થઈ ગયા.

- માટે હવેનો ઉદ્દેશ' કોઈને મિથ્યાત્વભાવ, વિપરીત માન્યતા. કોઈને ક્રોધ કે જે? કોઈ ક્રોધરૂપ ભાવ ઊભું થઈ અને બહાર કોમા ગયો બાકી તેમ મિથ્યાત્વરૂપ ભાવને કે સંસારના મજૂરના તમે કોણ ગયો છે - કોઈ થયું તે કોઈ થયું તે કોઈ થયું ઇત્યાદિક.
- મિથ્યાત્વમાંથી ઊભા ઉત્પન્ન થઈ પરની - મારું છું, છોડવું છું, બાંધવું છું - એ વિકાર ભાવરૂપ ઊભા કરી અનંતાનુબંધ. એ દોષને જાણિત થાય છે - બહારના ક્રોધ અંદર તોપણ એમાંથી થઈ છે અને પ્રકટ કરે છે કોણ છે?
- અને તે દોષનો ઉત્પાદ ઇન્દ્રિયોના રૂપાદિ વિષયોને જાણીને તે પર દોડે છે; તથા પરસ્પર પણ વિષયોનો જ ઉપદેશ કરે છે. એ રીતે તિ (વિષયોની ઇચ્છા) તથા તોષ (તેને તોડવાનું) - એ બેની કથા તો અનંતવાર સાંભળી, પરિચયમાં લીધી અને અનુભવી તેથી મુક્ત છે.' : • ઇચ્છા થાય એનો ઉત્પાદ શું? કે અને તોડવા લઈ, અને પકડ લઈ, અને ન લઈ, અને કોઈ લઈ - એ એનો ઉપાય અને છે પોતાનો સંતોષ અને દેખાવ એમાં ન કોઈના રાગના કારણે એનો માનતા મિથ્યાત્વમાંથી ઊભા ઉત્પન્ન થઈ, એ ઊભાએ બાહ્ય ઇન્દ્રિયના વિષયમાં જોડી દીધો. એવાંતિક જ્ઞાન રહી ગયો.
- પાંચેય ઇન્દ્રિયોના વિષયોને એક સાથે ભોગવવાની ઊભા રાખનાર રાજાનું દૃષ્ટાંત. ઉદ્દેશ એક સાથે - પાંચેય ઇન્દ્રિયના વિષયમાં એ દોડાદોડ કરે છે પર નગર, અંતરમાં વસવાની વાતને સાંભળતો નથી.

(પૃ.નં.૧૮). 'પણ એવા પરદ્રવ્યોને નિજ એટલે સૌભાગ્યસમ્રાટ પોતાના આત્માની ચીજનું જ્ઞાન પોતાને તો પોતાથી થઈ ગયું નહિ, અને જેને તે જ્ઞાન થયું હતું તેની સેવા થઈ નહિ; તેથી તેની કથા (વાત) જ થઈ સાંભળી, ન તેનો પરિચય થયો કે ન તેનો અનુભવ થયો. માટે તેની પ્રાપ્તિ સુલભ નથી, દુર્લભ છે.' :
- કરવાનું હતું તો કર્યું, એ જ્ઞાન તો થઈ ગયું નહિ અને અનંત જ્ઞાનીઓનો ઉપકાર તો કર્યો કે સૌભાગ્યસ્વરૂપ સમ્રાટની પ્રભુ! એની દૃષ્ટિ થઈને એનો અનુભવ કરવો. તે આવા પ્રકારે થયું નહિ. સેવા બીજા શું સેવા કરી!
- બહારના બધા વિષયો સુલભ છે, દુર્લભ નથી. અનંતવાર મળ્યા. બાકી પણ અનંતવાર મળી, ઇત્યાદિ અનંતવાર થયા, સંસારમાં અનંતવાર ગયો, એ કોઈ દુર્લભ નથી. સુલભ તો નથી એટલે કર્યા, સૌભાગ્ય સમ્રાટની વસ્તુ જે અંદર છે. એનો અનુભવ કર. એનાથી બારા જન્મ મરણનો અંત આવશે.
- તને આચાર્ય કહે છે કે તેથી જ જાણો તે નિજની આત્માનું સ્વરૂપ અને દર્શાવીને દીધો; કરવા કે સાંભળીને કરવાનું તો આ છે, તેથી ભગવાન આત્મા સ્વરૂપે નિજની એક સ્વરૂપને અનિજની એક સ્વરૂપ દર્શાવીને દીધો.

વિસ્તાર:- હવે આચાર્ય તે છે કે તેમજ જાણે તે મિત્ર આત્માનું અંતરંગ અને દર્શાવીએ છીએ:-

ગાથા:- દર્શાવું અંત પ્રિયતર એ, આત્મા તણા નિજ વિભવને;
દર્શાવું તો ફરજે પ્રમાણ, જે દીઠે ગ્રહે રખડતા રહિ. ૫.

ગાથાર્થ:- તે અંતરપ્રિયતર આત્માને હું આત્માના નિજવૈભવ વડે દેખાડું છું; જો હું દેખાડું તો પ્રમાણ (સ્વતંત્ર) ફરવું અને જે તેણે કેવળી સૂત્રી જાણે તો છળ ગ્રહણ કરવું.

ભાવાર્થ:- (ગાથાર્થ) - તે રાગથી ભિન્ન અને સ્વભાવથી અભિન્ન [એવા] અંતરપ્રિયતર આત્માને
(પૃ.નં.૧૭) હું મારા આત્માના નિજ વૈભવ વડે દેખાડું છું. જગતને થયું છે મારે હું તને દેખાડું છું એમેય નહિ. હું મોટો થઈશ. થઈશ એમાં પ્રિયતર શીશે, એ પ્રિયતર મારો વૈભવ નહીં. જો હું દેખાડું તો પ્રમાણ થવું જો, સ્વતંત્ર ફરવો જો; અંતર દ્વારા જાણે નહિ, અંતર ભાવને દ્વારે નહિ, પરંતુ અનુભવથી પ્રમાણ થશે.

- જો હું દેખાડું તો એવું નિમિત્ત છે મારું નિમિત્ત પણ પ્રમાણ થશે એવું જોઈએ. જે રીતે હું થઈશ એ રીતે વસ્તુ છે જ નહીં એમ તું મારા અનુભવથી પ્રમાણ થશે જો, તો એ આખું દેખાડવું નિષ્ફળ જાય. જે રીતે છે એમ થવું છું એ તને ખબર છે જ નહિ? મારા ભાવમાં ખબર પડે સ્વતંત્ર થશે. હવે તું મારો પુરુષાર્થ થઈને જે રીતે હું થઈશ એવું છું તે જાણીને દ્વારા પાડશે. એ ભાવનું જ્ઞાન થઈને પ્રમાણ થશે.
- 'અનુભવ શક્તિની વ્યાખ્યા ત્રિકાળીસ્વરૂપે ઘણી સરસ થઈ છે. બાકી બધાં છે એવાના દ્રોહાદિક પરંતુ એના નિમિત્તપણામાં સ્વતંત્રપણું છે. એ બાકીની દ્રોહાદિના જ્ઞાન છે જેવું સ્વતંત્રપણું છે તેને અનુસારે બાકીનો પરાધીન પણ પડિભાસશે.
- બાકીને દેખાડીશ એ સિવાય તો ઉપાય તેણે દ્રોહ નહિ, પરંતુ એ બાકી નિજ વૈભવને અનુસરીને આવશે. તો તું પણ મારા સ્વભાવને અનુસરીને અનુભવ થઈને પ્રમાણ થશે.
- 'જે તેણે કેવળી સૂત્રી જાણે' - અનુભવમાં સૂત્રી જાણે એમ નહિ પરંતુ બાકીમાં જે તેણે કેવળીના વ્યાખ્યાના પ્રસંગમાં તેણે કેવળી જાણે તો તું ત્યાં ન રોકાઈશ.
- કેવળી! પરમ કારણ યુક્તિ પરમ કારણ પ્રભુને આવી ગયા છે
- કેવળી! એટલે ગાથા ચાલે થઈ ગયો [એમ છે]. ગણેશપ્રસાદજીમાં એમ થયું પડ્યું કે 'કલ અપકર આગયા' કહ્યું તો 'તું ધ્યાન જ કર.' પ્રભુ તું ઉદ્યમ કર એવો ભગવાન [આત્મા]એ સ્વરૂપ ગયો છે તું તેને યાદ કર હવે.
- અનુભવમાં સૂત્રી જાણે એમ નહીં, વસ્તુની સ્થિતિ છે તેમાં સૂત્રી જાણે તો ધ્યાન રાખજે એમ નહિ. પરંતુ તો જે રીતે છે તે રીતે જ થઈશે. એમાં તેણે બીજું કાંઈ વિપરીત તેણે છે જ નહીં.
- કેવળી! ગજબ ગાથાઓ છે. મહેલ બાર તો ખડકી છે ને? આ આંગણે મારો, પછી ઝાંડ ઝાંડ ફરે! ફૂલ રમણીય બાગ પૂરી પૂરી એમાંથી એ બાર ગાથાઓ કાળ બાકી છે.
- (ટીકા:-) 'આચાર્ય તે છે કે તેણે મારા આત્માનો નિજવૈભવ છે તે સ્વરૂપે હું એ અંતર-પ્રિયતર આત્માને દર્શાવીશ એવો જે વ્યવસાય (ઉદ્યમ, નિર્ણય) થયો છે.'

- જે તિથે મારા વિકલ્પો નિજ વૈભવ છે- કો પર્યાયની વાત છે કે, કો દ્રવ્યગુણની વાત નથી. [પરંતુ] પ્રકારના વૈભવ દર્શાની વાત છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્ર અને અતીન્દ્રિય આનંદનો અનુભવ એ બધાની પર્યાયિનો - અવસ્થાનો નિજ વૈભવ છે.
- મારી દશાની કો છે. એ પૂરાણ સ્વરૂપની પ્રતીતિ, નિર્વિકલ્પ પૂરણ સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને પૂરણ સ્વરૂપમાં રમણતા પ્રિયારે એ બધાની વ્યક્તિ અવસ્થા એ મારો નિજ વૈભવ પર્યાયિનો છે.
- બાપુ! સમયસાર એ શું છે!! એક શબ્દમાં માલ એણે પાડ્યો, ત્રણ લોકદાર્શનું છે.
- મારો નિજ વૈભવ જેટલો પ્રકારનો છે તે! એ સર્વજ્ઞ હું તીર્થ. એનો અર્થ એ કે પાણીમાં ઘાંચ આવેલ અને ખામી નહિ આવે. અનંત ગુણની વ્યક્તતાજેટલા પ્રકારો છે, તે સર્વજ્ઞ હું તીર્થ.
- મારું અસ્તિત્વ પૂરણ અસ્તિત્વ છે અને પૂરણ પરનું જેમાં વિભક્ત નામ અભાવ છે. [આમ] અસ્તિ-નાસ્તિ તથી. પ્રયોજનભૂત શ્રદ્ધા આજ છે તે હું દર્શાવિશ. ઉ દ્રવ્ય, ઉ દ્રવ્યના અનંત ગુણો, પર્યાયો, જ્ઞાન વિકલ્પો અને જ્ઞાન અવિકલ્પનો પિંડ છે, ગુણ પિંડ છે, એ બધે. હું તો મારા સ્વ નિજ વૈભવથી અવસ્થાને દર્શાવિશ, એનો મેં નિર્ણય કર્યો છે.
- 'એ' અસ્તિત્વ-વિભક્ત અવસ્થા [અવિભક્ત] પ્રકારે અસ્તિત્વ-વિભક્ત અવસ્થા.

[૧. આગળ] • 'દ્રવ્ય છે મારા અવસ્થાનો નિજ વિભવ?' [૧] 'એ ગાથામાં પ્રકાર ઉભયના પરમાણુઓનો પૃથક્ત્વ કરાવ અને 'સ્કંધ' પદની મૂકવાનો જે શબ્દબ્રહ્મ - અક્ષરનો પરમાણુ - તેની ઉપાસનાથી જેનો જન્મ છે. ('સ્કંધ' તો અર્થ 'ત્રિકાળ' છે એટલે 'તેથી પૃથક્ત્વ કર્યું' પરમાણુને શબ્દબ્રહ્મ તથા તેનું ત્રણ: અક્ષરના પરમાણુમાં સામાન્ય ધર્મો - પરમભાવ સ્વભાવ ધર્મોનો જ્ઞાન કરાવે છે; અને પરમાણુ અગોચર જે તેથી વિશેષ ધર્મો છે તેનું અનુમાન કરાવવામાં કારણ છે; એ રીતે તે સર્વ વસ્તુઓનો પૃથક્ત્વ છે માટે સર્વજ્ઞાન તત્ત્વોમાં કારણ છે, એટલે તેને શબ્દબ્રહ્મ કહે છે.)'
- 'એ ગાથામાં': ગાથ નિકે તથી. 'ગાથ' ઈતિ ગાથ જેમાં ઉ દ્રવ્ય જણાય [તે ગાથ છે]. એ ગાથામાં જેટલા શબ્દો છે તેટલા પદોને ભગવાનની વાણી પૃથક્ત્વ છે. તે વાણી-ભગવાનના રૂપમાં પરમાણુ શબ્દબ્રહ્મ છે. અસ્તિત્વના સ્વમુખેથી અનુભવિત નીકળી અને જે પરમાણુ સ્વભાવ તેની ઉપાસનાથી [મારા અવસ્થાના નિજવૈભવનો જન્મ છે. એમ તેણે ભગવાનના નામે અડધા દોઢેક ત્રણ ગાથાની ઉપાસનાથી નિજવૈભવ પ્રકારનો નથી - એનું નિમિત્તપણું તેનું નથી એમ કહ્યું.
- પરમાણુની મેં સેવા કરી એટલે એમાંનો જે કહ્યું તે મેં કાઢ્યું. એમ કહીને નિમિત્ત આવું હોય એમ બતાવે છે. બીજું નિમિત્ત હોય અને નિજવૈભવ પ્રકારે, એમ નહિ. મારી પર્યાયની વિકલ્પ અસ્તિત્વના શબ્દબ્રહ્મની સેવાથી છે, નિમિત્ત એ જ છે. [તે કારણે] સર્વજ્ઞ અસ્તિત્વ ત્રિકાળીની એકત્વતા માટે સમયસાર કાળમાં જે વર્ણન લખ્યું તેથી, એ મારા અવસ્થાના અનુભવમાં નિમિત્ત થયું છે.
- પાંચમા આરાના છેડા સુધી જે સમ્યગ્દર્શન કાયમ પામશે તેને એ વાણીની વાણી નિમિત્ત થશે.
- પ્રીતિમાં એક પ્રકાર સ્વતંત્રતાપૂર્વકનો નિયમ કાળે છે છોકરો ત્રણ વર્ષ તેવા હોય? અસ્તિત્વ દોષ રહિત. એનો અભિપ્રાય પાડ કાળે છે. ક્રુદ્ધા-વૃદ્ધા રહિત હોય એ દેવ.

- 'સચ્ચોક્ષુ મૈત્રિ' - બધા જાણે છે, પણ છે. જેણે પોતાનો ભગવાન છે એવા બધા ભગવાન કાલના છે. તિણે પરિણે કરવો? પરાયિમાં ફેર લોય એનું સાબ્દીકરણ કરે.
- 'પરમકે અગોચર જે તિણે પરોક્ષ ધર્મો છે, તેનું અનુમાન કરાવવામાં આવે છે' - જેમને એક દ્રવ્યથી બીજું દ્રવ્ય નહિ તો એવા અનંતા દ્રવ્યો છે, એને તો જ્ઞાન જ્ઞાનથી પડે. એ રીતે અનુમાન કરાવવામાં આવે છે.
- ભગવાનની વાણી એ રીતે સર્વવસ્તુની પ્રતીત છે માટે એ વાણીને સર્વજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. સર્વજ્ઞાન એટલે પૂરણ કહેનાર છે. શબ્દબ્રહ્મ - બ્રહ્મ એટલે જ્ઞાનનું સર્વ-પૂરણને કહેનારું એ તેને શબ્દબ્રહ્મ કહેવાય છે.

(પુ.ન.૧૮) - 'સર્વજ્ઞ તિણ કહી શક્યા નહિ એમ આમાં જ આવ્યું એટલે અપેક્ષિત વાત થઈ. ગોમટસારમાં એટલે (ઘ) જે કે અનંતમા ભાગે જાણે છે. સાથે જ્યાંથી એમ આવ્યું કે આત્મા છે એ સિદ્ધસમય છે એટલે કે સિદ્ધને પ્રતીકારો છે. તેને પ્રતીકારી વાણી એ પણ પૂરણ પ્રતીકારી છે. તો અનંતમાં ભાગે આવ્યું એમ કહ્યું, પણ એમાં આવ્યું, બધા વિકારો બધાં કાલમાં છે. બારે અંગમાં એમ સ્થૂળ રીતે છે એમ આવ્યું - પંચાસ્તિકાયમાં, પણ એ રીતમાં પણ બધું જોડવું સૂક્ષ્મ છે અને બધું છે એ બધું રીતે કરવામાં આવ્યું છે. એ શબ્દબ્રહ્મ છે એ બધાને કહે છે, એમ એ સિદ્ધસમય બધાને કહ્યો છે. બીજા તીર્થ બીજા ભાગે જાણે એ આત્મા. અને એને કહેનારી વાણી શબ્દબ્રહ્મ છે.
- ભગવાનની વાણીમાં 'સ્યાદ્' પદની જોર છાપ છે. અર્થનું પરમાગમ શબ્દબ્રહ્મ છે કિંતુ બધા નયને કહેનારું છે. વાણીમાં તિણ આવ્યું કહી શકે નહિ, એમ ભગવાન આત્મા આવ્યું જાણી શકે એમ નહિ. કહાનજી! દ્રવ્યશ્રુતમાં પણ નિશ્ચયને જાણનારો એ છે. કહાનજી! શબ્દબ્રહ્મ એને આત્મબ્રહ્મ, બંને પૂરાં છે.
- જે કહી શકાય એવા સીધા એને સામાન્ય ધર્મો કહેવાય છે. પરમકે જે અગમ્ય છે એવા વિશેષ ધર્મોનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.
- એટલે વિકલ્પ બ્રહ્મ અને એટલે શબ્દ બ્રહ્મ - વિભાગ એને નિર્ણય. એમ એના નિર્ણયોમાં નિર્ણય એ એટલે વાત કરે.

[૨.યુક્તિ] • 'વળી એ નિજ લોકમાં કયો છે? સમસ્ત જે વિપક્ષી - અન્યવાદીઓએ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ સર્વથા એકાંતરૂપ નયપક્ષ - તેના નિરાકરણમાં સમર્થ જે અનિરાકૃત નિર્બાધ યુક્તિ તેના અવલંબનથી જેનો જન્મ છે.':
- સર્વજ્ઞની વાણી સિવાય જેટલા અન્યવાદીઓની વાણી જેમાં એકાંત નયપક્ષ છે તેઓ જૂઠા છે એવું નિરાકરણ કરવામાં, નિર્ણય કરવામાં જે સમર્થ છે એવા અનિરાકૃત - કોઈથી બગાડી ન શકાય - જે રીતે છે તે રીતે - એવા યુક્તિના અવલંબનથી જેનો જન્મ છે. વિપક્ષી જેટલા છે, એ બધાને જૂઠા છે એવો નિર્ણય કરવામાં અનિરાકૃત યુક્તિ ન્યાય એનાથી મારો નિર્ણય સિદ્ધ થયો છે.
- કહાનજી! એમ [દ્રવ્યદૃષ્ટિપ્રકાશની] ભાષામાં જે ભાવ છે એ ભાવનું જ સ્પષ્ટીકરણ છે, એ ભાવનું જ વિસ્તાર છે.
- આમાં તો શિકાર અને શિકારી એ બેનો નાશ કરવા બધા તો એમ પણ આવ્યું કે એમ પાત્ર છે.

- અને આમાં વ્યાપ આગારો નિર્બળ યુક્તિ કે યુક્તિને તોડે સિદ્ધ કરી શકે નહિ. કે યુક્તિને તોડે ખોટા કરી શકે નહિ. તેવાના જૈનધર્મની આ વ્યાખ્યા છે.

3. પરાપર ગુરુનો ઉપદેશ

- 'પછી એ કયો છે? નિર્મળ સિદ્ધાન્તદાન જે આત્મા તેમાં અંતર્નિમગ્ન પરમગુરુ-સર્વજ્ઞદેવ અને અપરગુરુ-ગણધરાદિક કે માંડીને અમારા ગુરુ પર્યંત, તેનાથી પ્રસાદરૂપે આપાયેલ જે શ્રુતજ્ઞાનરત્નનો અનુગ્રહ પૂર્વક ઉપદેશ, તેનાથી જેનો જન્મ છે.':
- આત્મા કયો છે? કે નિર્મળ સિદ્ધાન્તદાન- કે આત્માની વ્યાખ્યા કરી. અંતરંગ જ્ઞાનનો સિંધુ, જ્ઞાનનો સમુદ્ર, અપરિમાન જ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ છે. અંતરંગ નિર્મળ જ્ઞાનદાન ન હતું, અંતરંગ સિદ્ધાન્તદાન ન હતું, પરંતુ 'નિર્મળ સિદ્ધાન્તદાન' એટલે જે આત્મા તેમાં અંતર્નિમગ્ન-અંતરમગ્ન નહિ. મુનિની વાત છે કે! તેમાં અંતર્નિમગ્ન-મુનિ અને અરિહંત બધા લઈ લો છે તે આમાં. જેમાં વિકલ્પનો આભાવ છે એમ ન લેતાં સંપૂર્ણ વાત લીધી. નિર્મળ સિદ્ધાન્તદાન એટલે, એમાં અંતર્નિમગ્ન એ પર્યાય લીધી.
- અંતર્નિમગ્ન - સિદ્ધોને જ્ઞાન. પરમગુરુ, સર્વજ્ઞદેવ છે. અને તમે સિદ્ધાન્તને સાક્ષાત્ જ્ઞાન નહિ કહો પણ અમે સાબિત કરીએ છીએ કે સિદ્ધાન્તદાન એટલે આત્મા એમાં અંતર્નિમગ્ન દશા. ગણધર પણ અંતર્નિમગ્ન દશા. ગણધરથી માંડીને અમારા ગુરુ પર્યંત બધા સિદ્ધાન્તદાન એટલે પણ એમાં અંતર્નિમગ્ન દશા.
- અનુભવાંશ્રયી પણ તે છે કે તમે દૃષ્ટાંતાશ્રયી આપ તે છે પરંતુ અને સત્ય ગુરુની પરંપરા માં આવ્યા છીએ, અને પણ સિદ્ધાન્તદાન એટલે પણ એમાં અંતર્નિમગ્ન છીએ.
- સત્યાર્થદૃષ્ટિ પણ અંતરમાં જ્ઞાન છે પરંતુ નિર્મળ- અશોક જ્ઞાન નહિ.
- આચાર્ય તો [ગાથા] તે છે કે શ્રુતની સિવાય કો સમકિતી છે કે તેને કેવળ જ્ઞાની? કો, તો તે છે કે અમે જાણીએ છીએ. કે અંતર્નિમગ્ન છે એમ અમે બરાબર જાણીએ છીએ.
- [સોનગઢનો] વિરોધ કરવા-વિદેહનું નામ આપીને વિદેહને આવ્યા છીએ-એમ કરીને જંગલ બહારથી અને જનસમૂહ બહેનને છે, એમ એ કરીને માણ બહાર પાડવા માગે છે- [એવી વાતો કરે છે].
- મુનિ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તો એમ કહીએ કે જે રીતે અરિહંત સિદ્ધાન્તદાનમાં નિમગ્ન છે એ રીતે જ નિમગ્ન છે. અલબત્ત! બંનેને સરખા ઉપાધિ છે. તેથી નિયમસારમાં કહ્યું છે કે સાંભળ્યું કે શ્રુતિ કે સહેજ ફેર છે પણ પછી બીજા લોકોમાં ફેર માને એ ખોટો છે [એમ કહ્યું છે].
- ઈષ્ટ અરિહંતને પરમાત્મા ગુરુની એક ધારા લીધી. અંતર્નિમગ્ન એક સરખા બધાજ્ઞાનો, ફરવાના વિષય નહિ. જેટલા આચાર્યોએ શાસ્ત્ર રચ્યાં એ બધા કોઈ આચાર્ય આવ્યા દશા, અમારા ગુરુ આવ્યા અંતર્નિમગ્ન દશા એ કહ્યું એ અમારું પૂરતા સત્ય જ છે.
- અને પાત્ર દશા માટે અમને આવ્યું એમ ન કહેતાં, વિનયપૂર્વક ઉપદેશ, મહેરબાનીથી વિના કરીને અમારા ગુરુએ અમને આ ઉપદેશ આપ્યો છે. જુઓ કેવાની રીત પુરુષની વિનયસંપન્ન.
- શ્રુતજ્ઞાનરત્નનો ઉપદેશ- કે દ્રવ્ય કોના ગુણ પર્યાયો એ બધું નિર્ણય નહિ? બધાં બધો ઉપદેશ પણ શ્રુતજ્ઞાનને માટે જ છે, બીજાના જાણપણાનો રોકાણ એ માટે નહિ. ગામ તરફ વિના તો, ગામ તે અનુભવ્યો તો, સ્વનો કાર્યક્ષેત્ર કરવો, તો સ્વના કાર્યક્ષેત્રની જ

વાત અમને કહી.

- હવે એ પોતાની ઉપર લે છે.
- 'વળી તે કેવો છે? નિરંતર જ્ઞાનનો-આત્માનો આનંદ, સુંદર જે આનંદ તેની છાપવાળું જે પ્રચુરસંવેદન સ્વરૂપ સ્વસંવેદન, તેનાથી ભરેલો જ્ઞાન છે. એમ જે જે પ્રકારે મારા જ્ઞાનનો વિભાવ છે તે સમસ્ત વિભાવને દહાવિયું છું!':

[જ. સ્વસંવેદન]

- ફુરસંજ્ઞિ જેમ પાણી જ્યારે એમ માનવાળા આત્મામાંથી ક્રિયા આનંદરૂપ આનંદ આવે છે- ક્રિયા વખતે આવતો અને ક્રિયા વખતે ન આવતો એમ નહિ. અંતર પ્રતીતિ અંદરમાં સમ્યગ્દર્શનની નિર્મળ દશા જે પ્રગટી છે એ નિરંતર, નિરંતર વર્તે છે. આનંદને પણ ક્રિયા કાળ- સુંદર. જ્ઞાનના વિભાવોને આનંદ આવે એ તો દુઃખરૂપ છે.
- મિથ્યાત્વની વાણીમાં જેને 'સ્વાદ' મહોર છાપ છે એમ અમારા અનુભવમાં આનંદરૂપ આનંદની મહોર છાપ છે. એમાં જ્ઞાનનો આકાર ઉઘાડ હોય એવા કાંચિત્ શક્તિ હોય તો જ એ મહોર છાપ છે અને કદાચિત્ હોય તો મહોર છાપ આ નહિ એમ નહિ.
- અમારા આનંદનો અનુભવ એ મહોર છાપ છે, પરંતુ પંચમહાવ્રતના વિકલ્પ, ગરબાવું, અક્ષરાભ્યાસ મૂળ ગુણ પાળવો એ એની મહોર છાપ નહિ.
- અનુભવને ક્રિયા સાથે પડતો જ નથી એમ તે કહે છે. અસ્તિત્વનો ક્રિયા કાળ અને જે એની દશા તેની અંતર્મુખ, એકાગ્ર અમારી અંતર્મુખતા છે. પંચમ ક્રિયા છે માટે કંઈ અંતિમ દશા થઈ ગઈ છે એમ નહિ.
- પ્રચુર જ્ઞાન ઘણાં જ સંવેદનસ્વરૂપ- પોતાના સ્વને વેદન કરે એવું પ્રચુરસંવેદનસ્વરૂપ સ્વસંવેદન, એનાથી એનો [નિજવૈભવનો] જ્ઞાન છે. એ વિભાવ નથી, એનો નિર્મળપણે વાત કરી હતી. એવો આરો હોય ને પંચમનો આરો, મુનિ કાળ જ હોય.
- [ગાથા] યુગલનો દેખાવો આવે છે, [ટી] એ એ આકાર દેખાવાના હોય તોપણ મુનિ છે. પરંતુ એ દોષ છે એ મુનિપણું નહિ, મુનિપણું તો એ છે. યુગલ-અજીવ છે એને પણ મુનિપણું તો એ છે.
- 'એમ જે જે પ્રકારે મારા જ્ઞાનનો વિભાવ છે તે સમસ્ત વિભાવને દહાવિયું છું!'- એ જ્ઞાનનો વૈભવ તરવાર. એની શ્રદ્ધા, એનો આનંદ, એની વાચની સ્ફુરણા, સ્વરૂપની રચના એ બધો જ્ઞાનનો વૈભવ છે, આત્માનો વૈભવ છે, તે સમસ્ત વૈભવને હું દહાવિયું છું. ત્યાં મુનિ તો દ્રવ્ય સામાન્ય વાત કરી- દેખાડું છું! હવે કહે છે- 'દેખાડીશ તો,

(પ્ર.નં.20). 'કહ્યું વ્યવસાય'- કહ્યું એટલે ક્યાં છે. સંસ્કૃતમાં કહ્યું છે. ફુરફુરાવાર કહે છે કે હું એ સામર્થ્યને મારા નિજ વૈભવને કરીશ. આત્માના આનંદરૂપ પ્રચુર સ્વસંવેદન એ નિજવૈભવ. એ નિજ વૈભવ કેવી રીતે કરીશ? આ નિમિત્ત અને એવું ઉપાદાન. (૧) સત્ચિની વાણી પરમાગમ એની ઉપાસના કરી, (૨) અતિ નિસ્તુષ યુક્તિએ નિર્ણય કરીને, (૩) અસ્તિત્વ સત્ત્વ પરમાત્મા એ એ અમારા ગુરુ પર્યંત નિર્મળ વિજ્ઞાનઘનમાં અંતર્નિમગ્ન કરી. એ સંતોએ અમને કૃપા કરીને પ્રકાશેલ દુઃખનાશ થવાનો ઉપદેશ આપ્યો તેનાથી, અને (૪) પોતાના પોતાથી આનંદરૂપ આનંદની મહોર છાપ વાળા પ્રત્યક્ષ અનુભવથી.

- 'એ દહાવિયું તો સ્વયમેવ (પોતે જ) પોતાના અનુભવ-પ્રત્યક્ષથી પરીક્ષા કરી પ્રમાણ

કહ્યું' : મને એવો વ્યવસાય, શિક્ષણ, નિવાસ થયો છે કે હું હવે આ મારા નિર્વાહથી કે સમયસારને કહું. જે દર્શાવું, દેખાડું એ શરીર છે. હું એ આત્માને રાગથી ભિન્ન અને સ્વભાવથી અસ્તિત્વ, અસ્તિત્વ-વિસ્તર, દેખાડીશ; પરંતુ દેખાડીશ તો શરીર અસ્તિત્વ છે કે તું મારા પોતાથી જ, આંતરિક દશાને, અનુભવની પરીક્ષાથી પ્રત્યક્ષ પ્રકાર કરીને પ્રમાણ કરજે. કહો, પોતે પંચમ આરાના સાધુ છે, પંચમ કાળના જીવોને આમ કહે છે. તને એમ ખાત્રી થશે કોઈએ કે અને હીરો હોય એવો જ આત્મા છે. એનો અર્થ એટલો કે અને કહ્યું, તો સાંભળ્યું, હવે સાંભળવાનું રહ્યું છોડી દઈને પોતે જાતે સ્વયમેવ અને પોતાના અનુભવ પ્રત્યક્ષથી પરીક્ષા કરીને પ્રમાણ કરજે. આ અને કહ્યું છે એ પ્રમાણે જાતે પોતાના અનુભવ પ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ કર તો તને એમ કહ્યું છે એવો જ અનુભવ થશે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતો હોય એને પણ કહે છે કે તું એમ કહે કોકે ઘોકે તને કયા રીતે અનુભવથી પ્રમાણ કરજે, જાતે એને અશુદ્ધ રાગ પણ કાપે.

- 'જો કથાય અક્ષર, માત્રા, અલંકાર, યુક્તિ આદિ પ્રકારોમાં ચૂકી જાઉં તો દુઃખ (દોષ) ગ્રહણ કરવામાં સાવધાન ન થવું, શાસ્ત્રસમુદ્રમાં પ્રકરણ ઘણું છે માટે અહીં સ્વસંવેદનરૂપ અર્થ પ્રધાન છે; નહિ અર્થની પરીક્ષા કરજો.' : તને ખ્યાલમાં આવ્યું કે આ કોઈ રીતે અક્ષરની, માત્રાની યુક્તિની અલંકારની ભૂલ છે તો સાવધાન ન થવું. અમારે તને કહ્યું છે કે વસ્તુ અનુભવ છે, એ રાગથી ભિન્ન (સ્વભાવનો) અનુભવ કરવાનો છે, એમાં ફેર નથી. એ તીર્થ વ્યાકરણ અને સંસ્કૃત એમાં તો ફેરફાર હોય તો એને તું પકડીશ નહિ. 'નહિ અર્થની પરીક્ષા કરજો' - અર્થ એટલે વસ્તુ, આત્મા આનંદસ્વરૂપનો અનુભવ કરવો એ અર્થની પરીક્ષા. જે વસ્તુ છે તેનો અનુભવ કરવો એ અર્થ. ઘોલ્ય [ઘોલના ગાળામાં] તો આવે છે? તત્ત્વનો અર્થ જે છે એને જ્ઞાનને અર્થમાં સ્થિર કરીશ. [તે ઉત્તમ સુખને પામશે].
- (સાવધાન:-). 'આચાર[૧] આગમનું સેવન, [૨] યુક્તિનું અવલંબન, [૩] પરાપર ગુરુનો ઉપદેશ અને [૪] સ્વસંવેદન - એ ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલ પોતાના જ્ઞાનના વિભવથી અસ્તિત્વ-વિસ્તર રૂપી આત્માનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. તેને સાંભળનારા હે ભવ્યજીવો! પોતાના સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ કરો.' :
- [૧] જિનેશ્વર પરમાત્મા એના મુખે નીકળેલ વાણીને કહે એવાં કાળમાં તેવામાં આવે છે. અત્યારે તેવી વાણી અને જ્ઞાનધર ગુરુ હોય, એ વાણી એવાં. એ આગમનું સેવન. [૨] જેટલા ૩૬૩ પાખંડ છે એ બધાનું યુક્તિથી અને નિરાકરણ કર્યું છે કે એ વસ્તુ ખોટી છે. [૩] અરિહંતથી માંડીને અમારા ગુરુ એની પરંપરાથી મળેલો ઉપદેશ. એ ત્રણ નિમિત્ત અને [૪] એ સ્વસંવેદન ઉપાદાન. આ ચાર પ્રકારે મારો જ્ઞાનનો વિભવ ઉત્પન્ન થયો.
- અંતર પ્રકાશ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી અસ્તિત્વ અને રાગાદિ સ્વભાવથી પૃથક છે, [છે]. એ ખરો રાગાદિ, પરંતુ પૃથક છે. જ્ઞાન તે પ્રકારનો શુદ્ધ રાગ તો પણ એ તો અભાવ નયમાં જાય છે અને આત્મા શાશ્વત નય - જે નય બધા નયોમાં ગૌણ જુદો છે.
- 'પોતાના સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષથી પ્રમાણ કરો' - કહ્યાનું તો આ છે. સ્વનો અર્થ 'સં' (એટલે) પ્રત્યક્ષ એટલું વેદનથી પ્રમાણ કરો એટલે અનુભવ કરો. પુરુષ તો આ

કરવાનું છે, પછી કોઈક શાંતિ પછી સ્થળ કોઈપણ ત્યાંથી પ્રગટેલા સત્ય કોઈ
એક વખતે પણ સિદ્ધિને સિદ્ધતાપણું તારે કરવાનું છે. એનાથી ભિન્ન માર્ગ નથી.
'ચિંતા તિષ પ્રકરણમાં' જ્યોતિષ તો એકનો દોષ ગ્રહણ ન કરવો એમ કહ્યું છે. અહીં
પોતાનો અનુભવ પ્રધાન છે; તેનાથી શુદ્ધિ ચડુમનો નિશ્ચય કરો- એમ કહેવાનો આશય છે.'
'ચિંતા તિષ પ્રકરણમાં' એકને અનુભવ સિવાયના અભિપ્રાયોમાં. જ્યોતિષ તો એકનો દોષ
ગ્રહણ ન કરવો - એ દોષ ફરિ ખ્યાલમાં રાખવો. અહીં તો અનુભવની મુખ્યતા છે.

ગાથા-૫

૧૯-૧

ઉત્થાનિકા :- હવે પ્રશ્ન ઊપજે છે કે આવો શુદ્ધ આત્મા કોણ છે કે જેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું જોઈએ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે :

ગાથા :- નથી અપ્રમત્ત કે પ્રમત્ત નથી જે આ જ્ઞાયક ભાવ છે,
એ રીત 'શુદ્ધ' વિચાર, તો જે જ્ઞાન તે તો તે જ છે. ૫.

ગાથાર્થ :- જે જ્ઞાયકભાવ છે તે અપ્રમત્ત પણ નથી અને પ્રમત્ત પણ નથી, - એ રીતે એને શુદ્ધ કહે છે; વળી જે જ્ઞાયકપણે જણાયો તે તો તે જ છે, બીજો કોઈ નહીં.

સારાંશ :- (ઉત્થાનિકા :) જે [સ્વયં] અનુભવ છે અને પરથી વિભક્ત છે એવો શુદ્ધાત્મા છે તેનો કે
(પ.સ.૨૦) જેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું જોઈએ? શિષ્યનો એ પ્રશ્ન આનાથી કાળ્યો છે. ઉ દ્રવ્ય અને ઉ દ્રવ્યના ગુણ બતાવવા જોઈએ એવો પ્રશ્ન તો તેને ઊઠ્યો જ નથી. એવા પ્રશ્નોને આચાર્ય દેવાએ કાળે છે.

- (ગાથાર્થ) 'જે જ્ઞાયકભાવ છે તે અપ્રમત્ત પણ નથી અને પ્રમત્ત પણ નથી - એ રીતે એને શુદ્ધ કહે છે' : શુદ્ધાશુદ્ધમાં ભિન્ન છે, કેમકે? શુદ્ધાશુદ્ધ ભાવ તો જડ છે, એમાં ચેતનનો અભાવ છે. એવી પર્યાય શુદ્ધાશુદ્ધ ભાવપણે થઈ જ નથી. જો એ શુદ્ધાશુદ્ધભાવપણે થાય તો પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત એવા દશા ઉત્પન્ન થાય.
- ગાથામાં કહ્યું છે ને? 'જ્ઞાતો જાય ભાવો છે તે કિંજ્ઞાયક?' તે કા. જ્ઞાતા એટલે જ્ઞાયક, જ્ઞાયક એટલે ધ્રુવ. જ્ઞાયકભાવ પોતે શુદ્ધાશુદ્ધભાવપણે થયો નથી એટલે એનાથી પૃથક્ જ રહ્યો છે. તેથી અપ્રમત્ત-પ્રમત્ત એવા ગુણસ્થાન તેઓ જ્ઞાયકભાવમાં નથી, કેમકે? એ તો ચૈતન્યસ્વભાવના રૂપે જ રહેલો છે, એમાં અચેતનનો કોઈ અંશ જ નથી. તે જ્ઞાયકભાવ રહ્યો છે માટે તેને પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત એવા ભેદ લાગુ પડતા નથી.
- જ્ઞાયકભાવ અભેદરૂપ છે, એમાં ગુણસ્થાનના ભેદો નથી. ગાથા ૬૮ એકેકમાં એને તો અપ્રમત્ત પર્યાય કહી છે. એ દૃષ્ટિનો વિષય છે, એ જ્ઞાયકને કેવો બતાવી રહ્યા છે. ચૌદમાના પૂરનો ધ્રુવપ્રવાહ. પાણીમાં પૂર આવે ત્યારે, એ પૂર ધુધ..ધુધ..ધુધ...ધુધ. એ જ્ઞાયકપણે જણાવો પછી તેને શુદ્ધ કહે છે.
- 'વળી જે જ્ઞાયકપણે જણાયો તે તો તે જ છે, બીજો કોઈ નહીં' :
- જણાનારો જણાતો. એ જણાવાની પર્યાય પોતાની છે. એ પર્યાય પોતાનું કાર્ય છે અને આત્મા એનો કર્તા છે.
- 'જણાનારો' એવો ઉલ્લેખ છે ને? જણાનાર છે તો તે પરને જાણે છે? તો કહે.. ના, એ તો પરસંબંધનું જ્ઞાન પોતાથી, પોતામાં સ્વપર પ્રકાશક થાય છે. તે પર્યાય જ્ઞાયકની છે. એ જ્ઞાયકપણે રહેલો છે. એ જ્ઞાયકનો જણાનાર પર્યાય તે તેનું કાર્ય છે. જણાવાયોગ્ય વસ્તુ છે એનું જ જણાવાનું કાર્ય નથી અને જણાવા યોગ્ય વસ્તુ છે જે જણાનારનું કાર્ય નથી.
- 'જણાનારો' છે માટે એમાં બીજાનું જણાવાનું આવ્યું નથી. એ જણાય છે જે પોતે (પોતાને પોતાની) પર્યાય જણાય છે. જણાનારની પર્યાય જણાતી છે. એને બીજાને [રાગને] જણાવાને કાજે પોતાની પર્યાય પોતાથી જણાતી છે. એ રાગનું જ્ઞાન નથી, [પરંતુ] એ જ્ઞાનનું જ્ઞાન છે. એ તો રાગ સંબંધનું પોતાનું જ્ઞાન પોતાને થયું છે તેને જે જાણે છે.
- 'તે જ છે, બીજો કોઈ નહીં', કેમકે? એ રાગનું જ્ઞાન નથી.

'વળી જે શાશ્વતપણે જણાયો' એમ કહ્યું તે? પર્યાય છે ઇ.

(ટીકા) 'જે પોતે પોતાથી જ સિદ્ધ હોવાથી (કોઈના ઉત્પન્ન થયા વગર હોવાથી) અનાદિ સત્સ્વરૂપ છે, તથા સ્વભાવે પામવા યોગ્ય હોવાથી અનંત છે...'

ભગવાન આત્મા, જેને અમે શુદ્ધ દેખે મારીએ છીએ, તે અનાદિ સત્સ્વરૂપ છે, અનાદિ હોવારૂપ છે, કેમ કે કોઈના ઉત્પન્ન થયો નથી. પર્યાયનો થાય તે ક્રમ, વસ્તુ જે છે એ તો રાગથી પૃથક્ અનાદિ સત્ છે. છે ઇ છે જ ભૂત. ભવિષ્યમાં નિત્ય રહેનાર છે માટે અનંત છે.

'નિત્ય ઉદ્યોતરૂપ હોવાથી કૂટસ્થ અને સ્વયં પ્રતિભાસમાન જ્યોતિ છે એવો જે શાશ્વત એક ભાવ' છે,...': પર્યાયમાં ઘણા નયન કરો તે કરો ધ્રુવ અનાદિ-અનંત સત્સ્વરૂપ વસ્તુ નિત્ય ઉદ્યોતરૂપ છે. કેટલા! શુદ્ધ વસ્તુ, રાગથી ભિન્ન-સ્વભાવથી અભિન્ન, એક ઝળહળ (આત્મા) પર્યાયમાં પ્રગટરૂપ હોવાથી કૂટસ્થ.

એ તો સ્વયં, પ્રગટ, પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમાન (છે). પર્યાયમાં પ્રત્યક્ષ જણાય એવો એ જ્યોતિ છે. એવા એવા એવા એવા-પ્રત્યક્ષ સ્વયં પ્રતિભાસમાન જ્યોતિ છે એવો જે શાશ્વત એક 'તે સંસારની અવસ્થામાં અનાદિ બંધપર્યાયની નિરૂપણાથી (અપેક્ષાથી) 'ભાવ'ને ક્ષીરનીરની જેમ ત્રિપુદ્ગલો સાથે એકરૂપ હોવા છતાં,...': હવે અવસ્થાની વાત કરે છે. વસ્તુ તો એક જ [ઉદાત્ત નિત્ય ઉદ્યોતરૂપ] છે, એની અવસ્થામાં અનાદિની જે ભૂત છે પર્યાયની એની વાત કરે છે.

દૂધ અને પાણી એકરૂપ દેખાય છે ઘણાં દૂધ દૂધરૂપે છે, પાણી પાણીરૂપે છે એમ ત્રિ-પુદ્ગલો સાથે એકરૂપ હોવા છતાં આત્મા દૂધ સમાન છે અને ત્રિપુદ્ગલો પાણી સમાન છે. ભગવાન આત્મા અને ત્રિપુદ્ગલો સાથે એકરૂપ હોવા છતાં ભિન્ન છે.

'દ્રવ્યના સ્વભાવની અપેક્ષાએ જોવામાં આવે તો દ્રવ્ય ક્રમાવર્તના હેતુની (-ક્રમાવર્તના વ્યવહાર હેતુની) સમિપતાના વશે પ્રવર્તતા જે પૂર્વ-પાછળ ઉત્પન્ન થનાર સમસ્ત અનેકરૂપ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ ભાવો તેના સ્વભાવે પરિણામતો નથી (શાશ્વત ભાવથી જડ ભાવરૂપ થતો નથી) તેથી પ્રગટ પણ નથી અને અપ્રગટ પણ નથી;'-[તો]

આત્મા [પૂર્વાધિત] પર્યાયના સંબંધથી જોવામાં આવે તો [તેમાં સાથે] ક્રમ અને ક્રમ થાય છે, પરંતુ [વસ્તુના ત્રિકાળી-સ્વભાવ અનાદિ અનંત દ્રવ્યસ્વભાવથી જોવામાં આવે [તો તેની વાત હવે કરે છે].

ક્રમાવર્તના સૂત્રો અંત ભાવવો [તેમાં] મતાપુરુષાર્થ છે અનંતો. ક્રમાવર્તન [અનંતો] પ્રગટ થાય.

સ્થૂળના પણ અસંખ્ય પ્રકાર અને અસ્થૂળના પણ અસંખ્ય પ્રકાર.

પ્રગટ થાય અને પરમાણુબંધન અને ઉત્પન્ન કરનાર સ્થૂળસૂક્ષ્મ ભાવ. દ્રવ્યસ્વભાવથી જોઈએ તો એ સ્થૂળાસ્થૂળસ્વભાવરૂપે તો થયો જ નથી કેમ કે સ્થૂળાસ્થૂળભાવ એનો અસ્વભાવ છે, એમાં બંધાવાના સ્વભાવનો અંશ નથી.

સ્થૂળાસ્થૂળ ભાવો જે પુદ્ગલના તરફનો [છે], કોરૂપે તે આત્મા થયો નથી. એ જડ શાશ્વત અને અજડ જડ સ્થૂળાસ્થૂળસ્વભાવરૂપે કેમ થાય? દ્રવ્યસ્વભાવથી જોઈએ તો જે ક્રમાવર્તનો અંત ભાવવો મુશ્કેલ [છે], એની સમિપતાને [સમીપતાને - અનંતાને] વશે ઉત્પન્ન થયેલા સ્થૂળાસ્થૂળસ્વભાવરૂપે આત્મા [તો] થયો નથી.

પ્રગટ સંસારરૂપે કેમ થાય? એમ શાશ્વત સ્થૂળાસ્થૂળપણે કેમ થાય? શાશ્વતભાવ સ્થૂળ-

અશુભપણો થયો નહિ એટલે એને ગુણસ્થાનના ભેદ પણ થયા નહિ તેથી પુણ્ય પણ નહિ અને અપુણ્ય પણ નહિ,' તો જ્ઞાનના અન્ય દ્રવ્યોના ભાવોને જિનપણે ઓળખવાના કારણે 'શુદ્ધિ' કહેવાય છે.

[શિષ્યનો પ્રશ્ન એમ છે કે શું શુદ્ધિ આત્મા જે છે તે જ છે કે બીજા? કે કયો છે?

(પુ.નં.29) ? જેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું એવો અને જેને જાણવાથી હિત થાય અને અહિત રહે. ત્યારે કહ્યું ? એ આત્મા અભાવિત-અભાવ, નિત્ય ઉદ્યોતરૂપ, સ્વયં પ્રકાશમાન વગેરે છે એ સંસાર અવસ્થામાં પુણ્ય-પાપને નિમિત્ત કરનાર દુઃખ થવા યોગ્ય (અયોગ્ય) એવો જે શુભાશુભ ભાવ થાય છે એ ભાવપણે રાગ [દ્રવ્યકર્મમાં] તો થતો નથી, એની અવસ્થામાં થાય છે. એ દુઃખ જે થાય તો આત્મા જડ થઈ જાય નહિ, શુભાશુભપણે નહિ પરિણમવાથી, એનામાં પુણ્ય-અપુણ્ય પર્યાયના ભેદો નહિ.

- મૂળ ગાથા છે. દૃષ્ટિના વિષય તરીકે છે ને!
- (રામજીભાઈ- ત્યારે રાગરૂપે ત્રિકાળ થાય છે?) પર્યાયમાં રાગ થાય છે, વસ્તુમાં રાગનો અંતર્વ્યાપારનો પુંજ પ્રભુ (રાગ) એ સ્થિર અને અકૃત્રિમરૂપે ત્રિકાળ થાય!
- રાગભાવ એ શુભાશુભ ભાવે પરિણમનો નહિ એ કારણે તમે શુદ્ધિ કેમ લીધી? તો કહે છે, તે શુદ્ધિ તો છે જ, પરંતુ નિજ ઉપયોગમાં આવતાં એને શુદ્ધિ જણાય છે. વસ્તુ તો ત્રિકાળ શુદ્ધિ છે, એ તો છે, પરંતુ તિને? અન્ય દ્રવ્યના ભાવો એટલે ત્રણ-ત્રણનો રક્ષ કાઢે, [પરંતુ એમાં] સ્થિર ન રહ્યો. એટલે તો અન્ય દ્રવ્યોના ભાવ ગયા. અન્ય દ્રવ્યોના 'ભાવો' એટલે આચારે પુણ્ય-પાપના ભાવ જે કાર્યો નહિ. અન્ય દ્રવ્યોનો જે ભાવ અનુભાગ એની શક્તિ-ભાવ' એનાથી ભિન્ન, એનું લક્ષ જ્યારે છોડે છે ત્યારે સ્થિરનું લક્ષ પણ છૂટી જાય છે તારે. મોક્ષમાર્ગપર્યાયમાં પણ એ કાર્ય થઈ છે.
- અન્ય દ્રવ્યના ભાવથી લક્ષ છૂટ્યું એટલે સ્વદ્રવ્યના ભાવ તરફની ઉપયોગ થઈ એટલે સ્થિરનું લક્ષ પણ એમાં ભેગું છૂટી ગયું.
- પરિણામ રાગ અને શુદ્ધિની પર્યાય પરના લક્ષને છોડીને એ બધા સ્વના સૌંદર્યના -રાગભાવના લક્ષમાં આવ્યો ત્યારે પર્યાયમાં શુદ્ધિનાનું વેદન થયું એટલે શુદ્ધિનામાં એકત્વના થઈ એમાં જણાયું ? એ 'શુદ્ધિ' છે. એ લક્ષ ક્યારે થાય? ? એની પર્યાયમાં તેના તરફનું વલણ થાય, તો એ પર્યાયમાં દ્રવ્યનું વેદન થયું. પર્યાયમાં 'આ શુદ્ધિ છે' એમ જણાયું એને શુદ્ધિ કહેવાય છે.
- એટલે નિરાકાર જ્ઞાનભાવ અને એટલે એવા દ્રવ્યો બનાવ્યા. આવું ત્રણનું મુખ્યપણું છે. નીચેથી તો આવું બોલમાં છે. પણ તો જે ત્રણ છે એ અંદર, એના તરફનો ઉદ્યમભાવ જે છે એનું લક્ષ છોડી દઈને. [સ્વ] દ્રવ્ય પર લક્ષ જતાં પરિણામ પર્યાયમાં જે શુદ્ધિના થઈ એ શુદ્ધિના દ્વારા 'આ શુદ્ધિ છે' એમ જણાયું.
- પર્યાયમાં અશુદ્ધિના જણાય છે અને અશુદ્ધિના ઉપરજ જેનો અનુભવ અને પર્યાય-બુદ્ધિ ઉપર જેની દૃષ્ટિ-દૃષ્ટિ છે એને તો શુદ્ધિ છે નહીં. પરંતુ તને શુદ્ધિ છે, પરંતુ એને
- વ્યાપક્ષી આ પ્રકારમાં આવે જે પછી અંદરમાં જાય તો અનુભવ થાય. [શુદ્ધિ છે નહીં]
- તારી પરિણામ રાગની અંતરાયની દશાનો સ્વભાવ સ્વાધરપુરાણ લોકોને તારી નજર તેને ત્યાં ન હોય, પરંતુ પર્યાયમાં દ્રવ્ય જ જણાય છે. રાગને જણાવાવી જે રાગપર્યાય છે, એ જ પર્યાય સ્વને જણાવાવી છે, પરંતુ તેમાં તારી નજર નહીં હોવાથી તને રાગ અને

પર્યાય જણાય છે, તે મિથ્યાબુદ્ધિ છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

- અન્ય દ્રવ્યના ભાવથી તરી છૂટી, એનો અર્થ અન્ય દ્રવ્યના ભાવના ભાવથી તરી છૂટયું તો રાગથી પણ છૂટયું અને પર્યાયથી પણ તરી છૂટી ગયું.
- તમસ્ત અન્ય દ્રવ્ય' અને એના 'ભાવ' - જ્ઞાનાવરણનો ભાવ તો વિભાવભાવ, ત્રિકાળ ભાવ પુણ્ય-પાપનો રસ, એ બધાથી તરી છોડી દે. એની પર્યાયમાં દ્રવ્યનું તરી થયું એ એની સેવા છે. જ્યાં જ્ઞાનાનંદ પૂરણ સ્વરૂપ છે, તેની ઉપાસના, એનો અર્થ ત એનો સ્વીકાર - એનો સત્કાર કરવો ત એનો આશ્રય.
- સંપૂર્ણ પર(દ્રવ્ય) એનો ભાવનું તરી છોડી દઈ, ફૂટતા ત્રાયભાવ શુદ્ધભાવ ઉપર તરી જ્યાં પર્યાયમાં જે શુદ્ધતા થાય, સમ્યગ્દર્શન થાય, તે જાણવે શુદ્ધ તત્ત્વોમાં આવે છે.
- એ અંતરમાં આવો ભાવ આવ્યો છે ઈ તો પાર પડે એવું નથી ભાઈ! બાકી એવું બોલવામાં ન આવે.
- અરેરે! એવું ભાન બધી વસ્તુને સ્પર્શતાં સ્પર્શતાં જ્ઞાનની પર્યાયમાં જે નિર્મળતા પ્રગટ થાય એને આ શુદ્ધ છે એમ તત્ત્વોમાં આવે છે. એવા જ્ઞાનાનંદને જેણે શોધ્યો, સાધ્યો અને શુદ્ધ છે તેમ પર્યાયમાં અનુભવ થયો, તેને જે આત્મા ત્રાયત શુદ્ધ છે, એમાંથી છે એમ તત્ત્વોમાં આવે છે. હવે આવો પદની વ્યાખ્યા:

વળી દ્રવ્યના (-જાણવાયોગ્ય પદાર્થના) આકારે થવાથી આત્માને દ્રવ્ય તત્ત્વોય છે	લોક રીતે રૂપાકાર થવાથી તો 'ભાવને ત્રાયત્વપણું પ્રસિદ્ધ છે
તોપણ દ્રવ્યત્વ અશુદ્ધતા તેને નથી,	તોપણ રૂપત્વ અશુદ્ધતા તેને નથી;

- જાણવાયોગ્ય પદાર્થના આકારે થવાથી આત્માને 'જાણનાર' - 'દ્રષ્ટા' તત્ત્વોય છે. જેવા કાળા કે Gifsi છે એવો આકાર થાય છે તે એનો? પણ એ આકાર તિ એને [કાળા કે Gifsi ને] દ્રષ્ટા થઈને થયો નથી, ઈ તો આત્માનો આકાર છે.
- જાણવાયોગ્ય પદાર્થના જેવો આકાર આવ્યો [આત્મામાં] થયો, માટે તેની [દ્રષ્ટાની] અપેક્ષાએ આવો [દ્રષ્ટાનો] આકાર થયો છે, એવા અશુદ્ધતા [અર્થાત્] પરાધીનતા એને [આત્માને] નથી. એવે આકારે આત્મા પોતાથી થઈ છે, તેને પરની પરાધીનતા છે એમ નથી.
- જાણવાયોગ્ય પદાર્થના આકારે થવાથી આત્માને 'જાણનાર' તત્ત્વોય છે. 'જાણનાર' - તો [ક્રિયા] અવાજ એવો આવ્યો + જાણવાયોગ્ય છે તેને જાણે છે આકારે + એને આકારે થઈ છે, એમ નથી. એ વખતે પણ આત્મા પોતાના આકારે થયેલો છે.
- લોક રીતે તો [અર્થાત્] જાણવાયોગ્ય પદાર્થનો આકાર આવ્યો [જ્ઞાનમાં] એવાથી એ જાણે + રૂપત્વ આકાર છે, એમ નથી! એનો જ્ઞાનનો પોતાનો જ આકાર એરીતે પરિણમ્યો છે. પરને જાણવાને તિ, પરજ્ઞેય જેવા છે તે આકારે જ્ઞાન થયું, પરંતુ તે જ્ઞાન જાણવાવાયત [જ્ઞેય]ને નિમિત્તે થયું છે, એમ નથી. એ જ્ઞાનજ્ઞેય તે આકારે (સ્વયં) પરિણમ્યું છે પોતાથી સ્વતંત્ર.
- પર્યાયમાં જેવો રાગ છે, તેવું જ્ઞાન આવ્યું થાય પરંતુ તેથી તે જ્ઞાન આકાર રાગના આકારે થયું માટે પરાધીન છે, એમ નથી. એ જ્ઞાનાકાર જ્ઞાન પોતે પોતાથી જ પરિણમ્યું છે, એ રાગને-રાગને લઈને નથી; માટે તેને રૂપત્વ અશુદ્ધતા થઈ નથી. એ જ્ઞાનનો પોતાનો

પરપ્રત્યયિત સ્વભાવ જ તે પ્રત્યયનો છે તે રૂપે થયું છે.

- જેણે શુદ્ધ ત્રિતયોને પકડ્યો અને તાનની પરંપરામાં શુદ્ધિના નવા કોઠાઓ સ્વાદ કાઢ્યો અને તાનની સ્વપ્રત્યયિત પરંપરા થઈ, તો એને પણ દરેક રાગ આવે છે, તો એ રાગનું કેવું તાન થાય છે- મંદ દોષ તો મંદનું, તીવ્ર દોષ તો તીવ્રનું; તો એ સ્વાભૂત-રાગના કારણે તાન થયું છે? કે તાનનો પોતાનો તાનભૂત કારણ તે પ્રત્યે શબ્દ તરફ થયું છે? એ તાનનો સ્વયં પ્રત્યયિતના તબક્કામાં પરને પ્રત્યયિતનો સ્વભાવ સ્વયં છે, એ સ્વાધીન તાન, રાગને બાધક પરિણામે છે. [અર્થાત્ તાની પરંપરા]

- 'રોચાતિર શબ્દથી તે ભાવને'- તે ભાવને આશ્રીને રોચાતિર થયેલું જે તાન, તે ભાવને 'રાગપણું પ્રસિદ્ધ છે'- એ જાણનારો એમ પ્રસિદ્ધ છે; 'તોપણ રોચક્ત અશુદ્ધિના તેને જે' - રાગ જણાય છે અને તેવું તાન કહી શકાય છે માટે રાગની અપેક્ષા રાખીને કહી તાન થયું છે, એમ નહિ.

(પ્ર.નં.-22) • અહિંયાં 'જાણનાર'-જ્ઞાતા કે પરને જાણનારો એમ કહેવામાં આવે છે તોપણ દાર્શનિક અશુદ્ધિના તેને જે [અર્થાત્] જાણવાયોગ્ય પદાર્થને વિષયે કરીને જે કારણે થઈ એમ નહિ; તે રીતે પોતાના જ્ઞાન સ્વભાવને જાણે અને જ્ઞાન સત્તા કારણે તાન પરિણામ્યું તેથી તે જ્ઞાન 'જાણનાર' છે એવું પ્રસિદ્ધ છે તોપણ રોચક્ત અશુદ્ધિના તેને જે [અર્થાત્] રાગાદિ પરવસ્તુ છે તેથી રાગનું તાન તેણે થયું એમ નહિ.

→ Note: 'તેણે રીતે રોચાતિર શબ્દથી તે 'ભાવ'ને રાગપણું પ્રસિદ્ધ છે': કહી 'ભાવ' શબ્દનો અર્થ રોચાતિર થયેલું જે તાન અર્થાત્ તાનાકાર - તાનની પરંપરાને અહિંયા આગળથી રાગ દ્વારા પ્રસિદ્ધપણે 'રાગ' તરીકે વિવક્ષા કરાઈ છે એમ સમજવું જોઈએ

[દૃષ્ટાંત]	[સિદ્ધાંત]
• ફરક કે (જેમ દીપક દારપરિણે પ્રત્યક્ષિત ફરવાની અવસ્થામાંય દીપક છે અને	• તેમ રોચાતિર અવસ્થામાં જે રાગપણે [-તાનાકારરૂપ રોચાતિરપણે] જણાયો
• પોતાને - પોતાની જ્યોતિરૂપ શિખાને- પ્રત્યક્ષવાની અવસ્થામાં પણ દીપક જ છે, અન્ય તિર્યક નહિ)	• તે સ્વરૂપ-પ્રત્યક્ષની (સ્વરૂપને જાણવાની) અવસ્થામાં પણ, દીવાની જેમ, તત્ત્વ તત્ત્વનું અનન્યપણું હોવાથી, રાગ જ છે - પોતે જાણનારો માટે પોતે તત્ત્વ અને પોતાને જાણવા માટે પોતે જ તત્ત્વ.

- 'રોચાતિર અવસ્થામાં રાગપણે જણાયો'- એ રાગ [-રોચ] રોકાયેલું તાન, તાનનું તાન પોતાનું થયું છે [તેથી] એ રાગનું તાન થયું એમ કહેવું એ ઉપચાર છે.
(સમાધાન- પોતાનું તાન કહેવું એ તેમ થયો ને?) તેમ છે એટલે, તત્ત્વ-તત્ત્વ તિર્યક કહેવું છે ને? કે એ તો તત્ત્વ પરંપરાને તિર્યક કહેલ છે. સ્વને જાણનારું તાન અને પરને જાણનારું તાન એવું સ્વપરપ્રત્યયિત તાન, તે એ રાગપણું તત્ત્વ છે, તત્ત્વ છે, એવાના તેણે તત્ત્વ છે. રાગ છે એનું એ તો તાન થયું છે એને રાગને આકારે તાન થયું [તેથી] તે રાગનું તત્ત્વ છે, એમ નહિ.

- અહીં એવા દૃષ્ટાંત લઈએ છે કે જેણે પોતે પોતાના પોતાની પરંપરામાં જાણ્યા છે - રચ્યાં છે. એવા

પ્રાણાને સિદ્ધપણું પોતાનું સ્વરૂપ છે તેની દૃષ્ટિ થાય છે, અને તે પ્રાણ ત્રિકાળી અને ત્રિકાળીને કહેવું છે, તો એ જાણ પણ પ્રાણ ત્રિકાળી આદિને તે સમકિતી થશે જ.

- જેમ અરિહંતના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને જાણનારો પોતાને જાણે એમ કહ્યું, તેમ અનંત સિદ્ધોને જેણે પોતાની પર્યાયમાં સ્વીકાર્યા, એણે અનંત સિદ્ધોને પોતાની પર્યાયમાં જાણ્યા.
- એનું સદ્ધ અને દૃષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર જશે અને તેના લક્ષે સંભળાશે, એ સંભળાતાં, તીર્થંકરદેવ રહી જશે, એ લક્ષને ત્યાગે, સંભળાવા ત્યાગે નહીં. એને સ્વના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન થયા વિના રહે નહીં.
- પરને જાણે છે એમ જાણે તોપણ પરનું પરિણમન તો પરથી છે તેને જાણે છે, એમ નક્કી. જ્ઞાનની પર્યાયનું સ્વપરપ્રકાશકપણું જ એવું છે કે પોતે પોતાને જાણે છે - જ્ઞાયક જ્ઞાયકને, પર્યાયની વાત છે અહીં હોં દ્રવ્યને તો જાણે છે. પરને જાણવું એ એમાં નથી આવ્યું (પરનું) પરજ્ઞેયનું જ્ઞાન પોતાને પોતાથી થયું છે, તેવા જ્ઞાયકને - જ્ઞાન પર્યાયે, જ્ઞાનને જાણ્યું, એ જાણનારની પર્યાયને એણે જાણી.
- સ્વલક્ષે સંભળાય છે અને પૂરાણ વાત આવશે એમાં, એનો પણ સ્વલક્ષે થઈને નાશ થશે.
- જેવું પર છે તે સ્વરૂપે જ્ઞાન થયું તો એટલા જ્ઞેયકૃત જ્ઞપ્તિ [ક્રિયા] પ્રજ્ઞેયકૃત પરાધીનના આકાર નહીં? કે ના. એ તો રાગના જ્ઞાનપણે, શરીરના જ્ઞાનપણે તે જ્ઞાન-જ્ઞાયકપણાની પર્યાયપણે જ જણાયો છે, એ રાગની પર્યાય તરીકે અને રાગથી જ્ઞાન થયું છે, એમ જાણ્યું નથી.
- ત્રૈકાલિક અવસ્થામાં જ્ઞાયકપણે - એ જ્ઞાનની પર્યાયપણે જણાતો છે, પરની પર્યાયપણે જણાતો છે એમ નથી. એ જ્ઞેય-રાગને જાણવાની અવસ્થામાં પણ જ્ઞાયકની પર્યાયપણે જણાયો છે, રાગની પર્યાયપણે જણાયો છે, એમ છે નહીં.
- એ જ્ઞાનનું જે પરિણમન થયું તે ત્રૈકાલિક અવસ્થામાં જ્ઞાયકપણે [જ્ઞાનાત્મક ત્રૈકાલિક પણે] જ જણાયો, 'એ જાણનારો જણાયો છે' એમાં જણાય એવા સાર [ત્રૈકાલિક] જણાઈ નથી. જે જણાય છે એ સાર જણાઈ નથી. એ જાણનારો જણાયો છે. રાગને જાણવા તાણે રાગ જણાયો નથી, જાણનારની પર્યાય, તેને એણે જાણી છે.
- 'ત્રૈકાલિક અવસ્થામાં જે જ્ઞાયકપણે જણાયો, તે સ્વરૂપ-પ્રકાશની અવસ્થામાં પણ પોતે જણાયો છે'. એ વાત નક્કી. ત્રૈકાલિકના તીનમાં પણ પોતાની અવસ્થાને જાણે છે અને સ્વરૂપ-પ્રકાશની અવસ્થામાં પણ, દીવાની જેમ, પોતે જ્ઞાનની પર્યાયપણે જણાયો છે.
- 'પોતે જાણનારો માટે પોતે ત્રિ અને પોતાને જાણવા માટે પોતે ત્રિ.': કહાન! આ પર્યાયની વાત છે હોં, જાણનારને જાણ્યો અને પ્રજ્ઞેયને જાણ્યું એ જાણવાની પર્યાયનું તત્ત્વ તે ત્રિ જ્ઞાયકનું તત્ત્વ [ત્રિ] છે [ત્રિના કે ત્રિ અને તત્ત્વનું અનન્યપણું છે.]
- જ્યારે એને સર્વજ્ઞસ્વભાવી [જાણવા સ્વભાવ]નું જ્ઞાન થયું ત્યારે એણે સ્વ-જાણનારને તો જાણ્યો, પરંતુ તે વખતે પરને જાણ્યું છે તે વખતે પણ, જાણનારની પર્યાયને જ એ જણાયો છે. જાણનારની પર્યાય તરીકે એ જણાયો છે.
- કહાન! તું કોણ છો? અને તું કોણ [કિને] જાણનારો છો? કે હું જ્ઞાયક-હું અને હું મારી પર્યાયને જાણનારો છું. એ જ્ઞાનની પર્યાય એ મારું ત્રિ છે. ખરેખર તો 'પર્યાય' જ ત્રિ અને પર્યાય જ ત્રિ છે, પરંતુ અહીં જ્ઞાયકભાવ ત્રિ તરીકે વિવક્ષે

જ્ઞાનપર્યાય તેનું તત્ત્વ છે - એમ સિદ્ધ થયું છે.

- આખું દ્રવ્ય છે એનો ધ્રુવ છે એને ત્ત્વ કહેવું એનો ઉપચાર કરે છે. ધ્રુવ છે એનો ઉત્પન્નનું નહિ, પરિણામનું નહિ. આ જ્ઞાનમાં જેવું જણાયું તે પ્રમાણે આ પરને જાણવું ત્યાં થાય છે ને? એને જાણવાનો પર્યાય જ જોતે, પોતાના સ્વપરપ્રકાશકપણે પરિણમવાની તાકાતથી પરિણમ્યો છે; તેથી તે પર્યાય 'ત્ત્વ' છે અને તે જ પર્યાય 'તત્ત્વ' તરીકે [ઉપચારથી] કહેવામાં આવે છે. ખરેખર બહારનું પરિણમન પર્યાયમાં છે, દ્રવ્યમાં બહારની શક્તિ છે પરંતુ પરિણમન નહિ.
- તેથી જે જ્ઞાનની પર્યાયે પોતાને જાણ્યો તે જ પર્યાયે રાગ સંબંધના પોતાના જ્ઞાનની પર્યાયને તેણે જાણી.
- 'દીવાની જેમ, તત્ત્વ-ત્ત્વનું અનન્યપણું છે', એકેકપણું નહિ. તત્ત્વ છે તે જ ત્ત્વ છે અને ત્ત્વ છે તે જ તેનો તત્ત્વ છે. 'દીવાને' અને 'દીવું' બે અનન્ય છે, જુદા જુદા નહિ તે બેય એક જ વસ્તુ છે. 'પોતે જાણનારો માટે પોતે તત્ત્વ અને પોતાને જાણ્યો માટે પોતે જ ત્ત્વ.' કોણ જાણનારો? પોતાની પર્યાયનો. સ્વની તાકાતથી જાણે છે, એમ પણ નહીં. સ્વની પોતાની પર્યાયને જાણે છે. પર્યાય તેનું ત્ત્વ છે અને તત્ત્વ તેનું જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એટલા પર્યાય [પોતે જ] છે.
- '(જેમ દીપક દ્રવ્યપણાને પ્રકાશિત કરવાની અવસ્થામાંય દીપક છે અને પોતાને-પોતાની જ્યોતિરૂપ (શિખાને- પ્રકાશવાની અવસ્થામાં પણ દીપક જ છે, અન્ય કંઈ નહિ; તેમ જ્ઞાયકનું સમજવું)': એ દીવો જેને પ્રકાશે છે એ દ્રવ્યપ્રકાશરૂપે થયો છે? એ તેને પણ દ્રવ્યપ્રકાશની અવસ્થાપણે કંઈ દીવો થયો નહિ અને દ્રવ્યપણે તેણે પ્રકાશે છે એમ પણ નહિ. દીવાના પ્રકાશને તેણે પ્રકાશે છે. એમ રાગ અને પરને જાણવા તેને પણ જ્ઞાયકની પર્યાય તો જ્ઞાની જ છે અને પોતાને પ્રકાશવાના તેને પણ એ જ્ઞાની જ પર્યાય છે. એ પરને જાણવાની પર્યાય થઈ એ પોતાથી જ થઈ છે એટલે ખરેખર તો પોતાની પર્યાયને એણે જાણી છે.
- 'તત્ત્વ-ત્ત્વનું અનન્યપણું છે' એમ કહ્યું એટલે શું? કે આત્મા જ્ઞાનની પર્યાયના તત્ત્વ અને રાગાદિ જાણ્યું એ પર્યાયનું તત્ત્વ-એમ નહિ. તત્ત્વ-ત્ત્વ એકેકા એકેકા નહીં, [પરંતુ] તે જ તત્ત્વ અને તે જ ત્ત્વ હોય છે. રાગને જાણવાના તેને જ્ઞાન, જ્ઞાનરૂપે થયું તેનો તત્ત્વ પણ જ્ઞાન અને એ રાગનું જ્ઞાન તે ત્ત્વ; પરંતુ રાગ તત્ત્વ અને રાગનું જ્ઞાન તે ત્ત્વ-એમ નહિ.

(પુ.નં.23) • (જાણવું:) 'અશુદ્ધિપણું પરદ્રવ્યના સંયોગથી આવે છે. ત્યાં મૂળ દ્રવ્ય તો અન્ય દ્રવ્યરૂપ થતું જ નથી, માત્ર પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી અવસ્થા મલિન થઈ જાય છે.': [અશુદ્ધિપણું મૂળ દ્રવ્યમાં] વસ્તુમાં નહિ, પરંતુ પર્યાયમાં જે મલિનતા થાય છે, એ અશુદ્ધિપણું પરદ્રવ્યના સંયોગથી આવે છે. સંયોગી ચીજના લક્ષે સંયોગીભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રાગ જે દેખાય છે તે સંયોગજનિત પર્યાય અશુદ્ધિ-મલિન છે. સંયોગ એટલે સંબંધ. પરદ્રવ્યના સંયોગે અશુદ્ધિપણું પોતે પોતાનું કરે છે.
- જે કંઈ પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય તે નિશ્ચયથી અન્ય દ્રવ્ય છે, તો સ્વદ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યરૂપે થતું નથી. વસ્તુ છે તે પોતપોતાની જ છે ત્રણ કાળમાં. એ રાગ છે એ એનેકું જ્ઞાન

છે, એ જ્ઞાન તત્ત્વ નથી. ત્યાં સત્ દ્રવ્ય એવા દ્રવ્યરૂપ અંશો અન્ય તત્ત્વરૂપ થતું જ નથી.

- 'દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તો દ્રવ્ય જે છે તે જ છે અને પર્યાય (અવસ્થા) દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો મલિન જ દેખાય છે.' : દ્રવ્યને જે દૃષ્ટિ દેખે તે દૃષ્ટિએ તો 'દ્રવ્ય જે છે તે જ છે' એમાં મલિનતાય નથી, વિકારેય નથી, જે છે તે જ છે અનાદિનિધન. છે તે તો નિર્મળ છે. અને પર્યાયને જોવા તો મલિન છે તેમ દેખાય છે.
- "એ રીતે આત્માનો સ્વભાવ રાગરહિત માત્ર છે, અને તેની અવસ્થા પુદ્ગલ નિમિત્તે નિમિત્તરૂપ રાગાદિરૂપ મલિન છે તે પર્યાય છે. પર્યાયની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો તે મલિન જ દેખાય છે અને દ્રવ્યદૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો રાગરહિત તો રાગરહિત જ છે, ત્રિકાળ અડગપણું થયું નહિ. અહીં દ્રવ્યદૃષ્ટિને પ્રધાન કરીને કહ્યું છે.'
- આત્મામાં શું કહ્યું છે તે? અહીં 'દ્રવ્ય' જે છે તે શું? જેનો સ્વભાવ રાગરહિત માત્ર છે [તે] દ્રવ્ય. એ તો રાગરહિત શુદ્ધ દ્રવ્ય, જ્ઞાન સ્વભાવનું વજ્રશિલા-સિલ્લિ રાગ અને પુણ્ય અને વિકાર અને વિભાવ એમાં છે નહિ. એ રાગની દૃષ્ટિ કરતાં વિકારહીન ચીજ રાગ-દ્વેષ, વિષય કષાયના ભાવ મલિન છે. તે અવસ્થા સ્વભાવને અડતી નથી તેથી નિમિત્તે અડી છે એમ કહેવામાં આવે છે. મલિન પર્યાય પર્યાયમાં છે, તે રાગરહિતમાં જાઈ નથી.
- દ્રવ્યદૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો વસ્તુ મલિન થઈ જ નથી, રાગરહિત તો રાગરહિત જ છે.
- પ્રવચનસારની ગાથામાં આવે છે ને - ધ્રુવ વખતે ધ્રુવ તન્મય છે, અધ્રુવ વખતે અધ્રુવ છે તન્મય, ધ્રુવ વખતે ધ્રુવ છે તન્મય; પરંતુ એ તો પર્યાયની તન્મયતાની વાત છે. ધ્રુવ વખતે તન્મય [ધ્રુવતા] પર્યાય તો ધ્રુવ [દ્રવ્ય]ની છે અને એની હયાતી છે એમ નહિ. એટલું ઉમેરાવું છે. [પરંતુ] એકે અધ્રુવતાના વખતમાં દ્રવ્ય તન્મય થઈ ગયું છે અધ્રુવ પરિણામ કાળે એમ નથી વખતમાં નહિ. [અધ્રુવની F ધ્રુવની] એ પર્યાય દ્રવ્યમાં ગઈ ગઈ છે એમ નહિ. દૃષ્ટિનો વિષય તો એનો તે એનો જ રહ્યો છે માટે તને દૃષ્ટિ કરવા માટે અવસ્થા છે. એ રાગરહિત ચીજ કે મલિન થઈ નહિ, અધ્રુવ રહ્યો નહિ, એને અડતા નહિ.
- 'દ્રવ્યદૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો' [અપેક્ષિત] પર્યાય દેખામાં મલિનતા છે એને ન જોવામાં આવે અને નિયત રહેલ એક જે છે વસ્તુ રાગરહિત ધ્રુવ એને જોવામાં આવે તો રાગરહિત તે તેનું સત્ય છે, ભાવ છે.
- અરરર! જોનારને જોવાનું મળ્યું ઉતારનું ક્યાં આવે? રોકાઈ ગયો, પરંતુ જેની સત્તામાં જોવાય છે, તેની સત્તા જોવા તરફ ન ગયો.
- 'એ' તેની દૃષ્ટિ કરવા છે તે પુણ્ય; જ્યારે એ દ્રવ્યદૃષ્ટિ યથાર્થ થાય પછી પર્યાયને જોતે તો મલિનતા દેખાય, તે જ્ઞાનનું કેવળ છે ઠ. એને એમ પણ જાણે F કાર્યસિદ્ધિના માટે પર્યાયમાં છે, મારા દ્રવ્યમાં નહિ.
- 'ત્રિકાળ અડગપણું થયું નહિ.' : એ ધ્રુવ અધ્રુવ ભાવ, જે પર્યાય મલિન છે, અસંગત છે - એ કેમ રાગરહિત થયો નહિ. રાગરહિતનો રાગમાં અભાવ છે, [પરંતુ] જે સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન-ચારિત્રની પર્યાયમાં ભગવાન જ્ઞાનનો એકત્વ પર્યાયમાં પણ રાગનો અભાવ છે, એવા જ્ઞાનનો અંશ પણ એ ધ્રુવ રાગમાં નહિ, તેથી તે ધ્રુવાધ્રુવરાગને જડ તરીકે માન્યો છે.
- એટલે દ્રવ્યની દૃષ્ટિ કરવા, રાગરહિતની સત્ય દૃષ્ટિ કરવા દ્રવ્યદૃષ્ટિને પ્રધાન કરીને કહ્યું છે.

- 'જે પુગલ-અપુગલના ભેદ છે તે તો પરદ્રવ્યના સંયોગજનિત પર્યાય છે. કે અશુદ્ધના દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં ગૌણ છે, વ્યવહાર છે, અભૂતાર્થ છે, કલ્પનાર્થ છે, ઉપચાર છે.' અહીં ગુણસ્થાન છે, એ તો અશુદ્ધનયનો વ્યવહારનયનો વિષય છે, એ વસ્તુમાં નહિ. પર્યાયનો વિષય હતો, અશુદ્ધનો હતો કે વ્યવહારનો હતો, ત્રણેય એક છે.
- શુભ અશુભ ભાવ અને પુગલ અપુગલ એવો પર્યાય [દ્રવ્યમાં] નહિ, માટે ભેદનય નહિ તો તે ભેદ સંયોગજનિત (અસદ્ભૂત) સંયોગના લક્ષે ઉપજી શકતો છે. એ અશુદ્ધના દોષમાં-ભલાની ભલાઈ દોષમાં- છે, બધી ભલાની સ્થિર દ્રવ્ય વસ્તુમાં નહિ.
- કે અશુદ્ધ પણ દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં ગૌણ છે. છે ખરું [પરંતુ તેને તું] નહોતીમાં રાખ. અડ્યું છે એમ ઉપરમાં કે નહોતી દાટે નહીં કાંઈ. ગૌણ છે કે વ્યવહાર છે, ત્રિકાળી શાશ્વતભાવ તે નિશ્ચય છે. પર્યાય અ-સત [અસત્] નહિ. ગૌણ કરીને-વ્યવહાર કરીને નહિ એમ કહ્યું. અશુદ્ધના કલ્પનાર્થ છે, ઉપચાર છે [પરંતુ] તે વિદ્યમાન છે જ નહિ એમ નહી:
(પ્ર.નં.૨૪) - અશુદ્ધના [અસત્] પર્યાયનો ભેદ અધિક પુણ્યપાપનો ભાવ. શાશ્વતભાવ કરી એક દ્રવ્ય નામ પુણ્ય પાપ અને ભેદરૂપ ધર્મો નહિ. તત્ત્વ જે છે તે એવું ને એવું અનાદિ અનંત છે.
- તેનું તો સંભાળવા ત્યાં છે પરંતુ ફક્ત-ફક્ત આદિ અંતવાળા ભેદ છે તે વસ્તુમાં નહિ.
- શરીર જડ છે એ તો રંગ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળું જડ છે. અને પુણ્યપાપના ભાવ જડ છે તેમાં ઔદયિક પ્રકારનો આભાવ છે એ ઔપાધિક જડ છે. આ ગાથામાં વસ્તુની દૃષ્ટિ ફરાવવા, જેનાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે, દ્રવ્યદૃષ્ટિને પ્રધાન કરીને કહેવામાં આવ્યું છે.
- શુભ અશુભ ભાવ પર્યાયમાં ક્રમના સંયોગના નિમિત્તે પોતાના ઉપાદાનની યોગ્યતાથી ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ એ છે તો જડ. તેમ પુગલ-અપુગલના ભેદ પણ સંયોગજનિતની અપેક્ષાએ ભેદ છે, વસ્તુમાં [એવો] ભેદ નહિ. ત્રિકાળી શાશ્વત ભાવ એ ધ્રુવ છે [તેને] નિશ્ચય છે અને પુગલ કાર્માણ ભેદ ગૌણ છે [તેને] વ્યવહાર છે.
- ત્રિકાળી જ્ઞાન છે તે સ્વ અને પર બધાને જાણે છે, સત્યાર્થ છે, સ્વાભાવિક વસ્તુ છે જેમાં સંયોગની અપેક્ષા સંયોગના આભાવની અપેક્ષા નહિ. પર્યાય તો પામરની કરામત સંયોગજનિત ભેદ મતિના છે.
- 'દ્રવ્યદૃષ્ટિ શુદ્ધ છે, અભેદ છે, નિશ્ચય છે, સ્વાર્થ છે, સત્યાર્થ છે, પરમાર્થ છે. માટે આત્મા શાશ્વત જ છે; તેમાં ભેદ નહિ તેથી તે પુગલ-અપુગલ નહિ.'
- દ્રવ્યદૃષ્ટિ શુદ્ધ છે, ત્યારે ત્રિકાળી જ્ઞાન છે તે સત્યાર્થ છે, સ્વાર્થ છે, બધી જ્ઞાન છે ત્રિકાળી તેની દૃષ્ટિ તે શુદ્ધ છે. સંયોગજનિત અશુદ્ધ પર્યાયની દૃષ્ટિ તે તો અશુદ્ધ છે, વ્યવહાર છે. દ્રવ્ય શુદ્ધ છે તો દૃષ્ટિ પણ શુદ્ધ છે. [દ્રવ્ય] સત્યાર્થ છે - સત્ય ત્રિકાળનો સત્ય પદાર્થ છે. તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે. ત્રિકાળી પરમપદાર્થ- પરમાર્થ- પ્રભુ ખોળે છે.
- વસ્તુ છે એ તો ત્રિકાળી સહજ સ્વભાવ શાશ્વત ભાવસ્વરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવમાત્ર કાયમ છે, એમાં ભેદ મતિના અને ભેદ નહિ, તેથી તે પુગલ-અપુગલ નહિ.
- "શાશ્વત" એવું જ્ઞાન પણ તેને સ્વયંને જ્ઞાનાકાર આભવમાં આવે છે ત્યારે સ્વયંનું પરિણમન થાય છે ત્યારે જ્ઞાનમાં એવું જ અનુભવાય છે. તોપણ સ્વયંભૂ અશુદ્ધના ભેદે નથી ત્યારે જેવું સ્વયં જ્ઞાનમાં પરિણમિત થયું તેવો શાશ્વતનો જ અનુભવ ફરતાં શાશ્વત જ છે.'

- હવે પર્યાયની વાત આવે છે. એની પર્યાયમાં રાગ, શરીર છે એમ જાણવામાં આવે છે. તેનું પ્રતિબિંબ જ્યારે જડની છે જ્ઞાનની પર્યાયમાં ત્યારે એવો અનુભવ થાય છે કે હું તો જ્ઞાનની પર્યાય છું. તથાપિ તેમાં તેયદ્રૂપ અશુદ્ધતા નથી.
- જે જ્ઞાનની પર્યાયમાં ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવ સ્વ તરીકે જાણવામાં આવ્યો પરંતુ તે જ્ઞાનની અવસ્થામાં પરતેયદ્રૂપ જે ભાવ જાણવામાં આવ્યો તે સ્વતેયની પર્યાયનો ભાવ છે તે તેયદ્રૂપ ભાવ નથી. પોતાનામાં જે સ્વપરપ્રકાશકનો સામર્થ્યનો સ્વીકાર થયો, પ્રગટ થયું તો રાગ કે શરીરને થયું નથી. એ જાણવાની પર્યાય જ્ઞાયકની જ છે, રાગની એ પર્યાય નથી.
- સ્વને જાણ્યું એને પરને જાણ્યું - એ પર્યાય જ્ઞાયકની જ છે એવિના જ્ઞાયક જ પર્યાયમાં જાણવામાં આવ્યો છે, [પરંતુ] પર જાણવામાં આવ્યું છે એમ છે નહીં.
- 'જેવું તેવ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થયું' - પ્રતિભાસિત એટલે જેવું છે એવું અહીં જ્ઞાન થયું 'તેવો જ્ઞાયકનો અનુભવ ત્યાં જ્ઞાયક જ છે.' - આવો જ્ઞાયકની પર્યાય છે અને જ્ઞાયકને ઉત્પન્ન થઈ છે. એ જ્ઞાનની પર્યાયમાં રાગ, શરીર જાણવામાં આવ્યાં, પરંતુ તે જાણવાની પર્યાય છે તે તો હું છું. હું જાણનાર છું તે હું જ છું, એ જાણનારની પર્યાય છે તે હું છું.
- અહીં તેઓ કે રાગ અને શરીરનું જ્ઞાન મારી પર્યાયના સામર્થ્યથી થયું છે. હું ત્રિકાળી જ્ઞાયક તો છું, પરંતુ તેની પર્યાય જેણે જ્ઞાયકને જાણ્યો એને પર્યાય જાણ્યું એ તો મારી પર્યાય છે. હું જાણવાવાળો એ રૂપે પરિણમ્યો છું. રાગને કરીને જ્ઞાનની પર્યાય થઈ નથી.
- 'આ હું જાણનારો છું તે હું જ છું, અન્ય તેઓ નથી.' - એવો પોતાને પોતાનો આત્મારૂપ અનુભવ થયો ત્યારે એ જાણવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા પોતે જ છે અને જેને જાણ્યું તે કર્મ પણ પોતે જ છે. આવો એક જ્ઞાયકપદાર્થ પોતે શુદ્ધ છે - આ શુદ્ધનયનો વિષય છે.' :
- રાગ અને શરીરાદિની ક્રિયા જે થાય છે જડની તેનું અહીં જ્ઞાન થાય છે તે તો હું જ છું, અન્ય તેઓ નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપ જ્ઞાયક આત્મા તેને જાણવાની પર્યાય એને તે સમયે રાગ અને શરીરને જાણે છે તે [જાણવાની] પર્યાય - એ પર્યાયનો કર્તા તો આત્મા છે. પર્યાય થઈ છે ને? ક્રિયા છે ને? એ જ્ઞાનની પર્યાય મારા જ્ઞાનરૂપ છે. સ્વને જાણ્યું એને પરને જાણ્યું એ જાણવાની ક્રિયાનો કર્તા સ્વયં આત્મા છે. અને જેને જાણ્યું [-પોતાની જ્ઞાન પર્યાયને] તે કર્મ પણ સ્વયં છે. આવો એક જ્ઞાયકસ્વભાવ સ્વયં શુદ્ધ છે.
- જ્ઞાનનો પુંજ છે એકદમ. રૂના ઢોરાની જેમ એકલા ગુણનો ઢોરો છે. એમાંથી થોડા ગુણરૂપ જ્ઞાનની પર્યાય બહાર આવે છે. આ જ્ઞાનની પર્યાય જે [બહાર] આવી એવું જ આખું જ્ઞાનમય સ્વરૂપ છે. એ જ્ઞાનની અવસ્થા જે થઈ તે છે તો એકદમ ત્રિકાળની અવસ્થાએ, પરંતુ રાગ તરફનો ઝુકાવ નથી, સ્વના આશ્રયે થઈ છે [તેથી] એકદમ થઈ એમ કહેવામાં આવે છે. એ પર્યાય તેઓ ત્રિકાળમાં ઘૂસી જતી નથી. પર્યાય પર્યાયમાં એને દ્રવ્ય દ્રવ્યમાં રહે છે. આ પૂર્ણાનંદ પ્રભુ છે એવું જ્ઞાન પર્યાયમાં આવે છે, પરંતુ એ પરમ પર્યાયમાં આવતી નથી.
- 'આ શુદ્ધનયનો વિષય છે': ત્રિકાળી તો શુદ્ધ જ છે પરંતુ તેનું જ્ઞાન અહીં થયું તેને [તે] શુદ્ધ છે, તો આ જ્ઞાન પર્યાય જે થઈ તેને પણ શુદ્ધ કહેવામાં આવ્યા-આવે થઈ ગઈને!
- એકદમ કહેવા એક એટલે એકદમ છે, બાકી પર્યાય તો વ્યવહારનયનો વિષય છે - વિકલ્પ પણ.
- જ્ઞાન ગાથામાં આત્મા તો, શુદ્ધનય તો, અનુભૂતિ તો એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

- 'અન્ય પરસંયોગજનિત ભાવો છે તે બધા ભાવરૂપ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે. અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય પણ શુદ્ધ દ્રવ્યની દૃષ્ટિમાં પર્યાયાર્થિક જ છે તેથી વ્યવહાર-નય જ છે એમ આશય જાણવો.' :
- એવું ગુણસ્થાન, શુભાશુભ [ભાવરૂપ અશુદ્ધભાવને] એ દ્રવ્ય પોતે પરિણામ્યું છે-પર્યાય તરીકે તો આત્મા એને અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક કહ્યું. અશુદ્ધદ્રવ્ય નું પ્રયોજન છે કે અશુદ્ધ-દ્રવ્યાર્થિક છે તેને પર્યાયાર્થિક કહે છે, વ્યવહાર કહે છે. દ્રવ્ય તે નિશ્ચયનયનો વિષય છે.
(પ્ર.નં.૨૫) (ગાથાર્થનો ઉત્તર પાછળથી:) 'અહો આમ પણ જાણવું કે જીવનનું ચિત્ત સ્વાદવાદ-રૂપ છે તેથી અશુદ્ધનયને સર્વથા અસત્યાર્થ ન જાણવો; કારણ કે સ્યાદ્વાદ પ્રમાણે શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા-બન્ને વસ્તુના ધર્મ છે અને વસ્તુધર્મ છે તો વસ્તુનું સત્ય છે; અશુદ્ધતા પરદ્રવ્યના સંયોગથી થાય છે, એમ જ ફક્ત છે. અશુદ્ધનયને આવો તર્ક તથો છે કારણ કે અશુદ્ધનયનો વિષય સંસાર છે અને સંસારમાં આત્મા સ્થિતિ ભોગવે છે; જ્યારે જીવે પરદ્રવ્યથી ભિન્ન થાય ત્યારે સંસાર નહે અને ત્યારે સ્થિતિ નહે. એ રીતે દુઃખ મટાડવાને શુદ્ધનયનો ઉપદેશ પ્રધાન છે.' :
- પર્યાય છે તે ક્ષણિક જ છે, ઉદ્ભવાય છે, વસ્તુ જે ધ્રુવ છે એ તો ક્ષણિક વિનાશી એવું રૂપ ત્રિકાળ શુદ્ધચૈતન્યરૂપ વસ્તુનો વિભાવ, જ્ઞાન-આનંદનો વિભાવ એવા ભાવ છે અને તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે. પર્યાય એમાં નથી, પરંતુ પર્યાય નિરાકરણ કરે છે.
- પર્યાયમાં જે અશુદ્ધતા છે તે દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય નથી, એ તો અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય [કહ્યો. તે [અશુદ્ધતા] દ્રવ્યની પર્યાયમાં છે તે અપેક્ષાએ તેને અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક કહ્યો, પર્યાયાર્થિક કહ્યો, વ્યવહાર કહ્યો [અને] એ વ્યવહાર ખોટો છે એમ જાણવો.
- રાગ અને પુણ્ય-પાપને અશુદ્ધ કહીને, અશોભન કહીને, [તેઓ] દ્રવ્યમાં નથી એમ કહ્યું, પરંતુ પર્યાયમાં પણ નથી (એમ નથી); [કારણ કે] સ્યાદ્વાદ પ્રમાણથી શુદ્ધતા ત્રિકાળી અને વર્તમાન અશુદ્ધતા બન્ને વસ્તુના ધર્મો છે- વસ્તુને ધારી રાખનાર ભાવ છે.
- ફક્ત-ફક્ત એ તો સિદ્ધ અને રાગ છે, રાગનું કારણ જ્ઞાનને રોકવું એ મિથ્યાત્વ છે.
- એની પર્યાયમાં મલિનતા છે, તે પણ વસ્તુનું સત્ય છે, અસત્ય નથી. સત્ય નામ ક્યારે છે
- [અશુદ્ધનયના વિષય] પુણ્ય-પાપને ખોટો કહ્યો છે. જેને ધર્મ પ્રકાર કરવો હોય તેને શાસ્ત્રમાં ત્રિકાળી કારણરૂપ છે. ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવ-સ્વભાવાર્થ વસ્તુ છે અને પુણ્ય-પાપના ભાવ સંયોગી ક્ષણિક ક્ષણિક થાય છે. એ પુણ્યપાપના ભાવ દુઃખ છે, સંસાર છે. વર્તમાન સંસાર છે અને ભવિષ્યમાં પરિણામવાના વિકલ્પ છે, સ્થિતિના કારણ છે.
- પુણ્ય-પાપના ભાવથી હું ભિન્ન છું, હું તો શાંત શૌચસ્વરૂપી ભગવાન, અતીન્દ્રિય આનંદથી ભરેલું તત્ત્વ છું [એમ] રાગથી ભિન્ન પડે છે તે સંસારથી છૂટે છે. [પરંતુ] સ્વરૂપથી ભિન્ન થઈને જે રાગરૂપને પોતાના માને છે તે જ તો સંસાર છે, સ્થિતિ છે, દુઃખ છે, ગર્ભ-ભ્રમણનું કારણ છે. એ ભાવને તોડવું, ફોડવું, તોડીને ટુકડા કરવું [તે ધર્મનું કારણ છે]. ત્યારે તે સંસારથી છૂટે છે અને સ્થિતિ દૂર થાય છે.
- [૧૩ ઘટના] ધ્રુવ ધ્યાનના ધ્યેયના ધ્યાનની ધ્યાની ધ્રુવ ધ્યાન ધ્યાતા અને ધારણાને ધ્યાવતી તે ધ્યાનનો ધારક ધર્મી ધન્ય છે.' ધ્યાની ધ્રુવ = પર્યાયમાં અંતરાત્મા; ધ્યાતા = ધ્રુવ પુરુષાર્થ; ધારણાને ધ્યાવતી = સ્વરૂપમાં અંદર અંતર્મુખ ઠરવા.

- 'અશુદ્ધિનયને અનુસારે તેવાને કોઈ જ સમજણ કે આશયના ફેરફારો જોઈ તે પણ-ધર્મ સર્વદા જ નહિ. કોઈ સર્વદા અંતિમ સમજવાને નિશ્ચયાત્મક આકારે છે; માટે સ્યાદ્વાદનું શરણ લઈ શુદ્ધિનયનું અવલંબન કરવું જોઈએ. સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી શુદ્ધિનયનું પણ અવલંબન રહેતું નથી. જે વસ્તુસ્વરૂપ છે તે છે- એ પ્રમાણ દૃષ્ટિ છે. એનું ફળ વીતરાગતા છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો યોગ્ય છે.':
- આત્મામાં કર્મ નથી કોઈ પુણ્ય-પાપના પરિણામ છે જ નહિ-કોઈ નહિ; તારી પર્યાયમાં છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિ કરતાં તેઓ ઊડી જાય છે.
- પરની સત્તામાં તારી ગરજ બિલકુલ આવે નહીં. તારી દૃષ્ટિ જો પુણ્ય-પાપ અને અશુદ્ધ દૃષ્ટિ છે તો તેને તું છોડી દે, બાકી આ તારા અધિકારની વાત છે.
- સ્યાદ્ એટલે અમુક, વાદ એટલે કથન કરવા જવાયું. અમુકરૂપે તેવું કહું તે ત્રિકાળી દ્રવ્યમાં સ્થિરતા છે જ નહિ, તો પર્યાયમાં [પણ] નહિ કોઈ તેવું નહોતું. તે પર્યાયની દૃષ્ટિ છોડાવવા માટે ત્રિકાળી વસ્તુ એ સત્ય છે અને અશુદ્ધતા [જે પર્યાયમાં છે] તે અસત્ય છે કોઈ મુખ્ય ગૌણ કરીને તેવામાં આવ્યું છે. કોઈ એને પ્રકારનું જ્ઞાન કરીને અશુદ્ધતાનું શરણ છોડી દે નહિ ત્રિકાળી શુદ્ધનું શરણ લે, પરંતુ અશુદ્ધતાનું જ્ઞાન રાખીને.
- સંક્લેશાનુસંધિ પૂર્વ શુદ્ધિ જ્યાં દૃષ્ટિમાં અનુભવમાં આવ્યો એને પૂર્વ પ્રાપ્તિ [કરીને] સંયમ વિકાસની દશા પછી સ્વભાવ ટકાવવાનું રહેતું નથી. તેનું અવલંબન પૂર્ણ થઈ ગયું.
- 'જે વસ્તુસ્વરૂપ છે તે છે! આ તો એવું દ્રવ્ય છે અને એવા પર્યાય છે આમ છે- એવું જ્ઞાન થઈ ગયું. [એ પ્રમાણ દૃષ્ટિ છે]. તેનું [પ્રમાણનું] ફળ વીતરાગતા છે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો યોગ્ય છે.
- 'અહીં, (વ્યવહારમાં) પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત નહિ કોઈ કહ્યું છે ત્યાં 'પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત એટલે શું? ગુણસ્થાનની પરિભાષામાં છઠ્ઠું ગુણસ્થાન શુદ્ધિ તો પ્રમત્ત કહેવાય છે અને સાતમાથી માંડીને અપ્રમત્ત કહેવાય છે. પરંતુ એ સર્વ ગુણસ્થાનો અશુદ્ધિનયની સ્થિતિમાં છે; શુદ્ધિનયને કોઈના ગણાય જ છે.':
- વસ્તુ જે દ્રવ્ય કોઈ પણ અવસ્થાનો વિષય છે તેમાંનો પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત ૧૪ ગુણસ્થાનો નહિ; પર્યાયનો ભેદ તેમાં છે નહીં. આ બધા ગુણસ્થાનો એ અશુદ્ધિનયની-વ્યવહારનયની સ્થિતિમાં છે. શુદ્ધિનયને તો કોઈના કોઈનો કોઈ વિષય પુરુષનો પૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેમાં ગુણસ્થાનના ભેદ-ભેદ નહિ.

ઉત્થાનિકા:- હવે પ્રશ્ન થાય છે કે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર-એ આત્માના ધર્મ તરીકે કહ્યા છે, તો એ તો ત્રણ ભેદ થયા, એ ભેદરૂપ ભાવોથી આત્માને અશુદ્ધપણું આવે છે! આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે:—

ગાથા:- ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન પણ વ્યવહાર-થકી જાણીને;
ચારિત્ર નહિ, દર્શન નહીં, નહિ જ્ઞાન, જ્ઞાયક શુદ્ધ છે. ૭.

ગાથાર્થ:- જાણીને ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન-એ ત્રણ ભાવ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે; નિશ્ચયથી જ્ઞાન પણ નથી, ચારિત્ર પણ નથી, દર્શન પણ નથી; જાણી તો એક શુદ્ધ જ્ઞાયક જ છે.

ટીકાનો સારાંશ (પ.નં.૨૬):- (ઉત્થાનિકા). ત્રિકાળ નિરાવરણ [ક્ષાયિક] અશુદ્ધતા અને બીજું ગુણસ્થાન [ક્ષયોપશમ અશુદ્ધતા] તે તો નેવાસ્તિ છે નહિ, તે તો ઠીક, પરંતુ પૌર્વાપર્યરૂપમાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના ત્રણ ભેદ પડે છે, તો ભેદ પણ અશુદ્ધતાના કારણ છે. એવો શિષ્યનો અંતરનો પ્રશ્ન છે.

- (ગાથાર્થ:) જાણીને અંદરે ધર્મને, પરિણતને, તન્મયીને જેની દૃષ્ટિ જ્ઞાયક ઉપર છે, તેને ચારિત્ર, દર્શન, જ્ઞાન એ ત્રણ ભાવ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે.
- અંતરંગ પૌર્વાપર્યરૂપ જે જ્ઞાયક છે એમાં અનંત ગુણો ભરેલ છે, પરંતુ એ તો એકભેદમાં છે. આભેદની દૃષ્ટિ કરાવતાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના ભેદ દેખાતા નથી- એ તારતો ધર્મીને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર કહેવાં તે વ્યવહાર છે. વ્યવહાર જ્ઞાન તેના કાળમાં સ્વ-પર પ્રકાશક હોય છે, સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય નહિ.
- દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ઈત્યાદિ ભેદભેદ પડ્યાં છે, એવા તો અનંત ગુણ પડ્યા છે પરંતુ તેમને ભેદ કરીને જુદાં જુદાં કહેવા એ વ્યવહાર છે. જે ભેદ દેખે છે તેને અભેદ દેખાતો નથી, જે અભેદ દેખે છે તેને ભેદ દેખાતો નથી. ભેદ, રાગ એ તો બાધાકારક છે, કાર્યકારક નહિ.
- (ટીકા:-) 'આ જ્ઞાયક આત્માને ગુણસ્થાનના નિમિત્તે અશુદ્ધપણું તો દૂર રહો, પણ એને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર પણ વિદ્યમાન નથી..': આ ન્યાયાનુસાર જ્ઞાયકસ્વરૂપ દ્રવ્યસ્વરૂપ શુદ્ધ પૌર્વાપર્યપણાં એમાં ત્રિકાળ નિરાવરણ ગુણસ્થાન પર્યાયના નિમિત્તે અશુદ્ધતા છે એ વાત તો છે જ નહિ, કિંતુ તેને દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર પણ વિદ્યમાન નથી. એકલ શુદ્ધ જ્ઞાયકભાવ તેની દૃષ્ટિમાં આ ત્રણ ભેદ નથી એટલે જ્ઞાનીનો એ વિષય નથી એવા એના કાળમાં સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. અને અંતરંગ ધર્મો અનંત છે પરંતુ પરંતુ એક છે. એક ઉપર દૃષ્ટિ દેવાથી અશુદ્ધતા તો ઉત્પન્ન કરતી નથી, પરંતુ ત્રણ ભેદ પણ ઉત્પન્ન કરતા નથી.
- મોહનો નાશ જે છે, તે પણ જ્ઞાયકમાં વિદ્યમાન છે જ નહીં.
- 'ત્રણ કે અનંત ધર્મોવાળા એક ધર્મીમાં જે નિષ્ણાત નથી એવા નિરંતરની શિષ્ય-જનને ધર્મીને ઓળખાવનારા કરવાં ધર્મો વડે ઉપદેશ કરતા આચાર્યોનો-કે દર્શન અને ધર્મીનો ભેદસમજાવે અભેદ છે તોપણ નામથી ભેદ ઉત્પન્ન-વ્યવહારમાત્રથી જ એવો ઉપદેશ છે કે જાણીને દર્શન છે, જ્ઞાન છે, ચારિત્ર છે.':
- ધર્મી નામ જ્ઞાયક એક આત્મા પણ જ્ઞાયકમાં સામાન્ય ગુણ અનંત, વિશેષ ગુણ અનંત, એવા ધર્મો અનંત અને ધર્મી એક એવા એક ધર્મીમાં જે નિષ્ણાત નથી- જેને તેની ખબર નથી, જેને એક વસ્તુ જ્ઞાયકનું જ્ઞાન નથી [એવો શિષ્ય].
- 'નિરંતરની શિષ્ય': તેના બે અર્થ છે. [૧] એકનો ગુરુ પાસે સમજણ આવ્યો છે, એની સમાપ્તિ છે. [૨] બીજા રીતે ટીકાકારો તેના ભવના અંતનો ઉદ્દેશ કરાવ્યો છે.

- કોઈ તો સંબંધવા આવ્યો છે, બાકું [જેનું] કોઈપણમાં સંસારનો અંત આવ્યો છે.
- વિભાગના વિકલ્પોની આ બાબત છે કે વિભાવમાં રહેવા માટે કોઈ બાધ છે.
- પહેલાં તેનું યથાર્થ જ્ઞાન તો થવું, પછી પ્રયોગ થવો.
- કોઈ [આત્મા] દ્રવ્ય થયું છે તેનું જ્ઞાન નહિ પરંતુ તેને ભાવ એવો છે તે મારું સ્વભાવ કેમ થાય. [એવા શિષ્યને] આત્મદ્રવ્યરૂપ વસ્તુને બતાવવાવાળા ત્રિપ્રકાર ધર્મો હોય વ્યવહારમાત્રથી જ એમ કહીને [આચાર્ય સમજાવે છે]. બધા ધર્મ તો કોઈ સાથે (બતાવવાના) નહિ પરંતુ દૃષ્ટાંત મુખ્ય ધર્મો [વડે સમજાવે છે].
- વ્યવહાર સમજાવવો નહિ, વ્યવહારથી (આત્મા) ધર્મી દ્રવ્યને સમજાવવું છે.
- ક્રિયાના અને કારક આત્મા છે એમ ગુણ અને ગુણી આત્મા છે. એમ કહીને બતાવવો છે આત્માને. જુઓ વ્યવહારથી નિશ્ચયને સમજાવે છે ને? [શિષ્યની] દૃષ્ટિ ધર્મી ઉપરનાં ત્યારે વ્યવહારે કે આચાર્યોએ સમજાવ્યું એનાથી સમજણ એમ કહેવામાં આવે છે.
- વ્યવહારથી એને સમજાવીને છોડીને, પરંતુ કોઈપણ-અનુભવના વ્યવહારનું ન કહ્યું.
- 'પરંતુ પરમાર્થથી જોવામાં આવે તો અનંત પર્યાયોને એક દ્રવ્ય પણ ગ્રાહ્ય હોવાથી એ એક છે એવું નિર્ણય-મનથી ગ્રહણ કરવાવાળું, આત્મા, એક સ્વભાવ (સત્ય)-અનુભવનારને દર્શન પણ નથી, જ્ઞાન પણ નથી, ચારિત્ર પણ નથી એક શુદ્ધ જ્ઞાન-જ છે.'
- અનંત ગુણ એક દ્રવ્યમાં ધૂસી ગયા છે [તેમને એક-દ્રવ્ય] પણ ગ્રાહ્ય છે એટલે એકરૂપ થઈ ગયું છે - ગુણ અને ગુણી એવા ભેદ ત્યાં રહ્યા નહિ.
- અનંત ગુણમાં દરેક ગુણનો સ્વાદ ભિન્ન છે, [તેમાં] કિંચિત્ એકમેક છે - નિર્ણય પ્રસંગે મળેલાં એકમેક છે, સર્વથા [સત્ય] પ્રસંગે અનંત ગુણ એકરૂપ નહિ. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એકમેક છે પરંતુ સ્વાદ ભિન્ન - સ્વાદની અપેક્ષાએ. ભેદ એકમેક પ્રસંગે છે, ભિન્ન ભિન્ન ગુણના સ્વાદ પણ અલગ છે, [પરંતુ] વસ્તુ તરીકે એકમેક છે.
- શાસ્ત્ર સ્વભાવમાં અનંત ગુણ અંદર પડ્યા છે - દ્રવ્ય પણ ગ્રાહ્ય છે અંદર - ધ્યાન દૃષ્ટિ તો તેની એકરૂપ દ્રવ્ય પર જ છે. ધ્રુવની અને ધ્યેયની દૃષ્ટિ ક્યાંય છૂટતી નહિ.
- આ જ્ઞાનમાં આટલું બધું એ રહી ગયા છે.
- તુલસા કહે છે કે 'અમો લોકે સત્યસ્વરૂપમાં' માંથી 'લોકે' કાઢી નાખો. દ્રવ્યસંગ્રહમાં તો આત્માનો પોતાનો અધિકારનો મંત્ર કહ્યો છે. અમો લોકે સત્યસ્વરૂપ ત્યારે રૂપ અધિકારધારક છે.
- ધર્મીની દૃષ્ટિ અખંડ જ્ઞાયક પર છે, તે ભેદરૂપ નહિ. દર્શનનો વિષય દ્રષ્ટિ, એમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ભેદ નહિ એ તો એકરૂપ સત્ જ છે - એ એનું ધ્યેય છે.
- [સમ્યક્] દર્શન પછી જે જ્ઞાન થયું એ જ્ઞાનમાં સ્વપરપ્રકાશક જાણવાનો સ્વભાવ છે, તો દ્રવ્યને પણ જાણે અને પર્યાય નહિ ભેદને પણ જાણે, [પરંતુ] અભિપ્રાય અને ધ્યેય તો દૃષ્ટિનો (વિષય) એક જ જ્ઞાયક છે.
- આ ભેદ ધર્મી એક દ્રવ્યસ્વભાવની જેને દૃષ્ટિ થઈ તેમ કહે જે જ્ઞાન થયું તે જ્ઞાન આત્માને પણ જાણે છે અને પર્યાયમાં દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ભેદ છે તેને, રાગાદિ છે તેને જાણે છે પરંતુ તે તો એક માત્ર જ્ઞેય જ્ઞાયક જ છે. જ્ઞાન ભેદ જે થયા તેને તો જ્ઞેય સ્વભાવના વિકાસમાં જોયા - જાણ્યા - તપાસ્યા છે તિરાં તે તેમ અભિપ્રાયમાં રાગ ઉત્પન્ન થાય છે અને મિથ્યાત્વના અભિપ્રાયે વીતરાગ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે.

(પૃ.નં.૨૭) (ભાવાર્થ:) 'આ શુદ્ધ આત્માને સિદ્ધિના નિમિત્તે અશુદ્ધપણું આવે છે એ વાત તો દૂર રહો, પણ તેને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રના ભેદ પણ નથી; તથા તે વસ્તુ અનંતધર્મરૂપ અને ધર્મી છે.' : ત્રિકાળ આનંદરૂપ પ્રભુ જે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે તેને સિદ્ધિના નિમિત્તે, ઉપાદાન પોતાનું જ છે, અશુદ્ધતા-મલિનતા-ક્ષય છે તેનું લક્ષ તો છોડો છો પરંતુ તેમાં દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર ત્રણ ભેદ કરવા એ પણ સિદ્ધત્વ તરફ નથી; ભેદ કરવો તે વ્યવહારનો) વિષય છે, સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી; તથા તે વસ્તુ અનંત ગુણરૂપ અને દ્રવ્ય છે

- 'પરંતુ વ્યવહારી જન ધર્મીને જ જાણે છે, ધર્મીને નહિ જાણતા, તેથી વસ્તુના તેવા અસાધારણ ધર્મોને ઉપદેશમાં કહે આત્મારૂપ વસ્તુમાં પણ ધર્મોના નામરૂપ ભેદને ઉત્પન્ન કરી એવો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તે જાણીને દર્શન છે, જ્ઞાન છે, ચારિત્ર છે. આમ આત્મામાં ભેદ કરવામાં આવે છે તેથી તે વ્યવહાર છે.' :
- પરમાર્થને નહિ જાણનાર અને વ્યવહારમાં રહેનાર અજ્ઞાની જન અને ધર્મને તો ક્યારેય જાણે છે કે આ જ્ઞાન તે આત્મા, દર્શન તે આત્મા પરંતુ જેમાં ગુણભેદ પણ નથી એવા અખંડરૂપ ધર્મી દ્રવ્યને તે જાણતો નથી.
- 'અસાધારણ' એટલે તેનામાં છે અને બીજામાં નથી એવા ધર્મના ગુણ [અથવા] અવસ્થા.
- વસ્તુ જે ચિદાનંદ પ્રભુ જાણન જાણન જાણન ધ્રુવ દ્રવ્યસ્વરૂપ, પ્રવાહ જ્ઞાન ધ્રુવ રહેનાર તેને જે [અજ્ઞાની] નથી જાણતો, તેને ધર્મોના ત્રિકરૂપ ભેદ કરીને સમજાવે છે કે જ્ઞાનીજન આત્માને દર્શન છે, જ્ઞાન છે, ચારિત્ર છે.
- (શ્રોતા: વસ્તુ ભેદાભેદસ્વરૂપ છે) નહિ નહિ નહિ. એ વસ્તુ ભેદાભેદસ્વરૂપ તો જ્યારે રાગના થાય ત્યારે. વસ્તુ છે તો ભેદાભેદ[સ્વરૂપ] [જ્ઞાન] ધર્મમાં રહેલો પરંતુ એ તો જ્યારે રાગ થઈ જશે પછી ભેદાભેદ જણાવવાવાળો છે. [પરંતુ] પહેલા જ્યાં શુદ્ધ રાગી છે ત્યારે ભેદ અને અભેદ બેયને જણાવવા જશો તો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થશે. ભેદને જણાવતાં ત્યાંથી રાગ ઉત્પન્ન થાય એવું નથી, ત્યારે તો ભેદને તો ત્યજી પણ જાય છે, પરંતુ આ રાગી છે તો [તેનું] નહિ ભેદ ઉપર જશો તો રાગ જ ઉત્પન્ન થશે.
- અજ્ઞાની ભેદને જાણે છે તે જે કાં જાણે તે આત્મા, બુદ્ધિ તે આત્મા, ઠરે તે આત્મા- આવો ગુણભેદ નામ સ્થાન કરીને બતાવે છે [પરંતુ] વસ્તુમાં ભેદ નથી. ધર્મીને નહિ જાણનારને ધર્મ દ્વારા ધર્મીને જાણવાને છે.
- દયા, દાન વ્રત, તપના ભાવ તો અભૂતાર્થ વ્યવહાર છે પરંતુ એનામાં જે છે એવા દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર[તો] ભૂતાર્થ વ્યવહાર છે. અંદર અખંડ વસ્તુ છે તેમાં ભેદ પાડીને સમજાવવું તે વ્યવહાર છે. અશુદ્ધ પરિણામ કે તો દૂર દ્રવ્ય પર આવ્યા નહિ, પરંતુ તેમાં દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રના ભેદ કરવાથી પણ દૂર અભેદમાં આવશે નહિ.
- 'પરમાર્થથી વિચારવામાં આવે તો અનંત પર્યાયોને અને દ્રવ્ય અભેદરૂપે જાણે છે તેથી તેમાં ભેદ નથી.' : 'પર્યાય' એટલે ભેદ.
- દ્રવ્ય અનંત ધર્મ ના રાખું છે (એટલે કે) દ્રવ્યમાં અનંત ગુણ અભેદરૂપ અંદર પડ્યા છે, તેથી તિન છે નહિ. અંદર વસ્તુ અભેદ ચૈતન્ય ધ્રુવ પ્રવાહ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ

ઉદય આવે દ્રવ્ય. એમાં તો અનંત ગુણ અંશરૂપ રહ્યાં છે, અભેદપણે. એ તરફને એમાં ભેદ કરવા જઈશ તો નિર્વિકલ્પ સમ્યગ્દર્શન નહિ પરંતુ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થશે.

• (ગાથા પરિભાષા-ભાવાર્થ:) 'અહીં શિષ્ય કહે કે પર્યાય પણ દ્રવ્યના જ ભેદ છે, અવસ્તુ તો નહિ; તો તેને વ્યવહાર કેમ કહી શકાય?': એક બધાં ગુણોનો એક દ્રવ્યનો જ સ્વભાવ છે, દ્રવ્યનો જ ભેદ છે, અવસ્તુ નામ પરવસ્તુ તો નહિ. તો તને તેને વ્યવહાર કેમ કહો? પરંપરાએ કરીને પણ આત્માની અપેક્ષાએ અવસ્તુ કહેવાય છે, એવસ્તુને વ્યવહાર કહો? એને વસ્તુને નિશ્ચય [કહેવામાં આવે છે]. આત્મા છે, એનામાં ગુણ છે [માટે] તેને તો નિશ્ચય કહેવામાં. વસ્તુ છે, વસ્તુમાં વસ્તુત્વપણાની શક્તિઓ છે, તેને તમે વ્યવહાર કહો છો તો એનો અર્થ એ થયો ગયો કે એ શક્તિઓ છે જ નહીં? એવસ્તુ છે.

• 'તેનું સમાધાન: એ તો ખરું છે પણ અહીં દ્રવ્યદૃષ્ટિએ અભેદને પ્રધાન કરી કહેવાય છે. અભેદદૃષ્ટિમાં ભેદને ગૌણ કરવાથી જ અભેદ સારી રીતે માલૂમ પડી શકે છે. તેથી ભેદને ગૌણ કરીને તેને વ્યવહાર કહ્યો છે.':

• અમારે અહીં અભેદદૃષ્ટિની પ્રધાનતાથી કહ્યું છે; ભેદને ગૌણ કરવો છે. [ભેદ] છે ખરો, તેનો અભાવ નહિ કરવો પરંતુ અભેદ શક્તિની અને વસ્તુની દૃષ્ટિ કરાવવા અભેદને મુખ્ય કરીને ઉપદેશ કર્યો છે. ભેદનું લક્ષ છોડાવવા, તે તરફનો કાર્યક્રમ છોડાવવા તેને ગૌણ કરીને વ્યવહાર છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

• ભેદ વડે ભેદને સમજાવ્યો છે એમ નહિ [પરંતુ ભેદ વડે અભેદ તરફ લક્ષ કરાવ્યું છે].

• ભેદનું પણ લક્ષ છોડીને અભેદદૃષ્ટિ કરવા તે કહ્યું છે. જેવો અભેદ છે તેવો જણાવો તેનું નામ કહ્યું છે. અભેદને ભેદ [રૂપ] જણાવો, રાગવાળો જણાવો તો પોતાની આજ્ઞાનો અનાદર છે, હિંસા છે.

(પ.નં.-૨૮) (ભાવાર્થ-ગાથા પરિભાષા કરીએ): વ્યવહાર તો તેને કહેવાય કે જે તેનામાં ન હોય, પરંતુ આત્મામાં ગુણ અને પર્યાય તો નિશ્ચયથી છે, તેને આપ વ્યવહાર કહો છો તો તેનું કારણ શું છે? તેનું સમાધાન: વસ્તુ છે આત્મા, તેમાં અનંત ગુણ છે, પરંતુ તેઓને મુખ્યપણે આપવાથી અભેદ સિદ્ધ થતું નથી. અભેદ વિના નિર્વિકલ્પતા થતી નથી, તેથી ભેદને ગૌણ કરીને વ્યવહાર કહેવામાં આવ્યો છે.

• પર્યાય કહો કે ગુણ કહો. પર્યાય નામ ગુણનો ભેદ. (શ્રોતા: એ તો પુસ્તકમાં હોય છે.) અહીં એનું કંઈ નહિ. અહીં તો અનંતી પર્યાય અને ગુણને દ્રવ્ય એકરૂપમાં પડ્યું છે, અભેદ છે. અહો! આત્મા[ની] ગાથા અલૌકિક છે.

• અહો! એ તો ગાળ કોઈનો નાથે જેમાં અમૃતરસ ટપકે એવો સૌભાગ્યવંત છે!

• ગુણ ઉપર, ભેદ ઉપર દૃષ્ટિ જાય છે તો વિકલ્પ જ ઉત્પન્ન થાય છે અને અભેદ ઉપર દૃષ્ટિ જતાં નિર્વિકલ્પ નામ અકષાયી દૃષ્ટિ થાય છે. સમકિત અકષાયી છે.

• એમાં અંશમાં [શક્તિ ગુણ અને પર્યાયનું] અનેકપણું દેખાતું નથી, અનેકપણું દેખવા જાઓ તો અનેકપણું દેખાતું નથી. અનેકપણું કહો કે અભેદ કહો.

• દેવ શાસ્ત્ર ગુરુના લક્ષે નિર્વિકલ્પતા થતી નથી એ તો ઠીક, પરંતુ ભેદદૃષ્ટિએ પણ નિર્વિકલ્પતા થતી નથી. નિર્વિકલ્પ થયા વિના સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. જેને અખંડની દૃષ્ટિ કરવાથી રાગ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ભેદદૃષ્ટિ કરવાથી પણ રાગ ઉત્પન્ન થાય છે.

- જાપાનમાં પંડિત બસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા.
- તેમની સંખ્યાન છે, તીર્થંકર નામ છે, આચાર-વિચારમાં પણ સંખ્યાન છે.
- જેના ઉપર દૃષ્ટિ દૃઢ [-સ્થાપન] છે અને અંતરંગ ન હોય તો દૃષ્ટિ નિર્વિકલ્પ થતી નથી. દૃષ્ટિ ત્યાં રોકાઈ શકતી જ નથી. અનંત હોય તો દૃષ્ટિ અનંતમાં રહી શકતી નથી. કારણ! સ્થિર સ્વભાવ અંદર પ્રભુ આત્મા છે, અંતરંગ છે તો દૃષ્ટિ સ્થિર થઈ જાય છે, દૃષ્ટિ ત્યાં અંતર્મુખ થઈ જાય છે. એમ અહીં અંતરમાં કોઈના વિના વીતરાગતા થતી નથી, નિર્વિકલ્પ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી.
- નિર્વિકલ્પ નામ વીતરાગ. વીતરાગતા છે તો જ સમ્યગ્દર્શન કહેવું ઘટે છે. સમ્યગ્દર્શન એ વીતરાગી દર્શન છે. સરાગ સમકિત અને વીતરાગ સમકિત એ તો બાહ્યના રાગની અપેક્ષાએ ત્યાં; [પરંતુ] સમકિત [તો] સરાગ હોતું જ નથી.
- જ્યેના સ્વરૂપે રાગ થાય છે એમ નહીં, પરંતુ [જાય એ] રાગી છે તો અંતર ઉપરસ્વરૂપે ન ફરતાં બહાર ઉપર સ્વરૂપે ફરશે તો રાગ થશે. જ્યેં ઉપર સ્વરૂપે ફરશે તો રાગ જ થશે. કારણ સરાગીને સ્થિતિ થતાં રહે છે. આત્મા દૃષ્ટિ ફરવાથી નિર્વિકલ્પ સરાગી સમ્યગ્દર્શન એને આનંદની દશા પ્રગટ થશે.
- 'અહીં એવો અભિપ્રાય છે કે જ્યેં દૃષ્ટિમાં નિર્વિકલ્પ દશા નથી થતી અને સરાગીને સ્થિતિ રહ્યા કરે છે; માટે ક્યાં શુદ્ધ રાગાદિક માટે નહિ ત્યાં શુદ્ધ જ્યેને ગૌણતાથી આત્મદ્રવ્ય નિર્વિકલ્પ અનુભવ કરવામાં કારણ છે. વીતરાગ થયા બાદ જ્યેં આત્મદ્રવ્ય વસ્તુનો સાક્ષાત થઈ જાય છે ત્યાં બધું આલંબન જ રહેતું નથી.' :
- એક ક્રિયા ત્યારે નિરર્થક કરે એક ત્યારે જ્ઞાન સરાગનો એમ કોણ?
(રાગના ભાઈ: ઉદિતિહી રાજામાં એક્ટિન જોડી જાય એવું છે.) પહેલાં ઉદિતિહી જાણે તો, પરંતુ એના પ્રયોગમાં આવે જાય કે દૃષ્ટિ આત્મદ્રવ્ય ઉપર કરવાથી નિર્વિકલ્પ સમ્યગ્દર્શન થાય છે. તેને અંદરમાં જવાનો પ્રયત્ન કરવો. આવો રાગમાં [એ પહેલાં] નિરર્થક કરે તો રાગ ત્યાં રોકાઈ જાય અને પછી એ રાગ અંતરમાં જાય.
- વીતરાગ થઈ જ્યાં દશા પૂરતા થઈ જાય [અને તેને] આત્મનો આશ્રય કરવાનું રહેતું નથી. આત્મનો આશ્રય કરવો એનો અર્થ છે-નિશ્ચય અને જ્યાં શુદ્ધ રાગ તત્ત્વ[ત્યાં શુદ્ધ]એનું લક્ષ કરવાથી રાગ થતો તત્ત્વ એ વ્યવહાર તત્ત્વ. એ તો ત્રિકાળ તત્ત્વ રહ્યું નહિ.

(પ.નં-૨૮) (ભાવાર્થ ટીકાને). જેને અંતરમાં સમ્યક્ સત્ય દર્શન-જેવું સત્ય છે એવું દર્શન કરવું હોય અથવા તેનો અનુભવ કરવો હોય તો એનો શું કરવું?- એની વાત આવે છે. શાસ્ત્રનો સાક્ષાત્કાર અશુદ્ધતાના સ્વરૂપે થતો નથી અને એનામાં ગુણ અથવા પર્યાય છે એનાં સ્વરૂપે પણ શાસ્ત્રનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી.
- ગાથા ઊંચી આવી છે. ઘોર અંધારાનો સાર છે એ.
- પોતામાં ન હોય તો શીખને અવસ્તુ તત્ત્વમાં આવે છે અને તેને વ્યવહાર તત્ત્વમાં આવે છે. પોતામાં દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર આનંદ આદિ દશા તો છે તેને તમે વ્યવહાર તત્ત્વ છો, તો તો એ અવસ્તુ થઈ જાય, પોતામાં નહિ એમ થયું. જ્યાંથી આત્મા સંપૂર્ણ અંતર્મુખ આત્મ સાક્ષાત છે, તેની દૃષ્ટિ કરવા તમે જ્યેને દૃષ્ટિ કરવાનો છો [પરંતુ] જ્યેને તો વ્યવહાર છે, અવસ્તુ છે તો અવસ્તુ એક વસ્તુ જાણવામાં આવે છે એમ આપ તત્ત્વ છો, તો આમાં

મોક્ષ કયાં પામવા છે?

- પોતાની વસ્તુમાં સ્થિર નહિ કરે તો તો ભગવાન છે પરંતુ સ્વરૂપસ્થ જુએ કરે પણ તો છે, તો છે એને કોઈ વ્યવહાર થતો હોય [નહિ તો] કોઈવસ્તુ થઈ જાય છે, [પરંતુ] છે તો પોતાની વસ્તુમાં-એવું પ્રતીતિના પ્રમાણનું રૂપ છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે અને થઈ જાય તો તેને વ્યવહાર થતો એને તો તેમાંથી એ તેને વ્યવહાર થતો એને તો તેમાંથી તે.
- અમારે આજ જે વસ્તુ છે એને સમજવાના થાય તો? તે જ્ઞાન તે જ્ઞાન. જેની સત્તામાં વિકાસ થાય છે તે જ્ઞાન. જેની સત્તામાં સ્થિર થાય છે તે જ્ઞાન. અને ત્યાં સુધી અમારે સમજણી રાખવી નહિ, પરંતુ જ્ઞાનદૃષ્ટિની દૃષ્ટિ ત્યાંથી દૃષ્ટિની મુખ્યતા ત્યાંથી અને ગૌણ થતાં તેને વ્યવહાર થવામાં જ્ઞાન છે, જ્ઞાનવસ્તુ થવામાં જ્ઞાન છે.
- રોટી બનાવે છે ત્યારે લોટને ગળે છે. કોણ જાણતા કે ગળવાની લોટ જોઈએ. શું અને? શું જ્ઞાનદૃષ્ટિ? શું પર? શું સ્વ? સ્વપરસ્તુ શું? જ્ઞાનવસ્તુ શું? કયા શું તત્ત્વ છે?
- સ્વર્ગને દૃષ્ટિ જ્ઞાન ચારિત્ર વ્યવહારથી જ નિશ્ચયથી નહિ, તેનો આધાર? આધાર જે છે તેમાં અને ત્યાં તે જ્ઞાન છે, જ્ઞાન દૃષ્ટિ છે, તેનાથી પણ સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. અને જ્ઞાની દૃષ્ટિ ત્યાંથી નિરપેક્ષ દૃષ્ટિ થતી નથી.
- (શ્રોતા: જ્ઞાન તો કોઈ સ્થળમાં બંધ થાય ને?) કોઈ સ્થળમાં શું કોઈ ઘડીમાં કરો, પરંતુ જ્ઞાનસ્વભાવ ત્યાંથી આવે! જ્ઞાન જ્ઞાનદૃષ્ટિ ત્યાં સાર તેને દોડો તમે જ્ઞાનસ્વભાવ તો જોયો જોઈએ. ઉ માટે તો જોયો જ જોઈએ. તમારા [મારી] જ્ઞાન છે ને? જ્ઞાનમાં દોડો તમે તો જ્ઞાનસ્વભાવમાં છે, જાણે તો ઉ માટે, પરંતુ તેમાં ત્યાંથી ત્યાંથી જોઈએ.
- ત્યારે જિનની શ્રદ્ધાને પોતાની વીતરાગી પર્યાય પણ જ્ઞાનમાં અનુભવ ત્યાં તેનું નામ નિરપેક્ષતા છે.

ગાથા-૮

ઉત્થાનિકા :- દર્શન કરી અને પુણ્ય ઉદય છે તે જીવ છે તો અર્થ પરમાર્થનો જ ઉપદેશ કરવો જોઈએ; વ્યવહાર શા માટે કહો છો? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે :-

ગાથા :- ભાષા અનાર્ય વિના ન સમજાવી શકાય અનાર્યને,
વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે. ૮

ગાથાર્થ :- જેમ અનાર્ય (મ્લેચ્છ) જનને અનાર્યભાષા વિના કંઈપણ વસ્તુનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરાવી સમર્થ નથી તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ કરવા કોણ સમર્થ નથી.

ટીકા :

દૃષ્ટાંત	દાર્ષ્ટાંત
• [1A] જેમ કોઈ મ્લેચ્છને કોઈ ગ્રામના 'સ્થાનિક' એવો શબ્દ કહે છે ત્યારે મ્લેચ્છ એ શબ્દના વારંવાર કહેવાના કારણે રહિત હોવાને લીધે પણ ન સમજતાં ગ્રામના સ્વામીની સામે મૌનની જેમ ઊભો રહીને ચારણ જોઈ જ રહે છે,	[1B] એવા રીતે વ્યવહારીજન પણ 'આત્મા' એવો શબ્દ કહેવામાં આવતાં જેનો 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ છે તે અર્થના જ્ઞાનથી રહિત હોવાને લીધે તિષ પણ ન સમજતાં મૌનની જેમ ઊભો રહીને ચારણ જોઈ જ રહે છે,
• [2A] પણ જ્યારે ગ્રામસ્વામીની ભાષા અને મ્લેચ્છની ભાષા - એ બંનેનો અર્થજ્ઞાન-વાર અન્ય તિષ પુરુષ અર્થાત્ તે જ ગ્રામના મ્લેચ્છ ભાષા બોલીને તેને સમજાવે છે ત	[2B] પણ જ્યારે વ્યવહાર-પરમાર્થ માર્ગનો સમ્યગ્જ્ઞાન કરેલ મહાપુરુષને આચાર્યકાર તરીકે સ્થાન આપ્યા તિષ આચાર્ય જ્યારે 'આત્મા' શબ્દ કહેનાર જીવ જ વ્યવહાર માર્ગમાં રહીને
• [3A] 'સ્થાનિક' શબ્દનો અર્થ તારું સ્થાનાદિ કરવાના ઉપાયો" એવો છે ત્યારે પુરુષ જ્ઞાનના કારણ સ્વાર્થસંબંધ સંકેતોથી જેમ બંનેનો સરાહ કાર્ય છે એવો તે મ્લેચ્છ એ 'સ્થાનિક' શબ્દનો અર્થ સમજી જાય છે;	[3B] 'દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જે હંમેશા ધારણ કરે છે એવો આત્મા છે" એવો 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ સમજાવે છે ત્યારે નુરુષ જ્ઞાનના કારણ સ્વાર્થસંબંધ જેના હૃદયમાં સુંદર ઉત્પન્ન થયો (સમજાયો) હોય છે એવો તે વ્યવહારીજન તે 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ સુંદર રીતે સમજી જાય છે

[નિષ્કર્ષ:] એ રીતે જ્ઞાન મ્લેચ્છના સ્થાને હોવાથી અને વ્યવહારનય પણ મ્લેચ્છભાષાના સ્થાને હોવાને લીધે પરમાર્થનો પ્રતિપાદક (કહેનાર) હોવાથી વ્યવહારનય સ્થાપન કરવાયોગ્ય છે; તેમ જ ગ્રામસ્વામી જ થયું - એ પ્રકારે તે (વ્યવહારનય) અનુસરવા યોગ્ય નથી.

સારાંશ: (ઉત્થાનિકા:). આત્મા ગાથા બોલતી તો પુણ્ય ઉદયો કે દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રનો લાભ પણ વ્યવહાર છે, અંગીકારનીય નથી, હેય છે તો વ્યવહારનો ઉપદેશ શા માટે આપો છો? પરમાર્થ જ કહો ને? એવો શિષ્યનો અંતરની જિજ્ઞાસાનો પ્રશ્ન છે.

(ગાથાર્થ:). દુર્દુંદાચાર્યના વખતમાં અનાર્ય ભાષા બધારની, દક્ષિણ પ્રદેશ કોણ-કોંદાચાર્યના સમયમાં મ્લેચ્છ ભાષા બધારની. ભાષાય બોલતી કરી ગયા.

- અનાર્ય માણસને કોઈ અનાર્ય ભાષાથી સમજાવે શકાય, ગ્રામ્ય ભાષાથી સમજાવે શકાય નહિ. [કોણ] કોઈના કોઈના સ્વીકારે પરંતુ કોઈના શું છે કોણ એવો તે રીતે ઉપાયવાળો વ્યવહાર કર્યા વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ શક્ય શક્તિ નહિ. વ્યવહાર વડે પરમાર્થ પ્રાપ્ત શક્ય શક્તિ કોઈના પહેલાં વ્યવહાર હોય કે ન પણ કહ્યો છે જ નહી!
- સમજવામાં વ્યવહાર કારણ છે પરંતુ વ્યવહાર સમજાવે છે શું? કે તું કોણ

આનંદ છે. આ તત્ત્વ પકડીને તત્ત્વ આનંદને બનાવે છે.

- અહીં સમજવાર દૃષ્ટાંતથી કહ્યો છે, ફળી નહીં! તે તત્ત્વ જગતના વિષયમાં હોતો અને કામાર્થો દ્વારા તેઓ જગતને વ્યવહારથી સમજવા દ્વારા કે ખોટે પણ વ્યવહારમાં કામને છે તેમ ત્રિવિધ અનુભવમાં છે ત્યારે તો ક્રિયેશ હોતો જ નથી. [તેમને ક્રિયેશનો] વિધિ કામનો એક જ વ્યવહાર છે.

- [2A] જેમ કોઈ મંત્રદ્રષ્ટાને કોઈ બ્રાહ્મણ 'સ્થવિર' એવો શબ્દ કહે છે ત્યારે મંત્રદ્રષ્ટા એ શબ્દના વાચ્યવાચક સંબંધના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી કોઈ પણ ન સમજતા બ્રાહ્મણની સામે મૌની જેમ આંખો ફાડીને ટગર ટગર જોઈ જ રહે છે,..

- અહીં [સાંખ્યકાર] જડ એવો સ્થવિર છે? ભાષા સમજવામાં એ ટગરટગર જોયે છે? કા શું કહે છે? ફરજો નહીં, શક્તિ નહીં, અનાદર નહીં, કંઈ સમજવું એવું જ? કા શું કહે છે? સ્થવિર એટલે શું સાધિકો દ્વારે?

- 'સ્થવિર' શબ્દ વાચક છે અને તેનો અર્થ તેનું ધ્યાન દો. સ્વ કાલની સ્થિતિ છે એવું ધ્યાન દો કે તેનું વાચ્ય છે.

- આંખો મારતાં એક તે એક, એક નહીં પરંતુ આંખો ફાડીને એટલે તેનું તરફ ત્યાં છે, ભાઈ કા શું કહે છે. એક ટગર ટગી તાકીને, દેખતો જ રહે છે. સમજવું કંઈક તો સમજવું પણ નહીં એવું પણ નહીં. (સમજવાવાર)

- [2A] પણ જ્યારે બ્રાહ્મણની ભાષા અને મંત્રદ્રષ્ટાની ભાષા-એ બન્નેનો અર્થજ્ઞાનવાર અન્ય કોઈ પુરુષ અધિકા તો જ બ્રાહ્મણ મંત્રદ્રષ્ટા ભાષા બોલીને તેને સમજાવે છે..

- બ્રાહ્મણે જે સ્થવિર કહ્યું અને સ્થવિર તે મંત્રદ્રષ્ટા ભાષામાં શું કહ્યું [અધિક] સ્થવિરને પણ જાણે અને મંત્રદ્રષ્ટા વડે સ્થવિરનો શું અર્થ કરવો તે પણ જાણે અધિક સ્થવિર શબ્દને પણ જાણે છે અને સ્થવિર શબ્દના માધ્યમે પણ જાણે છે- એવો કોઈ [અન્ય] પુરુષ અધિક તો જ બ્રાહ્મણ મંત્રદ્રષ્ટા ભાષા બોલીને [તે મંત્રદ્રષ્ટાને] સમજાવે છે..

- [3A] 'સ્થવિર' શબ્દનો અર્થ "મારું અહિંસા ધ્યાન કરવું" એવો છે ત્યારે તુરત જ ઉત્પન્ન થતા અત્યંત આનંદમય ક્રીડાકોષ જેનો તેવો સંચરાઈ જાય છે એવો તે મંત્રદ્રષ્ટા એ 'સ્થવિર' શબ્દનો અર્થ સમજી જાય છે.' • સ્વ-સ્થિતિ, સ્વ નામ માટે જે કાર્ય છે એ સ્થિતિરૂપ એવું તને સ્થિતિમાં મારું જ્ઞાન થઈ જાઓ. સ્વ જે મારું છે એની સ્થિતિ હોય સાધિતી હો, જે છે તે તને મળી જાય એ સ્થવિર શબ્દનો અર્થ છે. તું છો તો મારું ધ્યાન દો. 'સ્થવિર' શબ્દનો મંત્રદ્રષ્ટા ભાષામાં એવો અર્થ થયો.

- 'ત્યારે તુરત જ' - વાર નહીં, થોડો વિચાર થયો પછી પણ નહીં.

- 'અત્યંત આનંદરૂપ અશ્રુઓ સે' - એક દરજ્જા આંસુ આવ્યા, દુઃખ કોઈના આનંદની વાત છે નહીં. કહ્યાં! તદ્દન અજ્ઞાનો માણસ હોય સ્થવિરનો અર્થ ન જાણતાવાળો હોય ત્યાં તેણે સ્થવિર શબ્દ સાંભળીને સ્થવિર તૈયાર થઈ જુઓ માણસ ટગર ટગર દેખીને જોયું અને અધિકારી સમજાવે ત્યાં ખુશી થઈ ગયો, દરજ્જા આંસુ આવી ગયા.

- અહીં કોઈ જ પ્રાકૃત ભાષા-ભાષા સમજવાવાળો અને પછી દિવ્ય સમજાવવાવાળો સાધો તે જે 'સ્થવિર' શબ્દનો અર્થ સમજી જાય છે.

- આ દરજ્જ દૃષ્ટાંત થયું. આત્મામાં તો તત્ત્વ (ઉતારશે).

- [૧B] 'એટલ શીતે વ્યવહારી જન પણ 'આત્મા' એવો શબ્દ સ્વીકારમાં કોઈના જેવો 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ છે તે અર્થના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી તિર્યંચના સમજાતાં મૂઢની જેમ આંખો ફાડીને ટગ ટગ જોઈ જ રહે છે,..'
- વ્યવહારી જનો એટલે અનાદિ અજ્ઞાની પ્રાણી [જીવ] નિશ્ચય શું અને તેની ખબર નથી, આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે શુદ્ધ અખંડ આનંદ તેની ખબર નથી. 'આત્મા' શબ્દનું વાચ્ય વસ્તુ શું છે એનું જ્ઞાન નથી એવો પ્રાણી અહીં લીધો છે.
- 'આત્મા' સ્વીકાર પૂર્વક [તે વ્યવહારી જનને] અનાદર નથી, સ્વીકાર નથી, પ્રેમ નથી. આત્મા સ્વીકારને તે પ્રેમથી જોઈ રહે છે. અંદર ક્રિયાકાંડના જ્ઞાનમાં આ શું સ્વીકે છે કે બહાર રાગની સ્વાગતને દેખાતો રહે છે. આખાને [સ્વરૂપને] આખું દેખી અહીં જ્ઞાન છે. આત્માનો અર્થ ન સમજે ત્યારે કે નથી સમજાતું [એમ સ્વીકે] છોડી દે એમ પણ નહિ. કે સમજવાની જિજ્ઞાસા [સાધે] જ્ઞાનની પરંપરામાં આત્માનો અર્થ સમજ્યા રાગરાગ સ્વાગતને લીધો છે.
- [૨B] 'પણ જ્યારે વ્યવહાર-પરમાર્થ માર્ગપર સમ્યગ્દર્શનરૂપી મહારથને અસવાર સારથિ સમાન અન્ય કોઈ આધાર અધિકાર 'આત્મા' શબ્દ સ્વીકાર પોતે જ વ્યવહાર-માર્ગમાં રહીને..' : અહીં સ્વિની નથી સાધ્ય પોતે મુનિ દશા અને મુનિ પોતાની વાત કરે છે. મુનિના સાધન સાધક નહોતા અને મુનિ પોતે 'આત્મા' સ્વીકાર દશા.
- એ મુનિને વ્યવહાર-પરમાર્થમાર્ગ બન્નેનું જ્ઞાન દશા [અધિકૃ] જોઈએ સમજવું અને આનંદ શાંત શું છે કે બન્નેનું જ્ઞાન દશા. સમ્યગ્દર્શનરૂપ મહારથને અસવાર અહીં આધાર લીધા છે. અહીં તો આધાર પોતે જે સ્થિતિમાં છે એ સ્થિતિમાં વાત કરે છે.
- રહેવાને બે પૈડાં હોય છે તે- એક નિશ્ચય અને વ્યવહાર બે પૈડાં. વ્યવહારને તેમ સમજવું અને નિશ્ચય શાંત સમજવા બન્નેનું યથાર્થ જ્ઞાન [આધારને] છે. સમજવાનો વિવેક તો કાળો છે, તો વ્યવહારમાં અવાય છે. અને નિશ્ચયમાં પણ લીધે અને એક 'સારથિ સમાન' - રથમાં બેસનારની સમાન નહિ. વિવેક કાળો છે-એ બેયનું જ્ઞાન છે.
- છઠ્ઠી ગાથામાં પણ પોતાની વાત કરે છે કે પુણ્ય-અપુણ્ય અધર્મ મારામાં છે તે હું નથી, હું તો જ્ઞાયક છું. [પોતે] છે તે સ્વસ્થિતિની વાત કરે છે.
- અને [આત્મા' શબ્દ]સ્વીકારે [પરંતુ] એ તેનો અર્થ સ્વીકારે અવસર ન મળે, તો બાકી તિર્યંચ તેનો અર્થ સ્વીકાર નહીં જ અને એ સમજાશે જ.
- વ્યવહાર-પરમાર્થ માર્ગપર - પરમાર્થનું પણ જ્ઞાન છે અને વ્યવહાર વિવેક કાળો છે [તેમ સ્વીકાર કર્યો] કે છે કે વ્યવહાર પર કાળા કે નહીં? [પરંતુ તેમ નહિ.]
- જેને અંદર અનુભવ પણ છે અને સમજવાનો વિવેક પણ કાળો છે એવા બન્ને સ્વભાવ રહેને અસવાર [છે પરંતુ] જેને સમજવાનો વિવેક [જ] નહિ, તેની વાત તો અહીં છે નહિ, તે તો અંદર આનંદમાં પડ્યા છે.
- આત્મા' સ્વીકારવા [આધાર મુનિ] સમ્યગ્દર્શનરૂપ (મહા)રથમાં - નિશ્ચય વ્યવહારમાં-કાળા અને 'આત્મા' સ્વીકાર તો ખરું પરંતુ પછી તેનો અર્થ સ્વીકારવાનો વખત ન મળ્યો અને અંદરમાં [નિર્વિકલ્પમાં] ઊતરી ગયા, તો બીજા આધારમુનિ તેવા કે જેને વિવેક અને નિર્વિકલ્પ બન્નેનું જ્ઞાન છે અને વિવેકમાં કાળા છે તેઓને વ્યવહારમાર્ગમાં

રહેતા થતા 'આત્મા' શબ્દનો એ અર્થ બતાવ્યો.

- ત્રણ ગાથાના સાથે સંબંધ જિનેશ્વરદેવે [નદી] કહ્યાં છે અને સારથી નથી એ [કાર્યાર્થ મુનિ] છે. માત્ર તો પરમાત્મા સર્વજ્ઞદેવનો છે પરંતુ અને [કાર્યાર્થ મુનિ] સારથી નથી એ [નિશ્ચય-વ્યવહાર] બંનેથી રહે સાધકને હોવે.
- મોક્ષમાર્ગ 'યથાર્થ'માં આવે છે કે મુનિને અશુભ રાગ તો છે જ નહિ, પરંતુ ધર્મના નામની [જગતને] દેખાતે ધર્મનો તેવો શુભ રાગ આવે છે, તો શુભ ભાવને સમજાવે છે.
- [૩૬] "દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જે કોઈ પ્રાપ્ત કરે તે આત્મા છે" એવો 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ સમજાવે છે ત્યારે મુનિ જ ઉપાધિ થતા અત્યંત આનંદને તેના હૃદયમાં સુંદર ગોઠવણમાં (જાળવણીમાં) રીખે છે એવો તે વ્યવહારી જન તે 'આત્મા' શબ્દનો અર્થ સુંદર રીતે સમજી જાય છે.'!
- અને આત્મા એને તેવો છે જે દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરે. પરના નિયમ પ્રાપ્ત કરે અને તેની સ્થિતિમાં મરણ તેવું બરાબર થાય તે આત્મા એમ કહ્યું નહિ; તેમ જે માણે તીર્થંકરગોત્ર બંધાય એ ભાવને પ્રાપ્ત કરે તે આત્મા એમ કહ્યું નહિ.
- દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરે એટલું જ ન કહ્યું [પરંતુ] 'સદા' પ્રાપ્ત કરે તે આત્મા. એટલે કોઈ માણસ સમજી શકે નહિ. દાખલામાં આવે છે કે જુઓ બુદ્ધિવાળો હોય તો બધા એટલું તો કહ્યું જ પડે કે 'જ્ઞાન તે આત્મા'. એ બધા સંક્ષેપ વ્યવહાર થયો.
- દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને સદાય પ્રાપ્ત કરે [એટલે કે] નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને [પ્રાપ્ત કરે], એને તું આત્મા જાણ છે. તેવું સમજે વ્યવહારને પ્રાપ્ત કરે અને તેવું સમજે [નિશ્ચય] દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરે - એમ ન કહ્યું.

(પૃ.નં. ૩૯) • [શિષ્યનો] પ્રશ્ન અને કહે મારું તેની દૃષ્ટિ ત્યાં સંભાળ છે [તેથી ધ્યાન આપવું છે કે]

આપ આત્મા તિને તો છો? શિષ્ય બહુ વિનયવાળો છે. શિષ્ય એવો પ્રશ્ન ન કરી શકે આપ આત્મા તો છો પરંતુ છ દ્રવ્ય તો તો. ગુરુ, એ તો આત્મા શબ્દ લખ્યો છે, બધા. આત્માને જાણશો તો છ દ્રવ્ય બધા જાણવામાં આવી જશે, એવા પર્યાયની વાત છે. અહીં શિષ્ય બધા ભંડારીવાળો લખ્યો છે.

- દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય તે દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર એમ ન કહ્યું [પરંતુ] દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય તે આત્મા, એટલે દૃષ્ટિ ત્યાં આત્મા ઠેર બનાવવાનો છે, એટલે ઠેર નહિ. એટલે કહ્યું [પરંતુ] કહેનારને બધા એટલું અનુસરણ નહિ અને સાંભળનારને બધા એટલું અનુસરણ નહિ.
- તે દ્રવ્ય સ્વાયત્તસ્વરૂપ એટલે છે તેનું પણ કરતાં દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની [સમ્યક્] પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે તો એ પર્યાય એટલે બધા પ્રાપ્ત થાય છે એ આત્મા કહેવાય છે.
- એ સમયસાર પ્રાભૃતમાં તો સૌંક્રિ બાર વારંવાર છે, અંદરમાં તો.....
- મુખ્ય અધિકારના ધર્મને લઈને. દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર બધા તેવા આત્મા કે બધા તેવા જ્ઞાનમાં નહિ. એ તો એટલું પરિણામે એમ બનાવને આધારે બનાવવાનો છે એટલે. દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રપણે પરિણામે તે આત્મા, એ પરિણામે તે પર્યાય એ આત્મા એમ નહીં.
- એ આત્મા' ત્યાં વજન છે. તો શ્રોતા એવો લખ્યો છે કે [ગુરુએ] એમણે કહ્યું

અને તેની દૃષ્ટિ અંતરંગ આત્મા ઉપર ગઈ. તેણે વિશેષ માંગ્યું નહિ, વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરો એમ પૂછ્યું નહીં!

- ભગવાન જિનેશ્વરદેવ પ્રભુ જેને આત્મા કહો, જીવ કહો, ચેતન્ય કહો, ચૈતન્ય કહો, નિત્ય કહો એ જ આત્મા, અનિત્ય એવા ભેદરૂપે દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રપણે પ્રાપ્ત દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર વડે આત્મા પ્રાપ્ત કરે એમ નથી કહ્યું. [હો.]
- 'ત્યારે તુરત જ ઉત્પન્ન થતા અત્યંત આનંદથી ...': આ સાંભળતાં તુરત જ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે, તિરાગ દૃષ્ટિ જ્યારે દ્રવ્ય ઉપર પડી તો પરિણામનમાં દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની પર્યાય તે જ સમયે (તત્કાળ) ઉત્પન્ન થાય છે. આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ ફરતાં તરત જ તેને દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની પર્યાયને આત્મા પ્રાપ્ત થઈ ગયો. અહીં તો [પ્રાપ્ત] થાય [જ] કેવળ વાત [કરી છે], ન થાય એવા શ્રોતાને અહીં લીધો જ નથી.
- સંતો એમ કહે છે કે અમે અમારા આત્માનું આગમ જ્ઞાન[તા] એને અનુભવ વડે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કર્યું, એ સમ્યગ્દર્શનને અમે પ્રગટાવ્યું. સમયસાર ગાથા ૩૮ એને પ્રવચનસાર ગાથા ૮૭ માં એ વાત છે. અને પંચમકાળવાળી સત્ય કહીએ કે કહીએ તે અમારું સમ્યગ્દર્શન અખંડિત છે, પડે નહિ એવું છે. એને તે ક્ષયોપશમ હો, પરંતુ ક્ષાયિક કહો એને પ્રગટાવ્યું નથી.
- બાપુ! પ્રભુ તારી વાત [છે આ.] હજારદરજ્જા ભગવાન છે તે જેની હાજરી લેવી પડતી
- અહા! તારી દૃષ્ટિનું જોર આત્મા ઉપર લઈ જ્યું, પરિણમનનું મહિમા કર્યું; [બસ. પરિણમનને તો તને [માત્ર] જોવાનું છે.
- 'અત્યંત આનંદ' લીધું. અતીન્દ્રિય છે તે એમ. તત્ક્ષણ અત્યંત આનંદ ઉત્પન્ન થયો. પછી પ્રયત્ન કરીશ કેવળ વાત નથી. થોડો અભ્યાસ પછી કરીશ... [એમ નહિ]. ગુરુએ કહ્યું કે આ આત્મા છો [અને] તને તત્ક્ષણ [સમ્યક્] દર્શન ઉત્પન્ન થયું. ચિનગારી પાકી ગઈ. અંતરમાં [ઉદાસરામાં મંગળને] આંખોમાંથી આંસુ આવ્યા હતા, આને તો હૃદયમાંથી - આત્મામાંથી આનંદ આવ્યો.
- 'તેના હૃદયમાં સુંદર બોધતરંગો (જ્ઞાનતરંગો)...': અંદરમાં આનંદ સહિત જ્ઞાન થયું; અજ્ઞાન જ્ઞાન થયું એમ નહિ. જે જ્ઞાનમાં અતીન્દ્રિય આનંદ સાથે ન હોય એ જ્ઞાન નહિ.
- 'સુંદર બોધતરંગો': બોધ નામ જ્ઞાનના તરંગો - જ્ઞાનની સમ્યક્ ધારા ઉત્પન્ન થઈ અંદર. ભેદજ્ઞાનની ધારા ઉત્પન્ન થઈ. રાગથી ભિન્ન એવું પોતાના સ્વભાવથી અભિન્ન એવી અનુભવની ધારા ઉત્પન્ન થઈ.
- પહેલાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ [પછી] આનંદ [ઉત્પન્ન થયો] એમ ન લેતાં અત્યંત આનંદની સાથે બોધતરંગો ઊઠ્યા [એમ કહ્યું] એટલે આનંદ થતાં જ પોતાના આનંદનો સ્વાદ આવ્યો નહોતો, એ અતીન્દ્રિય સુખાનંદ શું છે!-એ બોધ નહોતો [તે થયો.]
- આનંદ [સાથે] અત્યંત શબ્દ અને બોધતરંગ સાથે સુંદર શબ્દ લીધો છે. અત્યંત આનંદ સહિતનું જ્ઞાન. પહેલો આનંદ લીધો છે. અત્યંત આનંદ ઉત્પન્ન થઈને સુંદર બોધતરંગો ઊઠવા લાગે છે. જેમ પાણીમાંથી પરપી ઊઠવાના નાદે છે તેમ. અહા! અતીન્દ્રિય આનંદ સહિત જ્ઞાનની પર્યાય - જ્ઞાનની ધારા - અંદર ભાગમાંથી આવે છે.

દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ દોડાવી તેમાંથી જ્ઞાનતત્ત્વ ગ્રહે છે.

- (શ્રોતા: અંતેવાસી શિષ્ય) અંતેવાસી, નિકટવર્તી. નજીક[ના] રહેનારને જે અને જેને રહેવાર નિકટ અવસર છે. 'એવો તે વ્યવહારીજન [શિષ્ય] તે આત્મા શબ્દનો અર્થ સુંદર રીતે જાણતો થાય છે. 'આત્મા શબ્દના ભાવને-વાચ્યને-તે સારી રીતે જાણતો થાય છે, અર્થ. કેવલ્ય અવસ્થા નહિ, સંદેહ રહિત! જીવના પરિણામ વિના, આ માર્ગ અર્થ જ છે ઉક્ત. અંદર સૌન્દર્યનું નહિ કરતાં જે જ્ઞાન ક્રિયાને ધારણ કરે તે અર્થ જ કહેવાય છે.
- 'આ રીતે જ્ઞાન મસ્તકના સ્થાને હોવાથી, અને વ્યવહારનય પણ મસ્તકભાગના સ્થાને હોવાને લઈને પરમાર્થનો પ્રતિપાદક (કહેનાર) હોવાથી વ્યવહારનય સ્થાપન કરવાયોગ્ય છે; તોપ જ જ્યાંસુધી મસ્તક ન થયું એ વચનથી તે (વ્યવહારનય) અનુસરવાયોગ્ય નથી.'
- વ્યવહારીજન [જ્ઞાન] છે તે [દ્રવ્યાત્મા કહેવા] મસ્તકના સ્થાને છે અને (મોક્ષની) ભાષા [વ્યવહારનય] મસ્તકની ભાષાના સ્થાને છે. વ્યવહારીજનને આત્મા આત્મા કહે તો સમજે નહીં, તેથી ભેદ પાડીને સમજાવ્યું એ મસ્તકભાષા [વ્યવહારનય] છે. [વ્યવહારનય] વસ્તુનું કથન કરવાવાળો છે, પરમાર્થનો પ્રતિપાદક છે, માટે સ્થાપન કરવાયોગ્ય છે. વ્યવહારનયને અસત્યાર્થ કહ્યો માટે તેનો વિષય છે [જ] નહિ, એમ નથી, [પરંતુ] ત્રિકાળની દૃષ્ટિ કરવામાં પર્યાયને, ભેદને ગૌણ કરીને અસત્યાર્થ, અભૂતાર્થ કહ્યો. વ્યવહારનય સ્થાપન કરવાયોગ્ય છે, પરંતુ આદરણીય નથી.
- સ્થાપિત કહેનાર [મસ્તકને] મસ્તકભાગથી સમજાવે [ભાષા] પરંતુ તેનો મસ્તક ન થયું: [અર્થાત્] વ્યવહારનય આદરણીય નથી.

(પૃ.નં.૩૨) • (ભાવાર્થ:) 'ગાથા દ્રવ્યનયને જણાવતા નથી કરતા દ્રવ્યનયનો વિષય આત્મા અખંડ વસ્તુ છે; તેમાં અશુદ્ધનયને જ જાણે છે કેમકે તેનો વિષય ભેદરૂપ અને પ્રકાર છે;'

- ગાથા-સામાન્યજન: વ્યવહારી છે દ્રવ્યનયના વિષયને તેઓ જાણતા નથી; દ્રવ્યનયના વિષયને જ નહિ જાણતા (એ) દ્રવ્યનયને નહિ જાણતા; કરતા કે દ્રવ્યનયનો વિષય અખંડ, આત્મા છે, તેમાં પર્યાયનો ભેદ નથી, રાગનો સંબંધ નથી, સંયોગનો સંબંધ નથી.
- વ્યવહારીજન વ્યવહારનયને જાણે છે એમ ન કહેતાં અશુદ્ધનયને જાણે છે [એમ કહ્યું]. તેઓ તો રાગને અને ભેદને જાણે છે કે આ જ્ઞાન તે આત્મા, જાણે તે આત્મા એવો ભેદ કરીને જાણે છે. ભેદવડે આત્મા જ્ઞાન થું છે તેને જણાતા નથી.
- દ્રવ્યનયનો વિષય આત્મા અખંડ છે તો અશુદ્ધનયનો વિષય ભેદ આખંડ છે.
- 'તેથી તેઓ વ્યવહાર દ્વારા જ પરમાર્થને સમજાવી શકે છે.'
- આ જ્ઞાન તે આત્મા, દર્શન તે પ્રાણ થાય તે આત્મા એવા ભેદ કરીને તેઓ સમજાવી શકે છે. ભેદ દ્વારા આત્માને સમજાવી શકે છે. વ્યવહાર કરતાં કરતાં આત્મા થશે એ પ્રકાર કહીં છે જ નહીં.
- પહેલાં ૭ મા ગાથામાં [દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર] ત્રણ કહ્યા હતાં, અહીં [૧૪-૧૫ મા ગાથામાં] એક જ્ઞાન જ કહ્યું. એ કેમ? ગણાવ્યું.
- પરમાર્થ એટલે વસ્તુ જે અખંડ આત્મા સૌન્દર્ય તત્ત્વ વસ્તુ અનાદિઅનંત છે, તેને અનંતને નહિ જણાવવાને રાગ તે આત્મા છે, શરીર તે આત્મા છે એમ જ્ઞાન તે આત્મા છે એવા ભેદ કરીને ગણાવ્યું, પરંતુ ગણાવવો છે આત્મા. વ્યવહાર વ્યવહારને

જ્ઞાનને છે એમ નહિ, પરંતુ વ્યવહાર જ્ઞાનને છે આત્મને.

- 'જ્ઞાન એ આત્મા છે' તો જ્ઞાન પર દૃષ્ટિ લગાડ. એમ નહિ, પરંતુ તારું નિજ જે આત્મા ઉપર નજર કર. જે જ્ઞાને તે આત્મા આવો આત્માનો અનુભવ કર્યો તો તે પરમાર્થ શ્રદ્ધાવાળી અને જ્ઞાન તે આત્મા એ જ્ઞાનને જાણે તે વ્યવહાર છે એ વ્યવહાર શ્રદ્ધાવાળી છે એમ નવમી-દશમી ગાથામાં આવશે. અહીં તો દર્શન ચારી ગાથા છે.
- દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય એ આત્મા એમ નહિ કહ્યું પરંતુ જે આત્મા દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય છે એ આત્મા. "શ્રદ્ધા" અને "જ્ઞાન" - એટલા શબ્દ છે એ બે વચ્ચે ઉત્પાદ અને વ્યયનાનો ફેર છે. ['શ્રદ્ધા' માં પર્યાયદૃષ્ટિ થાય છે] જે દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં જે ત્યાં દૃષ્ટિ [જાય છે] જે છે એ આત્મા, તો એ આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ લગાડ છે.
- 'આ રીતે વ્યવહારનયને પરમાર્થનો તૈયાર કરતા તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે.'
- [વ્યવહારનયને] પરમાર્થનો તૈયાર કરતો, પરમાર્થનો પ્રાપ્ત કરાવનાર કરતાને એમ અહીં નહિ. તેનું દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રનું પરિણમન તે તેને, એ પરિણમનને પ્રાપ્ત તો એ આત્મા. પર્યાયને પ્રાપ્ત થાય તે આત્મા, તો ત્યાં દૃષ્ટિ દ્રવ્ય ઉપર લગાડ છે.
- 'અહીં એમ ન સમજવું કે વ્યવહારનું આલંબન રાખે છે પણ અહીં તો વ્યવહારનું આલંબન છોડાવી પરમાર્થે પહોંચાડે છે એમ સમજવું.'
- પર્યાયમાત્ર વ્યવહાર છે, દ્રવ્ય છે તે નિશ્ચય છે. તેને નિર્મળ પર્યાય તો આ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પ્રાપ્ત થાય નિર્મળ પર્યાયની વાત કરી છે.
- આ આત્મા આવો નક્કી છે કે તેમાં અનંતુ કિનારા પડ્યું છે. અનંત આનંદ, અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન આવા અનંતાનંત [ગુણો] તે બધાં ભરેલું છે, દ્રવ્યથી ભિન્ન નહિ. ત્યાં તેને ભિન્ન રાખીને ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ રાખીને - તેને વ્યવહાર તરીકે જાણે
- અહીં વ્યવહારને ઉપદેશ રાખવામાં આવે એમ કહ્યું પરંતુ તેનો અર્થ એમ નહિ કે [છે વ્યવહારનું, પર્યાયનું આલંબન રાખે છે; પરંતુ વ્યવહારનું આલંબન છોડાવીને પરમાર્થમાં પહોંચાડે છે એમ સમજવું.

ગાથા ૬-૧૦

|૬,૧૦-૧

ઉત્થાનિકા:- હવે, એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે વ્યવહારનય પરમાર્થનો પ્રતિપાદક કેવી રીતે છે? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા સૂત્ર કહે છે:-

ગાથા:- શ્રુતકેવલી ખરે જે શ્રુતી કેવળ જાણતો એ આત્માને,
સોઽયમિત્યેષ્યતે ઋષિભિ શ્રુતકેવલી તેને કહે. ૬.
શ્રુતજ્ઞાન જો જાણે, જિનો શ્રુતકેવલી તેને કહે;
જો જ્ઞાન આત્મા હોઈને શ્રુતકેવલી તેથી કહે. ૧૦.

ગાથાર્થ: જે જીવ નિશ્ચયથી [ભાવ] શ્રુતજ્ઞાન વડે આ અનુભવગોચર કેવળ અને શ્રુતી આત્માને અભેદ થઈ જાણે છે તેને સોઽયમ્ પ્રકાર જાણનારા ઋષીશ્વરો [નિશ્ચય] શ્રુતકેવલી કહે છે; [૯.]

જે જીવ સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને [સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞાનના તાત્પર્યને] જાણે છે તેને જિન દેવો [વ્યવહાર] શ્રુતકેવલી કહે છે, કારણ કે જ્ઞાન બધું આત્મા જ છે તેથી (તે જીવ) [વ્યવહાર] શ્રુતકેવલી છે. [૧૦.]

સારાંશ (ઉત્થાનિકા:) જો વ્યવહાર ઠોકવાલાયક છે, અનુકરણ લાયક નથી [તો પછી] તે પરમાર્થનો કહેવાવાળો કેવી રીતે છે? એનો ઉત્તર [આપે છે.]

(પ્ર.નં. 32)

• (ગાથાર્થ):- [A: ગાથા ૬-નિશ્ચયશ્રુતકેવલી] ભાવાર્થમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનથી [જે શ્રુતી આત્માને જાણે છે તે નિશ્ચય શ્રુતકેવલી છે] એમ પાઠ લીધો છે, પણ એમ નહિ. અહીં તો ભાવશ્રુતજ્ઞાનથી સાચો આત્માને જાણે છે [માટે ત્યાં] શાસ્ત્રજ્ઞાન કરતાં ભાવ [ભાવશ્રુતજ્ઞાન] લેવું.

• દ્રવ્યશ્રુત તો નિમિત્ત છે, પરંતુ પોતાના આત્માને પરોક્ષવાળી ભાવતાવાળું ભાવશ્રુતજ્ઞાન થયું કે શ્રુત દ્વારા જે પોતાના આત્માની સન્મુખ થઈને 'અસ્તિ' નામ માત્ર પ્રકાર સ્વાનુભવ કરે છે [જાણે છે] તે નિશ્ચય શ્રુતકેવલી છે. કેવળ શ્રુતી કરતાં અને શ્રુતીરૂપ પણ.

• તેથી વિશેષ જ્ઞાન થઈ ગયું હોય એની અહીં વાત નથી.

• ઋષીશ્વરો કરતાં કેવળી કહેવા હતા.

• દ્રવ્યશ્રુત તો કારણ તો વ્યવહારનય છે અને ભાવશ્રુતજ્ઞાન એ નિશ્ચયની પર્યાય છે. એ ભાવશ્રુતજ્ઞાન દ્વારા [જે] આત્માનો અનુભવ કરે છે, તે અસ્તિ [નિશ્ચય] શ્રુતકેવલી છે, તેનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રોનો સાર જાણી લીધો.

• [B: ગાથા ૧૦ વ્યવહાર શ્રુતકેવલી:] જે જીવ સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે - (ભાવશ્રુત) જ્ઞાન ઉપર લક્ષ છે તે વ્યવહાર શ્રુતકેવલી છે. જ્ઞાન આત્માને જાણે એ નિશ્ચય છે અને જ્ઞાનને જાણે તે વ્યવહાર છે. ભાવશ્રુતજ્ઞાન થોડું ભણે હોય, ઘણાં નિમિત્ત આપણે આત્મા જાણવામાં કામે છે, એ પરંપરા થોડા શ્રુતજ્ઞાનને પણ સર્વ શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું. જે જ્ઞાન પૂર્ણ આત્માને જાણવાની તાકાત રાખે છે, એ જ્ઞાનને જ 'સર્વ' જ્ઞાન કહ્યું [અને] કારણ કે જ્ઞાન બધું આત્મા જ છે તેથી તે જીવ વ્યવહાર શ્રુતકેવલી છે.

• [જે] જ્ઞાનમાં આખા આત્માને જાણવાની શક્તિ [તાકાત] છે એ જ્ઞાનને જાણે છે એ વ્યવહાર શ્રુતકેવલી છે અને જ્ઞાનને જાણવાવાળાને (નિમિત્તને) જાણે છે એ નિશ્ચય શ્રુતકેવલી છે. તેનામાં જે તેનામાં છે.

• ગાથાર્થ:-

ગાથા ૯ (નિશ્ચય ધ્યાનયોગી)	ગાથા ૧૦ (વ્યવહાર ધ્યાનયોગી)
• જે જીવ નિશ્ચયથી [ભાવ]ધ્યાન વડે આ અનુભવગોચર જ્ઞાન અને શુદ્ધ આત્માને અભેદ થઈને જાણે છે તેને સાંભળ પ્રગટ જાણનારા ઋષીશ્વરો [નિશ્ચય] ધ્યાનયોગી કહે છે;	જે જીવ સર્વધ્યાનને [સર્વ શાસ્ત્રોનાં તાત્પર્યને] જાણે છે તેને જિનદેવો [વ્યવહાર] ધ્યાનયોગી કહે છે, કારણ કે તેઓ આત્મા જ છે તેથી (તે જીવ) [વ્યવહાર] ધ્યાનયોગી છે.

(પ.ગ. ૩૩) (ટીકા:) 'પ્રથમ જે ધ્યાનથી જ્ઞાન શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે [ભાવ] ધ્યાનયોગી છે, તે તો પરમાર્થ છે;' • જે [ભાવ] અંદર સ્વસંવેદનને જણાવનારા ભાવધ્યાનથી આત્મા આત્માને જાણે છે તે ધ્યાનયોગી પરમાર્થે છે. નિર્મળ ધ્યાનથી આત્માને સાક્ષાત્કાર કરે તો નિશ્ચય સામગ્રીની અપેક્ષાએ નિશ્ચય ધ્યાનયોગી [છે]. ગરજતો ગરજી હોય ને પણ હો પરંતુ જે કોઈના ભાવ (ધ્યાન) દ્વારા આત્માને અનુભવે જાણે તો એ ધ્યાનયોગી છે. જાણનારને જાણવો એટલો ઉદ્દેશ જાણવું. જેમાં ગુણો હોવા છતાં ગુણનો ભેદ નહિ કરીને જે આત્મને દ્રવ્યસ્વભાવ એને ભાવધ્યાનથી જાણે એવો પરમાર્થે આત્માને જાણવો તો પરમાર્થે તેને [ભાવ] ધ્યાનયોગી તરીકે ઓળખે છે. ભલે બધું શાસ્ત્રનું જ્ઞાન વિશેષ ન હોય, સમજવામાં પણ તફાવત ન કરાવે, પરંતુ ભાવવાળી એવો ભાવના કરનારાઓ જાણવો એ સમ્યગ્દૃષ્ટિ એને એ ભાવધ્યાનયોગી [છે].

• 'અને જે સર્વ ધ્યાનને [તેના તાત્પર્યને] જાણે છે તે ધ્યાનયોગી છે" તે વ્યવહાર છે.':

• "જ્ઞાન તે આત્મા" એટલો ભેદ પાડીને જે જ્ઞાન તે આત્મા એમ કહ્યું તે જ્ઞાનને કહી "સર્વ જ્ઞાન" કહ્યું છે. ધ્યાન તે આત્મા એટલો ભેદ પાડયો છે, તે વ્યવહાર છે. જ્ઞાન છે એ તો ભાવધ્યાન છે, દ્રવ્યધ્યાની એવી વાત નહિ, પરંતુ એ ભાવધ્યાન જે કહ્યું એ જ્ઞાન આત્માને જાણે છે, એ જ્ઞાન આત્માનું છે, એને આત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે એટલો જે જ્ઞાન અને આત્માનો ભેદ પાડીને સમજાવ્યું તેથી તે જ્ઞાનને સર્વધ્યાન કહેવામાં આવે છે, કારણ તે જ્ઞાન સર્વ આત્મા ભગવાન સાથે સાંકળી લઈને પૂર્ણ તેને જણાવનારું છે.

• દ્રવ્યધ્યાને સામાન્યને કહ્યું એ જ્ઞાન પણ પારમાર્થિક જ્ઞાન નહિ. સામાન્યને પણ એ જ્ઞાન કહ્યું છે એ ખોટું નહિ પરંતુ એ પરમાર્થ જ્ઞાન કહ્યું, કારણ કરવા માટે એ જ્ઞાન કારણ નથી.

• આમાં એ જ્ઞાન આપણ લોક એને ધ્યાને જાણે એટલામાં, તો તે જ્ઞાનને પણ સર્વધ્યાન- આપે. જ્ઞાન કહ્યું છે. અને સર્વધ્યાન તો આને તે જ્ઞાન આત્માનું છે [તે જ્ઞાનને આત્મા સાથે એકતા અને ઉત્પાદની એમ તાદાત્મ્ય સંબંધ છે] એટલો ભેદ પાડીને સમજાવ્યું એ વ્યવહાર કહ્યો. (પ્રશ્ન: સર્વધ્યાનજ્ઞાન અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે?) હા, એ "અતીન્દ્રિય જ્ઞાન" છે. આ: જ્ઞાન તે આત્મા' એમ જે ભેદ પાડીને સમજાવ્યું તે જ્ઞાનને વ્યવહાર ધ્યાનયોગી તરીકે ઓળખે છે. એ જ્ઞાનનો સંબંધ તેમ રાગાદિ અજ્ઞાનના સાથે નહિ.

• જ્ઞાન આત્માને અનુભવે છે એ પરમાર્થને ભેદ પિંડ સમજાવ્યા નહિ એવો પરમાં આવો એટ વ્યવહાર- ભેદ (કાઢે છે) કે જ્ઞાન આત્માને જાણનારું છે તે જ્ઞાનને સર્વધ્યાન કહીને તેને વ્યવહાર ધ્યાનયોગી તરીકે ઓળખે છે.

૬,૧૦-૩

- વિષયિ સંબંધીને પણ જે જ્ઞાનને આત્મા જાણે છે તે જ્ઞાનને વ્યવહાર ધ્રુવ કહી શકાય. પુણ્યાદિકનો નાશ અને તે જ્ઞાનમાં જાણ્યો, એ જ્ઞાનને કોઈ આત્માને તાદ્રૂપ સંબંધ છે તેથી તે જ્ઞાનને જ અને સત્યધ્રુવરૂપ વ્યવહાર ધ્રુવ કહી શકાય છે. તો ઉત્તર એ જ આવ્યો કે જ્ઞાન તેનું જ્ઞાન થયું તે જ્ઞાનને કોઈ સર્વજ્ઞાન કહી શકે છીએ અને 'જ્ઞાન તે આત્મા' એવો તો જોઈએ નહિ કે જ્ઞાનને વ્યવહાર ધ્રુવ કહી શકે છીએ.
- અહીંયાં [નિશ્ચય ધ્રુવકહીમાં] શું છે? કે કયા શુદ્ધ આત્માને જાણે છે [અને અહીં વ્યવહાર ધ્રુવકહીમાં થયું છે કે] જે સર્વ ધ્રુવજ્ઞાનને જાણે છે. ભાષા કરી ગયા! એ બાબતની વિશેષતા શું થઈ? કે આત્મા એ જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણનું અસ્તિત્વ છે. કોઈ વસ્તુને જાણે ત્યારે એ જ્ઞાન તો આનંદ થઈ ગયું અંદરમાં નિશ્ચય ધ્રુવકહી થઈ ગયું. અંતરના ભાવધ્રુવજ્ઞાન દ્વારા અનુભવમાં આવ્યો ગયો દ્રવ્યમાં એ તો પરમાર્થે સત્ય જ્ઞાન ધ્રુવકહી છે કે કે અંશે તો અને કથંચિત્ પ્રગટવાનું છે. પરંતુ જે જ્ઞાનને આત્મા સાથે તાદાત્ય સંબંધ છે માટે તેને સર્વજ્ઞાન કહીએ, તે છેલ્લા કિનારે, વસ્તુને જાણનારું છે ઘણાં અને જાણવામાં ગયું નહિ, આનંદ થયું નહિ તે જ્ઞાનને વ્યવહાર ધ્રુવકહી કહીએ.
- શાસ્ત્રમાં (અહીં) જાણ્યો કે તો નિશ્ચય ધ્રુવકહી છે, પરંતુ અને જાણનારું જે જ્ઞાન છે અને પણ અને સર્વધ્રુવ કહીએ છીએ અને વ્યવહાર ધ્રુવકહી કહીએ છીએ.
- 'અહીં એ પડે નહિ પરીક્ષા કરીએ છીએ!' હવે આનું જરી સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.
- એ જ્ઞાન જે જાણધ્રુવ છે, એ જ્ઞાનને સર્વધ્રુવ કહ્યું અને એ જ્ઞાનને વ્યવહાર ધ્રુવકહી કહ્યું, કારણ કે [તે] જ્ઞાન અનુભવમાં ગયું નહિ, તિન રહીને વાત કરી છે.
- 'ઉપર કહેલું સર્વજ્ઞાન આત્મા છે કે આત્મા?' [સર્વજ્ઞાન = સર્વ ધ્રુવજ્ઞાનનું તાત્પર્ય]
- જે જ્ઞાન આત્માને જાણનારું છે તે જ્ઞાન આત્મા છે કે આત્મા? એ જ્ઞાન આત્મા સાથે સંબંધ રાખે છે કે એ જ્ઞાન સાક્ષાત્ આત્મા સાથે સંબંધ રાખે છે?
- ઉપર કહેલું સર્વજ્ઞાન અંદરને વ્યવહાર ધ્રુવજ્ઞાન, દ્રવ્યધ્રુવ નહિ; અંદરની તો વાત જ ક્યાં છે અહીં?
- 'એ આત્માનો પક્ષ ત્યાગ કરે તો તે ગુણગર નહિ કારણ કે જડરૂપ આત્મા અંતરાત્મા પાસે દ્રવ્યો છે તેનું જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્ય બનતું જ નહિ (કારણ તેમનામાં જ્ઞાન સિદ્ધ જ નહિ)': પાસે જે જડ પદાર્થ છે તે જડને અને જ્ઞાનને અંતરંગ હોતી જ નહિ.
- નિયમસારને રાજમાર્ગ એ અંતરંગ કે જે જ્ઞાન આગમને થયું એ જ્ઞાનનું લક્ષ પણ છોડીને જ્યારે આત્માના લક્ષે જે જ્ઞાન થયું તે જ્ઞાને આત્માને અનુભવ્યો તો તે નિશ્ચય ધ્રુવકહી-એને તો આખો અભાવ થઈ ગયો.
- એ જે ભાવધ્રુવ જ્ઞાન છે અને અમે સર્વધ્રુવ કહ્યું એ તો સર્વને જાણનારાને પકડ્યું માટે અને તેને એને ભેદરૂપ [તફાવત] વ્યવહાર ધ્રુવ કહ્યું. તો આત્મારૂપ જે જ્ઞાન તે આત્મા સાથે સંબંધ રાખે એમ કેમ હોઈ શકે?
- અંદરમાં! બાકી આખું જ્ઞાન કરનાર જ્ઞાનને પણ વ્યવહાર ધ્રુવકહી કહે.

હિન્દીમાં કહીએ,- [ગા.૧૦-૪]

(પ્ર.નં.૩૪). આજે તો એવો વિચાર આવ્યો કે સર્વજ્ઞની આજ્ઞા માનીને પછી પરીક્ષા કરવા. અંતિમ પરીક્ષા કરવા જઈશ તો તું ભૂલ થઈ જઈશ. સ્વસ્વબુદ્ધિનું જ્ઞાન પરીક્ષા કરવા માટે યોગ્ય નથી. ત્યાં સુધીના નાથ જિનેશ્વરની આજ્ઞાએ જે કાર્ય કોની સ્વસ્વબુદ્ધિ પરીક્ષા કરવા જશે તો નહિ કરી શકે. તેથી કહે છે કે અમે તો પરીક્ષા કરીને જિનવચનને માનીશું, એમાં પૃચ્છા (અંતિમા) ઉચિત છે.

- સર્વજ્ઞના અવલંબનથી જે જ્ઞાન પોતાની પર્યાયમાં થયું તેને અહીં ભાવશ્રુતજ્ઞાન કહે છે. જે તેવો કાળ જે જ્ઞાનથી ત્રિકાળ શુદ્ધ ચૈતન્યાત્મા-સર્વજ્ઞસ્વભાવી આત્માને-જાણે છે એ જ્ઞાનને અહીં [ભાવ] શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. અવધિજ્ઞાન એ ભાવશ્રુતજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કેવી?
કે અંદર સર્વજ્ઞ[ની] અનંત પર્યાય પ્રગટ થાય એવો ગુણ પડ્યો છે, જે સમ્યગ્દર્શન એની સાથે થયું એટલે અનંતી સંપત્તિની પર્યાય પ્રગટ થશે એ બધા શ્રદ્ધા ગુણમાં પડી છે અંદર, એટલે અનંત કાર્યદ (પર્યાય) આનંદ ગુણમાં પડી છે.
- અરે પ્રભુના વિરહ પડ્યા! ભગવાન છે નહીં, [પરંતુ] પર્યાયમાં વસ્તુનો વિરહ નથી. પર્યાય તેને જાણે તો પર્યાયમાં ભગવાનનો વિરહ નથી.
- અહીં તો શ્રુતજ્ઞાનથી આત્મા જાણે એવો અર્થ આવે છે કે આત્મા કેવડો? એમાં અનંત અનંત ગુણો અને અનંતી પર્યાય ત્રિકાળ જ્ઞાનની જે પ્રગટ થાય [એવો] એનો અંદર પરિણામિત્વભાવે સ્વભાવ [છે.] કેવળજ્ઞાને અનંતી પર્યાય પ્રગટ થાય કેવળ કેટલું? એટલું (એવું તે એવું) રહે છે. ગુણ બધા એવો તે એવો જ રહે છે. મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની કોઈ સાધકની પર્યાયમાં અંતર્મુખ જ્ઞાનવૃદ્ધિ! કહેવાય! જેમ જેમ ઊંડા જઈએ તેમ તેમ તેનો પત્તો ઊંડો ઊંડો લાગતો રહે.
- [ભાવશ્રુતજ્ઞાની વિષે:] ભાવશ્રુતજ્ઞાનથી ભાવશ્રુતજ્ઞાન જાણે એમ નથી કહ્યું [પરંતુ] ભાવશ્રુતજ્ઞાનથી ત્રિકાળી આત્મા - અનંતી શક્તિનો ભંડાર અને એક એક શક્તિ પણ અનંત અનંત સ્વભાવનો ભંડાર-એવો અખંડ પૂર્ણ આત્માને જાણે માટે એ પૂર્ણ ભાવશ્રુતજ્ઞાની છે, પરમાર્થ શ્રુતકેવળી છે. અહીં કોઈ બહાર અસંખ્ય પશુઓ છે તેના અસંખ્યના ભાગમાં એકાંશ સંપત્તિ છે, તેને અહીં [ભાવ] શ્રુતકેવળી કહ્યા. શ્રુતમાં [જે તિષ] જાણવાનું કંઈ પૂર્ણ એ બધું એકને જાણ્યું. એ સમ્યગ્દર્શન તો કે શ્રુતજ્ઞાન તો. જ્ઞાનની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન અને પ્રતીતની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શન.
- 'અને જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે" તે વ્યવહાર છે.
- જે જ્ઞાન અંતરનું ભાવજ્ઞાન - આત્માને જાણવાની ભાવના વાળું (ભાવનાવાળું) ભાવજ્ઞાન એને અહીં સર્વશ્રુતજ્ઞાન કહીએ છીએ. કેમકે જે સર્વજ્ઞસ્વભાવી આત્મા એને જાણવાવાળું જ્ઞાન એ જ્ઞાનને સર્વજ્ઞાન કહે છે. બાકી સર્વજ્ઞ નહીં પણ સર્વજ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાન તરીકે સર્વજ્ઞાન એમ.
- 'જે સર્વશ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે'- જે ભાવશ્રુતજ્ઞાને આત્મા જાણ્યો એ જ્ઞાનને સર્વશ્રુતજ્ઞાન કહે છે. એ સર્વશ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે. એમાં શ્રુતજ્ઞાન વડે આત્માને જાણે છે, પહેલાં આવ્યું; અને પરમાર્થશ્રુતકેવળી કહે છે; અને આ સર્વશ્રુતજ્ઞાન સર્વશ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તો પર્યાય [જાણવામાં] આવી ગઈ અને એ વ્યવહાર થયો. જે સર્વશ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે પણ વ્યવહાર[થી]. સર્વને જાણ્યું એવું જ્ઞાન એ જ્ઞાનને વ્યવહારશ્રુતકેવળી કહે છે.

- કેટલાં જ્ઞાન જ્ઞાનને જાણે છે - જ્ઞાન પર્યાય પેદા તેને જાણે છે કે વ્યવહાર મુનિપણું છે. રાગ, દ્વેષ દ્વારા જાણિત કેવળ કેવળદર્શન વ્યવહાર છે કારણ કે કોઈ પર્યાયમાં છે તો કે જ્ઞાનને વ્યવહાર તે છે; તેથી "જ્ઞાન તે આત્મા" એમ જ્ઞાનની સાથે આત્માનો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે એ બતાવવા કેવળદર્શન વ્યવહારનયથી મુનિજ્ઞાનને બતાવવાવાળા [જ્ઞાન]ને વ્યવહાર મુનિપણું કહ્યું.
- (શ્રોતા:) કારણકે તેમ આવી જાય તો પરીક્ષા શા માટે કરવી? (ગુરુદેવ) કારણકે (તેમ કોણ) જાણે. અંદર પરીક્ષા તો તેની મુખ્યતા હોય જોઈએ, નહીં તો અંતરમાં વિભાવથી ભાવવાળા બધાને બતાવવાનો તો ગુણ થઈ જશે. આત્માનો સ્વભાવ છે એમાં તો પરીક્ષા કરવા. એવા ભાવમાં સ્વયં નથી એ એને પોતે નથી. તેથી એ પણ કહેવાતે વાત કરશે નહીં.

(પ્ર.નં.૩૫) - સમયસાર ગાથા ૬-૧૦ ટીકા ફરીને-

- 'પુરુષ તો "જે મુનિને ત્રિકાળ શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે મુનિપણું છે" તે તો પરમાર્થ છે;
- અનાદિ જ્ઞાન, દર્શન અને આનંદ એવા અંતરંગ વસ્તુ અને એને જે સાધુજ્ઞાન વર્તમાન રાગ રહિત ધ્યાને નિર્વિકલ્પ શાંતિ સમાધિ દ્વારા સહજ જાણે છે તેને નિશ્ચય મુનિપણું તે છે.
- 'અને "જે સર્વ મુનિજ્ઞાનને જાણે છે તે મુનિપણું છે" તે વ્યવહાર છે.'
- જ્ઞાન આત્માને સાધે જાણે એ તો નિશ્ચય મુનિપણું પણ તે જ્ઞાન એ પરને જાણે [અપેક્ષિત] સ્વ-પરને જાણે એવું જે જ્ઞાન તેને વ્યવહાર મુનિપણું તે છે. આ જગતનું ઉદારનું જાણપણું અને શાસ્ત્રનું જાણપણું એવું એને તો અહીં વ્યવહારમાં પણ લીધું નથી. પોતાનું જ્ઞાન અને પરનું જ્ઞાન એ જ્ઞાનને વ્યવહાર મુનિપણું તે છે અને તેને સર્વમુનિ તે છે.
- 'અહીં એ પણ કહેવાતે પરીક્ષા કરીને દીધો - ઉપર તેનું સર્વ જ્ઞાન આત્મા છે કે આત્મા?
- એ જ્ઞાન તો શું છે? એ જ્ઞાન આત્માનું જ્ઞાન છે કે જડનું જ્ઞાન છે એ?
- 'આત્માનો પક્ષ લેવામાં આવે તો તે ગુણવાળો નથી કરતા કે જ્ઞાન જે જડરૂપ આત્મા સાથે ક્ષેત્રે દ્વારા દ્વારા છે તેનું જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્ય બનતું જ નથી (તેમાં તેવાનાં જ્ઞાન નિષ્ફળ જ નથી).': જ્ઞાન તેને જાણે છે એ જ્ઞાન આત્મા નથી પરંતુ એ જ્ઞાન છે કોનું? એ જ્ઞાન આત્માના છે, રાગ છે કે શરીર છે કે શરીર સાથે તેનો [તાદાત્મ્ય] સંબંધ છે એવું [કહ્યું] ઠીક નથી. એ જ્ઞાનનો તો આત્મા સાથે [તાદાત્મ્ય] સંબંધ છે.
- 'તેથી અન્ય પક્ષનો અભાવ કરવાથી જ્ઞાન આત્મા જ છે એ પક્ષ નિર્દોષ થાય છે.':
- તમે અહીં વ્યવહાર તો પરંતુ [સ્વ-પરને જાણવાવાળું] સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાન પણ આત્મા સાથે સંબંધ રાખે છે. 'જ્ઞાન તે આત્મા' એમ અહીં વ્યવહાર તો પરંતુ એ જ્ઞાન રાગ અને શરીર સાથે સંબંધ રાખતું નથી. [માટે] તે જ્ઞાન આત્મા જ છે એટલો વ્યવહાર કેમ ગણો. એ વ્યવહાર મુનિજ્ઞાન પણ આત્મા જ છે.
- 'માટે મુનિજ્ઞાન પણ આત્મા જ છે. કારણ વિચારી "જે આત્માને જાણે છે તે મુનિપણું છે" એમ જ આવે છે; અને તે તો પરમાર્થ જ છે.': આત્મા તો આત્મા છે જ, પરંતુ મુનિજ્ઞાન પણ આત્મા જ છે કારણ કે [મુનિજ્ઞાનનો] તેની [આત્માની] સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. જે જ્ઞાન (આનંદિક) અંતરમાં પરને જાણે છે એ તો અંતરિત જ્ઞાન, એ તો જ્ઞાન

પણ નથી.

- 'આ રીતે જ્ઞાન અને જ્ઞાનીના ભેદથી તેનારો જે વ્યવહાર તેનાથી પણ પરમાર્થ-માત્ર જ દેખાતાં હોવે છે. તેનાથી જેની અસ્તિત્વ સિદ્ધ દેખાતાં આવતું નથી.'
- જ્ઞાની શબ્દે આત્મા, જ્ઞાન શબ્દે વર્તમાન જ્ઞાન ગુણ [ની] પર્યાય, જ્ઞાયાની (દશા) જ્ઞાન તે આત્મા અને જે [જ્ઞાનની પર્યાય] આત્માને જાણે [કેમ] વ્યવહારે પરમાર્થને જાણ્યો છે. વ્યવહારે કોને જાણ્યો? ત્રિકાળી વસ્તુને. જે વ્યવહારનો આશ્રય તો ત્રિકાળી છે.
- વ્યવહારે - વ્યવહાર જ્ઞાન - વ્યવહાર શ્રુતકેવળીએ પણ 'જે જાણે છે તે આત્મા' એમ આત્માને જાણ્યો, પરમાર્થને જાણ્યો. જે પર્યાય સ્વ-પરને જાણે છે એ પર્યાયને વ્યવહાર કેમ કહ્યો? ? ત્રિકાળી વસ્તુમાં જ્ઞાન ગુણ એવો પર્યાય ભેદ થયો, તેથી જ્ઞાનરૂપ વર્તમાન પર્યાય [જે ભેદરૂપ વ્યવહાર છે] તેણે પણ આત્મા જ્ઞાયકને જાણ્યો, એનાથી (એની જાણ સિદ્ધ એક જ તો જાણવા નહિ. એ સ્વપરપ્રકાશ જ્ઞાનની પર્યાય આત્મા સાથે સંબંધ રાખે છે, પર સાથે સંબંધ રાખતી નથી.
- વ્યવહારે પરમાર્થને જાણ્યો' [એટલે] વ્યવહાર શબ્દે વર્તમાન જ્ઞાનની પર્યાય, તેણે ત્રિકાળ પરમાર્થને જ જાણ્યો.
- એટલાકૂડ'માં લખ્યું છે કે વ્યવહારથી સત્ય જણાવવામાં આવતું નથી પરંતુ અનુભવથી દ્વારા જણાવવામાં આવે છે માટે તે વ્યવહાર દેખાતાં આવ્યો.
- "વળી "જે શ્રુતથી ત્રિકાળ શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે" એવા પરમાર્થનું પ્રતિપાદન કરવું એટલે "જે સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી છે" એવો વ્યવહાર પરમાર્થના પ્રતિપાદનપણાથી પોતાને દૃઢપણે સ્થાપિત કરે છે."
- આવો પરમાર્થનું પ્રતિપાદન કે આત્મા, કે આત્મા એમ દેખાય કે સમજાય નહિ, તો એટલો ભેદ પાડીને કહ્યું કે "જ્ઞાન તે આત્મા" એટલો વ્યવહાર કીધો જણાવ્યું.
- જે જ્ઞાન સ્વ-પરને જાણે એ જ્ઞાન સર્વ શ્રુતજ્ઞાનને જાણે છે, તે શ્રુતકેવળી છે એવો વ્યવહાર કહ્યો તે જણાવે છે તો પરમાર્થને. કારણ ગાથામાં શબ્દ છે કે 'તેથી વ્યવહારનય સ્થાપિત કરવાયોગ્ય છે; અનુસરવા કરવાયોગ્ય નથી. ગાથામાં આવશે કે 'વ્યવહાર જાણવો પ્રયોજનવાન છે.' પરંતુ તિરછો એટલે જ્ઞાન છે.
- સ્વભાવને સમજવા માટે દાખલો પુરુષાર્થ અને ગુરુ નિમિત્ત જોઈએ.

(પ્ર.નં-૩૬) (ભાવાર્થ:) 'જે શાસ્ત્રજ્ઞાનથી [ભાવશ્રુતજ્ઞાનથી] એકાંતરૂપ જ્ઞાનમાત્ર શુદ્ધ આત્માને જાણે છે તે [નિશ્ચય] શ્રુતકેવળી છે એવો તો પરમાર્થ (નિશ્ચય કથન) છે.'
- શાસ્ત્રજ્ઞાન તો એટલે નિમિત્તકથન છે. જે જ્ઞાન કેવું જ્ઞાયક આત્માને જાણે તે નિશ્ચય શ્રુતકેવળી છે, તે સત્ય જ્ઞાનને કહેવા સત્ય શ્રુતકેવળી છે.
- 'વળી જે સર્વ શાસ્ત્રજ્ઞાન(ના સાંભળે)ને જાણે છે તેણે પણ જ્ઞાનને જાણવાથી આત્માને જ જાણ્યો કહેવા કે જ્ઞાન છે તે આત્મા જ છે; તેથી જ્ઞાન-જ્ઞાનીનો ભેદ દેખાતો જે વ્યવહાર તેણે પણ પરમાર્થ જ કહ્યો, અન્ય કંઈ ન કહ્યું.':
- બંને કેટલાંક [શાસ્ત્રજ્ઞાન] એમ લખ્યું. અહીં તો જે જ્ઞાનને જે જાણે તે આત્માને જાણે એવું જે ભેદથી કથન કરીને વ્યવહાર શ્રુતકેવળી દેખાતાં આવે(છે)-જ્ઞાનને છે; કારણ કે તે [સર્વ] જ્ઞાનને આત્મા સાથે [તાદાત્મ્ય] સંબંધ છે.

E, ૧૦ – ૯

- 'જ્ઞાન તે આત્મા' એમ જ્ઞાને પણ આત્માને જણાવ્યો માટે તે જ્ઞાનને પણ વ્યવહાર દ્વારાથી દ્રવ્યમાં કહેલ છે. જે જ્ઞાન સ્વ-પરને જાણે છે, માટે જ્ઞાને પરમાર્થને જ જણાવ્યો, એનેજ જ્ઞાનને એમાં ઉપાદાન નથી.
- 'વળી પરમાર્થનો વિષય તો નિશ્ચિત્ પરમગોચર પણ નહિ તેથી વ્યવહારનય જ આત્માને પ્રગટપણે તે છે એમ જણાવ્યું.' : "જ્ઞાન તે આત્મા" એમ વ્યવહારનય આત્માને જ્ઞાન સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ છે એમ જણાવે છે. "જ્ઞાન તે જ આત્મા" એટલા કહે પછીને પણ પરમાર્થને કાંઈ ઉપાદાન માટે એને વ્યવહાર દ્વારાથી કહેલ છે.

ગાથા-૧૧

ઉત્થાનિકા:- હવે વળી એવો પ્રશ્ન થાય છે કે પહેલાં એમ કહ્યું હતું કે વ્યવહારને કોઈપણ ન કરવો, પણ જો તે પરમાર્થનો હેતુભૂત છે તો એવા વ્યવહારને કેમ અંગીકાર ન કરવો? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથાસૂત્ર કહે છે:-

ગાથા:- વ્યવહારનય અભૂતાર્થ દર્શિત, શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે;
ભૂતાર્થને આશ્રિત જીવ સુદૃષ્ટિ નિશ્ચય હોય છે. ૧૧

ગાથાર્થ:- વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે અને શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે એમ ઋષિવરોએ દર્શાવ્યું છે; જે જીવ ભૂતાર્થનો આશ્રય કરે છે તે જીવ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

ટીકાનો:- હવે ગાથા દ્વારા કાળ, જૈનદર્શનનો પ્રાણ! જૈન શાસન કેવળ જૈનનો સાર, શિખામણ એનો આ પરમાર્થ આ ગાથા. (જો) પ્રાણ હોય તો શરીર કે એમ આ પ્રાણ હોય તો આત્મા કે.

(પ્ર.નં.૩૬)

- (ઉત્થાનિકા:). આ પહેલાં [ગાથા ૮ની ટીકામાં], કહ્યું હતું કે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રને જે હંમેશા પ્રાપ્ત હોય તે આત્મા છે; વળી તમે [ગાથા ૮, ૧૦ની ટીકામાં] કહ્યું કે "એવો વ્યવહાર પરમાર્થના પ્રતિપાદકપણાથી પોતાને દૃઢ પણે સ્થાપિત કરે છે. તો એવા વ્યવહારને અંગીકાર કેમ ન કરવો? [ગાથા ૮]
- [અહીં] એ વ્યવહારે નિશ્ચયને બતાવ્યો છે અને એ વ્યવહાર આવ્યા વિના રહેતો નથી, અને વ્યવહાર સ્થાપવાયોગ્ય છે; ઉપરાંત એ વ્યવહાર અંગીકારયોગ્ય નથી, એનો ઉત્તર શું છે?
- (ગાથાર્થ!) 'વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે અને શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે.' [શુદ્ધનય] એ તો જ્ઞાનનો પર્યાય છે, એનો વિષય ત્રિકાળી ભૂતાર્થ છે. નય અને નયના વિષયનો ભેદ પણ પાડી નાખ્યો છે [અહીં]. વિષય અને વિષયીનો ભેદ પણ કેવોક પાડી નાખ્યો છે! જે ત્રિકાળી છે તેને જ અને સમ્યગ્દર્શન એને શુદ્ધનય કહીએ છીએ.
- વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે - એટલે શું? એ ટીકામાં 'બધોય વ્યવહાર' એવા શબ્દો લેશે. વ્યવહારનય અસત્ અર્થ અભૂતાર્થ છે, ઉપરાંત અર્થ નથી, અસત્ય છે.
- 'જે જીવ ભૂતાર્થનો આશ્રય કરે છે તે જીવ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે': સમ્યક્ જ્ઞાન સત્ય દૃષ્ટિવંત છે. ત્રિકાળ સત્યાર્થ સત્ સત્ સત્ સત્ પરમપારિણામિક-ભાવ-રૂપ પરમ સત્ય તેના આશ્રયે સમ્યક્ થાય. એને આશ્રયે તરવાનો ઉપાય પ્રગટ થાય છે, બાકી તો પરંતુ ખોટે જ તીરથી છે.
- (ટીકા!) 'વ્યવહારનય બધોય અભૂતાર્થ હોવાથી અવિદ્યમાન, અસત્ય, અભૂત અર્થને પ્રગટ કરે છે;': પાછળ [ગાથા ૮માં] વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે એમ કહ્યું હતું. તે ટીકાકાર કહે છે વ્યવહારનય "બધોય" અસત્યાર્થ છે. પર્યાયમાત્ર અસત્યાર્થ છે. કોઈ કહે કે ભાઈ! "પર્યાય નથી" એમ કહીએ નહિ, પરંતુ પર્યાય આશ્રય કરવાલાયક નથી [માટે]. એને બતાવતા ત્રિકાળી સત્ છે તેને મુખ્ય કરીને નિશ્ચય કહ્યો.
- વ્યવહારનય બધોય - બધોય શબ્દને આગળ પ્રગટ કર્યા - સ્પષ્ટીકરણ.

[૧] અસદ્ભૂત ઉપચાર વ્યવહારનય! જે રાગ જાણવામાં આવે તે રાગ [ત્રિકાળ] આત્મામાં નહોતા માટે અસદ્ભૂત, અસત્ય છે; ભેદ છે માટે વ્યવહાર એને જાણવામાં આવે છે ઉપરાંત કહ્યું કે આ રાગ એ ઉપચાર થયો.

[2] કેવળદ્વારા અનાધિકાર વ્યવહાર નય: તે પછી દેહ રાગનો ભાગ સૂક્ષ્મ છે તે જાણવામાં આવતો નથી, માટે તેને અનાધિકાર કહ્યો; છતાં છે કોમ તો જ્ઞાનમાં જણાય-જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષમાં આવે, કેમ? [તે સૂક્ષ્મ રાગ] ન હોય તો તો અંદર આવતો જોઈએ. તેથી તેને અવિદ્યમાન અનાધિકાર વ્યવહારનય કહેવામાં આવે છે.

[3] સદ્ભૂત ધિકાર નય: સ્વપર પ્રકાશક શક્તિથી જ્ઞાન રાગને જાણે છે એમ કહ્યું તે સદ્ભૂત ધિકારનય છે કારણ કે રાગને જાણવાનું જ્ઞાન છે તો ખોટું, પરંતુ તે રાગને જાણે છે એમ કહ્યું તે સદ્ભૂત વ્યવહાર છે પરંપરા તો રાગનું જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનને જ્ઞાન જાણે છે.

[૪] સદ્ભૂત અનાધિકાર વ્યવહારનય: "આ જ્ઞાન તે આત્મા છે" એવું કોઈ કહે [છે] ક્યિન છે, તે સદ્ભૂત અનાધિકાર વ્યવહારનય છે; કારણ કે જ્ઞાન ખોટામાં છે અને આ આત્માને ઉપાડે છે આમ અંદરનો કોઈ છે માટે વ્યવહાર છે.

- આટલે નયો અહીંયા છે એમ આવ્યું કહ્યું છે. અહીં છે કારણ કે આશ્રય ફરવાનો નથી. 'જ્ઞાન તે આત્મા' વસ્તુ તે બરાબર છે પરંતુ તેના કોઈ પરમાણુ જ્યાં નો પિંડ હોઈશે માટે તેને પણ અહીં જ્ઞેય કહ્યું છે.
- "અભૂતાર્થ" નામ તે કેવળ છે, ત્રિકાળી ચીજ નથી અને તેનો આશ્રય કરવા રાગ પણ છે.
- "અવિદ્યમાન": સદ્ભૂત કહ્યું તેનું તેને પરંતુ ત્રિકાળી અંતર્દૃષ્ટિને ગૌણ કરીને 'નથી' એમ કહ્યું છે. આવે વસ્તુ નથી તો.
- "અસત્ય અર્થને પ્રગટ કરે છે": વસ્તુમાં નથી એને તે કહે છે, માટે તેને વ્યવહાર કહીને જૂઠો કહ્યો છે.

(પૃ.નં.-૩૭). આને સમજ્યા વિના જેનું ગમે તેવું સમજે છે તેવી વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી.

- અસત્ય એટલે? કે ત્રિકાળી વસ્તુમાં વ્યવહારનયનો વિષય નથી. અસદ્ભૂત એટલે વસ્તુમાં નથી, પર્યાયમાં છે
- રાગને જાણવાના પણ બે પ્રકાર: અંદર જાણવામાં આવે છે તે બુદ્ધિપૂર્વક રાગ અને [બહાર] જાણવામાં નથી આવતો ઘણા છે એવું જ્ઞાન કરવું. જે જાણવામાં આવે છે એને સદ્ભૂત ધિકાર કહે છે એને [છે] રાગ છે પરંતુ જાણવામાં આવતો નથી તેને અસદ્ભૂત અનાધિકાર કહે છે. ધિકારણ સ્થૂલ છે તેથી રાગ જાણવામાં આવે એની સાથે બીજો રાગ છે એ જાણવામાં આવતો નથી માટે તેને અનાધિકાર કહ્યો એને આત્મામાં નથી માટે અસદ્ભૂત કહ્યો.
- જ્ઞાનને અબુદ્ધિપૂર્વક અને બુદ્ધિપૂર્વક એમ આવ્યું નથી કહ્યું. અહીં તો બુદ્ધિ ગુણસ્થાને જે રાગ છે તેના બે પ્રકાર - અંદર બુદ્ધિપૂર્વક અને અબુદ્ધિપૂર્વક.
- સદ્ભૂતના બે પ્રકાર: [ ] જ્ઞાન રાગને જાણે છે એમ કહ્યું. જ્ઞાનની પર્યાય ખોટામાં છે એટલે સદ્ભૂત, પરંતુ એ જ્ઞાન રાગને જાણે છે એમ કહ્યું એ સદ્ભૂત ધિકાર છે. જ્ઞાન રાગને જાણે છે એ એમાં અંદર પ્રગટ કરે છે. [ત્રણ] પરંપરા તો જ્ઞાનની પર્યાય જ્ઞાનને જાણે છે, પરંતુ તે (રાગને) જાણે છે એમ કહ્યું તે ધિકાર છે અને

[૨] અને બીજા બાજુ: 'જ્ઞાન તે આત્મા': તે પર્યાય છે માટે વ્યવહાર છે. અસદ્ભૂતને પ્રગટ કરે છે એટલે કે ત્રિકાળીમાં એવો કોઈ નથી.
એટલે કોઈ પરમાણુ જ્યાં નો પિંડ હોઈશે? કોઈ વ્યવહાર છે.

તે સદ્ભૂત અનાધિકાર નય. આવા રાગને જાણવું એમ કહ્યું એ ધિકાર છે અને

અને [જ્ઞાનને] માન્યું એમ થયું એ અજ્ઞાનાકાર છે.

- 'વ્યવહારનય નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન હોવાથી...[સમ્યક્ત્વ અર્થને પ્રકાશે છે] એમ શબ્દો છે તે? પાછું સમ્યગ્દર્શન એમ ન લખ્યું. 'ભૂયત્થમસ્સિદો ખલુ સમ્મદિઠ્ઠી' પ્રકાશે છે- જૂઠો હોવાથી જૂઠા અર્થને પ્રકાશે છે એમ થયું. એટલે? ત્રિકાળી જ્ઞાયક એને જ્યારે સત્યાર્થ થયો અને દૃષ્ટિનો વિષય થયો ત્યારે પર્યાયના કોઈ ભેદ જે જ્ઞાન રાગને જાણે તો જ્ઞાનની પર્યાય છે, પરંતુ એ રાગને જાણે છે એમ થયું તે સદ્ભૂત વ્યવહાર છે. હે ભાઈ પરંતુ ત્રિકાળી એકરૂપને તેને અસત્ય થઈને [તે] અસત્ય અર્થને પ્રકાશે છે. જ્ઞાન રાગને જાણે તે અસત્ય અર્થને પ્રકાશે છે.
- [સદ્ભૂત] વ્યવહારનય એટલે અભેદમાં ભેદ થયો અને [અસદ્ભૂત વ્યવહારનય] એટલે એકમાં નહિ એવા રાગને જાણવું.
- 'જ્ઞાન તે આત્મા' એને પણ સમ્યગ્દર્શન એટલે ત્રિકાળ જ્ઞાન નહિ તેને તે પ્રકાશે છે ભેદને, તેને ગૌણ થઈને નહિ એમ થયેલામાં આવ્યું છે.
- ભેદના આશ્રયે વ્યવહાર છે, તેમ તે ભેદને- રાગના ભેદને અને ગુણ-ગુણીના ભેદને પણ અસત્યાર્થ થી અસત્ય અર્થને પ્રકાશે છે એટલે ત્રિકાળી સત્યને પ્રકાશે થયું નહિ, પરંતુ અભેદમાં ભેદ નહિ [એવા] ભેદને એ પ્રકાશે છે, તેમ તેને ગૌણ થઈને વ્યવહારનય અસત્યને પ્રકાશે છે [એમ થયું છે].
- (શ્રોતા ભાઈ: 'છે' એને જૂઠો કેમ થયો?) દૃષ્ટિનો વિષય જ સત્ય છે એને ત્યાં જ દૃષ્ટિ રાખવા જેવા છે. એ એકરૂપને ભેદની દૃષ્ટિ રાખવા જેવા નહિ, છતાં એ છે એવું જ્ઞાન થયા જેવું છે. એટલે 'છે' એવું જ્ઞાન પણ ગૌણ થઈને નહિ એમ થયું છે.
- આગમપદ્ધતિમાં આગમ પદ્ધતિનું છે, આગમની ભાષા છે, એ અધ્યાત્મની ભાષા છે.
- નિશ્ચયનો વિષય તો ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવ છે, વ્યવહારનનો વિષય વર્તમાન પર્યાય એને રાગ-ભેદ છે. તે ભેદને એને રાગને પ્રકાશે છે (બતાવે છે), ત્રિકાળીને પ્રકાશે નહિ માટે ગૌણ થઈને અસત્ય અર્થને પ્રકાશે છે એમ થયું છે.
- પર્યાય એવી છે તે ભેદ છે એને રાગ પણ પર છે- એકમાં નહિ, વ્યવહારનય એને જાણે છે એ તો બરાબર છે પણ એવા એને ગૌણ થઈને વ્યવહારનનો વિષય નહિ એમ થયેલામાં આવ્યું છે. જેનું લક્ષ થવાનું છે એને મુખ્ય થઈને તે જ સત્ય છે એમ દૃષ્ટિ થવાની છે એને જેનું લક્ષ છોડાવવું છે એને ગૌણ થઈને તે નહિ એમ થયું છે.
- આવું છે ઉપર [નહિ], વ્યવહારની ભેદને ગૌણ થઈને એને અસત્ય થઈને ત્યાંથી ખસીને ત્યાં આવ્યું છે તેને મુખ્ય થઈને તે છે એમ થયું છે.
- 'દૃષ્ટિનય એટલે સમ્યગ્દર્શન નિશ્ચયનય, સત્ય, સત્ય અર્થને પ્રકાશે છે':
- વ્યવહારનય ઉપચાર કથન, ઘણાં કથન એટલે ખોટા [અર્થ]. એવાં એટલે જ્ઞાયક છે એવા શાસ્ત્રોમાં દૃષ્ટિનય-અદૃષ્ટિનય એવા ભેદો પરસમયની મુખ્યતા બતાવવા કાળે છે, [પરંતુ] એ તો સ્વસમયની મુખ્યતા બતાવવા દૃષ્ટિનય એટલે એવો સત્યાર્થ-સત્યાર્થ નિશ્ચય [એટલે છે] એવું [વ્યવહારનય] અસત્યાર્થ નિશ્ચય નથી.

(પ.નં. ૩૮) ઘરેઘરે તો અદૃષ્ટિનય પણ વ્યવહારમાં આવ છે.

- રાગ છે એવા જે પ્રકાર છે, એટલે રાગ છે એવો નિશ્ચય છે એને જાણે [અનુભૂતિનો રાગ]

અજ્ઞાન રાગ છે. જો બુદ્ધિપૂર્વકનો રાગ છે તો અબુદ્ધિપૂર્વક (પણ) રાગ છે એની પણ અહીં ઉપેક્ષા કરાવી છે.

- પર્યાયની પૂર્વતાને નિશ્ચયનય અને વસ્તુની પૂર્વતાને નિશ્ચયનય કહે છે.
- પંચાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે જુઠ્ઠનય એટલે એક જુઠ્ઠનયના આશ્રયે વિચારીને એને જુઠ્ઠ અને સત્યની કોટીની બહાર નિરપેક્ષ છે.
- એટલે અહીંયાં પર્યાય પણ છે, રાગ પણ છે અને ધ્રુવ એટલે વસ્તુ પણ છે. તો જ્યારે એટલે વસ્તુનો વિસ્તાર કરવો હોય તો એણે પર્યાય અને રાગને બાજુમાં મૂકી ઉપેક્ષા કરવી પડશે, તો જ એ નિશ્ચયે વસ્તુ છે તે ઉપાદેય કરવા પડશે. તો આ જ્ઞાન સ્વયં એનો વિસ્તાર કરે તો એ સમ્યક્ છે. એટલે દૃષ્ટિ ધ્રુવ તરફ જાય એટલે એ સમ્યક્ દૃષ્ટિ પણ કહેવાય છે.
- પહેલાં એમ કહ્યું હતું કે અવિદ્યમાન, અસત્ય અને અસત્ય અર્થને પ્રકાશે છે, બીજામાં વિદ્યમાન, સત્ય અને સત્ય અર્થને પ્રકાશે છે [એમ કહ્યું]-એ વિદ્યમાન આવી ગયા, ગાથામાં આવ્યા.
- 'આ વાત દૃષ્ટાંતથી સમજાવીએ છીએ:- જેમ પુરુષ વિષયના સંબંધથી જેનો સ્વભાવ એટલે નિર્મળભાવ વિરોધરૂપ (અશુદ્ધ) થઈ ગયો છે એવા જ્ઞાનનો અનુભવ કરનારા પુરુષો - જ્ઞાન અને વિષયનો વિભાગ નહિ કરનારા થયા તો, તેને (જ્ઞાનને) મલિન જ અનુભવે છે;'
- વિશેષણ અહીં છે - અંતરંગ વિષય નહિ (પરંતુ) 'પુરુષ' વિષય. જ્ઞાન તો નિર્મળ છે પરંતુ જે મલિનતા-વિકાર-દોષ છે એને નિર્મળ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ વિરોધભાવ-ઠંગાઈ ગયું-દૂર થઈ ગયું છે એની દૃષ્ટિમાં આવ્યું નથી. નિર્મળ જ્ઞાન તેને દેખાતું નથી. [ટીકા ગાથાનો પૂરક]
- 'થયાં' [અહીં છે] ઉદાહરણ નહીં તેનો વિભાગ નહિ કરનારા ઉદાહરણ છે એમ નથી કહ્યું.
- 'પણ જ્યારે પોતાના દોષને કારણે કાર્યના [કાર્ય (નિર્મળ પર્યાય)] ના પડવાનાં વિષયોના વિષયના સંબંધથી પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા અવિદ્યમાન કરવામાં આવેલા સ્વભાવ અને નિર્મળ-સ્વભાવભાવને સાધે, તેને (જ્ઞાનને) નિર્મળ જ અનુભવે છે;'
- એ બંનેને ફરક શું? કારણ કે કાર્ય એ [કાર્ય] નામ અને કારણ જુદું પાડ્યું, પરંતુ [પરંતુ] જુદું પાડે છે. નિર્મળી પર્યાય કાર્યરૂપે તો જ્ઞાન પામતાં નાશ થઈ જાય છે અને પામતાં જુદું થઈ જાય. અવિદ્યમાન અર્થને પ્રકાશ્યું: કારણમાં વિરોધભાવ અર્થને ઠંગાઈ ગયું તેનું [કેવળ] પામતાં તો 'નિર્મળ જ' અનુભવે છે, અવસ્થામાં જોઈએ તો નહિ કરનારા મલિન જ અનુભવે છે એમ કહ્યું. એ તો દૃષ્ટાંત થયો.
- 'એવી રીતે પુરુષ કરતા જ્ઞાનનો જેનો સ્વભાવ એટલે રાગભાવ વિરોધરૂપ થઈ ગયો છે એવા જીવનનો અનુભવ કરનાર પુરુષો-આત્મા અને રાગનો વિભાગ નહિ કરનારા, પ્રબળતરથી વિભાવિત થઈ ગયાને એ તો, તેને (જીવને) જેનું જ્ઞાનનું વિકલ્પરૂપ કાર્ય (અનેકરૂપ કાર્ય) પ્રકાશે છે એવો અનુભવે છે;'
- 'પુરુષ કરતા જ્ઞાનનો'- [અહીં] પરદ્રવ્ય નહીં છે પરંતુ પરદ્રવ્યના નિમિત્તને લઈને રાગની લીધાની વાત કરે છે] કરતાં ઉદય થાય છે એટલે રાગ પણ પોતે પર્યાયમાં થયો કરતો હોય છે એવા જ્ઞાનને જે સ્વભાવભાવ છે તે વિરોધરૂપ થઈ ગયો છે- ઠંગાઈ ગયો છે; છે તો સ્વભાવ સ્વભાવ જ ને! જે જ્ઞાનને રાગ, દ્વેષ અને કરતા સંબંધવાળો મલિન દેખે

છે તેને શાશ્વતભાવ છે તો પણ પરંતુ તે ઢંકાઈ ગયો છે. [ખરેખર તો] શાશ્વતભાવ ઢંકાતો નથી, પ્રગટ થતો નથી; શાશ્વતભાવ તો નિત્ય છે.

- જીવ સર્વત્ર, લોકોના ઝેરને ઉતારવાના મંત્રો લોકમાં છે કોઈ કહે મંત્રો છે.
- રાગ અને દ્વેષના અસ્તિત્વને જોનારને શાશ્વતું અસ્તિત્વ છે પણ ઢંકાઈ ગયું છે એટલે તો મલિનભાવની ટેવ જોઈને પરંતુ તેને શાશ્વતભાવની ઉપેક્ષા થઈ છે; તેથી તે તેની દૃષ્ટિમાં આવતો નથી, તેથી શાશ્વતભાવ ઢંકાઈ ગયો છે એમ કહેવામાં આવે છે.
- આત્મા અને પરમાં ખરેખર નામ જેવી નથી કરતા, જે તો રાગ જ પાડે છે એમાંનો છે. અને શાશ્વતભાવ છે એ તો વ્યવહાર થઈ ગયો-પરમાં થઈ ગયો છે. પુરુષો અસ્તિ આત્માનો
- વ્યવહારથી વિમોહિત હૃદયવાળા એવા' - વિમોહિત અસ્તિ એટલે મોહિત-મૂઢાઈ ગયા અંદરમાં ત્યાં મોહાઈ ગયા. અને રાગ તે દુઃખ અને એ મારું તત્ત્વ છે એમાં એનાથી મને લાભ થશે. [એમ માનનારા] વિશેષ વ્યવહારમાં લીન છે.
- 'વિકલ્પરૂપપણું અને અનંતપણું! જે તો સહજ અંતે શાશ્વતભાવ છે અને એ વિકારી ભાવો તો અનંત છે, અનંતે તો વિકાર જ પ્રગટ છે અને શાશ્વતભાવ તેને અપ્રગટ છે.
- સ્વરૂપનો સ્વીકાર થયા પછી [સમ્યગ્દૃષ્ટિ બાદ] રાગ આવે છે ત્યારે તેને પૂર્ણ પરદ્રવ્ય તરીકે જાણે છે અને એ [અજ્ઞાની] તો તેને પોતાનું સ્વરૂપ જ માને છે.
- જે રાગને જાણે છે એમ તેણે એ પણ વ્યવહાર છે, ખરેખરતો એ જ્ઞાનની પર્યાયને જ જાણે છે.
- આત્મામાં સહજ અંતે શાશ્વતભાવ છે અને વિકારી અંતરૂપ છે બહારે (પિત્તાં-) પુણ્ય-પાપના ભાવ અનંતરૂપ છે, અસંખ્ય પ્રકારના છે. એમાં વસ્તુ છે તે પર્યાયની અપેક્ષાએ અપ્રગટ છે, અવ્યક્ત છે, વસ્તુમાં પ્રગટ છે એટલે વ્યવહારથી એ અનંતપણું પ્રગટ છે એવા આત્માને અનુભવે છે, એવો છે નહીં એને અનુભવે છે.

(પ્ર.નં.૩૮)- વિકલ્પરૂપ દિવસ શ્રાવણ વદ અંતમ; ત્રિકાળ દિવસ: બોધપાહુડ ૧૦. (=કુંદ દિન)

- જગતની વાણીમાં જાણપણાનો આવ્યું, ત્રિકાળ નહીં. જાણપણાનામાં બધું આવે. વાણીના ભાવના ઉત્પત્તિ-વ્યય થયા છે અને દ્રવ્યપણાની રચનાના તત્ત્વ ગૌણ ગણાઈ (છે). દ્રવ્યમાં પાઈ પોતે જગતની વાણીમાં જાણપણ દ્વારા થયા છે અને અસ્તિત્વમાં જાણપણ દ્વારા સમજાવ્યું.
- ગણધરે જાણપણાને જાણ્યું અને એમને પણ જાણપણ પરિણામ્યું. ગણધરે અંતર્મુહૂર્તમાં ફરી ચાર જ્ઞાન પ્રગટ કર્યાં અને બાર અંગની રચના કરી. એ કઈ રીતે?
- બાર અંગ કોને કહે ભાઈ! જેના જ્ઞાનના ભાવમાં તો આખું પૂર્ણ આવી ગયું છે અને એ વિકાર એ ભાવ ભાવ છે. અને બાર અંગની રચનાનો વિકલ્પ પણ ખોટો - એ. મુહૂર્તમાત્ર અંતે અંગના એમાં અક્ષર બનાવ્યાં. એમાંથી એમણે એ સમયસાર બનાવ્યું.
- 'પણ મુમુક્ષુઓ (મુક્તિને ઇચ્છનારાઓ) પોતાની બુદ્ધિના બળથી શ્રુતજ્ઞાન અનુસાર બોધ થયા માત્રથી ત્રિકાળ આત્મ-તત્ત્વના વિચારણાથી, પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા આત્મિક તત્ત્વમાં કાળના સહજ અંતે શાશ્વતભાવપણાને નહીં લેતાં (આત્માનું એમાં અંતે શાશ્વતભાવ પ્રતીતિમાં છે એવો અનુભવે છે.':
- 'પોતાની બુદ્ધિના બળથી' એનો અર્થ શું? [હું] સમજ્યું તાત્પર્ય છે એ પણ નહીં. જે

રાખવું છે કે જ્ઞાન એક, એ પોતાની બુદ્ધિ નહીં. અહીં તો ઔપચારિક ભાષાના અનુસારે બધાને જે જ્ઞાન થયું છે [એની વાત છે.]

- આત્મા અને ત્રણ કોટિને રાગ અને જુદા દર્શાવ્યા પછી કહ્યું, એમાંથી પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા આવિર્ભૂત દશામાં આવતાં અવસ્થાનો નહિ સહજ અને શાશ્વતભાવ. એ ત્રિકાળી શાશ્વતભાવ છે એ તો દૃષ્ટિ જ છે, કેમ કે પર્યાય [દૃષ્ટિ]વાળાને દૃષ્ટિ [પર્યાય પર] છે તેને નજરમાં નથી, (તેથી તેને) ઢંકાઈ ગયો છે. જે પ્રકાર-ભાવ ચિત્તમાં છે તેને તે અનુભવે છે, અંદર શાશ્વતને નહિ.
- અડિગ ઊભો રાખ નામે અને તે અડિગ દેખાઈ ગઈ (ઢંકાઈ ગઈ) [એમ હોવાય] પરંતુ અડિગ તો અડિગ જ છે; એમ ઔપચારિકમાત્ર વસ્તુ એ રાગની અંતર્બુદ્ધિમાં દેખાઈ ગઈ એમ હો, તો પણ તે તો શાશ્વત ઔપચારિક પ્રતીતિના મૂળનું તેજ તો એ છે તે છે.
- 'સમય વર્તે સાવધાન' - પ્રભુ ક્યાં રાગથી ભિન્ન પડ્યો, સાવધાનીપૂર્વક અંદરમાં ગયો, [ત્યાં] શાશ્વત કારણરૂપ થઈ ગયો, જે ઢંકાઈ તો એ કારણરૂપ (થઈ ગયો).
- 'આવિર્ભૂત દશામાં કાળો' - એનો અર્થ? ૬ દૃષ્ટિમાં તેનો સ્વીકાર થયો. તેની દૃષ્ટિમાં અને જ્ઞાનની પર્યાયમાં એક શાશ્વતભાવ જ પ્રતીતમાન છે; પરંતુ જે પોતાની જ્ઞાનપર્યાયમાં અને ચિત્તના પ્રકાર પરિણામને જ અનુભવે છે એ મિથ્યાદૃષ્ટિ વ્યવહારમાં મૂઢ છે.
- એનું કારણ કોણ, ૬ પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા રાગથી (આત્માને) ભિન્ન કરીને અને સહજ શાશ્વતભાવ પ્રતીતમાં કાળો એ એનું કારણ છે, બીજું તેવું કારણ નહિ.
- એ બાર ગાથાની રચનાનો વિષય પણ આજ છે. એ શાસ્ત્ર પણ એ માટેનું છે એટલે એની રચનાનો વિષય પણ આજ છે.
- 'અહીં દ્રુહીનય નિત્યના સ્થાને છે તેથી જેઓ દ્રુહીનયનો આશ્રય કરે છે તેઓ જ શાશ્વત અવસ્થિત દશા (સંયોગી) મિથ્યાદૃષ્ટિ છે પણ બીજા (જેઓ અદ્રુહીનયનો સર્વથા આશ્રય કરે છે તેઓ) મિથ્યાદૃષ્ટિ નથી. માટે દર્શન ભિન્ન આત્માના વિચારકોએ વ્યવહારનય અનુસરવા યોગ્ય નથી.'!
- [ત્યારે] જ્ઞાન સ્વભાવસન્મુખ થયું ત્યારે તો જ્ઞાને રાગ અને સ્વભાવ બંને ભિન્ન કર્યાં. એ નિર્મળી અપેક્ષા પડે છે. એમ દ્રુહીનય ક્યાં સ્વભાવ અનુસાર અંદર વળે ત્યારે જે જ્ઞાન થાય એ જ્ઞાને રાગને અને આત્માને જુદા પાડ્યા.
- 'જેઓ દ્રુહીનયનો આશ્રય કરે છે' અર્થાત્ ત્રિકાળનો આશ્રય કરે છે. દ્રુહીનયનો વિષય ત્રિકાળ છે. જે ત્રિકાળી શાશ્વત ઔપચારિક દ્રવ્યનો પરિણામનો આશ્રય કરે છે તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ
- ગાથાના ઉત્તર પદ [દ્રુહીનય અનાદિ છે]માં એમ કહ્યું છે કે અનાદિ તે જ દ્રુહીનય છે. એ ત્રિકાળી વસ્તુ તે જ દ્રુહીનય છે. અને ત્રીજા પદ [અનાદિને આશ્રિત કાળ]માં કહ્યું છે કે અનાદિનો આશ્રય કરે એ દ્રુહીનયનો આશ્રય થયો કહેવાય, અને એ પર્યાયને પણ દ્રુહીનય કહેવાય. [એમ] ૧૪ મા ગાથામાં આવે છે. જે વસ્તુ દ્રુહીનય છે એ ત્રિકાળને પણ કહેવાય અને એને આશ્રયે આનંદ આવ્યો - નિર્મળ સમ્યગ્દર્શન થયું એને પણ દ્રુહીનય કહેવાય. એનો અર્થ પ્રકારાંતરે? અનુભવ કરો, દ્રુહીનય કરો કે આત્મા કરો ત્રણેય એક જ છે.
- 'જેઓ દ્રુહીનયનો આશ્રય કરે છે' એ 'અસત્યાર્થ અવિદ્યા' એની વ્યાખ્યા થઈ. જે ત્રિકાળી શાશ્વતભાવ છે એ તરફ જેણે જ્ઞાનને વાળ્યું છે, તે આશ્રય કરીને પરમેશ્વરને અવલંબે

છે, તે જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. હજુ તો આ પછીના ગુણસ્થાનની વાત છે.

(પ્ર.નં.૭૭) પુણ્ય-પાપનો ભાવ એ મલિન ભાવ છે અને જેને બધા અંદર નિર્મળ છે એમ એનો સ્વભાવ શુદ્ધ વીતરાગસ્વરૂપ છે. એના પર નજર કરતાં રાગ અને આત્મા એ ભિન્ન પડી જાય છે. આ તો સારમાં સાર ગાથા છે. એનું તદ્દન માખણ છે.

- જેની મૂર્તિમાં, જેના દેવાયતનમાં એ શરીર છે, આ ફર છે, આ રાગ છે, આ દ્વેષ આ એવું જેની સત્તામાં દેવાયતનમાં જણાય છે એ જડનાકારો તે આત્મા છે.
- એ શુદ્ધનયનું વિકલ્પાત્મક [જ્ઞેય] તે છે 'તેઓ જ', બીજા નહીં એમ.. વર્તમાન પર્યાયનો આશ્રય કરે એ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. સ્વયં વિકલ્પાત્મક કરનાર સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે, બીજો સમ્યગ્દૃષ્ટિ નહીં.
- [મિથ્યાદૃષ્ટિ] અશુદ્ધનયનો સર્વથા આશ્રય કરે છે. એનો અર્થ એ થયો કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ ક્રિયાકાંડ પણ અશુદ્ધનો આશ્રય કરે છે એટલે એને પર્યાયમાં અશુદ્ધતા છે એવું પ્રધાનમાં છે, ઘણાં આશ્રય કરે છે મિથ્યાત્વનો.
- પરમાર્થ દ્રવ્ય-વસ્તુ રાગસહિત છે જ નહીં, એને રાગ રહિત થવું શરત છે.
- ફરીને નિજ આત્માના દેખનારાઓને કહે - ફર શબ્દે અહીં રાગ છે. પુણ્યને રાગને જુઓ દેખનારાઓને કહે 'વ્યવહારનય અનુકરણયોગ્ય નથી' - એ રાગને અવલંબવાયોગ્ય નથી.
- (ગાથાર્થ:) 'અહીં વ્યવહારનયને અનુસરીને અને શુદ્ધનયને અનુસરીને કહ્યો છે.':
- વર્તમાન દશા ઘાતની રાગ થાય તેને અને એ રાગને જણનારી (જ્ઞાનની) વર્તમાન પર્યાયને અનુસરીને લિખ્યું. એ 'છે નહીં' [એમ કહ્યું] કોનામાં છે ખરી? પરંતુ વસ્તુની દૃષ્ટિ કરાવવા વસ્તુમાં નથી માટે તેને નથી એમ કહ્યું છે. જાણનારો જ્ઞાની પુણ્ય છે પરંતુ એની જે પલટની-દશાની ધારની રચનારની (જ્ઞાનની) વર્તમાન દશા એ અહીં નથી એમ કહ્યું! એ "ગૌણ" કરીને "નથી" એમ કહ્યું છે.
- શુદ્ધનયને અનુસરીને કહ્યો છે' - જ્ઞાની જાણે સત્યરૂપ અને પર્યાયને તથા રાગને અસત્ય
- 'જેનો વિષય વિદ્યમાન ન હોય, અસત્યાર્થ હોય, તેને અનુસરીને કહે છે.' [કહ્યું]
- આ અનુસરીની વ્યાખ્યા કરી. પહેલાં ગાથાનો અર્થ કરે છે.
- નય એટલે જાણવાની દશા. એમાં વર્તમાન પર્યાયને-અવસ્થાને એને રાગને જાણે એ વ્યવહારનય; અને એ જ્ઞાની પર્યાય શુદ્ધ જ્ઞાનને જાણે એ નિશ્ચય (નય)-શુદ્ધનય.
- વ્યવહારનયનો વિષય નહીં એમાટે એને અનુસરીને લિખ્યું છે, કહ્યું એટલે એ કહે છે; એને જ્ઞાની જાણે સત્ય છે, જ્ઞાનાર્થ છે એમ લિખ્યું.
- 'વ્યવહારનયને અનુસરીને કહેવાનો આશય એનો છે કે - શુદ્ધનયનો વિષય અભેદ એકાકાર રૂપ નિત્ય દ્રવ્ય છે, તેની દૃષ્ટિમાં ભેદ દેખાતો નથી; માટે તેની દૃષ્ટિમાં ભેદ અવિદ્યમાન, અસત્યાર્થ જ કહેવો જોઈએ.': શુદ્ધનયનો વિષય એટલે શુદ્ધનયનું સત્ય જે છે તે અભેદ છે એકાકારરૂપ છે. ભેદ અને અનેકતા તેમાં નથી. જ્ઞાની જાણે છે એમાં પર્યાય અને રાગનોય ભેદ નથી.
- આત્મામાં છે ૫૪૨: એક ઉદયની અવસ્થા - કોઈ કોઈને વિકાર ઉદયાય અને [ઉત્પન્ન] એક ક્રિયા રહેનારી ચીજ. ક્રિયા રહેનારી ચીજ તે નિત્ય છે, ઉદયની અવસ્થા તે અનિત્ય અને પર્યાય છે. વિકારમાં દશા-પર્યાય અવસ્થા એ ઉદય છે, પરંતુ વસ્તુ

તરીકે તો ધ્રુવ છે. એ ધ્રુવ છે તે આત્મા છે. આત્માને દેખનારને જોઈ દેખાતો નથી માટે તેની દૃષ્ટિમાં જોઈ[ને] અવિદ્યમાન, અસત્યાર્થ કહેવો જોઈએ. અહાહા! જોઈ દૃષ્ટિ સંયોગ પરથી, દયા-દાનના વિકલ્પથી, બંધ કારણના પર્યાયના ભેદથી અને ગુણ-ગુણીના ભેદથી પણ છોડી, [એને] સ્વભાવદૃષ્ટિમાં આત્માને દેખો. જોઈ દેખાતો હોય તો આત્મા દેખાતું નથી.

(પ્ર.નં.૭૧) (ગાથાર્થ: ફરીને) 'અહીં વ્યવહારનયને અનુસાર અને શુદ્ધનયને અનુસાર કહ્યો છે.'

- આત્મા અનંત ગુણનો પિંડ આત્મા વસ્તુ છે. એવા ગુણીમાંથી ગુણનો ભેદ અથવા પર્યાય ભેદ-પર્યાયને અથવા રાગને લક્ષમાં લે એને વ્યવહારનય કહેવામાં આવે છે. એનો અર્થ જૂઠો કહ્યો છે અને શુદ્ધનયને અનુસાર કહ્યો છે એમ કહીને એનો ખુલાસો કરે છે.
- જેનો વિષય વિદ્યમાન ન હોય, અસત્યાર્થ હોય, તેને અનુસાર કરે છે. : જેનો વિષય છે જ નહીં, જેનું ધ્યેય જે છે એમાં છે જ નહીં એને અસત્યાર્થ હોય, જૂઠો હોય વિદ્યમાન જ હોય તેને અનુસાર કરે છે.
- 'વ્યવહારનયને અનુસાર કહેવાનો આશય એવો છે કે - શુદ્ધનયનો વિષય આત્મા અંતર્દ્રવ્ય નિત્ય ધ્રુવ છે, તેની દૃષ્ટિમાં ભેદ દેખાતો નથી; માટે તેની દૃષ્ટિમાં ભેદ અવિદ્યમાન અસત્યાર્થ જ કહેવો જોઈએ.' :
- શુદ્ધનયનો આશ્રય કરવાનો વિષય છે એ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે. અહીં 'નય' કીધું એટલે શું? કે સમ્યગ્દર્શન છે એ જ્ઞાનનું નથી, એ તો પ્રતીતિરૂપ છે; ચારિત્ર કે જ્ઞાનનો વિષય તો એ રાગ જ છે.
- સંસ્કૃતપૂર્વક વિધિમાં છે - સંસ્કૃતિના કે ભેદ નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ એવો પરાક્ષ છે જ નહિ. આત્માનું જ્ઞાન સિવાય બીજા ગુણના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એવા કે ભેદ કોઈ શક્ત જ નહિ. પ્રત્યક્ષ કોને પરોક્ષ એવો આત્માના ભેદ નથી. અનુભવ પ્રત્યક્ષ છે - અનુભવનો અર્થ આનંદ પોતે પોતે છે એમ. જ્ઞાનમાં પોતાને પ્રત્યક્ષ જાણે છે એમ હોવું જ પ્રત્યક્ષ છે માટે પ્રત્યક્ષ હોવાય છે, બીજાનું પરોક્ષ છે. મિથ્યાજ્ઞાન જ એવું પ્રત્યક્ષ છે.
- શુદ્ધનયનો વિષય એવું સ્વરૂપ નિત્ય ત્રિકાળી ધ્રુવ છે. શુદ્ધનય તેને દેખાય જાણે છે.
- સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નિત્યધ્રુવ છે, ધ્રુવ ત્રિકાળ ત્રિકાળ. એની સાથે અહીં નયજ્ઞાન, ચારિત્ર કે દૃષ્ટિ જાણતી નથી તો? દૃષ્ટિમાં જાણપણાનો સ્વભાવ નથી. તે આત્માની દૃષ્ટિના વિષયમાં આત્માનો ભેદ દેખાતો નથી. માટે 'તેની દૃષ્ટિમાં ભેદ દેખાતો નથી - અવિદ્યમાન [છે] એટલે નથી; માટે ભેદ નથી એમ કહેવામાં આવે છે. જે જ્ઞાનનો અંશ ત્રિકાળી નિત્યને જોતો દેખે, તેની દૃષ્ટિમાં ભેદ દેખાતો નથી, તેથી ભેદ નથી એમ કહેવામાં આવે છે. ભેદ છે, છતાં દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ ભેદ નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. અભિપ્રાયને દેખનારને અભિપ્રાય દેખાતું નથી.
- 'વિષય કરે છે' એટલે શું? કે દૃષ્ટિમાં થયું છે.
- 'એમ ન કહ્યું કે ભેદરૂપ તિર્યક વસ્તુ જ નથી.' : એ ત્રિકાળ દૃષ્ટિના અનુભવની અપેક્ષાએ શુદ્ધનયનું ધ્યેય ધ્રુવ, આત્મા છે એની અપેક્ષાએ ભેદ નથી એમ કહ્યું પરંતુ સ્વરૂપ ભેદ નથી એમ ન કહ્યું.
- 'વવહારોઽભૂદત્થો' [વ્યવહારનય અનુસાર દૃષ્ટિ] - ભેદ, પર્યાય, રાગ એવું કહ્યું

જુઠું છે અને 'ભૂતનો દેખિતો સત્તુ' [શુક્લાદિ સ્વરૂપ છે] શુક્લાદિ, ચિત્તના ધર્મ વસ્તુ છે તે જ સત્ય છે.

- 'જો અને માનવામાં આવે તો તો જેમ વેદાન્તવાદીઓ સ્વરૂપે અનિર્વચનીય દેખા અવસ્તુ માયાસ્વરૂપ છે એને સત્યરૂપ ધર્મ માટે નિત્ય શુદ્ધબુદ્ધને વસ્તુ છે એવું કરે અને તેમ સત્યના અંતિમ શુક્લાદિના પરિણામ નિર્વાણીઓ જ પુરાવા કરાવે.' : વેદાન્તવાદીઓ કોને કોઈ દ્રવ્ય તો નહીં પરંતુ અનેક ગુણોને પણ માનતા નથી. અનેક ગુણો તો દોષ પરંતુ આત્મા અનુભવ છે પણ પણ માનતા નથી, ત્યારે આત્મા એને અનુભવ છે - એમ તો કહે છે ખરા. તેઓ તો એક જ (સત્ય) વ્યાપક છે. એક આત્મા સિવાય દ્વિત્વ એમાં સિદ્ધાન્ત એને આત્મા એવું નથી.
- તેઓ બધા સ્વીકારે છે પણ પણ દ્વિત્વ અવસ્તુ માયાસ્વરૂપ છે - તે નહીં એમ છે.
- ત્રિગુણ આત્મા છે એને પણ દૃષ્ટિએ તો છે, ત્રિગુણ શુક્લાદિ એ છે ગુણ પણ એ અનેક છે, ત્રિગુણ મૂળ શુક્લ છે, પણ એની અવસ્થાઓ એ અશુદ્ધ પણ છે - એમ બધી અવસ્થાઓ પરિણામ આવે એને આવે તો [નિરવાદિત્ર ક્રૂર] એને પરિણામ છે.
- 'માટે એટલે એમ સમજવું કે જીવાત્મા સ્વાધ્યાયરૂપ છે, પ્રયોજનવશ બધને મુખ્ય-ગૌણ થઈને રહે છે.' : 'એક' [એકાદિ] એ ગૌણની અવસ્થામાં.
- ત્રિગુણી આત્મામાં પણ અનેક અનેક નામનો ગુણ છે. એક અનેકની વ્યાખ્યા તો જ શાસ્ત્રમાં ઉદ્ભવે છે.
- જીવાત્મા સ્વાધ્યાય રહેનારો છે. ત્રિગુણને કાર્યે બનાવવા માટે તેને નહીં એમ તેને એને અનેકને ગૌણ થઈને નહીં એમ કહ્યું છે. દૃષ્ટાન્તરૂપે પુરાવ કરવું છે એને શુક્લાદિના વિષય પ્રકાશ અનેરૂપ દેખાતો છે, એવા પ્રયોજનને વશે મુખ્ય ગૌણ થઈને રહે છે. પ્રયોજનને વશે, ફળ અને હેતુને વશે, મુખ્ય-ગૌણ થઈને રહે છે. પ્રયોજનને વશે - જરૂરીયાતને લીધે
- દૃષ્ટાન્તરૂપે એક એવા જરૂરીયાતને લીધે મુખ્યને નિશ્ચય થઈને [ત્રિગુણી મુખ્ય છે] તે છે એમ કહ્યું એને પણ તો તેને ગૌણ થઈ 'નહીં' એમ કહ્યું.

(પૃ.નં.૭૨). એની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય [ત્રણેય] નિશ્ચય છે, પરની અપેક્ષાએ વ્યવહાર છે. અહીં ત્રિગુણીને નિશ્ચય કહ્યું, એનાં ગુણોને અને પર્યાયને વ્યવહારમાં કેમ નાખ્યાં? કે ત્રિગુણી સાધર્મ્યભાવ ધ્રુવભાવ એ મુખ્ય છે તેથી તે નિશ્ચય છે અને તેને અપેક્ષાએ સમ્યક્ દર્શન થાય છે; તેથી મુખ્યને નિશ્ચય કહી પર્યાયોને વ્યવહારને ગૌણ થઈને નહીં એમ કહેવામાં આવ્યું.

- [૧] 'પુદ્ગલોને લોકરૂપ વ્યવહારનો પણ તો અભાવ થાય જ છે.' : અણુઓને ગુણ ગુણીના લોકનો અપેક્ષા પર્યાયનો કે રાગનો પણ અભાવ છે. વસ્તુ અખંડ આનંદ છે એનો તો પણ અને અભેદ કહી દીધો નહીં.
- પુદ્ગલોને [કરોડો કે] ઘણા બધાને એમ [તેઓને] લોકરૂપ વ્યવહારનો પણ અભાવ થાય તો એનો ઉપદેશ સ્વરૂપે છે.

[૨] 'અને એનો ઉપદેશ પણ બહુ સર્વ પુદ્ગલો પરસ્પર થઈ છે.' : ઉપદેશ કરનારાઓને અને સાંભળનારાઓને પણ એ વાત(જી) અભાવિક રુચિ છે. બહુ [અનેક] બધાનો મારો વગર વ્યવહાર સંતતિના આધારનો, વ્યવહાર રાગના આધારનો - રાગ,

સિવાય, ઉપધાન કાર્ય, વ્યવહાર તથા આચરણો- ધ્યાન, તપ, આસન, ઉપાસના, વ્રત છોડો, ત્યાગ કરો કેવળ વાત કરે ગમતે તેટલે (રામકાય) છે, એક ઘડી તે તાવાવાન કાલના કરે સમયમાં પરિપૂર્ણ કાલ, તેનો કાર્યક્રમ તેના વ્યવહારિક, સામયાચારિક, સમાજશાસ્ત્રિય કાય કેવળ મૂકી દઈને "દુઃખ રુચિકર લાગ્યાં, ભાવ રુચિકર હોય... ઉપદેશ પણ ગોઠવ્યા, શું કરે બધા બગાડ?". (શ્રોતા: કેમ ધર્મ [પ્રવૃત્તિ] અશુભ રાગે, શુભ કરે, પછી શુભથી શુદ્ધિ થાય?) અરે કેમ જ નહિ. સમયસાર દર્શન થયા પછીની [ની] વાત છે. એ મોક્ષમાર્ગપ્રકાશના સૂત્રના અધિકારમાં કહ્યું છે. (રામજીભાઈ - અત્યાનીને શું કરવું?) અત્યાનીને કરવું એ - વ્યવહાર છોડીને નિશ્ચય કરવો જ અત્યાનીને કરવું એમ કહે છે. તેને જ્ઞાનવાન. જ્ઞાનને ગૌણ કરાવે છે.

- [3] 'વળી જિનવાણીમાં વ્યવહારનો ઉપદેશ શુદ્ધિકરણનો (સંસ્કારણ (સંસ્કાર) બાબતે ઉપદેશ કર્યો છે, પણ એનું ફળ સંસાર જ છે.'! • અંતર અનુભવ, દૃષ્ટિ થાય ક્યાં સુધી એને જ્ઞાન પૂરતા જાણપણા બધાય ત્યારે એને અંદરમાંથી વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન, વ્યવહાર જ્ઞાન આદિ કોઈ એક એને નિમિત્ત-સંયોગ કોરાને સંસ્કાર દ્વારા જિનવાણીમાં ઉપદેશ કર્યો છે પણ એનું ફળ રખડવાનું જ છે, બંધન જ છે.
- જેને સમ્યગ્દર્શન-અનુભવ થયો છે આત્માનો, એને પ્રતિકૂળતા રાગે સંસ્કાર કરવાની દશાને પરિબળ કહે છે, અત્યાનીને પરિબળ કેવાં? એનાં એનું કરે છે.
- સંસારમાં ગાર! મુનિપણું થયું એને પણ પંચમહાવ્રતનો રાગ-વ્યવહાર આવે, પરંતુ એ જ્ઞાનધારે છે, સંસારધારે છે. ઉદ્ધ સંસ્કાર વાળવે, આ તો અનાસક્ત વાળું છે.
- (શ્રોતા: સમકિતીને જ સાચો વ્યવહાર હોય છે) ઠીક એ વ્યવહારનું ફળ સંસાર જ છે. જ્ઞાનાચાર! દર્શનાચાર! ચારિત્રાચાર! તપાચાર! વીર્યાચાર! એ બધું આવે પણ એ વ્યવહારનું ફળ તો સંસાર છે. અત્યાનીને તે વ્યવહાર હોતો નથી, વ્યવહારાભાસ છે.
- જ્ઞાન પ્રકાશ કરવા એ જ્ઞાનનું ફળ સંસાર છે.
- અજ્ઞાનાચારમાં જ્ઞાની જૈન દર્શનનો પ્રાણ છે, તેમજ જૈન શાસન એટલે જૈનધર્મ દર્શન કેમ થાય છે? - એ ત્રિકાળી દ્રવ્યને આશ્રયે જ ઉત્પન્ન થાય છે. આખો અનુયોગનું - શાસ્ત્રનું ફળ વીતરાગતા છે એને તે વીતરાગતા કેમ પ્રગટ થાય? ત્રિકાળી દ્રવ્યને આશ્રયે વીતરાગતા પ્રગટ થાય, પરના આશ્રયે વીતરાગતા થાય નહીં.
- સમકિતના વ્યવહાર આઠ આચાર, જ્ઞાનના વ્યવહાર આઠ આચાર, ચારિત્રના વ્યવહાર પ્રણિધાન, વિનય, સંયમ, ગુપ્તિનો ભાવ, શુભભાવનો વ્યવહાર, ધ્યાન કરવાં, શબ્દ-અર્થ ઉભયાચાર શુદ્ધિ બધાના એનું ઉદ્દેશ કિનવાણીમાં આવે છે એની? કેમ? ત્રિકાળ છે એની સાથે સંસ્કાર એનું દોષ છે એનું દોષાને જિનવાણીમાં કહ્યું છે. પણ જિનવાણી પાછું એમ કહે છે કે એનું ફળ સંસાર છે.
- કોઈક બાબતમાં - બાબતમાં એકાંતે સંકુચિતમાં આવીગયા.
- સમકિત એ પ્રકારનો, એનું નિરૂપણ એ પ્રકારે છે. સમકિત તો એક જ પ્રકારે છે. વ્યવહારનું કથન છે કે તો સંસ્કાર દોષાને એનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, કરવાયુક્ત છે એમ નહીં.
- શાસ્ત્ર વાંચો, પૂજા કરાવો - એમ શાસ્ત્રમાં આવે, પરંતુ એનું ફળ તો સંસાર છે એને સંસારનું ફળ તો બંધન છે.

• 'શુદ્ધિનયનો પક્ષ તો હતો આવ્યો નહિ અને એનો ઉપદેશ પણ વિરલ છે-ચિંત્ય છે.' • પક્ષ નામ શુદ્ધિ સૌન્દર્ય વસ્તુ છે એનો આશ્રય અંત કુળ પણ તિષ્ઠતો આવ્યો નહિ. આનો વ્યવહારનો પરાશ્રય છે, આનો સ્વાશ્રય હતો જાણો નહિ.

• શુદ્ધિનયનો પક્ષ તો હતો આવ્યો નહિ અંદરમાં આત્માને ગ્રહણ જ નહિ તિષ્ઠતો, જેને ગ્રહવાનું મન મોટે છે. એનો ઉપદેશ જ વિરલ ચિંત્ય છે, બાકી તો ઉપદેશ ઘણું નિરૂપણ (ઉપદેશ) છે, નિરૂપણની [જે] શુદ્ધિ છે.

(પ્ર.નં.૭૩) • (રામજીભાઈ: [વ્યવહારનય] આત્માનો જાણવાનો છે તે હેય છે?) જાણવાનો અર્થ જ એ થાય છે તે હેય છે. આ [શુદ્ધિનય] તો આદરવાનો છે. ઉપાદેયપણાનો અર્થ જ એ જ છે.

[બાબાભાઈ કહીને:] • પ્રતીતમાં જાણવું નહિ. તેથી અહીં જાણવાની અપેક્ષાએ જે જ્ઞાનનો સમ્યક્-નિશ્ચય એટલે આત્મદૃષ્ટિ, અંતરાત્મા નિત્ય દ્રવ્યને સ્પર્શ તે છે તેને શુદ્ધિનય કહ્યો છે. સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે આ નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાન, [અને] વ્યવહારે સમ્યગ્જ્ઞાન જે છે તેનો વિષય ભેદ અને નય છે.

• સમ્યગ્જ્ઞાનના સંપૂર્ણ સ્વભાવને જાણતો જ્ઞાન છે. એનો આશ્રય તેનો સમ્યગ્જ્ઞાનમાં, અને એ સમ્યગ્જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જ્યારે ત્રિકાળને જોયો છે તો તે આત્મદૃષ્ટિ છે. શુદ્ધિનયને તો ન વીતરાગભાવને તો.

• વ્યવહારનો વિષય વ્યવહાર છે, એની પણ શુદ્ધિ કરવા જોઈએ, પરંતુ એ શુદ્ધિ છોડવાનાં છે-શુદ્ધિ કરવાનાં છે એ અપેક્ષાએ.

• વસ્તુ તરીકે સત્યાર્થ અંત, ગુણ તરીકે ગુણોનો ભેદ નહીં આત્મદૃષ્ટિ, પર્યાય તરીકે અવસ્થા નહીં તે નિત્ય-એક શુદ્ધ ચૈતન્ય વસ્તુ છે.

• વ્યવહારોક્તશુદ્ધતા પક્ષનંદિપંચવિંશતિના નિશ્ચય અધિકારમાં પણ છે, પરંતુ ત્યાં એમ લીધું છે તે ચંચલ-ચંચલ જુઠાને પામે! અહીં સમ્યગ્દૃષ્ટિ લીધા છે.

• વ્યવહારને વ્યવહાર ઠેકાણે છે. તદ્દન વ્યવહાર વ્યવહારને ઠેકાણે ન હોય તો તો પછી દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર અને પંચ મહાવ્રત તિષ્ઠ રહે નહિ. જિનવાણી ઠેકાણે છે એમ જીવને ક્યાંથી ન આવ્યું?

• 'પ્રયોજનવશ' એટલે? પ્રયોજન તો સુખનું છે આનંદનું. [અમીઋષિ]

• 'પર્યાયદૃષ્ટિ': અને એ અંત સમયની પર્યાયને જોઈ શકે નહિ. ત્રિકાળ તે તો ઉપાદાન દ્વારા દૃષ્ટિ થઈ જાય અને અંત સમય[ને] પકડાઈ જાય તો ઉપાદાન શુદ્ધિ થઈ જાય; પરંતુ એની દૃષ્ટિમાં દ્રવ્યસ્વભાવ નહિ, તેથી તેને દૃષ્ટિમાં પર્યાય છે એમ દેખાતાં આવે છે. દૃષ્ટિનો વિષય જે ત્રિકાળ છે એ નહિ, એથી એની દૃષ્ટિ ભેદ અને પર્યાય ઉપર છે.

• દેવાનુપ્રિયનો અર્થ નિમિત્ત-આદરણીય નિયો, એ સાથે છે એમ લેવું.

(પ્ર.નં.૭૪) [બાબાજી: [૧] 'પ્રાણીઓને ભેદરૂપ વ્યવહારનો પક્ષ....' એ કહીને:] : • ભોજનાદિ (પ્રવચનમાં) એમ કહ્યું તે પર્યાય સહિત આત્મદ્રવ્ય છે તે જ વસ્તુ છે, પર્યાય ભેદ અને દ્રવ્ય આત્મદ્રવ્ય એમ છે નહીં. ત્યાં તો પરમ જ્ઞાની, એના દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયમાં આત્મદ્રવ્ય વસ્તુ નિકળે છે, અને અહીં જે [વસ્તુ] છે એમાં ગુણ અને પર્યાયો જે છે, એ ત્રિકાળની અપેક્ષાએ અંત સમયની પર્યાય ભેદરૂપ છે. અને એ ભેદનો પક્ષ તો પ્રાણીઓને બોલાવીને છે.

તેથી તે પછી છોડાવવા, મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય એ પ્રયોજનથી પદાર્થો જે તત્ત્વ છે એ નક્કી કરીને કહ્યું છે.

- આત્મા અને તેનાથી ગાઢોમાં નહીં કહીશું - જ્ઞાનોદયનું કહી દીધું છે તત્ત્વ પદાર્થ (જાણવાં) છે પછી પરંતુ એ તત્ત્વનું કહી દઈશું જશે તો રાગ કહીશું અને એ પદાર્થને કહી પ્રયોજન સિદ્ધિ નહીં થાય માટે તેને પદાર્થના તત્ત્વો પણ નિર્ણય દ્વારે એક્ષ્ય કરાવાની દૃષ્ટિ દ્વારા એક કરાવ્યું છે.
- મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ આત્મા કલ્યાણમાં વ્યવહાર છે એને ગૃહણ દ્વારાનું લીધું છે. ભાઈ! ગૃહણ દ્વારાનો અર્થ આદરવું એવો નહીં. ગૃહણ દ્વારાનો અર્થ જાણવાનો છે.
- હવે સંવરની વાત આવે છે. અહીં જે ભૂતાર્થ દ્વારાને ત્રિકાળને અને તે જ સત્ય લીધું અને તે જ આશ્રય દ્વારાવાયું છે "[૧] અને શુદ્ધનયનો પક્ષ તો દૂર આવ્યો નહીં અને [૨] એનો ઉપદેશ પણ સરક છે.": [૧] શુદ્ધનયનો પક્ષ તો દૂર આવ્યો નહીં - પક્ષની વ્યાખ્યા? દૂર ત્રિકાળી શુદ્ધ દ્રવ્ય એવું કહી તો લીધ રહે' થું નહીં અને એકાદ્વિતીય વ્યવહારમાં જ રચ્યો ન પચ્યો નિરંતરપણે [રહ્યો છે]. શુદ્ધનયનો પક્ષ, પક્ષ એટલે એકાંત પરિણતિ નહીં છે, [પરંતુ] એનો અંદર આશ્રય છે. શુદ્ધનયનો પક્ષ જે છે નિશ્ચયનયનો પરિણતિ એકાંત આ. એકાંત તો નિર્ણય પક્ષ જે છે તે એકાંત શુદ્ધનયનો પક્ષ છે. [એવો] શુદ્ધનયનો પક્ષ તો દૂર આવ્યો નહીં - એકાંતનો અંત આવ્યો! "મુક્તિના દ્વાર એને લોક..." [૨] અને એનો ઉપદેશ પણ સરક છે: ફક્ત ફક્ત એનો ઉપદેશ છે. બાકી તો વ્યવહાર, વ્યવહાર [જ ઉદય છે].
- વસ્તુની પદાર્થ એ એનો સ્વરૂપ જોઈ છે અને રાગ એનો અસ્વરૂપ જોઈ છે. એ જોઈ-
(પ્ર.નં.૪૫) રૂપ વ્યવહારનો પક્ષ તો એકાંતિક છે. (રાજમલજી: પક્ષ એટલે?) પક્ષનો અર્થ આશ્રય. વ્યવહારનો આશ્રયે તો એકાંતિક, પરંતુ અંદર જે દ્રવ્યભાવ છે એનો આશ્રય એવાંતર પક્ષ ફક્ત ત્યાં નહીં. શુદ્ધનયનો પક્ષ નહીં એટલે એનો ઉપદેશ પણ સરક-ફક્ત - છે, તેથી જગતને સત્ય મળતું નહીં. '[૩] તેથી ઉપરાંત શ્રીગુરુએ શુદ્ધનયના ગ્રહણનું ફળ બોધ જાણીને એનો ઉપદેશ પ્રધાનપણે (મુખ્યપણે) દીધો છે કે -': ગ્રહણ કરવું એને ગ્રહણ, એને પકડવો, એનો આશ્રય લેવો, એનું આલંબન લેવું.
- 'શુદ્ધનયના ગ્રહણનું ફળ - આવામાં પક્ષ ક્યાં લાવે? એકદમ ફર્યું, પક્ષ એટલે પરિણતિ પક્ષ નહીં. અવસ્થા! ત્રિકાળી ધ્રુવની એને મહિમા આવ્યો, ત્રિકાળી ધ્રુવની એને આશ્ચર્ય લાગી ગયો. ધ્રુવધામની એને ધૂન જ ફરી ગઈ.
- 'ઉપદેશ પ્રધાનપણે દીધો છે' એનો અર્થ ફક્ત વ્યવહારનો ઉપદેશ ગૌણપણે છે. એ મુખ્યપણે છે ફક્ત એનો આશ્રયથી જોઈ થાય છે બાકી.
- 'શુદ્ધનય ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; એનો આશ્રય કરવાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકાય છે,
- ભૂત નામ ઘણો પદાર્થ ત્રિકાળ નામ. જેમ પાણીનું પૂર આવ્યું હોય તો એ નામ... નામ... નામ એમ ધ્રુવપણે વર્તે છે. ભૂતાર્થમાં [ધ્રુવ] રહ્યો અને ભવિષ્યમાં રહેશે એ એનો અર્થ પરંતુ એ તો વર્તમાન જ ધ્રુવ છે. 'બાકી બધા ગૌણ છે! બાકી એટલે નામ કરવું એ ગૌણ એટલે એમાં તે એમ ધ્રુવ છે? તે ગૌણ છે એટલે એમાં ફેરફાર થતો નથી, એમાં પરિણતિ થતી નથી. પરિણતિ જે છે એ તો ઉત્પાદવાળી વ્યયવાળી પરિણામિવાળી દશા છે અને વસ્તુ છે ધ્રુવ તો ઉત્પાદ વિનાની ધ્રુવ... [છે].

૧૧-૧૩

• "એને જાણ્યા વિના જ્યાં સુધી જીવ વ્યવહારમાં મગ્ન છે ત્યાં સુધી આત્માનાં શાન્ત-શુદ્ધિમય નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થઈ શકતું નથી." એમ આશય જણાવ્યો.!

વ્યવહારની રુચિ છોડી અને ચિત્તની રુચિ તરફ અને અનુભવ તરફ જ્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય. [પરંતુ] જો વ્યવહારમાં મગ્ન છે ત્યાં સુધી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ દર્શન અને સમકિત કહેવું નથી. વ્યવહારના ચિત્તમાં અને મનમાંની દૃષ્ટિમાં સમ્યગ્જ્ઞાન શુદ્ધાત્મિકતા જાણે તેને દેખાતો નથી.

ઉત્થાનિકા: હવે, "એ વ્યવહારનય પણ કોઈ કોઈને કોઈ પ્રકારે પ્રયોજનવાન છે, સર્વથા નિષેધ કરવાયોગ્ય નથી; તેથી તેનો ઉપદેશ છે" એમ કહે છે:—

ગાથા: ધર્મ પરમ જે ભાવ તેને શુદ્ધત્વ ધારણ છે;
અપરમ ભાવે સ્થિતને વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. ૧૨.

ગાથાર્થ: જે શુદ્ધત્વ શુદ્ધ પદોને પ્રકાશવાળા થયા તથા પૂર્ણ જ્ઞાન-ચારિત્રવાળા થઈ ગયા તેમને તો શુદ્ધ (આત્મા)નો ઉપદેશ (આપવા) દ્વારા શુદ્ધત્વ ધારણવાયોગ્ય છે; વળી જેઓ અપરમ ભાવે-અપૂર્ણ શુદ્ધતા તથા જ્ઞાન-ચારિત્રના પૂર્ણ ભાવને નહિ પહોંચ્યા, બાધિત અવસ્થામાં જ સ્થિત છે તેઓને વ્યવહાર દ્વારા ઉપદેશ આપવાયોગ્ય છે.

ટીકાર્થ: (ઉત્થાનિકા:). કોઈ કોઈને કોઈ કોઈ પ્રકારે કોઈને જ્યાં શુદ્ધ નિશ્ચય
(પૃ.નં.૩૫) સહિત વ્યવહાર હોય છે ત્યાં શુદ્ધ, પ્રયોજનવાન કોઈને બીજાનો પ્રયોજનવાન છે.

- સ્વરૂપની દૃષ્ટિ થઈ છે અને એની સાથે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા, ભક્તિ, પૂજાના વિકલ્પ હોય તે તમને જેટલો રાગ છે અને જેટલા શુદ્ધતા સાથે અને અશુદ્ધતા છે તેને તે તમને તેટલો તે પ્રકારે બીજાનો પ્રયોજનવાન છે.
- સર્વથા નિષેધ કરવાયોગ્ય નથી. નિશ્ચયની અપેક્ષાએ વ્યવહાર નિષેધ કરવાલાયક છે, પરંતુ વ્યવહાર, વ્યવહાર તરીકે ત્યાં આવે છે તો હોય છે ખરું, પરંતુ તે બીજાનો પ્રયોજનવાન છે.

(ગાથાર્થ:). કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે શુદ્ધત્વ પૂરણ થયું. જે શુદ્ધત્વ શુદ્ધ પદોને અર્થાત્ થયા અને બીજા અપેક્ષાએ નિરતિચાર દશામાં ગયા અને પ્રકાશવાળા થયા (તથા) પૂર્ણ જ્ઞાન-ચારિત્રવાળા થઈ ગયા અર્થાત્ શુદ્ધત્વના વિષય સ્થાનોની દશે. પૂરણ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ગયો. ~~[illegible]~~ ધ્રુવનો આશ્રય તે શુદ્ધત્વ છે. પરંતુ આશ્રય લેવાનું બાકી હતું ત્યારે શુદ્ધત્વ પૂરણ થઈ એમ કહેવામાં આવે છે.

- અર્થાત્ થયા એનું અર્થ શું નહિ, બીજું નિશ્ચયાભાસ છે એનું અર્થ શું નહિ. કોઈ તો બાધિત અવસ્થામાં [જેઓ ક્ષયોપશમ છે, એ બાધિત અવસ્થાને વ્યવહાર કહીને બીજાનો પ્રયોજનવાન કહ્યો છે. મૂળનો ચારિત્રની પૂર્ણતાને પામ્યા નહિ, જ્ઞાનની પૂર્ણ દશાને પામ્યા નહિ અને શુદ્ધતા તો થઈ છે પરંતુ એ પરમ અવગાઢ થઈ નહિ અને તે તે સમયે જેટલા શુદ્ધતાની અપૂર્ણતા અને અશુદ્ધતાનો ભાવ તે સમયે તેને બીજાનો પ્રયોજનવાન, જ્યારે સમયે શુદ્ધિ પક્ષે અશુદ્ધતા ઘટે તે સમયે તે બીજાનો પ્રયોજન, [તે પ્રમાણે જ્યારે સમયે બીજાનો પ્રયોજનવાન છે].
- કોઈ તો પહેલી રચનામાં 'વ્યવહારદેશિતા' શબ્દ કહેવામાં આવે છે. એનું વારંવાર કહે તે તમને શુદ્ધતા સાથે અને અશુદ્ધતા સાથે જ્ઞાન કરવું. એનું નામ વ્યવહાર દેખાડવો અને વ્યવહાર બોધ કરાવે અને બીજાનો એ (બીજાનો) પ્રયોજનવાન છે. 'દેખાડવું' અને 'ઉપદેશ કરવો' એવો એનો અર્થ છોજ નથી.
- વ્યવહારદેશિતાનો અર્થ શું? કે તે તમને રાગની સંકલ્પ વિકલ્પવાળો વર્તે છે, તેને બીજાનો તે પ્રયોજનવાન છે.

(પૃ.નં.૩૬) • (ટીકા:) 'જે પુરુષો લોકના પાર્થિવ ગોચરના શુદ્ધ સુવર્ણસમાન (વસ્તુના) ઉત્કૃષ્ટ ભાવને અનુભવે છે તેમને પુત્ર, સ્ત્રીયુગ્મ આદિ અને પાર્થિવની પરંપરાથી પરિણામ પરિણામમાં આવતા અશુદ્ધ સુવર્ણ સમાન જે અનુત્કૃષ્ટ (જઘન્ય) ભાવ તેનો અનુભવ નહિ કરતાં;

- જેમ સોનું સો ટચ અને સોળ વાનું ચાય- એ તો દૃષ્ટાંત છે, એમ વિભાવે પૂરતા દશા પ્રગટ થઈ જાય છે તેઓ વસ્તુના ઉત્કૃષ્ટ ભાવને અનુભવે છે એટલે ઉચ્ચ દશા- વિભાવને પ્રાપ્ત છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં પહેલે સમયે જઘન્ય અનુભવ હોય છે, બીજે સમયે એનાથી વધતો- મધ્યમ થઈ ગયો, તે વિભાવ ન થાય તે પહેલાના એ બાજુના સમય સુધી એને મધ્યમ તરીકે કહે છે. ઉત્કૃષ્ટ ભાવની નીચેનાં ભાવ છે એ બધાને કાષ્ટ્ય [ઉચ્ચાર]માં જઘન્યભાવ ગણાય છે. એને મધ્યમ દશાનો અનુભવ વિભાવે હોતો નથી.
- પહેલા સમયનો જે અનુભવ [છે] એ એટલો સમય સુધી રહે છે તેથી તેને બીજા સમય [સમયે] મધ્યમ અનુભવ થઈ જાય છે- જઘન્ય એનો નિર્ણય. સમ્યક્ દર્શન થયા પછી સાધકની ઉત્કૃષ્ટ દશા નથી, (ત્યાં સુધીની) અનુત્કૃષ્ટ દશાને મધ્યમ દશા કહે છે.
- 'તેથી, શુદ્ધ દ્રવ્યને વિચાર કોઈને જો અપરિણામી અખંડ નિત્યસ્વભાવરૂપ એક ભાવ પ્રગટ થયો છે એનો શુદ્ધનય જ, સાંધ્ય ક્રિયાની એક પ્રતિપત્તિ (સુપાત્રતા વગેરે) સમાન લોકોને, બાહ્યનો પ્રયોજનવાન છે.':
- 'શુદ્ધ દ્રવ્યને વિચાર લોકોને' એટલે શુદ્ધ દ્રવ્યને જાણનાર લોકોને.
- અહીં શુદ્ધ મધ્યમભાવ લઈ લો ત્યાં શુદ્ધ અખંડિત, અભેદ, એક નિત્યસ્વરૂપ એકભાવ લઈ લઈએ. આ તો સાધક [પોતાં] એકત્વભાવ ભાવ પ્રગટ થયો છે.
- [પ્રવચન સારના એક ગાથાની ટીકામાં જેઓ સોનગઢનો વિરોધ કરતા હતા તેઓ તે છે ?] તમે લોકો, પાંચમે, છઠ્ઠે શુદ્ધનય લગાવો છો એ બધું કાલે, તેમ શુદ્ધનય વિભાવે લગાવો એ બધું કાલે, શુદ્ધનય એ જ સાધને, સાધીને, બધે એમાં આવું પડે. [તે વિષે પૂ. ગુરુદેવશ્રી સમજાવતા કહે છે ?] જુઓ આચાર્ય અમૃતચંદ્ર કહે છે ૧૨૦. 'સાક્ષાત્ શુદ્ધનય તો વિભાવને દાહે દાય છે.' એને [વિભાવને] તો શુદ્ધનય જ છે એટલે એને તો શુદ્ધનય કહવાનું રહ્યું નહિ.
- એટલે એમ કહ્યું ? [પ્રશ્ન] તેથી શુદ્ધનય. એને કહો સાક્ષાત્ શુદ્ધનય કેમ વાસ્તવમાં દાહ છે એમ કહ્યું. એનો અર્થ ? ? શુદ્ધનયનો તો એ કામ કાષ્ટ્ય તેવા કોઈ હતો એ કાષ્ટ્ય ત્યાં છે નહીં, એટલે ત્યાં શુદ્ધનય પૂરતા થઈ એનું કરતો એને તો [શુદ્ધનય] જાણવાનું જ રહ્યું.
- ગાથા ૧૪૩ માં પણ 'મુનિરાજના અધ્યવસાન એવા જે વ્યવહાર નિશ્ચયનય પડ્યો તેના સ્વરૂપને જ ત્યજ જાણો (છે)' એમ કહ્યું. જેમ કહ્યું તેમ જાણવું એનું નામ વ્યવહાર અને નિશ્ચયને જાણનારો કહ્યો.
- શુદ્ધનય સાંભળવા સમાન લોકોને- સાંધ્ય ક્રિયાની એક પ્રતિપત્તિ સુપાત્રતાવાળા સમાન લોકોને- બાહ્યનો પ્રયોજનવાન છે. [કોઈકનો] એવો તર્ક કરે છે ? એને શુદ્ધનય ક્યાં છે ? [તે] બાહ્યનો પ્રયોજનવાન છે? અરે ભાઈ! એને જાણવાનું બધું આવ્યું એમાં જાણવાનું આવ્યું એમ કહ્યું. એને બધ તોડી નહિ, પરંતુ જાણનાર છે એને એમ કહ્યું.
- પરંતુ નિશ્ચય છે તેને પણ શુદ્ધનય કહીએ, એનો કાષ્ટ્ય કરનારી પર્યાયને પણ શુદ્ધનય કહીએ, પ્રગટેલી દશાને પણ શુદ્ધનય કહીએ એને પૂરતો પોતાની દશાવાળાને પણ શુદ્ધનય પૂરતા થઈ ગઈ એને પણ શુદ્ધનય જાણે છે એમ કહેવામાં આવે છે.

- નિશ્ચય-વ્યવહારને માનવે છે એટલે નિશ્ચયવ્યવહારનય ત્યાં છે એમ નહીં પરંતુ જેમ જીવને માનવે છે એમ નિશ્ચય-વ્યવહારનયને પણ માનવે છે. નયદૃષ્ટિએ એક જ વસ્તુ તો પ્રમાણજ્ઞાન થઈ જાય.
- એવો શુદ્ધનય જ માનવો પ્રયોજનવાન છે એનો અર્થ એ કે જ્યાં સુધી ગયું છે એને તેથી એમ પણ લઈ લીધું કે શુદ્ધનયના પૂર્ણતા ફળરૂપ થઈ થાય છે.
- અહીં તો કહે છે કે સાધવાનું હોતું જેને પૂર્ણ થઈ ગયું એને હવે તેને સાધવાનું હોતું નથી, એમ જેને શુદ્ધનયનો પૂર્ણ ભાવ- પૂર્ણ સ્વભાવ- પ્રગટ થઈ ગયો, એને હવે સ્વનો કિંચિત્ આશ્રય હોવો એવું રહેતું નથી, માટે શુદ્ધનય માનવો પ્રયોજનવાન છે એમ કહ્યું છે.
- 'વ્યવહારદૃષ્ટિથી' શબ્દ તો પહેલાં ગાથામાં આવ્યો છે. શુદ્ધ સૌગન્ધ પર્યાયના આલંબને વિચારવામાં આવે છે કે તો નિશ્ચય થયો પરંતુ એની પર્યાયમાં અશુદ્ધતા ભાસે છે એને શુદ્ધતા આવી છે, એને જાણવા- એ નયને શું કહેવું? કે એ નયને વ્યવહારનય કહેવો. સમયે સમયે શુદ્ધતાનો અંશ વધે છે, અશુદ્ધતાનો અંશ ઘટે છે તો તેને તે નયનો પ્રયોજનવાન છે.
- (સમાધાન: એટલે શુદ્ધોપયોગ અને શુભોપયોગ બંને સાથે છે?) સાથે છે. સાથે જ છે ત્યાં ગાથાનું સાથે પડ્યું છે ને! છઠ્ઠે બુદ્ધિપૂર્વક અને અબુદ્ધિપૂર્વક રાગ છે, સાતમે એકલો અબુદ્ધિપૂર્વક છે. ઠેઠ દશમે શુદ્ધ રાગ છે.
- 'પરંતુ જે પુરુષો પ્રથમ, દ્વિતીય આદિ અર્થાત્ ગતિની પરંપરાથી પરમાત્મ અવસ્થારૂપ જે શુદ્ધ સ્વભાવ સમાન જે (પરમાત્મા) અન્તર્બહિર (અંતરાત્મા) ભાવ તેને અનુભવે છે તેમને હેતુભૂત ગતિથી ઉત્પન્ન થયેલ સ્વભાવ અન્તર્બહિર ભાવનો અનુભવ નથી હોતો; • કારણકે, જ્યાં પૂર્વભાવનો અનુભવ નથી, ત્યાં શુદ્ધ તેને જાણવાનો નથી અને ઉત્પન્નનો પણ નથી, તે અધ્યાત્મભાવને અનુભવે છે- સાધક દશામાં છે.
- 'તેથી, અશુદ્ધ દ્રવ્યને વિચાર કરીએ તો જુદા જુદા અર્થ અર્થ ભાવસ્વરૂપ અર્થ ભાવો દેખાયા છે એવો વ્યવહારનય, વિચિત્ર (અર્થ) વર્ણનાના સમાન વિચારે, ભાવોનો તે તેને પ્રયોજનવાન છે.' : [પરિણતિ]
- અશુદ્ધ દ્રવ્ય એટલે જેમ અશુદ્ધ પરિણતિ છે એને શુદ્ધ ભાવ છે- અધ્યાત્મભાવની. દ્રવ્ય તો અશુદ્ધ છે નહીં પરંતુ એની પર્યાયમાં શુદ્ધતા આવી છે એને અશુદ્ધતા પણ છે. દ્રવ્ય પોતાને ત્રિકાળ એવો જ છે એને એવો નિર્મળ પણ છે- એવો સાથે.
- એટલામાં શું કહ્યું? જોયો એકસાથે અનંત અર્થ ભેગાવરૂપ અર્થ ભાવ પ્રકાર થયો એ અંતર્બહિર ભાવ. [એટલે અધ્યાત્મમાં] જેમ સોનાને આંગળે દોરા નિકળે નિકળે પછી દેખાય એમ આમાં અંતર્બહિર પ્રકારની અશુદ્ધતા એને શુદ્ધતાના અંશો અનંત પ્રકારે દેખાય છે. એ શુદ્ધતાનો અંશ છે એ પણ વ્યવહારનયનો વિષય છે- પર્યાય છે ને!
- 'અશુદ્ધ દ્રવ્યને વિચાર કરીએ' એટલે અશુદ્ધ દ્રવ્યની અવસ્થા તો અશુદ્ધ દ્રવ્યમાં [ઘાડ] નિમિત્તના પણ પ્રભાવ છે એને ઉદય નિમિત્તના પણ આવે છે.
- 'વ્યવહારદૃષ્ટિથી' નો અર્થ એટલે વ્યવહાર દૃષ્ટિથી ફળાવાયત છે એટલે જે ભાવો એનો પહેલાં ગાથામાં આવે છે, પરંતુ તેનો અર્થ એ છે કે 'વ્યવહાર નયનો તે તેને પ્રયોજનવાન છે, એટલે વજન છે; એટલે એકદમ સંક્ષેપાર્થ તેની આ વ્યાખ્યા થઈ [છે].
- ભાવસ્થાન તો પ્રમાણ છે, એ દ્રવ્યને પણ જાણે એને પર્યાયને પણ જાણે. એનો અભિપ્રાય- નિશ્ચય એ નિમિત્તને

જાણે કોને વ્યવહાર પરિણામ પર્યાયને જાણે.

(પ્ર.૯૭). શુદ્ધનય જાણતો 'કોરને દ્રવ્યો તેને જાણવું જ કોઈનું રહ્યું ગયું. [કારણે] ત્યારે શુદ્ધનય છે કોણ તેને કહો. [ત્યારે] દ્રવ્યો નથી પરંતુ શુદ્ધનયનું પૂરણ રૂપ પર્યાયમાં જે કાયમ દ્રવ્ય તે કાલ ગયું, તેને તે શુદ્ધનયને જાણે છે કોણ તેવામાં કાલે છે.

- શુદ્ધનય છે તો પ્રત્યક્ષ જ, પરંતુ શ્રુતની કોટિકાને પરોક્ષ છે. તું ત્યાં [જ્ઞાન] કોલાના કોરોધ પુદ્ગલોને પ્રત્યક્ષ દિખે, કાંઈ નથી દિખતા માટે કોને પરોક્ષ તથું.
- 'વ્યવહારદેશિદા': વ્યવહાર દેખાડવો કારણે ઉપદેશ થાય કોરને શું? તે તો તમે વ્યવહાર જાણવો પ્રયોજનવાળ છે. કોનો આશ્રય જ રાખીને કામ થાય કોને કોણ જ છે. ઉપદેશ ક્યાં કે પાલ કહ્યું થાય છે?
- ત્યાં જાને, ત્યાં બિહડ, ત્યાં ઉડે બોલાડ; જ જાણે તેને રૂદ નહે જાણ પડે ના દોડ'.
- પર્યાયમાં [સાધકને] શુદ્ધતાની કોપૂરતા કોને કોશુદ્ધતા સાથે છે કોને જાણવું કોઈ જય તેવાય? તે જ પર્યાય છે માટે કોને જાણવું કે વ્યવહારનય તેવાય. ત્રિકાળને જાણવું કે નિશ્ચયનય તેવાય.
- જાણનાર જે પર્યાય છે કે પરિણામ છે, કે કાર ત્રિકાળને ગ્રહણ છે. કો પરિણામ કિનું? તે નિજ ત્રિકાળ છે કોનું.
- જ શુદ્ધતા કોશ [છે] કે પણ જુદી જાણવે છે કોને કોશુદ્ધતા કોશ પણ જુદી જાણવી છે, પણ [બન્ને છે] કોઈ સમયે તો પહેલા સમયમાં જુદા જુદા; બીજા સમયમાં જુદા જુદા. કે જુદા જુદા અભેદને જાણવું કોને વ્યવહારનય તેવામાં કાલે છે.
- કો હેય છે કોને કો ઉપાદેય છે કે તો પછી જુદી પ્રશ્ન છે. કાણે જોયે કોને જાણવું / જોયે કોને જાણવું. ત્રિકાળને જાણવું તે નિશ્ચય છે કોને પરિણામ છે તેને જાણવું તે વ્યવહાર છે, બંને કારણ પાળ છે. પર્યાયમાં જે શુદ્ધતાનો કોશ છે કે પણ કોઈ ત્યારે શુદ્ધનયનો જ કોશ છે, પરંતુ તે પર્યાય છે તેને તેને કહો વ્યવહારનયનો વિષય તેવો છે.
- ત્રિકાળ શુદ્ધ કોનય પણ કોનું અખંડપણ તેણે-[કોને] ભેદ ગ્રહણને જે દશા થઈ, કોને[પણ] શુદ્ધનયનું રૂપ કાયમ [તેને] કોઈ કાંઈકાને શુદ્ધનય તેવાય છે, પરંતુ કે પર્યાય છે માટે તેને ત્રિકાળના વિષયની કૃત્રિમતાની કોટિકાને, પરિણામ પર્યાયને જાણવી છે કોને શુદ્ધનય નહીં, કે વ્યવહારનય છે. કોની પૂરણ દશા પ્રગટ થઈ કોને પણ શુદ્ધનય તેવામાં કાલે છે [ખરેખર] કે છે તો પ્રમાણ.
- ખરેખર તો જેટલો રાગભાગ છે કોને જેટલો શુદ્ધનયનો કોશ ઊભો છે, કોને પર્યાય તરફ જાણવું કોણ તે પ્રમાણનો જ્ઞાનને પર્યાય તેટલું - કે છે માટે થયું છે કોઈનું - કે સ્વપરવ્યવસાયની પર્યાય જ કે પ્રમાણે કોણ જાણની શકાય છે.
- ત્રિકાળનો કોશ્ય તથાને જે જ્ઞાન થયું કે જ્ઞાન જ્ઞાને જ્ઞાને સ્વને પ્રકાશે છે કોને જે નિજ શુદ્ધતા, કોશુદ્ધતા પર્યાયમાં કાલ તેને પણ પ્રકાશે છે - તિયું જ જ્ઞાન જ્ઞાનેજ્ઞાને

સ્વ: પ્રગટ થાય છે. કે શુદ્ધતાનો કોશ કોને કોશુદ્ધતા છે માટે સ્વપરવ્યવસાય જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે કોણ નહીં. કોને જાણવો પ્રયોજનવાળ તેવામાં કાલે છે.

- જોગાયાન તો શુદ્ધતાનો ઓળંગી ગયા છે. કારણ કોઈને ભય છે નહીં. ઘણા કોઈ હું શું કહીનય પૂરતા થઈ ગઈ, કોનો અર્થ કાંઈ કોનો કાર્યક્ષેત્ર કરવો બાકી રહ્યો નહીં. પૂરાદરા પ્રકાર થઈ ગઈ તેને જાણવાનું કામ કરે છે બસ!
- છે કોને પ્રાપ્ત કરવા છે તે પ્રભુ! ત્રિતાપ--બાબાર--બાબાર--બાબાર--બસ, છે કોને પ્રાપ્ત કરવા છે, છે કોણ કોને રચીકર કરવા છે. કોઈ પદાર્થ જોઈ છે તેને રચીકર કરે છે.

(પૃ.નં-૪) • 'એ રીતે પોતપોતાના સ્વરૂપમાં જુઓ તો વસ્તુસ્થિતિ છે વિકાર કે નીર અને નીરના દ્રષ્ટાની એકજ વ્યવસ્થિતિ છે. (જેનાથી તરાય તે નીર છે; એનો વ્યવહારધર્મ છે. પાર થવું તે વ્યવહારધર્મનું કામ છે; એવા પોતાના સ્વરૂપને પામવું તે નીરકામ છે)'.

- એટલે નિશ્ચય થયો છે કે ત્રિતાપ [કાલોદ]ને વિષય કરે છે તે કાલ્પનીય છે અને પરિણામમાં પદાર્થનો તોડ પડે કે બાબાબાબાત છે કે વ્યવહારનય [છે]. એ રીતે પોતપોતાના સ્વરૂપમાં જુઓ તો વસ્તુસ્થિતિ છે.
- 'જોઈએ તરાય' એટલે મોક્ષનો માર્ગ પદાર્થ છે, તરવાનો કે ઉપાય છે અને જે વ્યવહાર દ્રષ્ટા[નીર] છે. એ નીર છે વ્યવહાર અને એનું કામ [સ્વરૂપ] પણ વ્યવહાર છે વિકલ્પ, એ પણ પદાર્થ છે.
- પરંતુ જ્યારે સંસાર સાગર એની અંદરમાં પ્રતીતિ થઈ, એનું જ્ઞાન થયું અને એમાં રમણતા કરતા થયા, એ નીર-તરવાનો ઉપાય-છે. દ્રવ્ય તો નિશ્ચય છે એમાં કોઈ પદાર્થ [મોક્ષના માર્ગની] તે ઉપાય અને ઉપાયનું કામ [મોક્ષ] એ એમાં નથી. જાણી અને થઈ એ માટે પદાર્થ તે વ્યવહાર છે. છે, છે અને છે એ ત્રિતાપ તે નિશ્ચયનો વિષય છે. એવો [સ્વરૂપ] વ્યવહારની સાથે એકત્વપણે વ્યવહાર-પ્રગટિનો સિદ્ધ-તિરોભાવ એનું એટલે બાબાર્થમાં જ્ઞાન કરાવ્યું છે. વિકલ્પ પણ વ્યવહારનયનો વિષય છે તરવા કે એ પ્રગટિત પદાર્થ છે.
- જેવું સ્વરૂપ છે એવું સર્વસ્વપણું પદાર્થમાં પ્રાપ્ત થયું એ નીર[નું] કામ છે.
- 'ઉત્તર જ્યારે પણ હોય છે ... (અર્થ: એકાકાર હોય છે તે જ્ઞાન જાણો) એ તને જિનમતને પ્રકાશિવા સાધના દ્વારા વ્યવહાર અને નિશ્ચય-એ બન્ને નયોને ન છોડો; તિરાકે વ્યવહારનય વિના તો તીર્થ વ્યવહારમાર્ગનો નાશ થઈ જશે અને નિશ્ચયનય વિના તત્ત્વ (વસ્તુ)નો નાશ થઈ જશે)'.
- ૧૧મી ગાથામાં પદાર્થને અસ્વીકાર કરી દીધી, તેને કહ્યું કે છે કે 'પદાર્થ નથી' એમ ન કરો. ત્રિતાપની વસ્તુની દૃષ્ટિ કરાવવા મુખ્ય છે તે નિશ્ચય છે અને પદાર્થ છે તે ગૌણ કરીને 'નથી' એમ કહ્યું છું, પરંતુ એ પદાર્થ નથી એમ ન માનો.
- રાગની તીવ્ર-મંદ દશા છે ત્યારે એની અપેક્ષાએ રાગને બહારે વ્યવહાર કહ્યો ત્યારે નિર્મળ પદાર્થને નિશ્ચય કહ્યો, પરંતુ એની બહારે ત્રિતાપને નિશ્ચય કહ્યો ત્યારે તેને વ્યવહાર કહ્યો. પ્રકારે એને નાશ થાય એ દ્રષ્ટિકોણ પરિણામનો વ્યવહાર છે, ધ્રુવ ત્રિતાપ તે નિશ્ચય છે.
- પંચાધ્યાયીમાં તો એમ લખ્યું છે કે પદાર્થ તે વ્યવહાર અને દ્રવ્ય તે નિશ્ચય.
- [પ્રગટિ સિદ્ધિનો] એ એકત્વપણે વ્યવહાર તે ધર્મ નથી કહ્યું, તેમ વિકલ્પ એ તેનું દ્રવ્ય નથી; પરંતુ નિર્મળ પદાર્થની સાથે વ્યવહારનો સિદ્ધિ કરી મર્યાદાનો હોય છે એવું જાણીને ઉપચારથી વ્યવહારધર્મ કહ્યો છે.
- સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર જે રાગની અપેક્ષાએ નિશ્ચય છે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વ્યવહાર છે.

પરમાર્થવચનિકામાં છે કે જે મોક્ષમાર્ગ નિશ્ચયરૂપ છે, એજ વ્યવહાર છે. પર્યાય છે તે ય?

- 'તીર્થ વ્યવહારધર્મનો નાશ થઈ જશે!' ૧૧ગામાં જેને એકસ્થાને સ્થિત એ પર્યાય નહીં માનો તો સંચરણરૂપ ચારિત્ર એને સોળ, પંદરમા, છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમાની પર્યાયનો નાશ થઈ જશે. એ અસ્થાને સ્થિત છે પરંતુ જો પર્યાય અને ગુણસ્થાન નહિ જ તો તીર્થ જ નહિ. એને 'નિશ્ચય વિના તત્ત્વનો નાશ થઈ જશે' - જેને ત્રિકાળ અંતરૂપ રહેવું છે એનો જે નિશ્ચય ન માનો તો તો તત્ત્વનો નાશ થઈ જશે. નિશ્ચયનય વિના એકને દ્રવ્યના સ્વભાવની ત્રિકાળના વિના તત્ત્વનો-વસ્તુનો નાશ થઈ જશે. નિશ્ચય ન માનો તો વસ્તુ જ નહિ ત્યાં તીર્થ. વર્તમાન પ્રગટેલ પર્યાયને ન માનો તો મોક્ષના માર્ગ-તીર્થનો નાશ થઈ જશે.
- (ભાવાર્થ:) 'લોકમાં સોનાના સોળ વાળ પ્રસિદ્ધ છે. પંદર-વીસ રૂપિયા તેમાં રૂપું કાઢે પરસંયોગની વિવક્ષા રહે છે તેથી એ રૂપું હોવાય છે; અને નાખ દેતાં દેતાં છેલ્લા નાખેલ ઉત્તર ત્યારે સોળ-વાળું શુદ્ધ સુવર્ણ હોવાય છે. જે જીવોને સોળ-વીસ સોનાનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા પ્રાપ્તિ થઈ તેમને પંદર-વીસ રૂપિયાનું કાંઈ પ્રયોજનવાન નથી અને જેમને સોળ-વીસ શુદ્ધ સોનાની પ્રાપ્તિ નથી થઈ તેમને ત્યાં સુધી પંદર-વીસ રૂપિયાનું પણ પ્રયોજનવાન છે.'
- પંદર-વીસ રૂપિયા [સોનામાં] ચૂરો, ગાંઠ, ઝીણા કાટનો અંશ લાગો રહે છે, સોળ વીસમાં એ અંશ રહેતો નથી. સોળવાળું સોનું સોળવું થઈ જાય છે.
- જેને સોળવાળું થયું એને પંદરવાળું, પંદરવાળું છે જ નહીં, એનું પ્રયોજન એને નથી, પરંતુ જ્યાં સુધી તેમને સોળવીસની પ્રાપ્તિ થઈ નથી એમણે ઉતરાવર જાણવું જોઈએ કે આ તેરવાળું છે કે પંદરવાળું છે કે સોળવાળું છે. એમ જાણવું તે પ્રયોજનવાન છે. એને સોળવાળું માની લ્યે તો ભૂલ છે એને પંદરવાળું છે એમ ન માને તોય ભૂલ છે.
- 'એવા રીતે જ્ઞાન જ્ઞાનનો પદાર્થ છે તે પુદ્ગલના સંયોગથી અશુદ્ધ અંતરૂપ થઈ રહ્યો છે. તેના, સર્વ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન, અંત ત્રાયતત્ત્વમાત્રનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન તથા આચરણરૂપ પ્રાપ્તિ એ ત્રણે જેમને થઈ ગયા તેમને તો પુદ્ગલસંયોગજનિત અંતરૂપપણાને લીધેલો અશુદ્ધનય તિષ્ઠ પ્રયોજનવાન (તિષ્ઠ મનનવાળો નથી);'
- જીવ શબ્દ છે એ પદ છે અને જે વસ્તુ છે એક એ પદાર્થ છે. [એ જીવ] છે અશુદ્ધરૂપ પોતાને ત્યારે પરંતુ તેને નિમિત્તરૂપે પુદ્ગલનો સંયોગ છે. એ એ અશુદ્ધના પર્યાયમાં અંતરૂપ છે.
- ત્રિકાળ ત્રાયત! એનાં જેને જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને આચરણની પર્યાયમાં પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે તેને અંતરૂપપણાને લીધેલો અશુદ્ધનય છે નહીં. છે નહીં એટલે જાણવું પ્રયોજનવાન રહ્યું નહિ. સોળવાળું થયું એને પંદરવાળું રહ્યું નહિ. એટલે પ્રયોજન રહ્યું નહિ. એમ સોળવાળું સ્વભાવ થઈ ગયું એને પછી સંયોગજનિત પર્યાય છે નહીં તેથી એને તેનું પ્રયોજન રહ્યું નહિ.
- એને અશુદ્ધનય છે જ નહીં, પ્રયોજનવાન નથી એટલે ? એને છે નહીં એને નીચલી છે માટે [તેને] જાણવો પ્રયોજનવાન છે.
- 'પણ જ્યાં સુધી શુદ્ધભાવની પ્રાપ્તિ નથી થઈ ત્યાં સુધી જેનું અશુદ્ધનયનું વિષય છે તેનું ઉપાદેયપણું પ્રયોજનવાળું છે.' : પૂરણ થયા એને અશુદ્ધ નથી, તેથી પ્રયોજન નથી. કારણ અશુદ્ધતા છે. એને ગાથામાં શુદ્ધતાની પૂરણતા નથી એને અશુદ્ધતા છે એમ ઉતરાવર યથાર્થપણે જાણવું જોઈએ. જો એ રીતે ન જાણો તો તીર્થનો નાશ થઈ જાય એટલે મોક્ષમાર્ગની પર્યાય નથી [તેની] સાથે નિમિત્ત છે તેનોય એકનાશ થઈ જાય.

- શ્રુતોપયોગને કોનો [કયો શ્રુતોપયોગ] વિષય જ નથી કારણે કયો શ્રુતોપયોગ પ્રયોજનવાન નથી પરંતુ કેવળ કોનો વિષય છે માટે કોને [કયો શ્રુતોપયોગ] જાણવો પ્રયોજનવાન છે.
- 'જ્યાં સુધી યથાર્થ જ્ઞાન-શ્રુતોપયોગની પ્રાપ્તિરૂપ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી તો જોનારાએ યથાર્થ ઉપદેશ માટે જે કોઈ જિનવચનોનું રોગ્યપણું, ધારણ કર્યું તથા જિનવચનોને દેનારા શ્રી જિનગુરુની ભક્તિ, જિનબિંબના દર્શન ઇત્યાદિ વ્યવહારધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું પ્રયોજનવાન છે;'
- હવે કહેવું કહેવું છે ગાથામાં કહ્યું નથી પણ કોઈ [શ્રી જયચંદ પંડિતે] લખ્યું. ગાથામાં તો ૪૫ નિશ્ચયની દૃષ્ટિ જેને થઈ છે તેને પદવીમાં પૂરણતા થઈ જાય તો તેને વ્યવહાર હોતો નથી, પરંતુ અપૂર્ણદશે તો તેને વ્યવહાર છે કેવું કોઈ ગુરાવાર જાણવું જોઈએ [કોને કેવું છે], સમ્યગ્દર્શન પહેલાંની ઘોડી વાત કરી છે, [૨૫] ખાઈની શૈલીમાં તેને નહિ.

(ગાથા) • જ્ઞાયક આત્મા! અનંત ગુણ ગંભીર! દેખવાને ગુણનો કંઈ નહીં તેને કંઈ ગુણ છે તેના સામર્થ્યનો કંઈ નહીં. વિચારની પદવીમાં કોની ગંભીરતામાં વિચાર કરે, ત્યારે કે પદવી દૂર નરક કેવી જાય છે.

- કંઈ વિષય જ્ઞાયક-અનંત કેવળ ગુણ છે અનંતની તેણે દૃષ્ટિ નહીં. જેમ કેવળની તેણે દૃષ્ટિ નહીં, કેવળ જ્ઞાને કરીને કંઈ નહીં, ત્યારે કેમ શરૂ, ઘેરો-કેવળ! કેવળ શેને જાણવી દેખવાની દૃષ્ટિ નહીં: કંઈ કંઈ ગુણોમાં કેવળ ગુણનું રૂપ. કોઈ કંઈ ગુણ તેની પણ જ્યાં દૃષ્ટિ નહીં તો અહીં ગુણ પૂરો થઈ ગયો.
- કે ગંભીરતાની દૃષ્ટિ લેવા જાય, ત્યાં દૃષ્ટિ નિર્વિકલ્પ થાય. દૃષ્ટિમાં મર્યાદિત રાગ રહે ત્યાં સુધી તેની જોઈએ શક્તિનો સ્વભાવ કોને પ્રતીતમાં ન આવે, કોને જ્ઞાનમાં ન આવે, ચરિત્ર તો રાગ છે તે સીમાવાળો છે, દશવાળો છે કોને મર્યાદિત છે.

(પ્ર.ગ.મ.) • સમ્યગ્દર્શન પહેલાં કોણ હોય છતાં કોણ સમ્યગ્દર્શન થાય કોણ નહીં.

- યથાર્થ ઉપદેશ આપનાર મળ્યા છે એનું જ્ઞાન તો પહેલાં હોવું જોઈએ. જે ઉપદેશ યથાર્થ ઉપદેશમાં જ્ઞાનરાગાદિકને સ્થાપતા હોય તેને જિનવચનો તરીકે. [કોઈએ] ઘાલી રાખ્યા. એ જિનવચનને દેનાર શ્રી જિનગુરુની-જ્ઞાનરાગી ગુરુની ભક્તિ. જેને માટે શૃંગાર તો પણ ન હોય, જેવું જિનસ્વરૂપ જ્ઞાયકનું તેવું કેવું જિનબિંબ કોના દર્શન ઇત્યાદિ ભાવ કોને હોય કોને પ્રવર્તવું કોને હોવામાં કોને છે. એટલું તો કોને આવે જ.
- 'અને જેનને પ્રકૃષ્ટ-જ્ઞાન તો થયો છે પણ સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ નહીં થઈ તેનને પૂર્વભૂમિકા તરીકે, પરદ્રવ્યનું આલંબન છોડવારૂપ અણુવ્રત-મહાવ્રતનું ગ્રહણ, સમિતિ, ગુપ્તિ, પંચ પરમેષ્ઠિના ધ્યાનરૂપ પ્રવૃત્તિ, અને પ્રમાદો પ્રવર્તનારાઓની હેરાફેરી કરવા અને વિશેષ જાણવા માટે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો ઇત્યાદિ વ્યવહારમાર્ગમાં પોતે પ્રવર્તવું અને બીજાને પ્રવર્તાવવું-એવો વ્યવહારનયનો ઉપદેશ અંગીકાર કરવો પ્રયોજનવાન છે.':
- જેનને સમ્યગ્દર્શન થયું પરંતુ પૂરતા યથાયોગ્ય ચારિત્ર-વિકાસ થયું નહીં તેને પૂર્વ ભૂમિકા તરીકે હોય છે. કોઈના પ્રમાણમાં છે પરદ્રવ્યનું આલંબન છોડે કોઈના પ્રમાણમાં અને અણુવ્રત-મહાવ્રત આદિ પ્રવર્તન હોય છે કે વ્યવહાર છે અને છે મૂળ વિષય છે.
- નીચે [ટીકામાં] ખુલાસો: 'વ્યવહારનયના ઉપદેશથી કોણ ન સમજ્યું તો કાલના પરદ્રવ્યની ક્રિયા કરી શકે છે, પણ કોણ સમજ્યું તો વ્યવહારોપદેશ મૂળ જ્ઞાયકને કાલના

વ્યવહારે કરી શકે છે. પણ તે ઉપરોક્ત શ્રેણિ પણ ન સમજ્યું કે આત્મા શુભ ભાવો કરવાથી શુદ્ધિતાને પામે છે, પરંતુ શ્રેણિ સમજ્યું કે સંઘ દિશામાં નક્કિત અનુસાર શુભ ભાવો આવ્યા વિના રહેતા નથી.'

- પરંપરા તો વાત એવી છે કે પ્રભાવક કાલે રાગ થયું [એને] જે પ્રકારનો રાગ આવવાનો છે તે જ પ્રકારનું સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાન જ તે સમયે થાય જ. સ્વને કાલે જે રાગ આવે જેટલો ભાગ આવે એને જાણવાની યોગ્યતાવાળું જ જ્ઞાન પ્રગટ થાય.
- 'વ્યવહારનયને નિશ્ચિત અસત્યાર્થ કહેવામાં આવ્યો છે, પણ જો તેને સર્વ અસત્યાર્થ જાણી છોડી દે તો શુભોપયોગરૂપ વ્યવહાર છોડે અને શુદ્ધોપયોગની અધિકાર પ્રાપ્તિ તો થઈ નથી, તેથી નીચલી અશુભોપયોગમાં જ આવી, નષ્ટ થઈ જાય તેમ સ્વચ્છંદરૂપ પ્રવર્તે તો નરકાદિ ગતિ તથા પરંપરા નિગોદને પ્રાપ્ત થઈ સંસારમાં જ ભ્રમણ કરે.' : જેને શુદ્ધોપયોગથી જે લાભ થાય એવું તે તો છે નહીં અને [તો તે] શુભોપયોગ છોડે, તો તો [તે] અશુભમાં જ જાય.
- કદાચ! કરી થઈ નથી, જ્ઞાનની ખબર નથી અને જો શુભને છોડીને બેસે તો તો અશુભમાં જાય. જો શુદ્ધની પ્રાપ્તિ થઈ હોય તો તો શુભ છૂટી જાય.
- અંતર પરંતુ શુદ્ધિ સંબંધિત છે. એમાં અંતર જ્યાં સુધી જ સમય લાગે છે, પરંતુ ઉપયોગ અસંખ્ય સમયનો છે તે એટલે અસંખ્ય સમયે એને ખ્યાલમાં આવે છે.
- (પ્રશ્ન ½ પખવાડિયે) ↳ દેવના ભવમાં સુધી સાગરનું આયુષ્ય હોય તેને દર પખવાડિયે ઉલ્લાસ આવે. 33 સાગરોપમ આયુષ્ય વાળા દેવને ___ પખવાડિયે ઉલ્લાસ આવે. તેત્રીસ સાગરવાળા દેવોને તેત્રીસ હજાર વર્ષે અને સુધી સાગરવાળા દેવને સુધી હજાર વર્ષે ઉલ્લાસ આવ્યા કરે.
- નારકીને જન્મથી જ ઉલ્લાસનું દુઃખ હોય છે. જન્મે ત્યારથી ધિક્કાર આવે.
- નિગોદના ભવને સુધી ઉલ્લાસમાં કોઈ ભાવ!
- કોઈ સમયના ભવનો, ભવનો ક્ષેત્રનો, ભવભવની કાળનો જે સંબંધ થાય છે. ભવ માત્ર દુઃખ છે. ત્યાં સંબંધ ભવ અને ત્યાં હું ભવના ભાવ વિનાનો જ્ઞાન! ભવ વિનાનું તો ખરું પરંતુ ભવના ભાવ વિનાનું મારું સ્વરૂપ! એવો ચિદ્ઘન ભગવાન! એમાં ખાંચો પડીને અંદરમાં જાય. ઉપયોગની અંતર્મુખતાને એક મુહૂર્તની અંદર, બાકીનો સમયાંતરમાં સ્થિર થતાં જ્ઞાન સ્વરૂપ થઈ જાય છે.
- એટલે તો કહે છે સમકિત થઈને પછી જે વ્યવહાર કાલે એનો પણ જાણનારો રહેજે. ફરારો થઈને કહે છે કે તો વ્યવહારનયનું સ્થાન છે.
- નરકાદિ ગતિ અને પરંપરા નિગોદ, જે કંઈ કહ્યું તે શુભ નયની વિરાધના કે નિગોદનું જ કારણ છે. નયની વિરાધના કે મુનિનું નિંદન છે અને પરવશે જે નિયંત્રિત અને મનુષ્ય કારણના ભવ થાય - નરકાદિ - કે શુભાશુભ ભાવનું ફળ છે.
- 'મારે શુદ્ધિનયનો વિષય જે સાક્ષાત્ શુદ્ધિકારણ તેની પ્રાપ્તિ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર પણ પ્રયોજનવાન છે એવો સ્યાદ્વાદમતમાં વીતરાગદેવનો ઉપદેશ છે.'
- શુદ્ધિનયનો વિષય તો આત્મા, પણ તેની પર્યાયમાં જ્યાં સુધી પૂર્ણ પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યવહાર પણ જાણવો પ્રયોજનવાન છે. એ પ્રયોજનવાન છે એટલે એવું કંઈક જ્ઞાન જે એને જાણવાનું પ્રગટ થાય.

- ભાષાનો પ્રયોજનવાદ કોરાને ઉપયોગ માટે નવું બનાવવું કરવું ત્યાં સુધી કા તો જ્ઞાન જ કરવું પડશે છે. જ્યારથી કાલ્પનિક શૈતન્ય સિવાય પણ કોઈ પદાર્થમાં જ્યાં જ્ઞાન થયું તો ઈ પદાર્થમાં રહેલું જ્ઞાન પણ કાલ્પનિક અને તે તમે રાગનો ભાગ ગણી છે તેનું પણ જ્ઞાન ત્યાં પરસ્પરાધ્યાસ કરીને કારણે પડે છે, તમને જ્ઞાનની પદાર્થનો સ્વભાવ સ્વપર પ્રકાશક છે. વ્યવહારને માટે એવું જ એનું સ્વરૂપ છે, એટલે વ્યવહાર માટેનો પ્રયોજનવાદ છે એમ સિદ્ધાંત કહે છે.
- વસ્તુના સ્વરૂપની સ્થિતિ જ કારણ જાણી છે ને પૂરતા સ્વરૂપને જાણે ત્યારે તેને સમ્યગ્દર્શન થાય, તો જ તમે તેને તે પદાર્થમાં રાગ કાઢી ગયી છે તેનું જ્ઞાન પણ થાય જ કરે. એ એને વ્યવહારે જાણેનો પ્રયોજનવાદ હતું.
- શ્રીગુરુઓનો આ ઉપદેશ છે ને જ્યાં સુધી કારણને શુદ્ધનયના વિષય દ્રવ્યની પદાર્થમાં પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તેને નીચલા દરજ્જામાં વ્યવહાર કરીને એને વ્યવહાર કરવો તો જાણવાયોગ્ય છે એમ જાણો, આદરવાયોગ્ય છે એમ નહીં.

ગાથા-૪

F.૪-૧

ઉત્થાનિકા:- હવે આનું ફળરૂપ ફળ દર્શાવતાં કહે છે:-

ગાથા:-

(ગાથા દોહા)

જો જીવોમાં જે વિરોધ છે તેના વિનાશ જે,
વચન જિનવર તણા સ્યાદ્વાદમયમાં જે રમે નિત્યે;
વમને મોહને જાણે તે જે ફેલી તત્ત્વને,
પરમજ્યોતિ સમયસારે ન ખંડિત થાય જે કુનયો. F.૪.

પ્રસ્તાવિક: નિશ્ચય અને વ્યવહાર- એ બે નયોને વિષયના ભેદથી પરસ્પર વિરોધ છે; એ વિરોધને નાશ કરનારું 'સ્યાત્' પદથી ચિહ્નિત જે જિનભગવાનનું વચન (પ્રવચન) તેમાં જે પુરુષો રમે છે (-પ્રચુર પ્રીતિ સહિત અભ્યાસ કરે છે) તે પુરુષો પોતાની મોહે (અન્ય વિષય વિના) નિશ્ચયનયના વિષયનું વમન કરીને એ અનિશ્ચયરૂપ પરમજ્યોતિ પ્રકાશમાન શુદ્ધ આત્માને નુકસાન કેમ જ છે. તેઓ જે સમયસારરૂપ શુદ્ધ આત્મા? બધાં ઉત્પન્ન થયાં નથી, પહેલાં કરેલ કારણથી જીવો તે પ્રકાર વ્યક્તિરૂપ થઈ ગયાં છે. વળી કયાં છે? સત્તામાં અભિન્નરૂપ કુનયના પક્ષથી ખંડિત થતાં નથી, નિર્બાધ છે.

સારાંશ:- (પ્રસ્તાવિક:) 'નિશ્ચય અને વ્યવહાર - એ બે નયોને વિષયના ભેદથી પરસ્પર વિરોધ
(પ્ર.ગા.૪) છે'! વિરોધ ન હોય તો બે [ભેદ] પડે નહિ. જેમ ત્રિભાગને બાળે કેવળ જેમ પર્યાયને બાળે. નિશ્ચયનયનો વિષય છે ત્રિભાગ, વ્યવહારનયનો વિષય છે પર્યાય અને રાગાદિ. નિશ્ચય સ્થાને ત્રિભાગને ઉપાદેય બાળે અને વ્યવહાર રાગાદિને પર્યાયાદિને હેય બાળે.

- 'એ વિરોધને નાશ કરનારું 'સ્યાત્' પદથી ચિહ્નિત જે જિનભગવાનનું વચન (પ્રવચન) તેમાં જે પુરુષો રમે છે (-પ્રચુર પ્રીતિ સહિત અભ્યાસ કરે છે)..':
- ક્રમિક નિશ્ચય અને ક્રમિક વ્યવહાર જેમનું જ્ઞાન જિનવચન કરાવે છે.
- 'ચિત્ત ચમત્કાર રમતે': સ્યાત્ ક્રમિક ત્રિભાગી છે વસ્તુ એ નિશ્ચય છે અને વર્તમાન શુદ્ધ પર્યાય તે વ્યવહાર છે. એમ તેને ત્રિભાગીમાં રમવું એને જિનવચનમાં રમવું કહ્યું છે. જિનવચનમાં ત્રિભાગી આત્માને ઉપાદેય કહ્યો છે તેમાં જે રમે. જિનવચન તો જડ છે તેમાં શું રમે?
- હવે આગળ ગાથા કહે છે કે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બન્નેમાં રમે છે. (સમજણ: જેમાં એક બાજુ રમી શકાય જ નહિ) એક દોષ થાય જ નહિ: ક્રમશીતાર એની ગાથાના અર્થમાં એ જ કહ્યું છે. વાણીમાં રમવું નહિ પણ જિનવચનમાં કહેલો આત્મા એમાં રમવું.
- "ચિત્ત ચમત્કાર રમતે' ના ત્રણ અર્થ: (૧) વાણીમાં રમવું, [પરંતુ] વાણી તો જડ છે. (૨) જ્ઞેય નયમાં રમવું, એમ પણ નહિ. (૩) બે નય કહ્યાં છે એ જ્ઞેયને જણાવા, જણાવાની અપેક્ષાએ બન્ને સત્ છે, પરંતુ આદરવાની અપેક્ષાએ એક ત્રિભાગી [જ] આદરણીય છે, પરમાણ (પર્યાય) હેય છે. ભાઈ! રાગમાં પણ રમે એને સ્વરૂપમાં પણ રમે એમ કેમ બને? એક તો ઉપાદેયપણે જણાવાયત છે અને એક હેય તરીકે જણાવાયત છે.
- જે શુદ્ધ ચૈતન્ય ચમત્કાર છે ત્યાં એકદમ રમે છે- એમાં પ્રીતિ સહિત અભ્યાસ કરે છે, તે પુરુષો પોતાની મોહે અન્ય વિષય વિના નિશ્ચયનયના વિષયનું વમન

દૃષ્ટિએ-[કારણ] કોને નિશ્ચયનો હેતુ માનો જ નહિ, તેઓ નિશ્ચયને પરમાર્થ કોમ દેખામાં આવે છે.

(પ્ર.નં.-૫૦) • (લોકોત્તર દૃષ્ટિએ) 'ઉભયનયવિરોધધ્વંસિની': નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બે નયોના વિષય નામ તેમનું સદ્ - કારણ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, [તેમાં] મુખ્યની દૃષ્ટિ રાખવા વ્યવહારને ગૌણ કરીને અપેક્ષાએ તે નહિ કોમ દેખામાં આવ્યું છે.

• 'જિનવચસિ રમન્તે': 'જિનવચનમાં [કારણ] દિવ્યધ્વનિ દ્વારા જે છે ઉપાદેયરૂપ શુદ્ધ જીવવસ્તુ'- કોમ વિચારીમાં રાખમાનના કે દેખું છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય દ્રવ્યસ્વભાવ! તેને જિનવચનમાં કારણરૂપવાચક દેખામાં આવ્યો છે, પરંતુ કોને રાગ કારણવાચક છે કોમ જિનવાણીમાં દેખું નહિ.

• 'રમન્તે' [કારણે] સાવધાનપણે રુચિ શ્રદ્ધા પ્રતીતિ કરે છે કોનો અર્થ કે છે કે શુદ્ધ જીવનો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવ કરે છે, તેને સમ્યગ્દર્શન દેખાવામાં આવે છે. (રાગનાશ! અનુભવ તો રાગની પર્યાય છે) જાણે છોય, રાગની પર્યાયમાં પ્રતીત છે કે નહિ, તારો સ્વરૂપ કારણ-સ્થિરતા પણ છે કે નહીં? શ્રીમદ્જીમાં તો અનુભવ, લક્ષ, પ્રતીત [લખું છે]. લક્ષ કે જ્ઞાન, પ્રતીત કે શ્રદ્ધા કોને અનુભવ કે આચરણ લખું છે. પ્રત્યક્ષપણે અનુભવ તેનું નામ રુચિ શ્રદ્ધા પ્રતીતિ.

• 'જિનવરોક્ત રમંતે' કોનો કારણ શું? પુદ્ગલ [કરણ] તેની રુચિ કરવાં સ્વરૂપની પ્રતીત થતી નથી, [પરંતુ] એવા વચનો દ્વારા દેખામાં આવતી ઉપાદેય- કારણરૂપ વસ્તુ તેનો અનુભવ કરવો કે ઠરવની પ્રતીત છે.

• ગાળ વાત દેખીએ તો કોરેય અનુયોગમાં તાત્પર્ય વીતરાગતા બતાવવા છે, કોઈ તો ત્રિપદી દ્વારના કોશ્રયક થશે. જિનવચન-ભગવાનની વાણીમાં કોરેય અનુયોગનું કથન કર્યું, એનું તાત્પર્ય શું? એનું ફળ શું? વીતરાગતા! તો વીતરાગતા પર્યાયમાં ક્યારે થશે? વીતરાગસ્વરૂપ ભગવાન આત્મા છે, આત્મા તો પરમાત્મા. કે ભગવાન આત્મા ત્રિકાળ તેને ઉપાદેય તરીકે તેનો કોશ્રય સ્વભાવે વીતરાગતા થાય છે.—જિનવચન કોમ દેખે.

• રાજમલે તો મર્મ લખ્યો છે કાંઈ અર્થ લખે કરી શકે નહિ. સૂત્ર તાત્પર્યનો શબ્દે શબ્દે ગાથામાં આવે તેવું દેખે તેને બધા શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય શું? વીતરાગતા પ્રગટ કરવા તે ક્યારે પ્રગટ થશે? કે ત્રિકાળી જ્ઞાયકને ઉપાદેય તરીકે કરે માને તેને વીતરાગતા થશે- તેને [જિનવચનમાં] રમે છે કોમ દેખામાં આવ્યું છે.

• સમ્યગ્દર્શન એટલે વીતરાગની પર્યાય છે. વીતરાગ પર્યાય છે કે જૈન શાસનનો સાર છે. ત્રિકાળીને ઉપાદેય કરવાના પરિણામ કરે તેને વીતરાગતા પ્રગટ થાય છે.

• જિનવચનમાં તો ઉપાય દેખાડ્યો છે, તો ઉપાયમાં રમવું એવું છે જ નહીં. ઉપાયમાં તો એટલું છે કોરેય અનુયોગનો પાંચાર કરો કોઈ છે કે સ્વનો કોશ્રય કરવો. વ્યવહારના કોશ્રયે વીતરાગતા થતી નથી તો વ્યવહાર તેય થઈ ગયો, ભગવાનવાણી થઈ ગયો. [કોઈ] નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિ! ૧૧મામાં બતાવ્યું છે કે ત્રિકાળી પરમાત્માનો કોશ્રય કરો.

• રાગ તો અનંત વાર પ્રગટ કર્યો; અત્યારેય બધા વ્યવહાર કરીએ છે, પરંતુ તે તેવું શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નહિ. વ્યવહાર ઉપાદેય છે એવું જિનવચનમાં આવ્યું નહિ.

• સ્વરૂપનો કોશ્રય ક્યાં સુધી? કે જ્યાં સુધી પૂર્ણ વીતરાગતા કે તેવાવાળ ન પ્રગટ થાય ત્યાં સુધી.

- 'તે પુરુષો પોતાની મેળે (અન્ય નિમિત્ત વિના) મિથ્યાત્વ નિજ હૃદયનું વમન કરીને જો અભિપ્રાયરૂપ પરમજ્યોતિ પ્રકાશમાન શુદ્ધ જીવને તુરત દેખે જ છે.'
- પુરુષો, વ્યવહારે અને નિશ્ચયે બન્ને થકી જો જીવો -મિથ્યાત્વભાવ તે પોતાના સ્વભાવનો અભાવ કરવાથી [પોતાની મેળે] નાશ થઈ જશે, વમન થઈ જશે. તેનું જે મિથ્યાત્વ વમન થઈ ગયું એ મિથ્યાત્વ તેને ફરી આવતું નથી.
- જ્યારે જીવાદિ તત્ત્વોની અભિપ્રાય કર્યો તો અન્ય નિમિત્ત વિના [મિથ્યાત્વ] નાશ થઈ જશે. અને જીવતત્ત્વના પ્રકાર ફરી તો [મિથ્યાત્વનું] વમન તુરત જ થઈ જશે. આવી પદ્ધતિમાં તે નિર્ણય કરતો છે.
- જ્યારે એવો જીવતત્ત્વ સ્વભાવનો અભિપ્રાય કર્યો ત્યારે જે વ્યવહારનયની જીવતત્ત્વની પર્યાય પ્રકાર થઈ એણે જાણ્યું જે રાગાદિ ઉત્પત્તિ છે તેને જાણ્યું. રાગ છે તેને જાણ્યું એમ નહીં, પરંતુ પર્યાયનો એવો સ્વભાવ જ છે કે તે સ્વપરપ્રકાશક તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે. રાગને જાણતો એમ કહ્યું કે પણ વ્યવહાર છે પરંતુ તો જીવતત્ત્વની પર્યાયને જ જાણે છે.
- 'સમયસાર' એટલે શુદ્ધ આત્મા. શુદ્ધાત્મા તો અભિપ્રાય કર્યો એને મિથ્યાત્વનું વમન તેને નિરાંતે થઈ ગયું તો 'નાટક' તેને શુદ્ધાત્માનું દર્શન થશે. 'સમયસાર' એટલે નાટક. 'નાટક' એટલે દેખે છે. 'એવ' એટલે 'જ'. નાટક જ દેખે છે એટલે નાટક દેખે છે જ.
- દેખવામાં આવે છે એટલે પુદ્ગલમાં આખો આત્મા છે એવો આવે છે, અને પુદ્ગલમાં આત્મા આવતો નથી. શુદ્ધાત્મા છે એવો પુદ્ગલમાં શુદ્ધાત્મા આખો આત્મા આવી ગયો, શુદ્ધાત્મા તો શુદ્ધાત્મામાં રહ્યો. (રામજીભાઈ :: એમ નહીં આખો તરીકે સમજાવો છો) જોવાનું તે અંદરથી આવે છે વાત. પર્યાયમાં આત્મા ત્રિકાળ તરફનો પૂર્વ છે તેનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. જીવતત્ત્વ વ્યવહારનયમાં આવું જીવતત્ત્વ સ્વરૂપ છે એવું પર્યાયમાં આવી જાય છે.
- 'ક્યાં છે સમયસારરૂપ શુદ્ધ આત્મા? નયન ઉત્પન્ન થયા નથી': જીવતત્ત્વની પર્યાયમાં દેખવામાં આવ્યો કે જીવતત્ત્વની પર્યાય નયન છે, પરંતુ જે દેખવામાં આવ્યો કે સાક્ષાત તિષ્ઠે નયન નથી, એવાદિની છે. 'પહેલાં ત્રિકાળ અસ્તિત્વ હતો તે પ્રકાર વ્યક્તિરૂપ થઈ ગયો છે. પછી ક્યાં છે? સ્વભાવ શક્તિરૂપ ત્રિકાળના પ્રકાશ ખંડિત થતો નથી, નિર્ણય છે.': પહેલાં રાગની શક્તિબુદ્ધિ પડે અસ્તિત્વ હતો, તે પ્રકાર વ્યક્તિરૂપ થઈ ગયો. ત્રિકાળ ખંડિત તરે તોયે એ ખંડિત ન થાય એવો તે સ્વભાવ છે.

(પ્ર.નં.૫૧) (ગાથાર્થ-ટીકાનો ગુજરાતીમાં અર્થ:) • આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ જ-જીવતત્ત્વસ્વરૂપ જ છે. જીવતત્ત્વ તો તેને કહીએ તો ગુણસ્વરૂપ [પર્યાય] ત્રિકાળીસ્વરૂપ જ છે: તેનો અનુભવ કરવો એ જૈન-શાસન માત્ર છે. 'જ્ઞાનપરિણમન' એટલે જ્ઞાનપરિણમનમાં તેનું જ્ઞાનસ્વરૂપ જે આત્મા નિત્ય રહે, રહે એ પર્યાય થઈ એને ત્રિકાળી સ્વરૂપ એ નિત્ય થયું.
- જે જીવતત્ત્વસ્વરૂપ છે, એમાં એકાવતારના નામનો ગુણ જીવતત્ત્વ સ્વભાવે પડ્યો છે. [તેથી] એ જીવતત્ત્વસ્વરૂપની પર્યાયને પરના- નિમિત્ત કે વ્યવહારના- નિમિત્તની અપેક્ષાએ વ્યવહારદૃષ્ટિ, વ્યવહારજ્ઞાન, વ્યવહારચારિત્ર એ જીવતત્ત્વની પર્યાય છે એમાં પણ એકાવતારના ગુણની પર્યાય આવી.

- 'જિન સંહિતે કોઈના, અન્ય સંહિતે ફર, ફર ફરે જિનવચન રે.... ' કોણ શ્રીમદે કહ્યું. પરમાર્થે 'સત્ય' શબ્દ ભાવ. જે વીતરાગ અભિપ્રાય સ્વરૂપની મૂર્તિ પ્રભુ છે તેને કોઈએ વીતરાગતા થાય, તે વીતરાગતા ત્રિકાળ નાશ ફરે - એ બધા વ્યવહાર છે.
- તું જ્ઞેય છો, જ્ઞાનસ્વરૂપ છો. તો તારા લક્ષે તને વીતરાગતા થશે. જ્ઞેયના લક્ષેવાળા ભાવ તો વીતરાગી થાય અને પરના લક્ષેવાળા [ભાવ] તે ઉદય રાગ ભાવ થાય.
- આત્માના અનંત ગુણમાં અનાકુલતા એક ગુણ છે. એ ગુણનો ગુણ શું? તે પર્યાયમાં વીતરાગતા થવામાં એ ગુણનો ગુણ એક પર તરફની અપેક્ષા છે જ નહીં.
- આત્મામાં વીર્ય - અનંત શક્તિનામનો એક ગુણ છે. એને સ્વરૂપની રચના કરી. એ સ્વરૂપની રચનામાં પરની કંઈ અપેક્ષા નહિ. (શ્રોતા: પહેલાં કંઈ તૈયારી કરવી પડતી હશે.) રાગ વિનાનો સ્વભાવ છે ત્યાં દૃષ્ટિ કરવી એ એક જ ઉપાય છે, બીજા કંઈ અપેક્ષા છે જ નહીં.
- પોતાના દ્રવ્યને કારણે થતી નિર્મળ પર્યાયને નિમિત્તની અપેક્ષા છે પરંતુ પરની અપેક્ષા નહિ એ અનેકાંત છે. કહાનજી! આખો વીતરાગ માર્ગ ઘૂંટ્યો છે. ત્યાં મિથ્યાત્વ એને અનેકાનુકંપાનો અભાવ થયો માટે એ પર્યાય થઈ એવો અપેક્ષા છે જ નહીં.
- જ્ઞાનસ્વરૂપી તો તું જ, પરંતુ પર્યાયમાં કાંઈ કર્યું તો તું જૈન થઈ ગયો.
- કંઈ પણ ગુણ છે તેની પર્યાયનું કારણ તે દ્રવ્ય છે, બીજાનો ગુણ નહીં. ગુણ પરિણામે છે એમ નહિ લખ્યું - વિકલ્પિતામાં. દ્રવ્ય પરિણામે છે. ગુણ કંઈ જુદા છે? દ્રવ્ય કાયમ દ્રવ્ય છે જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રભુ! એનો આકાર કરતાં આખું દ્રવ્ય વીતરાગી પર્યાયપણે પરિણામે છે.
- 'એ જિન ભગવાનનું વચન તેમાં પુદ્ગલ પ્રીતિ સહિત અભ્યાસ કરે' એટલે રુચિ સહિત એમાં ઠેઠ. કહાનજી! અનંત ગુણો વીતરાગી ગુણ સ્વરૂપ છે એ. એવાં દ્રવ્ય ભગવાનમાં રહે છે એ પર્યાય છે. સ્વસન્મુખ થઈને તેમાં રહે છે તે જિનવચનમાં રહે છે એમ કહેવામાં આવે છે.
- જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રભુ છે એને રાગ કરવો કે છોડવો છે, એ ક્યાં રહ્યું? કેવળ જ્ઞાનમાં થયું છે કે રાગનો ત્યાગ પણ પરમાર્થે આત્મામાં નહિ. જે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેની રુચિ કરીને એને અનુસારે એનું લક્ષ ત્યાં કરવું, રાગમાં ક્યાંય ન રહે.
- પહેલાં બાહ્ય ત્યાગ કરો, કાં છોડો, કાં છોડો એમ જ્ઞેયદૃષ્ટિના બાકે ગાંઠિયે કે તિલક્ષ્ય તિલક્ષ્ય કરી નાખ્યું છે. (શ્રોતા: ભૂમિકા કાઢે છે) ભૂમિકા કાઢે છે કે ભગાડે છે? પરમાર્થે રાગનો ત્યાગ પણ આત્મામાં નહિ, નામમાત્ર થયું છે. સ્વરૂપનો આશ્રય લઈને જે વીતરાગતા પ્રગટ થઈ ત્યાં રાગની તેરમી ઉત્પત્તિ જ થઈ, તેથી રાગનો નાશ ત્યાં એમ નિમિત્તથી થયું છે.
- વીતરાગ માર્ગને ઓળખવા માટે તેણે અપૂર્વ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
- 'પ્રચુર પ્રીતિ સહિત અભ્યાસ કરે છે' એટલે તે વસ્તુની રુચિ સહિત ઠેઠ એનાગુણનો અભ્યાસ કરે છે. એને પોતાની સંગે અન્ય તરફ ગિના મિથ્યાત્વનો તો એને ત્યાંનો નાશ થાય છે. તે 'સ્વયં વાનાગોદ:' એટલે રાગ એની સંગાથે છૂટી જાય છે, પ્રકૃતિ પણ એની સંગાથે છૂટી જાય છે. 'સ્વયં' છે તો? આત્મા છોડે છે માટે છૂટી જાય છે એમ નહિ. જોઈએ-મિથ્યાત્વનો- પરિણામ સ્વયં એની સંગાથે ઉત્પન્ન થતાં નહિ.
- ચૈતન્ય જ્યોતિ જગતદ્રષ્ટા નિજતત્ત્વ એનો એટલે આશ્રય લઈને ચૈતન્યજ્યોતિ પર્યાયમાં પ્રગટ થઈ. વીતરાગી પર્યાય પ્રગટ થઈ ત્યારે સ્વયં એની સંગાથે રાગ એને ક્યાં

નાશ થઇ જાય છે.

(પ્ર.નં+પર) (ભાવાર્થ:) 'જિનવચન (વાણી) સ્યાદ્વાદરૂપ છે. જ્યાં જે નયોને વિષયનો વિરોધ હોય છે-': [જિનવચન] અપેક્ષાએ ઠીક છે. અંશ વસ્તુ સ્વિકાર પણ છે અને એની પર્યાય પણ છે. પર્યાય છે એ વ્યવહારનયનો વિષય છે અને દ્રવ્ય છે એ નિશ્ચયનયનો વિષય છે. એ રીતે જેમના વિષયમાં વિરોધ છે, ઇનાં જિનવાણી તેનું સમાધાન કરે છે.

- 'જેમ કે: જે સત્-રૂપ હોય તે અસત્-રૂપ ન હોય, અંત હોય તે અનંત ન હોય, નિત્ય હોય તે અનિત્ય ન હોય, એકરૂપ હોય તે અનેકરૂપ ન હોય, શુદ્ધ હોય તે અશુદ્ધ ન હોય ઇત્યાદિ નયોના વિષયોમાં વિરોધ છે-':
- દ્રવ્ય અપેક્ષાએ સત્ છે, પર્યાય અપેક્ષાએ તે સત્ નહિ [અસત્ છે.] જ્યારે જોતે અવિનાશ છે, ત્યારે પર્યાય નાશવાન છે. પર્યાય અસત્ છે અર્થાત્ સ્વિકારમાં એ નહિ.
- સહવિવક્ષાભાવ એ તો નિત્ય છે, પરંતુ પ્રકાર થયું તે અનિત્ય છે. (રામજીભાઇ: એનું એ નિત્ય અને એનું એ અનિત્ય ?) એનું એ અનિત્ય કયાં કીધું ? એના અભિપ્રાયે પ્રકાર થયું તે અનિત્ય છે એમ કીધું.
- વસ્તુ તરીકે અંત છે અને પર્યાય તરીકે અનંત છે. જ્ઞાન, દર્શન આદિની અનંત [પર્યાય] છે અને એ પર્યાય જોતે પણ એક સમયની ઉત્પન્ન સમયની એમ અનંત છે. એ અનંતપણું તે વ્યવહારનયનો વિષય છે અને અનંત જે અંતનો નિર્ણય કર્યો તે નિશ્ચયનયનો વિષય છે.
- આ રીતે વસ્તુનો છે, તેમ અહીં એ વસ્તુનું સ્વરૂપ [ભગવાને] છે. એક અવિનાશ છે ત્યારે એક નાશવાન છે એ રીતે વિરોધ દેખાતા ઇનાં, વસ્તુનું સ્વરૂપ છે.
- એ સ્વિકાર છે તે નિત્ય છે અને એનો નિર્ણય કરનારી પર્યાય અનિત્ય છે. એ છે વિરોધ પણ એ ભેદ છે, ભેદનો વિષય વિરોધ હોતા ઇનાં ભેદ વસ્તુ છે.
- વસ્તુ અભેદ છે એમાં પર્યાયનો ભેદ છે. અહાહા! જેમ રીતે વસ્તુસ્વરૂપ છે એ રીતે જ્ઞાન ન થાય તો તે અંતરમાં વળી શકે નહિ. જેવું વસ્તુસ્વરૂપ છે એવા રીતે જ્ઞાન ન થાય તો એ જ્ઞાન સત્ જ નહિ. એ સાચું જ્ઞાન દેખાતો એનું નહિ સ્વિકાર કરાય અને એ નહિ છે તે સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાન છે.
- સ્વિકારી જ્ઞાયક શુદ્ધ છે તે અશુદ્ધ ન હોય, પરંતુ પર્યાયમાં અશુદ્ધ હોય. એ પર્યાય અશુદ્ધ ન હોય તો એને વેદનમાં શુદ્ધ આનંદ આવવો જોઇએ.
- વસ્તુ છે એ અસ્તિત્વ ન હોય, અશુદ્ધ ન હોય, [તેને] આકારવાળા ન હોય, રિક્ત ન હોય, પરંતુ તેનું જ્ઞેય નહિ નહિ, એનો જ્ઞેય અનાદિથી અસ્તિત્વ નહિ તેને પરદ્રવ્યનો અસ્તિત્વ છે-પર્યાયમાં જાવે ત્યાં અશુદ્ધતા આવે છે. અશુદ્ધતા પર્યાયમાં છે, વસ્તુ શુદ્ધ છે.
- -ત્યાં જિનવચન દ્વારાનું સિદ્ધાંત સત્-અસત્રૂપ, અંત-અનંતરૂપ, નિત્ય-અનિત્યરૂપ, એક-અનેકરૂપ, શુદ્ધ-અશુદ્ધરૂપ જે રીતે વિદ્યમાન વસ્તુ છે તે રીતે દ્વારે વિરોધ મટાડી દે છે, જૂઠી કલ્પના કરતું નથી.': સિદ્ધિ કરતાં અપેક્ષાએ. દ્રવ્ય અપેક્ષાએ સત્, દ્રવ્ય અપેક્ષાએ અસત્, સ્વિકારની અપેક્ષાએ નિત્ય, વર્તમાનની અપેક્ષાએ અનિત્ય, સ્વિકારની અપેક્ષાએ શુદ્ધ, વર્તમાનની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ એ વસ્તુ વિદ્યમાન છે અને એની પર્યાય પણ વિદ્યમાન છે. જ્ય જ્ઞાનનો અંશ છે તો તેનો વિષય પર્યાય વિદ્યમાન છે, દ્રવ્ય તરીકે દ્રવ્ય વિદ્યમાન છે.

(f.૨-૫

- જે પરસ્પરે શાંત છે તે બધો અશુદ્ધ સમાધિ માત્ર વ્યવહારનયનો વિષય છે. અને નિશ્ચયનયનો વિષય જ્યાં પ્રગટ્યો નથી તો અને વ્યવહારનયનો પણ વિષય નથી, એ તો અંતિમ અજ્ઞાન છે.
- 'જે રીતે સિદ્ધાન્ત વસ્તુ છે'- ત્રિકાળ તરીકે નિત્ય સિદ્ધાન્ત છે, પર્યાય તરીકે અનિત્ય સિદ્ધાન્ત છે, આદિ. સિદ્ધાન્ત વસ્તુ જે રીતે છે તે રીતે ત્રણે [જિનવચન] સરોવર ભરાઈ ગયું છે.
- શાસ્ત્રજ્ઞાન છે એ પરસ્પરી અનિત્ય છે, સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે સ્વસ્પરી પરંતુ તે જ્ઞાન છે અનિત્ય. જે જિનસ્વરૂપ ત્રિકાળ છે ભગવાન અને આશ્રયે થયેલ દશા તે જૈનધર્મ અને પરના તરફ થયેલો તે અધર્મ. અનુભૂતિ તે જૈનધર્મ છે. વીતરાગ વાણી તેવી ઉપાદાન થઈ જશે, એ તો સત્ય છે તે રીતે વાણી આવી છે.
- 'તે જિનવચન દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક - એ બે નયોમાં, પ્રયોજનવશ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયને મુખ્ય કરીને તેને નિશ્ચય કહે છે અને અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક રૂપ પર્યાયાર્થિકનયને ગૌણ કરી તેને વ્યવહાર કહે છે.
- દ્રવ્યાર્થિકનય એટલે ત્રિકાળી દ્રવ્યને જણાવનારો નય અને પર્યાયાર્થિકનય એટલે પર્યાય અર્થાત્ વર્તમાન અવસ્થાને જણાવનારો નય. આ બે નયોમાં સુખી થવાના પ્રયોજનને માટે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયને મુખ્ય કરી તેને નિશ્ચય કહ્યો, તે સત્ય છે એમ કહ્યું.
- અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક છે તો વ્યવહારનો વિષય, પરંતુ એ દ્રવ્ય પોતે અશુદ્ધ પર્યાયમાં પરિણમ્યું છે એટલે અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય કહ્યું. ત્રિકાળ સ્વભાવે નહિ, પરને સ્વભાવે નહિ, પરંતુ દ્રવ્ય પોતે પર્યાયમાં અશુદ્ધપણે પરિણમ્યું છે- પર્યાયમાં તો, દ્રવ્ય પોતે અશુદ્ધ થતું નથી. એ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક પોતે પર્યાય છે. એ પર્યાયાર્થિકનયને ગૌણ કરી એને ત્રિકાળીને, નિશ્ચયને મુખ્ય કરી તેને [પર્યાયને] વ્યવહાર કહે છે.
- '-આવા જિનવચનમાં જે પુરુષ રમણ કરે છે તે એ શુદ્ધ આત્માને યથાર્થ પામે છે; અન્ય સર્વથા એકાંતી મિથ્યાદૃષ્ટિ એ આત્માને પામતા નથી, કારણ કે વસ્તુ સર્વથા એકાંત પક્ષે તો વિષય નથી તોપણ તેઓ એકાંત દૃષ્ટિને ગ્રહણ કરી વસ્તુની અસત્ય કલ્પના કરે છે- જે અયથાર્થ, બાધા સહિત મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.' :
- 'આવા જિનવચનમાં' એટલે કે જે દ્રવ્યાર્થિકને મુખ્ય કરીને કહ્યું એવા જિનવચનમાં જે આવ્યું એવા નિર્ગ્રંથ મુનિમાં જે રમણ કરે છે, તે શુદ્ધ આત્માને જોઈ છે તેમ પામે છે.
- આવા જિનવચનમાં એટલે વ્યવહારને ગૌણ કરી અને દ્રવ્યને મુખ્ય કરી, દ્રવ્યમાં જે રમે છે, [પરંતુ એનો અર્થ એમ નહિ કે બંધનમાં રમવું]

ઉત્થાનિકા: હવે આચાર્ય શુદ્ધનયને પ્રધાન કરી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે. અશુદ્ધનયની (વ્યવહારની) પ્રધાનતામાં જ્યારે તત્ત્વોના શ્રદ્ધાનને સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તો અહીં એ જ્યારે તત્ત્વોને શુદ્ધનય વડે જણાવીને સમ્યક્ત્વ થાય છે એમ કહે છે. ત્યાં રીતિથી એની સૂચનારૂપે ત્રણ લિંગ કહે છે; તેમાં પહેલા લિંગમાં એમ કહે છે કે વ્યવહારનયને કંઈ વિચાર પ્રયોજનવાળા કહ્યા તોપણ તે કંઈ વસ્તુભૂત નહિ.

ગાથા: (ગાથાર્થ:) અરે! જીવ હેય અવલંબન જાણે છોડી દુર્બુદ્ધિને,
ત્રણે વ્યવહાર ઉપયોગી, નહિ પામ્યા પરમપદ જે;
નહીં ઉપયોગી નિશ્ચિત પણ તેહ એવા જ્ઞાનો જોને,
રમે છે જે પરમ-અર્થે વળી નિશ્ચય તે સિદ્ધાને. f.૫. [પૂર્વ]

લિંગાર્થ:- જે વ્યવહારનય છે તે જોકે આ પહેલી પદવીમાં (જ્યાં સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી) જેનાથી પોતાનો પગ માંડતો છે એવા પુરુષોને, અરે! હસ્તાવલંબ તુલ્ય કહ્યો છે, તોપણ જે પુરુષો સ્વાત્મ-અનુભવ-માત્ર પરદ્રવ્યસંબંધે રહિત (શુદ્ધનયના વિષયભૂત) પરમ અર્થને અંતરંગમાં અવલોકે છે, તેની શ્રદ્ધા કરે છે તથા તદ્રૂપ લીન થઈ ચારિત્રભાવને પ્રાપ્ત થાય છે તેમને એ વ્યવહારનય કંઈપણ પ્રયોજનવાળ નહિ.

સારાંશ: (ઉત્થાનિકા:). પહેલો એમ કહ્યું કે જ્ઞાનસ્વરૂપ [તે] આત્મા, હવે જ્ઞાનચારિત્રને
(પૃ.નં.૫૩) પ્રાપ્ત થાય તે આત્મા. આવો કોઈ સંબંધવાળો હતો, પરંતુ એ કોઈ કંઈ કાજ નહિ. અહીં જ્યારે તત્ત્વોને શુદ્ધનય વડે જણાવીને સમકિત થાય છે એમ કહે છે.

- ૧૧મી ગાથાના ભાવાર્થમાં કાલ ગયું છે [કે] વ્યવહારને હસ્તાવલંબ જાણી જિનવાણીમાં દયાએ કહ્યો છે, પણ એનું ફળ સંસાર છે. એ આ હસ્તાવલંબ.
- [આત્માના અનંત ગુણોમાં] વિકલ્પભાવ રહિત થઈ એવો કોઈ ગુણ નહિ. એનામાં એવો ગુણ એવો છે કે પરંતુ સ્વરૂપે પરિણતિ જે વિકૃત અવસ્થા વ્યવહારની રાગની થાય એને હસ્તાવલંબ કહે છે, કેમકે રહિતપણે પરિણમન (થાય) એવો એનો એ ગુણ છે. વિકાર રહિત પરિણમન થવું એ ગુણનો ગુણ કહીએ એ ગુણનું કાર્ય છે.
- (લિંગાર્થ:). જે વ્યવહારનય છે તે જોકે આ પહેલી પદવીમાં (જ્યાં સુધી શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી) જેનાથી પોતાનો પગ માંડતો છે એવા પુરુષોને, અરે! હસ્તાવલંબ તુલ્ય કહ્યો છે... : . કહ્યા રીતિથી તો એનો અર્થ એવો કર્યો છે કે વ્યવહારનય અરેરે કહીએ માત્ર! પરંતુ નહીં. રાગ [આદિ તો ગમે તે પુરુષનો હો], એપણે થવું એવો કોઈ જગ્યાએ ગુણ નહિ. એ ખરો ન થવું એવો જગતનો ગુણ છે. વસ્તુમાં વ્યવહાર છે જ નહિ, [તો પછી] વ્યવહારથી નિશ્ચય થાય એમ ક્યાંથી કાઢ્યું?
- એને જ તત્ત્વની શ્રદ્ધા અને ગુણ ગુણીના ભેદની વાત, એવી વાત કાઢે, અરેરે! પણ એ તો ખોટું ચરણ છે. એ આત્માને માનવું ચરણ નહિ.
- પ્રવચનસાર માં એમ છે- તે જોયાચાર! જ્ઞાનાચાર! દર્શનાચાર, એ બધું જ્ઞાન વ્યવહારાચાર તું મારું સ્વરૂપ નહિ, પરંતુ મારી પૂર્ણ દશા ન થાય ત્યાં સુધી તું છે. તારા પ્રકારથી પૂર્ણ [તા] જ્યાં સુધી ન પામું (ત્યાં સુધી) એ વ્યવહારના વિષય છે. (શ્રોતા: ખરેખર મારું સ્વરૂપ નહિ)
- હસ્તાવલંબ તુલ્ય કહ્યો છે [એટલે] નિમિત્તપણે જણાવ્યું છે.
- તોપણ જે પુરુષો સ્વાત્મ-અનુભવ-માત્ર પરદ્રવ્યસંબંધે રહિત (શુદ્ધનયના વિષયભૂત)

પરમ 'આત્મા' સંતરંગમાં અવતાર છે, તેની મુક્તિ તરીકે તથા તત્ત્વ જીવન પણ ચારિત્રમાનો પ્રાપ્તધામ છે તેમને જે વ્યભિચાર તિર્યગ પણ પ્રયોજનવાન નથી!

- ત્રણ તત્ત્વના સમૂહે સંતાશના પુરુષો અનંતગુણા, જેમાંથી અનંત ગુણા તો સંતાનના ગુણા છે એવો પ્રભુ તિર્યગ અનંતરી જોર છે. એની શક્તિનો સમાપ છે, તાન તેનું નામ તપ છે. (શ્રમણાચાર: સમાપનું નામ?) સમાપનું નામ તપ છું, તો જે નિમયાસ્થાન તપોવાય.
- અમુક કિંમતમાં અને અમુક તત્ત્વમાં જેને સમજની પરિણતિ હોય, ઘણાં જેના કિંમતનું નામ નથી કોઈ નથી, જેના તત્ત્વની શરૂઆત નથી એને પણ જાણે. પુરુષો અંદરને સંતના.
- સૌંદર્ય માત્ર અંદરને રાગરહિત, વિકલ્પ રહિત, પરિણતિ રહિત, ભેદ રહિત. જેને ૧૧મા ગાથામાં ભૂતાર્થ કહ્યો, ૬૬ ગાથામાં સાધ્ય કહ્યો એવા પરદ્રવ્ય માત્રથી (ભાવોથી) રહિત પરમ-આત્મને જાણની પરિણતિ અવતાર છે. અને અંતરમાં પરસન્મુખથી છૂટી ને સ્વસન્મુખ થાય છે ત્યારે અવતાર છે, તેની મુક્તિ તરીકે અને તેમાં જીવન થઈ જાય છે. એને વ્યભિચાર દોષો નથી. એને વ્યભિચાર તિર્યગ પણ ભાવોનો પણ દોષો નથી. એ ભાવોનો પ્રયોજન-વાન કહ્યો દોષ એ જ્યાં એમાં રહ્યો નથી. ત્યાં આત્મા એને અનુભવ્યું છે અને અનુભવના સંદર્ભે એને ભાવોનો પ્રયોજનવાન કહ્યો દોષ. હવે પૂરાવો થયું ત્યાં એ રહ્યું નથી!
- સૌંદર્ય અંતર માત્ર પણ એના જ્ઞાન શ્રદ્ધાન થયાં અને પછી જીવના પૂરાવો થઈ ગયો, એને પછી અનુભવ્યો જે શ્રદ્ધાનો સંશય અને અનુભવ એ છે નહીં, તેથી એને વ્યભિચારનો છે નહીં, એથી વ્યભિચારનું ભાવોનું પ્રયોજન પણ રહ્યું નથી, અંતરમાં એને વ્યભિચારનાં વિષય જ રહેતો નથી.
- અને એ તો તેની ભાવના ભાવતા અમુક મિથ્યાદૃષ્ટિઓ તો એકાંત દેશમાં રહેતા, એવા વિકલ્પની શાંતિ થતાં થતાં એવું જોયું જેને નિર્મળ રૂપ થયું, આત્મા જેને તેનો પ્રભાવી દીધો એવો લાગ્યું.
- [જ્યાં સુધી ચારિત્રની પૂરાવો થઈ નહોતી ત્યાં સુધી] અનુભવાતાં ભાવોને જ્ઞાનના જ્ઞાનને વ્યભિચાર દશામાં જોયાનો દોષ. એ દોષ તો પોતાનો સ્વભાવ પ્રતિપક્ષ પરિણતિ, પરંતુ પરની અપેક્ષાએ એને વ્યભિચાર જાણે છે એવા દશામાં જોયાનો દોષ. એ પૂરાવો થયા પછી, ત્યારે એ વ્યભિચાર રહ્યો નથી, તેથી એને ભાવોનો પ્રયોજનવાન છે નહીં. [એને તો] એનો અનુભવ. જ્ઞાનદશા [એને] ચમત્કાર [છે]!!!

ઉત્થાનિકા:- હવે પદોના ક્રમમાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે:-

ગાથા:- (હરિગીત) આત્મામાં જે નિયત, વળી જે વ્યાપ્ત છે નય શુદ્ધિએ,
આ જ્ઞાનનો ઘનપિંડ પૂરણ પૂર્ણ છે પરદ્રવ્ય ના;
નવતત્ત્વની પરિપાટી છોડી આત્ત એક તે પ્રાપ્ત તો,
દર્શન કહ્યું તેને નિયમથી આત્મનું જાણજો. ૬.૬.

ટીકાર્થ:- આ આત્માને અન્ય દ્રવ્યોથી જુદો દેખવો (શ્રદ્ધવો) તે જ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે. કોણ છે આત્મા? પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપનારો છે. વળી કોણ છે? શુદ્ધનયથી આત્મામાં નિશ્ચલ રૂપમાં રહ્યો છે. વળી કોણ છે? પૂર્ણ જ્ઞાનઘન છે. વળી જેવું સમ્યગ્દર્શન છે તેવડો જ આ આત્મા છે. તેથી આચાર્ય પ્રાર્થના કરે છે કે આ આત્મા મારે જ આજે પ્રાપ્ત થો.

સારાંશ (ટીકાર્થ:) "તો:" નો અર્થ આજે છે, ન:નો અર્થ નકાર છે. આજે નવતત્ત્વની (પૃ.નં.૫૪) પરિપાટી છોડીને આત્ત આત્મા પ્રાપ્ત થો. જે આત્મસ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ સૌખ્યવસ્તુમાત્ર છે, તેને છોડીને નવ પ્રકારના તત્ત્વનો અનુભવ તે અનાદિનો મિથ્યાત્વભાવ છે. નવતત્ત્વનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન-સમ્યક્ત્વ નથી; ત્યાં નવતત્ત્વમાં આત્મબુદ્ધિ છે. આત્મસ્વરૂપ આત્માને જાણે છે એમાં નવતત્ત્વની શ્રદ્ધા તેમાં આવી જાય છે.

- નવના આત્મ પ્રકારનો અનુભવ તે મિથ્યાત્વ છે અને સ્વરૂપ નજરની દૃષ્ટિ થયા આદિ એમાં નથી એવું જે શ્રદ્ધાસહિત જ્ઞાન થાય એને નવતત્ત્વની શ્રદ્ધાનું સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે.
- 'આ આત્માને અન્ય દ્રવ્યોથી જુદો દેખવો (શ્રદ્ધવો) તે જ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે.':
- 'સત્ય આત્મા' [કારણ] નિર્વિકલ્પ સૌખ્ય માત્ર પ્રભુ એવો જે આત્મા-એને અસ્તિથી વાત કરી, અને 'અન્ય દ્રવ્યોથી પૃથક્ દેખવો'-એ પરની નાસ્તિ. રાગ અને નવતત્ત્વના ભેદો પણ અન્ય દ્રવ્ય છે એમ કહે છે. દેખવો એટલે શ્રદ્ધવો. પૂર્ણ નિર્વિકલ્પ વિજ્ઞાનઘન એને અન્ય દ્રવ્યથી જુદો શ્રદ્ધવો એનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે.
- એના જ્ઞાનમાં પહેલો એવો નિર્ણય તો કરે, અનુભવ પછી. એના ચિત્ત સહિતના નિર્ણયમાં પણ આવું પરમ સત્ય જે દ્રવ્ય નિર્વિકલ્પ વિજ્ઞાનઘન છે એ અન્ય દ્રવ્યોથી પૃથક્ છે, એના ભેદોથી પણ પૃથક્ છે. નિર્વિકલ્પ એટલે આનંદ, જ્ઞાનઘન.
- ભગવાનના વખતમાં તો મારે વિમાનો આવતા, દેવો આવતા. વિદ્યાધરોના વિમાન હતા, મનુષ્યોના હતા. અરે, ત્યાંનાં જંગલ એક હતી, બોલાવી શકે? ઘણા છે.
- અનાદિનો ભવની સાથે અભવ અને પુણ્ય, પાપ આદિનો સંબંધ એવો નવતત્ત્વનો અનુભવ એ તો મિથ્યાત્વ છે.
- 'સત્ય આત્મા' - એ ભગવાન આત્મા. (રામજી ભાયુ: 'આ એનો પ્રત્યક્ષ છે') આ એ પ્રત્યક્ષ છે, મારે એનામાં પ્રથમ નામનો ગુણ છે. એ ગુણનો ગુણ [મત] શું? ૬ સ્વસંવેદનમાં પ્રત્યક્ષ થયું તે તેનો ગુણ છે. મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં એવો પ્રત્યક્ષ જણાય અને પ્રત્યક્ષ જાણીને જે શ્રદ્ધા થાય એને અહીં નિર્વિકલ્પના નાથનું અને એવો માર્ગ સ્વરૂપ ઠરાવ્યું સમ્યગ્દર્શન નિયમથી-નિશ્ચયથી કહે છે.
- પહેલાં તો ચિત્ત સહિત એનો નિર્ણય કરો પછી કહે છે કે અંદરમાં તેવું રાગાદિના ચિત્તથી, નવતત્ત્વના ભેદથી પણ આત્મા નિર્વિકલ્પ એક જુદો છે.

- સૈતન્ય એવું: સૈતન્ય એટલે એ, એવું એટલે જ્ઞ. એ જ્ઞાન જ્ઞાનનો વિષય છે
- આત્મા[એ] પોતે પોતાનો અંદર ભાવ સ્થિર થઈ છે અને પરના આભાવથી થઈ છે. (રામજી ગાયુજ: એ તો રીત બતાવી, પરંતુ એને અમલમાં કેમ મૂકવા?) અમલમાં મૂકવા અંદરમાં શ્રદ્ધા ગાઢ કરવી છે. પરદ્રવ્યના આભાવથી સ્વદ્રવ્ય રહી રહ્યું છે. એને પચાવે છે માટે દ્રવ્ય રહી રહ્યું છે એમ બધા બધા નક્કી કરવા માંગતા પહેલા માંગી એ છે કે સ્વભાવ છે એને પરભાવ નથી.
- એને પરદ્રવ્યથી પૃથક માનતા, એની માન્યતામાં પુણ્યપાપની પચાવે બધા આવે. એ વ્યવહારદૃષ્ટિમાં શ્રદ્ધા ગુણની પચાવે, એમાં પુણ્ય ગુણની પચાવે બધા અંદર આવે, અનંતી અનંતી પચાવોનો પિંડ તે અંદર વ્યવહારદૃષ્ટિ તે તિજોરી કાઢીને નક્કી.
- 'કેવો છે આત્મા? પોતાના ગુણ-પચાવોમાં વ્યાપનારો છે.' : સંસ્કૃતરૂપ બાબત છે હજા પહેલા. હજા તો અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ છે [ત] આત્મા જે વસ્તુ એ પોતાના ગુણો અને પોતાની સારી-નરસારી પચાવોમાં વ્યાપનારો છે.-વસ્તુ તરીકે. એને પહેલો પરદ્રવ્યથી જુદો બતાવ્યો [છે,] શ્રદ્ધાનના વિષય તરીકે તો પહેલી બતાવે છે.
- 'વળી કેવો છે? શ્રદ્ધાનથી અંતરંગમાં નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે.' :
- કેવા આત્માને શ્રદ્ધાનથી અંદરે નિર્ણીત વસ્તુની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એકરૂપ ચિત્ત છે જેમાંથી ગુણના, પચાવના ભેદો બધા નીકળી ગયા છે.
- જે પુણ્ય છે તે પૂજા નથી. એમાં નિશ્ચયનય તે પૂજા છે. એ નિશ્ચયનયનો વિષય તો નિર્ણીત વસ્તુમાત્ર પોતે એમાં ગુણી કા અને ગુણ કા એવો ભેદ બધા નથી
- પંચા દૂધ નથી તો શું છે ઘી? માટીના પિંડના છે, પૃથિવીત્વ છે.
- (શ્રોતા: વાદ-વિવાદ કરવાની નિયમસારમાં ના પાડી છે) નિયમસારમાં તો ના જ પાડી છે ભાઈ! જ્ઞાનવિદિત પામવાં એટલો પાસે. સ્વસમય અને પરસમય; વાદ ન કરીશ ભાઈ એવા તિર્ય શબ્દ છે. અને તને અનંત અપરાધોને બધા વ્યવહારની વાતો બતાવવી કરી છે, એ બધા નિકારનું કારણ છે.
- દ્રવ્ય, ગુણ અને પચાવમાં વ્યાપેલું દ્રવ્ય એ વ્યવહારનિયનો વિષય છે જ નહિ.
- 'શ્રદ્ધાનયત: એકત્વે નિયતત્વે' શ્રદ્ધાને એને નિર્ણીત વિજ્ઞાન બતાવ્યો છે.
- 'વળી કેવો છે? પૂર્ણ જ્ઞાનઘન છે.' : પૂર્ણજ્ઞાનનો પુંજ છે, એટલો આનંદ એની સાથે અનંતા ગુણો એવા જ્ઞાનની પ્રધાનતાએ વાત કરી છે. પૂર્ણ જ્ઞાન-પચાવોને નહીં. એમાં અપૂર્ણતા, વિપરીતતા, અશુદ્ધતા કે અસ્થિરતા નથી. એ પૂર્ણ જ્ઞાનઘન શબ્દે એટલે જ જ્ઞાનને પૂર્ણ માન્યું. પરંતુ એની સાથે અનંતા ગુણો પૂર્ણરૂપ છે, એટલે એવો ભગવાન છે.
- 'વળી જેવું વ્યવહારદૃષ્ટિ છે તેવો જ એ આત્મા છે.' : પૂર્ણ વસ્તુ છે. તેની પ્રતીત થઈ અનુભવમાં આવે તો વસ્તુ જ પૂર્ણ છે એ પ્રમાણે [પ્રવ.]
- અનાદિથી જે વ્યવહારના અને વ્યવહારનયનું વેદન કર્યું - રાગ અને રાગનું ફળ એનું જે વેદન એટલે દુઃખનું વેદન કર્યું તે વ્યવહારદૃષ્ટિ અને જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને જ્ઞાનસ્વભાવના પ્રકાશ વેદન પલટી ગયું. તેથી તે આનંદના વેદનમાં આવી જાય છે.
- જ્ઞાનની પચાવથી જોવું હોય તો જોય [આનંદનું અને હજા બાકી રહેલા રાગનું વેદન]

આથી છે. દેહની પ્રધાનતાએ થાય કાં તો ત્યારે એને આનંદનું વેદન મુખ્યપણે છે તેમ કહેવાય. 'એકલો જ આત્મા છે.' સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં એકલો આત્મા આવ્યો છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તે એકલો આત્મા છે.

(પ્ર.નં.૫૫) (શ્રીમદ્-ત્રિમંત્રી) (સમાધિશતક). 'આ આત્માને અન્ય દ્રવ્યોથી જુદો દેખવો (શ્રદ્ધવો) તે જ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન છે.': એ શુદ્ધ ચૈતન્યઘન આત્માને અન્ય દ્રવ્યો, દેહ-ગુરુ-શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા કરીને રાગ તોડીને નિજી, પોતાના સ્વભાવથી કરીને શ્રદ્ધવો તે જ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન છે. 'જીવો છે આત્મા જે પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપનારો છે.': અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ આદિ ગુણની પર્યાય તો નિર્મળ જ હોય છે પરંતુ અનંત સ્વભાવ ગુણો- જ્ઞાન, આનંદ, પ્રભુત્વ, નિત્ય-સત્ય-સ્વયં-સંપૂર્ણ ગુણની અવસ્થા પૂર્ણ હોય છે. એ પૂર્ણ અવસ્થા એવા ગુણમાં આત્મા વ્યાપક - રહેલ - છે. પરદ્રવ્ય- સ્ત્રી, શરીર બાગ આદિ વસ્તુ એને તેના ભાવ બાજુ શક્તિ-એમના ગુણ પર્યાયથી ભગવાનઆત્મા રહિત છે.

- એ પ્રમાણનો વિષય બતાવ્યો. તત્ત્વાર્થસૂત્રના પહેલા અધ્યાયમાં આવે છે કે એ નિશ્ચય, પ્રત્યય, બોધ એ જ્ઞાન તત્ત્વ છે. દ્રવ્યજ્ઞાન એ જ્ઞાન તત્ત્વ છે. એવા આત્માને પૂરતા પ્રધાનમાં લીધા પછી સમ્યગ્દર્શનનો વિષય શું છે તે હવે બતાવશે, કારણ કે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય એટલે જ્ઞાનનો વિષય છે અને એ ગુણ-પર્યાયમાં વ્યાપક દ્રવ્ય એ પ્રમાણનો-જે જ્ઞાનનો વિષય છે. જે જ્ઞાનને દેખીએ તે તો પ્રમાણ એને એટલે જોઈએ તો તેનું નામ જ્ઞાન. પ્રમાણનો વિષયમાં ગુણ અને પર્યાયમાં રહેનાર દ્રવ્ય એવા પણ 'શુદ્ધનયતઃ સ્વભાવે નિયતસ્ય શુદ્ધનયસ્ય એટલે પ્રમાણમાં નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે.': હવે શુદ્ધનય જે છે તેને બતાવે છે.
- નિશ્ચયનય-પરમાર્થ નિશ્ચય છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર તે આત્મા એમ બતાવવું એનો યોગનો એક અંશ- વ્યવહારનય- નિર્દેશ થાય છે. "તેમ રીતે ગુણગુણીરૂપ ભેદથી, જ્ઞાન ઉપજવાનું એક અંશ છે." બાજુમાં એટલું આવે છે, પછી અનુભવ તો એને છોડીને થાય છે.

એ વ્યવહારનય

- નિશ્ચયનય - ઉલટો નિશ્ચય: "સંસાર અવસ્થામાં જ્ઞાન દ્રવ્ય બદલાયરૂપ પરિણમ્યું છે તો પણ પરિણામ છે, તેથી બદલાયરૂપ વસ્તુનો અનુભવ નિશ્ચયનય છે." સંપૂર્ણ નિર્જરા શાસ્ત્રની વાત અહીં નથી, પણ અનાદિથી જ્ઞાન અજ્ઞાન પુણ્ય પાપ આદિ એને આસ્રવનો અંશ નથી, એટલો એ ગુણસ્થાને પહેલે એટલો એને સંવર વ્યવહારે ગણ્યો. અહીં નિર્જરા અંશ પણ છે એને નિર્જરા વ્યવહારે ગણી એને ઉદયનો એક અંશ કાઢો હોય એને મોક્ષ ગણ્યો એ દ્રવ્ય. દ્રવ્ય એ બધાયરૂપે નિશ્ચયદૃષ્ટિમાં પરિણામેલ છે.
- બધાયમાં છે- પ્રમાણના વિષયમાં પર્યાયનો અને ગુણ અવસ્થાનો નિષેધ હોતો નથી માટે પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ નથી. નિશ્ચયનયના વિષયમાં એ પર્યાયનો નિષેધ હોય છે એને ત્રિકાળનો અસ્તિત્વ હોય છે માટે નિશ્ચયનય પ્રત્યક્ષ છે.
- પ્રમાણમાં [નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય] બે આવ્યા તેથી એ પ્રમાણ માટે બંનેના વ્યવહારનયનો વિષય છે. ત્યાં એક ન આવ્યું, બે આવ્યા તો પ્રમાણનો વિષય થઈ ગયો, વ્યવહારનયનો વિષય થઈ ગયો.
- [અરે!] સંતોને તોય એને નિશ્ચય કરવાનો વખત ન મળે.
- સંગતિ થયા પછી [પરિચય તાણે] સાંભળ્યા પણ રહેવું તે પરિચયજ્ઞાન છે.

- આનાદિક જગતનું રૂપ પરિણામ એવું છે: જગતમાં સંસર નિર્જરા માટે એ આવી ન ગયા. દૂર સંસર એને દૂર માટે...
- સમ્યગ્દર્શનનો વિષય પૂર્ણ સ્વરૂપ છે અને શુદ્ધનયનો વિષય પણ પૂર્ણસ્વરૂપ છે. [જ] બંને જ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે અને સમકિત શુદ્ધતાની અપેક્ષાએ છે.
- શુદ્ધનય એટલે જે નય ત્રિકાળને વિષય કરે છે; જે એક અખંડ આત્મામાં ગુણ ગુણીનો ભેદ પણ નથી, જેમાં પર્યાયનો ભેદ નથી, નિર્મળ પર્યાયનો પણ જેના વિષયમાં ભેદ નથી!
- જ્યારે આચાર્યની ઉચ્ચતમ ગાથાની રીતમાં આવું છે- 'હું તો પરમાત્મ દ્રવ્ય છું'. "જે કોઈ નિરાવરણ અખંડ એક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય, અવિનશ્વર, શુદ્ધ પારિણામિક પરમ ભાવ લક્ષણ નિજ પરમાત્મ દ્રવ્ય તે જ હું છું." જુઓ આ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય, આ શુદ્ધનયનો વિષય. વિષય નામ દ્રવ્ય. સમ્યગ્દર્શનનું દ્રવ્ય ધ્રુવ છે.
- 'શુદ્ધનયને અંતરમાં - શુદ્ધનયને કરતાં અંતરમાંનાં નિશ્ચિત ઠરાવો. ગુણ અને પર્યાયની અભેદતા છે. તે ભેદ એના સત્યમાં છે પરંતુ તેને અપ્રયોજનભૂત પદાર્થ છે એનો ત્રિકાળી દ્રવ્ય સ્વભાવ છે. એનો નિશ્ચય ઠરાવો અંતરમાં. અનાદિ! [એનો] અંતરમાંનો અંદર નિશ્ચય કર.
- 'પણ કોણ છે? પૂર્ણજ્ઞાનઘન છે.': શુદ્ધનયે [એનો] અંતરનો નિશ્ચય ઠરાવો તે એજ શું છે? પૂર્ણજ્ઞાનઘન છે. વિકાર તો નહીં, પરંતુ પર્યાય એમાં નહીં. (શ્રોતા: અભેદ દૃષ્ટિ તો પર્યાય છે ને?) વિકલ્પ નહીં. અભેદમાં પર્યાય કેમ? પર્યાય અભેદનો વિષય કરે છે, એના વિષયમાં પર્યાય નહીં.
- જ્ઞાનની પ્રધાનતાએ [એટલે] સ્વજ્ઞ છે, બાકી અનંત ગુણનો ક્ષેત્ર એનો અંતરમ (નિજતા) એ એના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શન થાય, એ શુદ્ધનયનો વિષય. આ બધાં શુદ્ધ તરફ ત્યાં શુદ્ધ બધા અંતરા વિભાવ ભાંડા, પાંચ મહાવ્રત એવું છે એને.

(પૃ.નં.૫૯) (પ્રશ્નોત્તર-ટીકા) - 'આ આત્માને અન્ય દ્રવ્યોથી જુદો દેખતો (શુદ્ધનયો) તે જ નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે.': આ આત્માને બધ નયોના વિકલ્પોથી અને પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન અંદરમાં જોતો, શ્રદ્ધતો – તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. 'કોણ છે આત્મા? પોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં વ્યાપનારો છે.': પહેલાં પ્રમાણનો વિષય બતાવે છે કે આત્મા પોતાના અનંત ગુણો અને પોતાની વિકારી અવિકારી પર્યાય છે તેમાં વ્યાપવાવાળો છે.

- 'અને કોણ છે? શુદ્ધનયથી અંતરમાંનો નિશ્ચય ઠરાવો કરાવો છે!'
- શુદ્ધનયનો વિષય અને સમ્યગ્દર્શનનો વિષય એ બધું એક જ છે. તે પ્રમાણના વિષયમાંથી શુદ્ધનયનો વિષય નિકાલ કાઢયો છે. શુદ્ધનય તો અંતરમાંને દેખાડે છે. ગુણાગુણીનો ભેદ અને પર્યાયનો ભેદ એ શુદ્ધનયનો વિષય નહીં. શુદ્ધનય નામ નિશ્ચયનય તેનો વિષય જે છે એનો અંતર-અંતરમ સ્વભાવ વસ્તુ છે.
- એનાને એમ ઓઘે ઓઘે જાણે અને માને એ તથ્ય વસ્તુ નહીં, એના માધ્યમાં આવવું જોઈએ. એ તો સ્વયં પરમેશ્વર જેનાથી સિદ્ધ થયા અને સિદ્ધત્વ પણ એ એમ જ સિદ્ધ થાય છે.
- સમ્યગ્દર્શનમાં તો પર્યાયના ભેદનો નિષેધ થાય છે, પ્રમાણમાં ભેદ અને પર્યાયનું અસ્તિત્વ સાથે રહે છે, [ઠરાવે] પર્યાય પોતાના ભાવમાં છે, પોતાના ક્ષેત્રમાં છે,

પોતાના સ્વભાવમાં છે.

- વ્યવહારનય જ્ઞાનગુણ જ્ઞાનનો કોઈ અવયવ છે તો તો પર્યાય, ગુણાંશને પણ કહે છે, પરંતુ તેનો [જ્ઞાનગુણ જ્ઞાનનો] કોઈ અવયવ દ્રવ્યનય છે તે ત્રિકાળી અસ્તિત્વને દેખે છે.
- 'વળી કોણ છે? પુરુષાકારવાળા છે' : દ્રવ્યનયનો વિષય જે પુરુષાકારવાળા સ્વરૂપ, તે શ્રદ્ધાગુણરૂપ, ચારિત્રગુણરૂપ, જ્ઞાનદર્શનગુણરૂપ, પ્રભુત્વગુણરૂપ બધા પુરુષ છે.
- 'વળી જેટલું સમ્યગ્દર્શન છે તેટલો જ એક આત્મા છે.' : આત્મા [શ્રદ્ધાદિ ગુણરૂપ] પુરુષ છે તો તેની પ્રતીતિ [જ્ઞાન]થી [તે સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય] પણ કારણ છે. જ્ઞાન તત્ત્વના જોઈવાળી શ્રદ્ધા કરે રાગ છે, કે આત્મા નહિ પરંતુ અનાત્મા છે. અનેક જ્ઞાન તત્ત્વોનો જોઈ છે તે – જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ તો કે છે કોણ શ્રદ્ધા થવા જાય તેને રુચિ ઉઠે છે, રાગ કાળે છે ત્યાં રાગને વ્યવહાર શ્રદ્ધા થઈ જાય છે, તે આત્મા નહિ.
- કોણ જે [સમ્યગ્દર્શનનો] પરિણામ છે તેનો વિષય પરિપૂર્ણ છે તેના ઉપરનું લક્ષ છે તે તરફ તે પરિણામને આત્મા થયો.
- તે પુરુષ આત્મા થયો. કોણ તો જે શ્રદ્ધાગુણરૂપ પરિપૂર્ણ છે તે આત્મા અને શ્રદ્ધાગુણના પરિપૂર્ણ સ્વભાવની [જે પર્યાય] પ્રતીતિ થઈ, તેને પણ આત્મા [કહ્યો].
- 'તેથી આચાર્ય પ્રાર્થના કરે છે કે આ નવતત્ત્વની પરિપાટીને છોડી, આ આત્મા કોઈ જે અમને પ્રાપ્ત હો.' : આ તો ભાવ લીધું પુરુષાર્થ હોય જેને માટે કારણ દ્રવ્ય જોઈએ. ગાથા પ્રમાણે કોણ અને કારણકોણ કહે.
- 'નવતત્ત્વની પરિપાટી છોડીને' – કોઈ પરિપાટી જે છે વિષય નવતત્ત્વના કે તો પર્યાયમાં પરંતુ અમારા આશ્રય થવાને લાયક કારણ તો કોઈક ત્રિકાળ છે.
- (શ્રોતા : પરિપાટી શબ્દ શા માટે આવ્યો?) આ કોઈક કોઈ, બાર જો, ત્રણ ત્રણ નહિ બોલના કામ કોઈ પરિપાટી. કોણ આ ક્રમમાં કોઈ નહિ કોઈ જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર જોઈને માટેનો કોણ પુરુષ પધારો? એ પરિપાટી છે.
- આ તો ચારિત્રની પૂર્ણતા – સ્થિરતાની પૂર્ણતા એ પર્યાય આત્માની એ કારણ [પ્રાપ્ત] હો.
- (ભાવાર્થ:) 'સર્વ સ્વાભાવિક તથા નૈમિત્તિક ભાવોની અવસ્થારૂપ ગુણ પર્યાય જેઓમાં વ્યાપનારો એવા આત્મા શુદ્ધનયથી અંતર્મુખમાં નિશ્ચલ થવામાં કારણ – શુદ્ધનયથી દ્રવ્યમાત્ર અંતર્ – આંતર દેખાડવામાં કારણ, તેને સર્વ અન્ય દ્રવ્યો અને અન્ય દ્રવ્યોના ભાવોથી ન્યારો દેખાડો, શુદ્ધનયો તે નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે.'
- આત્મા[ત્રી] અનંત ગુણ જે સ્વાભાવિક છે તેની અવસ્થા સ્વાભાવિક છે અને નૈમિત્તિક થવા રૂપે તેની અવસ્થા સ્થૂળ [થાય છે]. આવા અવસ્થાઓમાં રહેનારો આત્મા શુદ્ધનયથી અંતર અંદર અંતર સ્વરૂપ [છે] [આવા] ત્રિકાળી સ્વભાવ અંતરૂપ સ્વભાવ તેનું જ્ઞાન થયું, શ્રદ્ધાન થયું તે નિયમથી સમ્યગ્દર્શન છે.
- 'વ્યવહારનય આત્માને અનંત જોઈરૂપ થતી સમ્યગ્દર્શનને અનંત જોઈરૂપ કહે છે ત્યાં વ્યભિચાર (દોષ) આવે છે, નિયમ રહેતો નથી. શુદ્ધનયની દૃષ્ટિ પર્યાયમાં વ્યભિચાર રહેતો નથી તેથી નિયમરૂપ છે.' : વ્યવહારનય ઉપગુણની શ્રદ્ધા થઈ અને જ્ઞાનની શ્રદ્ધા થઈ અને નવતત્ત્વની જોઈવાળી શ્રદ્ધા થઈ, એકાગ્રતાને

આશ્રય તરીકે ગ્રહણ કરો, એમ વ્યવહારની અપેક્ષાએ ગ્રહણ તે છે જ્યાં વ્યભિચાર આવે છે, ત્યાં સમ્યગ્દર્શન હોતું નથી. જે કોઈપણ વસ્તુની વ્યવહારનય અનેકરૂપે ગ્રહણ કરાય છે તો દોષ છે, સમ્યગ્દર્શન નથી. [એમાં] નિયમ રહેતો નથી, તેમાં એકરૂપતા રહેતી નથી, નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન હોતું નથી.

- એક શાશ્વતભાવ પ્રકારે ભગવાન શુદ્ધનયની મર્યાદામાં રહીને દેખવાથી વ્યભિચાર રહેતો નથી. ત્યાં અનેકતામાં ગ્રહણ કરવાની રહેતી નથી [એને] એકરૂપની ગ્રહણ કરવા તે અવ્યભિચારી સમ્યગ્દર્શન છે, તેથી નિયમરૂપ છે.
- 'કિંતુ છે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત આત્મા? પૂર્વશાનદાન છે.': એ જ્ઞાયકભાવ તો પૂર્વ-જ્ઞાનદાન, પૂર્વગ્રહણદાન, પૂર્વઆનંદદાન છે. 'સર્વ ગતિગતિને જાણનાર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.' એનો અર્થ એમ નહીં કે એ પદાર્થમાં ગતિગતિને જાણે છે, [પરંતુ] ગતિગતિને જાણવાની શક્તિ એનામાં છે.
- (શ્રોતા: પરમ ભાવાર્થ સમ્યગ્દર્શન તો ક્યારનાય થાય ત્યારે થાય છે તો?) એ દર્શન તો દર્શન જ છે, એ તો જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ત્યાં પરમ ભાવાર્થ કહ્યું [છે].
- જ્ઞાનની વર્તમાન પર્યાયના ઉપયોગમાં પૂર્ણ જાણે તેવા એ સમ્યગ્દર્શન છે.
- પંચાધ્યાયીમાં એવું છે કે 'સૂક્ષ્મદ્રવ્યમાં તેવા દેખવું જ્ઞાન'. દેખવાના તેને આદિ નિત્ય દેખે છે અને એમાંથી પણ તે ઉપયોગ નાના અંશે છે.
- 'સૂક્ષ્મદ્રવ્યમાં શ્રદ્ધાને શુદ્ધોપયોગ દોનોએ' એટલે શું? જ્યાંને જે શુદ્ધોપયોગ હોય છે એવો ઉપયોગ [સૂક્ષ્મ શ્રદ્ધા] તેને દોનોએ. [બાકી] સમ્યગ્દર્શન થયા પછી તેઓને બહાર નિકળે અને શુદ્ધ ઉપયોગ થઈ જાય છે.
- 'સર્વ ગતિગતિને જાણનાર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. એવો આત્મા શુદ્ધાત્મરૂપ સમ્યગ્દર્શન છે. તે તેથી જુદો પદાર્થ નથી.- આત્માનો જ પરિણામ છે, તેથી આત્મા જ છે. માટે સમ્યગ્દર્શન તે આત્મા છે, અન્ય નથી.'

ગતિગતિને જાણવાનો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે.

[ભાવાર્થના ગાળા પારિણામિકના નીચે જાણવાના અંશ પર પ્રાગ્ભારજીનું પ્રવચન થયું નહતું એમ લાગે છે!—]

- 'અહીં એટલું વિશેષ જાણવું કે નય છે તે શ્રુતપ્રમાણનો અંશ છે તેથી શુદ્ધનય પણ શ્રુત-પ્રમાણનો જ અંશ થયો. શ્રુતપ્રમાણ છે તે પરોક્ષ પ્રમાણ છે કારણ કે વસ્તુને સર્વતઃ આગમનો વચનથી જાણે છે; તેથી આ શુદ્ધનય સર્વ દ્રવ્યોથી જુદો, આત્માના સર્વ પર્યાયોમાં વ્યાપક, પૂર્ણ સૌખ્ય સ્વભાવરૂપ-સર્વ ગતિગતિને જાણનાર, અખંડાકાર એવા સ્વભાવને પરોક્ષ દેખાડે છે. આ પ્રકારથી સ્વભાવથી નય આગમને પ્રમાણ કરી, શુદ્ધનયે દર્શાવેલા પૂર્ણ આત્માનું જ્ઞાન કરે તે જ્ઞાન નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન છે. અને શુદ્ધ સ્વભાવ વ્યવહારનયના વિષયભૂત જણાયેલ અનેકરૂપ તત્ત્વોનું જ જ્ઞાન રહે ત્યાં શુદ્ધ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન નથી.'

પ્ર.ન.૫૨

- 'તેથી આચાર્ય કહે છે કે એ નવતત્ત્વોની સંતતિને (પરિપાટીને) છોડી શુદ્ધનયનો વિષયભૂત એક આત્મા જ અમને પ્રાપ્ત હો; બીજું કંઈ ઇચ્છા નથી.'

- રાગાદિ વિકલ્પ છે તેની તો મર્યાદા છે, સીમા છે. મર્યાદિત છે તો છૂટી જાય છે; તે અમર્યાદિત નહિ ? જેમાં ન છૂટે. ભગવાન આત્માના ગુણો અમર્યાદિત છે. અનંતા જે અનંતગુણો પાર વગરનો તોપણ જેનો અંત ન આવે તેવા ગુણો આત્મામાં છે. કેવા અનંત ગુણમાં ગુણભેદની દૃષ્ટિ પણ દેખાય નિરૂપાય અને વ્યવહાર છે. અનંત ગુણની રાશિનો વિચાર અંત નહિ. એવું જે દ્રવ્યસ્વરૂપ તેની પ્રતીતિ વિકલ્પરહિત થતી નહિ વિકલ્પ જેટલા તો મર્યાદિત છે. આચાર્ય કહે છે કે વિકલ્પરહિત એવો આત્મા અમને પ્રાપ્ત હો. કેવો! નિર્વિકલ્પ સામાન્ય વસ્તુસ્વરૂપ, તે અમને પ્રાપ્ત હો, અમને એ જણાતો નથી (પ્રાપ્ત ન હો).
- જગતની પરિણમન દશા અનાદિની છે. તે કોણ કરે નિર્ણય કોને મોક્ષ નહિ, પરંતુ વ્યવહારે જેટલો કાલાવ થતો નથી તેટલો કરે, જેટલો થવાનો હોય તે જરૂરી જાય છે તેનું જ્ઞાન નિર્ણય કરે કે આ ઉદયનો કાલાવ થાય તેનું જ્ઞાન વ્યવહારથી મોક્ષ છે.
- જગતની જેટલી જ્ઞેયોની વિકલ્પ રાગ, પર તરફનો ઘોડા ઘોડાના ઘોડાના એ બધો મનુષ્ય વ્યવહાર કોરટે સંસાર વ્યવહાર છે. તો કાલ વ્યવહાર શું છે? કે ભગવાન આત્માની નિર્વિકલ્પ પ્રતીતિ, જ્ઞાન અને રમણતા તે પણ પર્યાયપૂર્વક વ્યવહારનયથી મોક્ષનો માર્ગ કહેવાય છે.
- પુરુષાર્થકાર ગાથા ૨૭૨-૨૭૩ દ્રવ્યની પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન. ત્રણ જ્ઞેયનું છે અને દ્રવ્ય જેટલા સ્વભાવવાળો પ્રભુ છે તેનું જ્ઞાન થઈને પ્રતીતિ થતા તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે.
- ત્રણ અધિકારની ૬૭મી ગાથામાં કહ્યું છે કે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ કેવું છે? જેટલા રાગાદિની ક્રિયા છે તે બધો મનુષ્ય વ્યવહાર છે અને એ દ્રવ્યના પૂરા સ્વરૂપની પ્રતીતિ, પૂરાનું જ્ઞાન અને રમણતા ત્રણેય પર્યાયનો વ્યવહાર તે કાલવ્યવહાર છે; અને નિશ્ચય એટલે ભગવાનમાં એકાગ્રતા એ જ નિશ્ચય છે એ કહી, [આચાર્ય] એ આગળ છે.
- શુદ્ધનયનો વિષય નામ દ્રવ્ય છે એટલા તે ત્રિકાળી વસ્તુ જે છે તે જ શુદ્ધનય છે.
- ૧૧ ગાથામાં - એ સ્વભાવ વસ્તુ છે તેનો આશ્રય તે છે. પર્યાયનું લક્ષ જે પર ઉપર દોષ તે લક્ષ એટલે આત્મા પર આવ્યું તો આશ્રય થયો એમ કહેવાય છે. પર્યાય અને દ્રવ્ય એટલે એક છે એમ [તેનો અર્થ] નહિ.
- એકલા એટલે એ જ અમને પ્રાપ્ત હો એમ આચાર્ય કહે છે. દૃષ્ટિમાં તો એટલે એવા જ છે, (પરંતુ) જ્ઞાનમાં સ્વભાવને અમને એ પ્રાપ્ત હો અને બધા એ પ્રાપ્ત હો એમ.
- 'બધું તિર્ય આદત નહિ'- પર્યાયનો જેટલા એને આદત નહિ; પર્યાય પણ એને આદત નહિ.
- 'આ વીતરાગ અવસ્થાની પ્રાર્થના છે, તિર્ય બધડી નહિ.' : પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨માં કહ્યું છે કે આદેય અનુયોગનું તાત્પર્ય વીતરાગતા છે. સૂત્રતાત્પર્ય તો ગાથા દોઢ તેના કાલે
- અમને વીતરાગતા તો એ પ્રાર્થના છે. દૃષ્ટિ આત્મા જિનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ હો, [છે.] વીતરાગસ્વરૂપ હો, આનંદસ્વરૂપ હો; તેના આશ્રયને જિનસ્વરૂપની દશા પ્રગટ થાય છે.
- નયાધિકારમાં નય કહ્યા તે કર્તવ્યપણ છે. જાણવાપણ તો તેટલે ધર્મ કાર્ય છે. જાણવાપણ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ બધા કર્તવ્યપણ છે, કર્તવ્ય છે. અહીં તે છે કે અમને કર્તવ્ય આત્મા [પ્રાપ્ત] હો તો એ એ નિશ્ચયનયના વિષયની પ્રાર્થના થઈ, તો [એ] પર્યાયનયનો વિષય છે[?] નહીં? ? એમ નહીં, અહીં તો એમ કહ્યું ? અમને કર્તવ્યપણા હો એ વીતરાગ પર્યાયની પ્રાર્થના છે, વીતરાગ ભાવની પ્રાર્થના છે.
- એટલે જ બધ એ અમને હો. પર્યાયમાં કર્તવ્ય પ્રાપ્ત હો. અહીં આચાર્ય એમ કહે છે કે

આપણે એ કારણ પ્રાપ્ત તો ઉક્ત. એનાંદ દશાની પ્રાપ્તિ માંગે છે.

- એકતા નિશ્ચય જ આપણે પ્રાપ્ત તો તો પર્યાય નથી કોઈ નહિ, તથા ત્રિકાળી સ્વભાવ અને સ્વભાવ પોતે પર્યાય છે. એકતા દ્રવ્યની સંગતિ ત્રિકાળમાં એકતા નથપણે છે નહીં. કોઈ: જાનરાગના પ્રાપ્ત થતા [તો] જાનરાગાની સાધના છે.
- કહીં તો આપણે અનાદિ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત તો ઉક્ત! દ્રવ્ય નિશ્ચયનયનો વિષય છે, પર્યાય તે વ્યવહારનયનો વિષય છે; પરંતુ નિશ્ચયનયનો આશ્રય પડે માંગે છે તો ઉલટો પડે રહી જાય છે, [તેને] નયપક્ષની વાત કહીં નહિ, કેમ તો [ઉક્ત] જાનરાગના કારણે પ્રાપ્ત તો.
- આપણે તો એક જ કારણ [પ્રાપ્ત] તો, કે તો ચૂકીનયનો પક્ષ લીધો, પરંતુ ત્યાં જાનરાગના થતા એ પ્રાપ્તિના છે; એકતા એ પક્ષ જ છે અને પર્યાય છે જ નહીં કોઈ નહિ.
- દીપચંદજીએ અધ્યાત્મપંચસંગ્રહમાં એમ કહ્યું છે ! પોતાનો શણગાર શું? 'શૃંગાર રસ', એક એક ગુણમાં શૃંગાર રસ ભર્યો છે પોતે પોતાના ગુણમાં પરને આવવા ન દેવા એને પોતાની શક્તિ પોતામાં રાખવા એ શૃંગાર રસ છે. એમ સમ્યગ્દર્શન કારણે એનાં ગુણની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ થતાં પોતાનો શણગાર થયો. આ શરીરનો શણગાર તે છે એ તો ધૂળ છે.
- 'જો સ્વરૂપ નયોનો પક્ષપાત જ કરવા તે તો મિથ્યાત્વ જ છે.' ! એકતા ચૂકીનયનો [જ] વિષય તો એને વ્યવહાર પર્યાય છે જ નહીં કેમકે સ્વરૂપ નયપક્ષ તે તો મિથ્યાત્વ છે.
- 'અહો શિષ્ય પૂછે તે ! - કારણ શૌચધર્મ છે એટલું જ અનુભવમાં આવે, તો એટલી પ્રતીતિ તે સમ્યગ્દર્શન છે ? નહિ? તેનું સમાધાન:- શૌચધર્મ તો ત્રિકાળ નિરાવરણ સ્વભાવના આલંબને માને છે; જો એટલા જ પ્રતીતિને સમ્યગ્દર્શન તરીકે માનવામાં આવે તો તો તેને સમ્યક્ત્વ સિદ્ધ થઈ જશે. તેને સ્વરૂપની વાતમાં જેવું પૂર્ણ કારણનું સ્વરૂપ છે તેવું પ્રતીતિ થવાથી જ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ થાય છે એમ સમજવું.' :
- શૌચધર્મ શૌચધર્મ તો ઉક્ત તે પણ એ શૌચધર્મમાં આનંદ ગુણ એને ગુણ એને કારણ ધર્મ એના માધ્યમ નહીં કોઈ આનંદની પર્યાય એને એવો કારણ એ તો સ્વરૂપની વાતમાં જ આવ્યો છે.
- એ કારણ છે એને પ્રત્યક્ષ કારણ સ્વરૂપ સ્વરૂપી જ છે - એ સ્વયં સ્વરૂપે જાણવું એને તેની વાતમાં જે આવ્યું તે જ પરિણામ છે. જેવું સ્વરૂપની વાતમાં કારણના દ્રવ્ય ગુણ એને પર્યાયનું સ્વરૂપ આવ્યું છે એવું એકદમ પ્રતીતમાં અનુભવમાં આવે તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે.
- દીપચંદજીએ અધ્યાત્મપંચસંગ્રહમાં એકદમ રસ પડ્યો એને તેમની પર્યાય આવે જાય, એવાં પરમાણુ, એવાં ગુણો, એવાં ગુણોની આવી પર્યાયો, એક પર્યાયના એવાં અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ એ ઉત્પાદ તરીકે જાણે; તે જ સમયે દર્શનની પર્યાય તેનો તેને થઈ ગયા [દેખે] એટલાં! એ એકદમ તે દેખે. એટલાં! સ્વરૂપની પર્યાય એ જ્ઞાન છે, એ જ્ઞાન છે એ જ્ઞાનનો ધર્મ છે, એ જ્ઞાનનો ધર્મ છે, એ જ્ઞાનની પર્યાય છે, એ જ્ઞાનની પર્યાય છે, એ એક પર્યાયમાં અનંતી તાકાત છે એના અનંતા પ્રતિચ્છેદ તે તે પણ જોતો ત્રિકાળમાં જાણી લીધા, તે જ સમયની પર્યાયની સાથે દર્શનની પર્યાય જ છે એ ઉક્ત 'છે' એમ તે દેખે [દેખે]. એટલે એક પર્યાયની કારણ તાકાત!

ઉત્થાપિત:- હવે, ત્યાર પછી શુદ્ધિનયને આધિન, મેલ દ્રવ્યોથી મિશ્રિત, આત્મવસ્તુ પ્રગટ થાય છે, એમ કહી લેખિકા રીતિકર આધાર કહે છે:-

ફિલશા:- (દોહરા) શુદ્ધિનયાશ્રિત આત્મા, પ્રગટે વસ્તુસ્વરૂપ,
નવતત્ત્વોમાં વ્યાપક પણ તજે ન સ્વસ્વરૂપ. ૬.૭.

લેખિકા: ત્યાર બાદ શુદ્ધિનયને આધિન જે મિશ્રિત આત્મવસ્તુ છે તે પ્રગટ થાય છે તે જે નવતત્ત્વમાં વ્યાપ્ત થયા છતાં પોતાના સ્વરૂપને છોડતી નથી.

સારાંશ:- (લેખિકા) • ત્રિપદી વસ્તુ જે સાચ્ચિત્ત છે કે શુદ્ધિનયસ્વરૂપ છે એવા શુદ્ધિનયને આધિન જે દ્રવ્યનો અંશ ત્રિપદીનો સ્વીકાર કરે છે તેને અહીં શુદ્ધિનય કહે છે
(પૃ.નં.૫૮) ૨. 'ત્યારબાદ શુદ્ધિનયને આધિન જે મિશ્રિત આત્મવસ્તુ છે તે પ્રગટ થાય છે!':
૩. 'તે જે નવતત્ત્વમાં વ્યાપ્ત થયા છતાં પોતાના સ્વરૂપને છોડતી નથી.

• આત્મા જે દ્રવ્ય થાય છે તે પર્યાય જે અહીં અવસ્થા કહે છે. દ્રવ્ય આત્માને જાણે છે પરંતુ સ્વરૂપે [આત્મારૂપે] થતું નથી. જાણી શકે આત્માની પર્યાય [એને અહીં જ્ઞાન કહે છે] શાસ્ત્ર, ગ્રંથ, કંઠ, વિદ્યા એને કહે છે. શાસ્ત્રના શબ્દો પુણ્ય-પાપ સંબંધ એ પર્યાયપણે થાય છે. જ્ઞાન દ્વારા જે વસ્તુ છે તે નવપર્યાયમાં આવતું નથી.

• અહીં તો નવતત્ત્વમાંથી કોઈ દૃષ્ટાંતને લઈએ તો શુદ્ધિનયનો વિષય છે. નવતત્ત્વરૂપ પરિણામ પર્યાયમાં શું કે વ્યવહાર નહીં છે. વ્યવહારથી જ્ઞાન શાસ્ત્ર, આવું કાંઈક છે કે વ્યવહારનયનો વિષય છે. રીતમાં લોકો તીર્થના પ્રવૃત્તિ માટે નવતત્ત્વ કહ્યા છે.

• નવતત્ત્વમાં પુણ્ય પાપ શાસ્ત્ર ગ્રંથ કે આશ્રવ નવ અને વિકાર વિજ્ઞા માટે કે શુદ્ધ નય છે - પર્યાયના તો! વસ્તુ જે ધ્રુવ સિદ્ધાંતે પણ તે સ્વી પર્યાયમાં આવતો નથી કે એને પોતાના દ્રવ્યપણાને છોડતો નથી.

• 'પ્રગટ થાય છે' - પ્રગટ તો છે પરંતુ કોનાર દૃષ્ટિ સ્વભાવ શુદ્ધિનયનું કહે સ્વભાવ સ્વભાવમાં એ જ્યાં છે તેવો પ્રતીતમાં આવે છે. દ્રવ્યનું સામર્થ્ય જેવું છે એવી પ્રતીતિ આત્મામાં છે પ્રગટ થાય છે એટલે એવું જ્ઞાન થાય છે. ૧૩ ગાથાનો એ સિદ્ધાંત છે.

• (ભાઈ! એને બરાબર સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પ્રભુ! એટલે એનો તિરસ્કાર કરી જાય તો વસ્તુ દેખાતી નથી એવો.

• 'શુદ્ધિનયને આધિન પ્રગટ થાય છે' એટલે સમ્યગ્દૃષ્ટિને પર્યાય ઉપરથી નહીં છૂટી જાય છે, નવ પ્રકારના ભેદ છે તેનું નહીં છૂટી જાય છે. એટલે ત્રિપદી જ્ઞાનમાં પ્રગટાવે ધ્રુવ પ્રવાહ-પ્રવાહનો અર્થ ધ્રુવ માટેનો પ્રવાહ એમ આવે છે [horizontally] એ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ-ઉત્પાદ પ્રવાહ, [vertically] એવું જે એવું ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ એટલે શુદ્ધિનયને આધિન જ્ઞાનની પર્યાય એ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે આધિન એ જ્ઞાન છે તેના પ્રભાવમાં આવે છે.

• કોણ (પંડિત) આગળ છે તો? સ્વતંત્ર[તા] મળી. સ્વતંત્ર ધ્રુવમાંય નહીં. સ્વતંત્ર તો જ્ઞાનના વિકાસથી, જેની પર્યાયની ઉત્પત્તિ છે તો દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ છે એમ પણ નહીં.

• આત્મશક્તિ જ્ઞાન સ્વભાવના પ્રગટાવે પ્રગટસ્વરૂપ, પર્યાયરૂપ સહિત.

• 'પ્રગટ થાય છે' એટલે તો જ્ઞાન છે. એટલે તો વ્યક્ત છે. પરંતુ જ્ઞાન પર્યાયની અપેક્ષાએ તેને અવ્યક્ત કહ્યો. એ દ્રવ્યસ્વરૂપ નિત્ય એટલે પર્યાયમાં જણાવામાં આવે છે એટલે તે વ્યક્ત છે જ્ઞાન પર્યાયમાં પ્રગટ છે, એ અપેક્ષાએ જ્ઞાનવાન આત્મા સિદ્ધ કરવામાં વ્યક્ત છે. (ગાથા ૧૮)

- જેમ ત્રિકરની અગ્નિ, દાવાગ્નિ અગ્નિ, પર્વતની અગ્નિ, તૃણની અગ્નિ એમ તત્ત્વોમાં આવે છે, તે જોઈને, બાકી અગ્નિ તો ઉષ્ણ સ્વરૂપ જ છે ચિત્તની. એ દૃષ્ટાંતપરંપરામાં રાજાસભાએ કાઢ્યું છે. [તેમ] બધાયનો ચિત્ત છે અને જોઈ છે, તેને આદિત્ય કિરણનું જ્ઞાન થાય છે એમ છે નહીં.
- શ્રાવકાચાર તો ચિત્તમાં અંતર્મુખ જ છે. નિરોગાચાર અને આચિંગાચાર તેને બાધુ પડતા નથી. શ્રાવકાચાર નિરોગાચાર થઈ ગયો છે [કારણ] રાગ-પુણ્ય અને પર્યાયબુદ્ધિમાં તો ઠંડાઈ ગયો છે અને દ્રવ્યબુદ્ધિવાળાને (શ્રાવકાચાર) છે એવું જ્ઞાન થયું તો તેને શ્રાવકાચાર આચિંગાચાર થઈ એમ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવકાચાર તો છે તે છે
- શ્રાવકાચાર ચિત્તમાં જ્યાં જ છે, પરંતુ જ્યારે દુર્ભિક્ષની દૃષ્ટિ ત્યાં જાય, ત્યારે તેને આ છે - એમ પ્રકાર થશે.
- એક પર્યાયમાં દ્રવ્યને જાણવાની ભાવના છે એવા પર્યાયને માને તો [એવો] દ્રવ્ય માન્યો એમ દ્રવ્ય માન્યો તો એકાંત નિશ્ચય, પંચ પરમેષ્ઠિ આદિ માન્યા. ના એ પર્યાયમાં સ્વરૂપ જ આવ્યું.
- રોગાચારમાં કહે છે 'ગૃહસ્થાશ્રમમાં વેતન લઈ પણ હેય હેયનું જ્ઞાન' - રાગાદિ હેય છે અને સ્વરૂપ ઉપાદેય છે એવું જ્ઞાન છે.
- 'મોક્ષના અંતરાયને તોડતી નથી.' - નિગોદની અવસ્થા અનંતમા ભાગની જ્ઞાન પર્યાય તો બાકી રહી શ્રાવકાચાર તો પરિપૂર્ણ જ છે. ત્રિકાળની જ્ઞાનવાળી પર્યાય જ્યાં સુધી કાળ તો તેવી શક્તિ કેવળમાં ઘટતી નથી. પૂર્ણાનંદમાં તેવી વધઘટ છે નહીં. એ કોઈને તોડતી નથી.
- (આચાર્ય:) 'બધાયમાં પુણ્યપાપોનો આસ્રવ અંતર્મુખ ધ્યાન છે, એ તેવું નિજ સ્વરૂપ વિચારણામાં આવે તો તે પોતાની શૌચ-ધર્મતરૂપમાં એ નિજને તોડતો નથી.'!
- ગૃહસ્થાવસ્થાની પર્યાયમાં આવ્યો તો પણ શ્રાવકાચાર તેને ક્રમશઃ એ એમ એમ કહે ત્રિકાળની મુનિ પર્યાયમાં છે તો પણ શ્રાવકાચારમાં તેને કોઈ ક્ષતિ થઈ નથી; એ તો અંતરમાં તેવો જ રહ્યો છે.
- જેમ આ ક્ષેત્રનો સ્વભાવ ક્યાં પૂરો થશે? ક્યાંથી પ્રકાશ ક્યારે આવવું જોઈએ? દ્રવ્યની પર્યાય ક્યારે આવવી જોઈ? એવું નથી! એ તેવો અનાદિ સ્વભાવ જ વસ્તુ છે. ત્રિકાળની પર્યાય તો ત્રિકાળની પર્યાય તો ત્રિકાળ રહેવાની પર્યાય તો, વસ્તુ તો શ્રાવકાચાર જે છે તે પૂરાણ પૂરાણ પડ્યો છે અંદર.

ગાથા-૧૩

ઉત્થાનિકા:- આ પ્રમાણે જ દુઃખીજનોને જાણવું તે સમ્યગ્દર્શન છે એમ સૂત્રકાર ગાથામાં કહે છે:-

ગાથા:- જીવાદીના જાણેહ જીવ, અજીવ, પુણ્ય પાપ તહ
આસવ, સંવર, નિજ્જરા, બંધ, મોક્ખો તહ સમત્તત્થા છે. ૧૩.

ગાથાર્થ: જીવાદિકને જાણો જીવ, અજીવ પુણ્ય, પાપ તથા આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ- એ નવ તત્ત્વ સમ્યક્ત્વ છે.

ટીકાર્થ: (ગાથાર્થ:) 'જીવ, અજીવ...' : 'જીવ'નો અર્થ ઓળખી શકાતો ચિત્તની જે વૃત્તિ અહીં, [પરંતુ]

(પૃ.નં. ૫૮) એની સાથે સંબંધની પર્યાય [તત્ત્વ]. નવતત્ત્વમાંથી કોને ઉપાદેય છે? તો જીવ [પર્યાય]ને પણ જીવ [દ્રવ્ય] કહેવે છે- એ નવમાં આખું જીવ દ્રવ્ય કારણ જીવ તો નવ પર્યાય થતી નથી.

- [જીવની] પર્યાય અજીવરૂપ તો થતી નથી પરંતુ એનાથી ખ્યાલ આવ્યો કે અજીવ છે એ જીવની પર્યાયને ત્યાં 'અજીવ' [તત્ત્વ] કહી.
- પુણ્ય-પાપ, શુભ-અશુભ ભાવ પર્યાયમાં થાય છે? પુણ્ય, પાપ બંનેય મળીને આશ્રવ છે. એ પુણ્ય [અને પાપ] નવના તત્ત્વમાં પણ જીવાજીવ સાથે નવ તો તત્ત્વ કહ્યું છે. આસ્રવ નવની પર્યાયના તત્ત્વમાં પણ જીવાજીવ તો જોડાયેલો જ છે.
- અહીં જે નવતત્ત્વ છે એમાં સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ નવ શુદ્ધી છે પર્યાય; આસ્રવ બંધ એ અશુદ્ધ નવ છે, પરંતુ નવમાં પરંતુ જે વિશેષ ભેદ છે એ નવમાં કહ્યો છે. આ નવતત્ત્વ વ્યવહારે કહ્યા દ્રવ્ય એમાંથી એકલા તત્ત્વ કહ્યા, એનું નામ સમકિત છે.

(પૃ.નં. ૫૮) (ટીકા) 'આ જીવાદિ નવતત્ત્વો જીવાદીકને સમ્યગ્દર્શન જ છે (- એ [નક્કી થયો);' 'જીવાદિ નવતત્ત્વનો અર્થ એ છે કે જીવની સાથે સંબંધની પર્યાય [તે જીવ], અજીવનું જ્ઞાન તે પર્યાય [તે અજીવ], પુણ્ય, પાપની-આસ્રવની ઉત્પત્તિની પર્યાય [તે આસ્રવ], બંધમાં સંયોગ જાણે તે બંધ પર્યાય [તે બંધ], શુદ્ધ ચૈતન્યના અવલંબને રાગના અભાવરૂપ જે સંવરરૂપ પર્યાય [તે સંવર], સંવરમાં જે શુદ્ધતા છે તે શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થતાં તેવી પર્યાય તે નિર્જરા અને રાગ તથા સંયોગ નુતત્વથી પોતાનામાં પૂરાઈ જવાની પર્યાય [તે મોક્ષ].

- 'જીવાદીકને જાણો' એનો અર્થ એ કે નવની પર્યાય જે પોતેમાં (તેની) ક્રિયા છોડીને, ત્રિકાળી ચૈતન્યના આશ્રયે [અહીં] જીવાદીકના આશ્રયે અંતરમાં એની ક્રિયાને જાણો [નવ-તત્ત્વો] સમ્યગ્દર્શન છે. નવ પ્રકારની પર્યાયનું લક્ષ છોડીને ત્રિકાળી ચૈતન્ય જ્ઞાયક જીવાદિ, એ પદાર્થ ધ્રુવ, તેના તરફ [તેની ક્રિયાને] દેખવાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે.
- ત્રિકાળી નિરાવરણ અખંડ એક પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય જ્ઞાન જે છે- જેનો દ્રવ્યની પર્યાયમાં પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસ થાય છે એવા અતિશયવાળા પરમપારિણામિક ભાવ નિજ સહજ પરમાત્મ દ્રવ્ય જેને અહીં જીવાદિ તત્ત્વોમાં કહ્યાં છે તે જ હું છું- એવા દૃષ્ટિ દ્વારા સમ્યગ્દર્શન થાય છે.
- પુણ્યના પરિણામની સામેથી અંતરની સામેથી ધ્રુવ ચૈતન્ય પકડાયો છે.
- સમ્યગ્દર્શન "જ" છે [અર્થાત્] બીજું કોઈ સમ્યગ્દર્શન છે જ નહિ, પરંતુ એ જ સમ્યગ્દર્શન છે નવતત્ત્વના જીવની શ્રદ્ધા એ સમ્યગ્દર્શન છે જ નહિ. - 'આ નક્કી થયો.'
- [અનંત અનંત અનંત] ક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ જ્યાં સુધીમાં આવતો જીવાનુભૂતિ છે, તેનાથી પણ અનંત ગુણા ગુણા જ્ઞાયક આત્મામાં છે- એવા અનંત અનંત અનંત અનંત ગુણની સંખ્યાનો અંતરૂપ એ જીવાદિ છે એમાં ગુણા ગુણીનો પણ ભેદ નથી.

- 'ચિત્ત ને તીર્થની (વ્યવહાર ધર્મની) પ્રવૃત્તિ અર્થે આત્માર્થ (વ્યવહાર) નયથી તજવામાં આવે છે એવાં...' • વ્યવહારનયથી તીર્થ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું [કહ્યું] નહિ. પરંતુ જે કહ્યું, જેમાં ઉંડું આદિ ગુણસ્થાન હોય છે તે પર્યાય છે અને તે તીર્થસ્વરૂપ છે. દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની એકતા અર્થાત પર્યાયના ભેદો તીર્થની પ્રવૃત્તિને માટે આત્માર્થનયથી તજવામાં આવે છે; ચિત્ત ને જો કે સંવર નિર્જરા માટેની પર્યાય ન છે તો તો ધર્મપણા ન હોય. જો પર્યાય પોતે જ તીર્થરૂપ છે [તદ્રૂપ તીર્થ]. કોઈ ગુણસ્થાન દ્રવ્યમાં નહિ, [પરંતુ] તીર્થનામ પર્યાયના ભેદમાં છે તો તે ભેદમાં છે એ બતાવવા માટે તીર્થની પ્રવૃત્તિને માટે [એકાંત] પર્યાયના પરિણામનું જ્ઞાન કરાવવા માટે [તજવામાં આવે છે].
- એટલે આપની નય[નયની] પર્યાયની પાછળ પાગલ દુનિયાની પેઠે મહા ઉંધ્યુંધ્યું [રહ્યો છે] તેનો આશ્રય છોડીને સમ્યગ્દર્શન થાય છે.
- પુણ્ય તારા પાતાળકૂવામાં કેટલા ગુણો પડ્યા છે એની સંખ્યાનું તેઓ માપ નથી, પરંતુ જ્ઞાની પર્યાય. પુણ્યના તો તે માપ તો તે ત્રિશની જેટલા ગુણો છે તેનું માપ થઈ ગયું છે. અનંતના અનંતપણાનું માપ થઈ ગયું છે.
- તો આવું વ્યવહાર, જ્ઞાન પણ સાચું નહિ તો શું એકાંતમાં ચિત્ત ચોંટે જાય શેઠ? હું રાગથી રહિત છું, રાગ મારામાં થતો જ નથી, મારી અંદર તો એકાંત ચિત્ત છે, મારી અંદર પુણ્યપાપમાં રાગની એકતા છે જ નહિ એવું સંબંધાયું પરમાર્થ જ્ઞાનમાં પણ ન આવે તો એકાંતમાં સત્યમાં જઈ શકે?
- 'એવો કેવા નયવાળો - જેનના ગ્રહણ કરવા, અગ્રહણ, પુણ્ય, પાપ, કારણ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ છે -': • 'જીવ' એ નયની વ્યાખ્યામાં એટલે આપની પર્યાયનિયત; 'એનવ': નય અનયરૂપે તો પરિણામતો નથી, પરંતુ એકાંતનું જ્ઞાન થાય છે તેને કહ્યું અનય તજવામાં આવ્યો છે... એ રૂપે પરિણામતો છે. 'પુણ્ય' શુભરૂપે પરિણામે છે, 'પાપ' વિષય જુઠું એટલે વિષય-વાસના ભાવની પર્યાયરૂપે પરિણામે છે. પુણ્ય અને પાપ બંનેને 'કારણ' ચિત્ત ને જ્ઞાને કારણ છે, તેમનાથી નવા કર્મ આવે છે, ધર્મ થતો નથી. એ કારણથી તો 'બંધ' થાય છે. 'સંવર' શુદ્ધ પર્યાય છે. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પર્યાય સ્વના આશ્રયથી થઈ તે સંવર - તે પણ વ્યવહાર નયનો વિષય છે, પર્યાય છે ને? સંવરનો અર્થ શુદ્ધિ અને 'નિર્જરા'માં શુદ્ધિની વૃદ્ધિ છે. રાગમાં રોકાઈ તે 'બંધ' છે, એ પણ એક પર્યાય છે. ચિત્ત બંધને તો એક તિર દૂર રાખો. 'મોક્ષ' પણ એક પર્યાય છે.
- 'તેમનામાં એક પછી એક પ્રકાર ક્રમશઃ અનુભવથી એકત્વનું પ્રાપ્ત થતી, શુદ્ધનયપક્ષે સ્થિરતાના આત્માની અનુભૂતિ - કે જેનું બીજું આત્મખ્યાતિ છે - તેની પ્રાપ્તિ થાય છે.'
- નવ પ્રકારની પર્યાયોમાં જે એકત્વપણું છે તે વ્યવહારનયનો વિષય છે તેને છોડીને, તેમાંથી એક એક પ્રકાર ક્રમશઃ ક્રમશઃ ત્રિશની દેખાવાથી આત્માની અનુભૂતિની આનંદની પર્યાય પ્રકાર થઈ. રાગની એકતામાં જે અપ્રસિદ્ધિ હતો, ઢંકાયેલો હતો એવો આત્માને રાગથી અને પર્યાયથી ભિન્ન તરીકે જ્યાં દેખ્યો, જાણ્યો, માન્યો તો જે એ શાંતિની તે પર્યાયમાં વ્યક્તપણે પ્રકાર થઈ ગઈ તો એ શું છે?
- એ ચોથાનું જ્ઞાન આત્મખ્યાતિ છે - આત્માની પ્રસિદ્ધિ, તે આત્મા પ્રસિદ્ધ થયો. આત્માનો આશ્રય લઈને, નવના ભેદનો આશ્રય છોડ્યો, તો જે અનુભૂતિ થઈ તે સંવર-નિર્જરા

સ્વરૂપ છે. તે આત્મખ્યાતિ છે. શુદ્ધિનયથી ભવાભાવને ભાવવાથી આત્માની અનુભૂતિ થાય છે, એ તાત્પર્ય એ નિયમ થયો.

(પ્ર.નં.૬) • ભવભાવ કોને કહે એ પ્રશ્ન થઈ છે.

• 'ત્યાં, પિતાથી ઉત્પન્ન થાય અને પિતાર ફરનાર – એ જેને પુત્ર છે, તિ જ એ જેને બાપ છે,' :

• 'પિતાથી ઉત્પન્ન થાય એમ કેમ થયું? ? શુદ્ધ ભાવ પોતાની પર્યાયમાં પોતાની યોગ્યતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં તો એમાં નિમિત્ત છે. દ્રવ્ય દ્વારાદિનો ભાવ પોતાના ઉત્તર પુરુષાર્થથી પોતાની પર્યાયની યોગ્યતાથી ભાવપુત્ર પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાંથી નહિ. તો પૂર્વના ત્યાંનો

ઉદય જે છે તેને નિમિત્ત કહેવાય છે, તો અહીં 'પિતાર ફરનાર' કહ્યો ત્યારે ? તે પોતાનો વ્યવહાર નહિ.

• 'ઉત્પન્ન યોગ્ય' એમ કહ્યું? ? એટલે તે સમયે તેના જ્ઞાનનો-ઉત્પત્તિનો કાળ છે. એ અશુદ્ધ પણ, પિતાથી ઉત્પન્ન યોગ્ય હતો-એ તેના ઉત્પત્તિનો કાળ હતો.

• 'જેને પુત્ર છે એને જેને બાપ છે' – શુદ્ધભાવ એ કહ્યો એ 'ભાવપુત્ર' એને નિમિત્તે છે તે 'દ્રવ્યપુત્ર' ત્યાં જેને તે જીવને પુત્ર કહ્યું છે [એ જ રીતે] જેનો એ [ભાવબાપ નહિ દ્રવ્ય] બાપ છે. એ ત્રીજા બોલ

• 'આસ્રવ ઉત્પન્ન યોગ્ય અને આસ્રવ-ફરનાર – એ જેને આસ્રવ છે,' : એ પુણ્ય-પાપને જીવને આસ્રવ છે, બધા ત્યાં આવવાનું કારણ છે. પોતાની પર્યાયમાં જ્ઞાનદ્વારા તે સમયે ઉત્પત્તિનો કાળ છે તો પોતાની યોગ્યતાથી પુણ્ય-પાપનો ભાવ આસ્રવ ઉત્પન્ન થાય છે. એની ઉત્પત્તિના કાળે શુભાશુભ ભાવ ઉત્પન્ન થયો તે ભવની પર્યાય થઈ અને તેમાં પૂર્વના કર્મ [નો ઉદય] નિમિત્ત છે એ એ ભવની પર્યાય થઈ – એને અહીં નિમિત્તને ફરનારાનો કહ્યો, અને પિતરને પોતાની પર્યાયમાં પુરુષાર્થની ઉદીરણાને 'ઉત્પન્ન યોગ્ય' પોતાથી થયો [કહ્યો]. એટલે ભવની પર્યાય [છે] અને [ભવ] અભવની પર્યાય [છે].

• [પૂર્વ] કર્મનો ઉદય છે એ 'આસ્રવ ફરનાર' [છે], બધા ત્યાં આવે છે તે નહીં. ભવની [વિભાવ] પર્યાયને 'ભાવઆસ્રવ' અને પુણ્ય પાપના ભાવમાં જે નિમિત્ત થયા એ પુરાણા કર્મને 'દ્રવ્ય આસ્રવ' કહે છે. • 'સંવરરૂપ ઉત્પન્ન યોગ્ય (સંવાર) અને સંવર ફરનાર (સંવારત) – એ જેને સંવર છે.'

• અંતર તત્ત્વમાં પ્રગટ નહોતી થઈ એ શુદ્ધિ નિર્મળ થઈ એ પ્રગટી તેને ભાવસંવર [સંવરરૂપ ઉત્પન્ન યોગ્ય (સંવાર)] અને પૂર્વ કર્મનો આવતો ઉદય એ અટકી ગયો તેનું નામ 'દ્રવ્યસંવર' [સંવર ફરનાર (સંવારત)] – એ જેને સંવર કહેવામાં આવે છે. એટલે ભાવસંવર, એટલે દ્રવ્યસંવર.

• ભવને "સંવાર" અને પૂર્વનો ઉદય આવતો ન અટકે નિમિત્તરૂપે તેને "સંવારત" કહે છે.

• 'નિર્જરા યોગ્ય અને નિર્જરા ફરનાર – એ જેને નિર્જરા છે,' : આત્મામાં જે સંવર-શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ, પછી વિશેષ શુદ્ધિનું ઉત્પન્ન થયું એ નિર્જરા છે. એ શુદ્ધિની સાથે વૃદ્ધિ પોતાના કારણે ઉત્પન્ન થઈ છે, એમાં કોઈ નહિ. 'નિર્જરા ઉત્પન્ન યોગ્ય' એટલે તે અશુદ્ધિનો નાશ ઉત્પન્ન યોગ્ય અને શુદ્ધિની ઉત્પત્તિ ઉત્પન્ન યોગ્ય એ 'ભાવનિર્જરા' – એ ભવની શુદ્ધિ પર્યાય છે.

• નિર્જરાના ત્રણ પ્રકાર: [i] શુદ્ધિની વૃદ્ધિ, [ii] અશુદ્ધિનો નાશ અને [iii] અહીં અશુદ્ધિનો નાશ થયો તો ત્યાં પૂર્વનો આવતો ઉદય પણ અટકતો એ-નાશ થાય છે તે 'દ્રવ્યનિર્જરા.'

• 'નિર્જરા ઉત્પન્ન યોગ્ય' [એ ભવની પર્યાયમાં શુદ્ધિની વૃદ્ધિ અને અશુદ્ધિનો નાશ] અને નિર્જરા ફરનાર 'આત્માને જુદા થઈને ખરવું – એ જેને નિર્જરા છે.

- 'ગંધાવા યોગ્ય અને ગંધિત ફરવાર - એ બધું ગંધ છે': પુદ્ગલ-પાપના નિમિત્તથી પોતાની યોગ્યતાએ ગંધાવા યોગ્ય થાય છે, તેથી ફરતા ફરતો ગંધાવા યોગ્ય ભાવ થાય છે એમ નહિ. એ ગંધાવા યોગ્ય ભાવની પર્યાય છે અને પુદ્ગલ ફરનિમિત્ત છે એ ગંધિત ફરવાર તે 'દ્રવ્યગંધ' છે, અભાવની પર્યાય છે; ભાવ ફરની કહ્યું વાત નહિ. અને 'ભાવગંધ' છે તે ભાવની પર્યાય છે
- 'અને મીઠું થવા યોગ્ય અને મીઠું ફરવાર - એ બધું મીઠું છે;' પોતાના સ્વભાવમાં મીઠું થવાના કાળે પોતાની નિજ ક્ષણે મીઠાની પર્યાયની ઉત્પત્તિ થવાનો તેવો જ તો તેમાં મીઠું દશા ઉત્પન્ન થઈ એ ભાવની પર્યાય છે; અને એ સમયે ફરતું પૂરી જ્યું તે દ્રવ્યમીઠું એટ ભાવની પર્યાય છે, એટ અભાવની પર્યાય છે - એ બધું મીઠું છે. [ઇ.
- 'ફરવા ફ એટલે જ પોતાની સંગે પુદ્ગલ, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ, મીઠાની ઉત્પત્તિ (સિદ્ધિ) બનતી નથી. તે બધું ભાવ અને અભાવ છે (એટલે તે બધામાં એટ ભાવ છે અને બીજું અભાવ છે).': એટલા શાસ્ત્રભાગમાં એ સંક્ષેપમાં કહ્યું નહિ, [પરંતુ] નિમિત્ત-નિમિત્ત સંબંધને ફરવાને એ સંક્ષેપમાં થાય છે. પોતાની પર્યાયની યોગ્યતા અને નિમિત્ત બન્ને એક - એ બધું ફરવાને એ ભાવ સંક્ષેપ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા શાસ્ત્રભાગમાં એ ભાવ સંક્ષેપ ફર આવ્યા? તેની પર્યાય અને નિમિત્ત બન્ને મળીને ભાવ સંક્ષેપ થયા છે.
- [આમાંથી] જે ભાવની પર્યાય છે એને ભાવ હોવામાં કારણ છે અને [પૂર્વ ફરતા] ઉદય જે અભાવ છે તેને અભાવ હોવામાં કારણ છે. ઉપરની ગાથાને સીધી ઉત્પન્ન થવામાં ત્રિકાળી શાસ્ત્ર ભાગ જ એટ કારણ ફરવાભાવ છે, બસ!
- 'બાહ્ય (સ્થૂળ) દૃષ્ટિએ જોઈએ તો - જીવ-પુદ્ગલના આકાર બંધ પર્યાયની સમય જાતે એટલાં અનુભવ ફરતાં એ ભાવ ભાવો ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે,...': ભાવની પર્યાય અને અભાવની પર્યાય બન્નેની સમાન જાતે 'એટલે અનુભવ ફરતાં એ ભાવ છે. એ ભાવ પર્યાય છે, ભાવ સંક્ષેપ છે.
- 'અને એટ ભાવદ્રવ્યના સ્વભાવની સમય જાતે અનુભવ ફરતાં તેઓ અસત્યાર્થ છે, અસત્યાર્થ છે; (બધા એટલાં ફર સ્વરૂપમાં તેઓ નહિ!)': ભાવ અને જડ બંનો સંક્ષેપ વિચાર ફરવાથી ભાવ છે અને એટ ભાવદ્રવ્યના ધ્રુવ, નિત્ય, સામાન્ય, એટરૂપ સ્વભાવની સમાન જાતે અનુભવ ફરતાં [એ ભાવ સંક્ષેપ] અભૂતાર્થ છે, ભાવની વાત સાચી નહિ, પર્યાય સ્વભાવ અસત્યાર્થ છે.

(પૃ.નં.૬૧) [સ્થૂળ દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો] જીવાત્મા કાળા અને રાગનો સંબંધ બંધપર્યાય કોની સમાન જાતે દેખાતાં પર્યાયમાં ભાવ પ્રકાર છે, એ સંક્ષેપ છે, વ્યવહારનયથી છે. એટરૂપ પરમાત્મામાં ફરતા નિમિત્તના સંબંધથી દેખાયેલ ભાવભાવ પર્યાયરૂપ છે, સંક્ષેપ એ એક સ્વભાવમાં કાર્યું છે. અને એટ ભાવદ્રવ્યના સ્વભાવની સમાન જાતે ભાવભાવના સંક્ષેપને લક્ષ છોડીને ત્રિકાળી શાસ્ત્રની સમાન જાતે ત્યાં દૃષ્ટિ લગાવતાં એટલાં ભાવભાવના પર્યાય સંક્ષેપમાં એટ શાસ્ત્રભાગ ત્રિકાળ જ પ્રકાશમાન છે; તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે.
- 'એવા રીતે અંતર્દૃષ્ટિએ જોઈએ તો - શાસ્ત્ર ભાગ ભાવ છે અને ભાવના નિમિત્તનો હેતુ અભાવ છે; વળી પુદ્ગલ, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મીઠું - એ એમના સંક્ષેપ છે એવા તો ફળ ભાવના નિમિત્તે છે અને પુદ્ગલ, પાપ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા,

ક્રોધ અને મોહ - એ વિકારહેતુઓ ફિલ અભાવ છે.'!

- 'ભવના વિકારનો હેતુ'-[કહ્યો] વિકારનો કોઈ ભાવ નો હેતુ. રાગદ્વેષ, નિર્જરા, મોક્ષ પણ તેઓ ભાવ હોવાથી વિકાર થયા છે. વિકાર કોઈને વિશેષ થાય. એ વિકાર કોઈને નવિના કોઈ ન તેણે. ભવની પર્યાયમાં પુણ્ય પાપ કોઈભાવ કોઈ વિકારી પર્યાય થાય છે એમાં કોઈભાવ થવું નિમિત્ત સાપેક્ષ છે અને રાગદ્વેષ નિર્જરા મોક્ષમાં નિમિત્તના અભાવની સાપેક્ષતા છે. વિકારનો હેતુ કોણ છે એવો વિશેષ થવામાં હેતુ નામ નિમિત્ત કોણ છે.
- વિકાર નામ ભવનો વિશેષ ભાવ છે. સામાન્ય ભાવ તો શાશ્વત અસ્તિત્વ સ્વભાવ છે. [ભવેય પુણ્યની અવસ્થા] ભવની વિશેષ દશા છે, વિકૃત અવસ્થા છે, એની પર્યાય છે તેમાં ભેદ છે. પરંતુ શાશ્વત છે એ તેમાં કારણતા નથી. સ્વિતની શાશ્વતતાના એ જ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે, તે નિત્ય નિત્ય રીતે સમજાવે છે. વિશેષમાં એ સામાન્ય સાધતો નથી.
- 'એવાં એ ભવભાવો, ભવ દ્રવ્યના સ્વભાવને છોડીને, પોતે અને પર બેનાં કારણ છે એવા એટ દ્રવ્યના પર્યાયોપણે અનુભવ કરવામાં આવતાં અનાદર છે':
- એટલે 'અનુભવ' શબ્દે અહીં સમ્યગ્દર્શન નહીં, પરંતુ જાણવું' લીધું.
- એટલે 'સ્વ' એટલે ભવના વિકાર એને પુણ્ય પાપ એવાદિ ભાવ એ 'પર'. સ્વિતની શાશ્વતતાનું લક્ષ છોડીને સ્વ અને પર બેના કારણ છે એવા પરમાણુની વર્તમાન દશાનો અનુભવ કરવાં એ ભવ છે.
- 'અને સત્ય તાત્ત્વે એકત્વમાં એટ ભવ દ્રવ્યના સ્વભાવની સમાધ જાણે અનુભવ કરવામાં આવતાં તેઓ અનાદર છે, અસત્યાર્થ છે.':
- સત્ય તાત્ત્વે એકત્વમાં- સત્યતામાં વિશેષમાં નહીં આવવાવાળાં. નિગોદની દશામાં એકેંદ્રિયના ભવમાં એનો વિકાર હોય ? સ્થાવરોની પરિપૂર્ણ પર્યાય હોય, શાશ્વતભાવ તો જેવો છે તેવો તે તેવો જ છે. એ સત્યતાને સ્થાપિત કર્યા વગર એકદમ તેમાં પહેલાં દેખાતી નથી. સામાન્યમાંથી વિશેષમાં સ્થાપના કેવાં કાય કોણ એ ગૌણ નથી. ગતમાં નારકીમાં એવાં અવાંતર દુઃખ તોડવાં પર્યાયમાં એને સ્વાધિકિતિમાં ગયાં પછી દુઃખની સામગ્રીનો પાર નહીં તોપણ દ્રવ્ય તે જેવું છે તેવું તે તેવું જ પડ્યું છે અંદર. સત્યતાં એકત્વમાં
- સત્યતામાં એકત્વમાં'નો એટલે ઘણો ગંભીર છે. વિશેષ દશા પૂર્ણ હોય તોપણ [છે] અને વિશેષ દશા ઘણી અલ્પ હોય તોપણ ત્યાં સ્વભાવના ધની નથી. એટલે સત્યતામાં એકત્વમાં એટ ભવદ્રવ્યના સ્વભાવની સમાધ જાણે અંતરમાં દૃષ્ટિ કરે પ્રભુ! અને પર્યાયની, ભેદની દૃષ્ટિ છોડી દે.
- તેમાં દૃષ્ટિ તો સમાધ જાણે એમ નહીં, તું તારા પુરુષાર્થથી સ્વિતની સ્વભાવની સમાધ જાણ શકે છે. અને તારા સ્વિતા પુરુષાર્થથી તું પર્યાયબુદ્ધિમાં રોકાઈ ગયો છે.
- પોતામાં વિકાર દશા હો ? વિશેષ દશા હો, તે પોતાથી થાય છે- એ ભવની પર્યાય ભવ છે અને તેમાં અભાવ નિમિત્ત છે. નિમિત્તના લક્ષેથી અંદર [ત્યાં] ભેદ પડી ગયા છે.
- શાશ્વતસ્વભાવ, દ્રવ્યસ્વભાવ, એટ્રિક સ્વભાવ તે નહીં પુરુષાર્થથી અનુભવ કરવાં એ ભવપર્યાયના ભેદ જૂદા થઈ જાય છે ત્યારે તેને સમ્યગ્દર્શન થાય છે; નહિ એ ભવ અનાદર છે, અસત્યાર્થ છે.
- અમને તો પૂર્વના સંસ્કાર દ્વારા તેમ શાસ્ત્રમાંથી જાણેલ હતું ? 'વિકાર ત્યજી દઈ, પોતાથી જ થાય છે.

(પૃ.નં-૬૨) પ્રવચનસાર-

જીવના અંત રંગને-પર્યાયને જાણ્યો, અજ્ઞાન જે જડ છે તેનું જ્ઞાન થાય છે તેને જ્ઞાની અજ્ઞાન કહ્યું, પોતાની પોતાપણાને જાણવાં વિના શુભભાવને ભાવપુણ્ય કહો અશુભ ભાવને ભાવપુણ્ય કહો ભાવપાપ કહો અને તેમાં નિમિત્ત પ્રવૃત્તિના ઉદયને દ્રવ્યપુણ્ય કહો દ્રવ્યપાપ કહો. નિમિત્તરૂપ પુરાણા કર્મના ઉદયને દ્રવ્યાસ્રવ કહો પોતાની પોતાપણાની પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થતા વિકારને ભાવાસ્રવ કહો. અંદર પોતાની પોતાપણાની શુદ્ધિની ઉત્પત્તિ થઈ એને ભાવ[ભાવ] સંવર કહો[પૂર્વ] કર્મના ઉદયે વિકારો ન કરીને અને નિજ નવું કર્મ ન બાંધ્યું તેને દ્રવ્યસંવર કહે છે. પોતાની પર્યાયમાં શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થઈ તેને ભાવનિર્જરા કહો[પૂર્વ] કર્મના ઉદયે જે ખરી જાય છે તેને દ્રવ્યનિર્જરા કહે છે; પોતાની પર્યાયમાં ગાંઠ થતા ગોઠવાઈ પર્યાય-વિકલ્પ-જે ઉત્પન્ન થઈ તેને ભાવબંધ અને એમાં કર્મના નિમિત્ત થાય તેને દ્રવ્યબંધ કહે છે.

- એ ત્રિકાળ-સર્વ કાળમાં અસ્તિત્વ! એ ત્રિકાળી શાશ્વત પરમપારિણામિક ભાવ-રાગાદિ આસ્રવ એ ઉદય ભાવ, સંવર એ ક્ષયોપશમભાવ તથા નિર્જરાદિ ક્ષાયિકભાવ એવાંકિ નિત્ય છે. એવા દ્રવ્યસ્વભાવ તરફ સૂચવાંકિ, એ અનુભવ કરતાં જ્ઞાનજ્યોતિ ઉઘડે. એ એકરૂપ સ્વભાવ સામાન્ય સ્વભાવમાંકિ તેની વિશેષમાં આવતો નથી.
- છે તો જ્ઞાન પરંતુ દ્રવ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિમાં તેઓ છે નહીં માટે ગૌણ કરીને એકત્વાદિ થઈ ગયા, માટે અનુભવ કરવામાં આવ્યા છે.
- 'તેથી આ જ્ઞાન જ્ઞાનમાં જ્ઞાનાદિનયથી અંત જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે. અંત તો અંતપણે પ્રમાણ, શુદ્ધનયપણે અનુભવાય છે. અને જે આ અનુભૂતિ તે આત્મખ્યાતિ (આત્માની ઓળખાણ) જ છે, તે આત્મખ્યાતિ તે સમ્યગ્દર્શન જ છે. આ રીતે આ સર્વ દ્વારા નિર્દોષ છે-બાધા રહિત છે.' : જ્ઞાન તરીકે-વિશેષ પ્રમાણે દૃષ્ટિ છોડતાં અંતિમ સામાન્ય [શાશ્વતભાવ જ] પ્રમાણ થાય છે. જ્ઞાનાદિનયથી બાકીની દૃષ્ટિ કરતાં આ જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે, જ્ઞાન તેટલું જ છે નહીં.
- શુદ્ધનય જ્ઞાન જ્ઞાનની જે શુદ્ધ પર્યાય એનો વિષય ધ્રુવ, નિત્ય અનુભવ શુદ્ધનયથી થવામાં આવે છે. અંતર્મુખ દશાની દૃષ્ટિ પડે અને અંતર્મુખ દશાના જ્ઞાનના જ્ઞેયવડે એ અનુભવમાં આવે છે. દ્રવ્યના આશ્રયે જે અનુભવ થયો તેને સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાનનો અનુભવ થવામાં આવે છે અને એ અનુભૂતિ છે એ આત્મખ્યાતિ છે, આત્માની પહેચાન છે. તેટલાં આત્મા પ્રસિદ્ધ થતો નથી, તેટલાં તો રાગની પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે.
- (સામા ભાઈ: અનુભૂતિ જ્ઞાનની પર્યાય છે?) જ્ઞાનની પર્યાય છે. અનુભૂતિમાં આત્મા જોઈએ એટલો પ્રસિદ્ધ થતો. એ અનુભૂતિ તે આત્મખ્યાતિ છે. એ અનુભૂતિમાં આવ્યું કે આત્મા તો જ્ઞાનસ્વરૂપ આખો છે, આનંદસ્વરૂપ આખો છે, પ્રભુત્વ-ઈશ્વરતાદિ પૂરો ભરેલો પડ્યો છે-એમ અનુભૂતિમાં આત્મપ્રતિષ્ઠિત થઈ.
- સંત નિરાવરણ (= દ્રવ્યવસ્તુ ત્રિકાળ નિરાવરણ છે), અખંડ (=પર્યાયના ખંડ જેમાં નથી), અંત (અંતિમ છે), પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય (= જ્ઞાનની પર્યાયમાં જેવું જોયું દ્રવ્ય છે તેવું જ પ્રતિભાસમાં આવે છે), અવિનશ્વર (= ત્રિકાળ છે, જેનામાં ભાંગવાપણું નથી એવું જ [પર્યાય] નથી), શુદ્ધપારિણામિક પરમભાવ તરીકે નિજપરમાત્મ દ્રવ્ય તે જ હું છું, પરંતુ એને ભાવતાં નથી ને ખંડજ્ઞાનરૂપ હું છું (=બીજી ખંડના-પર્યાયના-જ્ઞાનની ભાવના કરતો નથી).

- જે વર્તમાન પર્યાય દ્રવ્યની છે તે રાગને અને પરને જાણવામાં રહે છે, કે પર્યાય તો ત્યાં રહી, તેને અંદરમાં લાભ થાય નહિ; પરંતુ પછીની પર્યાય દ્રવ્યમાંથી નિર્મળ થાય છે અને તે પર્યાય અંતરમાં ઝૂકે છે, એટલે પર્યાયની પરિણતિ, સ્વાયત્તભાવ અનુભવમાં આવે છે ત્યારે એ વસ્તુ પ્રસિદ્ધ થઈ તે તે, સ્વાની નિર્મળ થઈ છે.
- અંતરંગ વિચાર એ છે કે આ સર્વ જીવન ગાંધારદિક- નિર્જીવ છે.
- (ગાથાર્થ:) 'આ જગતમાં, જીવ અજીવ બંનેનો, જગત જ એક સૌન્દર્ય-સમવાય-માત્ર પ્રત્યક્ષરૂપ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે, તે સિવાય જુદાં જુદાં જગતો તિર્ય દેખાતાં નથી.'
- જગતના જેટલી પર્યાયમાંથી દેખો તો એક જગતમાં સામાન્ય દ્રવ્ય નિર્મળ સૌન્દર્ય સમવાય જોઈતો છે. પ્રગતિનો સ્વભાવ દેખાય છે ત્યાં જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન દેખાતા નથી, ત્યાં તો એકતા જ્ઞાયક કાલના પ્રગતિ છે.
- 'જ્યાં સુધી આ રીતે જગતનું જ્ઞાયકપણું જાણે નહિ ત્યાં સુધી વ્યવહારદૃષ્ટિ છે, જુદાં જુદાં જગતોને માને છે': જ્યાં સુધી આ રીતે જગતમાં એકમાત્ર જ્ઞાયકભાવની અનુભવ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે પર્યાયબુદ્ધિ છે, અને એકાંતે માનવાવાળો મૂઢ છે. "પર્યાય મૂઢા પરસમયા" - પ્રવચનસાર ગાથા-૯૩. એક સમયની પર્યાયને માનનારો મૂઢ છે, તેને આખું દ્રવ્ય જ્ઞાયક [જાણવાનું] રહી જાય છે. તે વ્યવહારદૃષ્ટિવાળો
- 'જીવ-પુદ્ગલના ગુણપર્યાયરૂપ દૃષ્ટિથી આ પદાર્થો જુદા જુદા દેખાય છે; પણ જ્યારે સુક્ષ્મ-નયથી જીવ-પુદ્ગલનું નિજસ્વરૂપ જુદું જુદું જોવામાં આવે ત્યારે એ પુણ્ય પાપ આદિ ભાવ તત્ત્વો તિર્ય પણ વસ્તુ નથી; : રાગનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે અને
- રાગનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે અને શૌચનું સ્વરૂપ રાગથી ભિન્ન છે એમ જોવામાં આવે ત્યારે એ પુણ્ય-પાપાદિ ભાવતત્ત્વ તિર્ય પણ વસ્તુ નથી. (રામજીભાઈ: તિર્ય વસ્તુ નથી?) વસ્તુ ક્યાં છે? એ રાગનું રૂપ થઈ ગયું. પોતામાં જગતમાં છે જ નહિ.
- 'નિયત-નૈયતિત ભાવથી થયા દ્વારા તે નિયત-નૈયતિત ભાવ જ્યારે મટી ગયો ત્યારે જીવ-પુદ્ગલ જુદાં જુદાં દ્રવ્યોથી ભિન્ન તિર્ય વસ્તુ (પદાર્થ) ભિન્ન થઈ શકતી નથી. પરંતુ તો દ્રવ્ય છે અને દ્રવ્યનો નિજ ભાવ દ્રવ્યની સાથે જ રહે છે તથા નિયત-નૈયતિત ભાવનો તો અભાવ જ થાય છે, માટે જીવ અજીવ જગતને જાણવાથી જ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. જ્યાં સુધી જુદા જુદા જગતપદાર્થો માને, જીવ અજીવ એકત્વને જાણે નહિ ત્યાં સુધી પર્યાયબુદ્ધિ છે.':
- નૈયતિત [તે] પોતાની જગ્યા એકત્વ એને નિયત [તે] સ્વ. જ્ઞાયક જ્ઞાયકસ્વરૂપે આત્માએ [એને] સ્વ પુદ્ગલ પુદ્ગલસ્વરૂપે એ એમાં ભાવ તિર્ય ભિન્ન શાંત દેખાતા નથી.
- દ્રવ્યનો નિજભાવ' [એટલે] જ્ઞાન, આનંદ, શાંતિ, સ્વરૂપના, પ્રભુના.
- પર્યાયબુદ્ધિ [એટલે] મિથ્યાબુદ્ધિ.

ઉત્થાનિકા - આગળ એ અર્થનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે :-

ગાથા :- (ગાથાર્થ:) ઉપાયું જેણ શુદ્ધિ ત્ત ઘણાં વર્ણો તણા ભેદે,
ઉપાવ આત્મજ્યોતિ એ જાણે નવો જ્ઞાની જ ખરે;
પ્રત્યક્ષ અંતરૂપે તે ઉદ્યા આલોક નિજમાંહીં,
અરે ભવ્યો! જુઓ જાણો કહ્યા તેને પદે જ પદે. ૮૮

ટીકાર્થ - આ રીતે નવ તત્ત્વોમાં ઘણા પ્રકારે ઉપાયેલ એ આત્મજ્યોતિને, જેણે પર્યાયના સમૂહમાં ઉપાયેલા અંતરંગ સ્વભાવને ઉદાર કરે તેણે, શુદ્ધનયને ઉદાર કરી પ્રગટ કરવામાં આળસ છે. માટે હવે હે ભવ્ય જીવો! હંમેશા આને અન્ય દ્રવ્યોને તથા તેમનાથી થતા નૈમિત્તિક ભાવોને નિજ, અંતરૂપ દેખો એ (જ્યોતિ), પદે પદે અર્થાત્ પર્યાયે પર્યાયે અંતરૂપ ચિત્ચમત્કારમાત્ર ઉદ્યોતમાન છે.

ટીકા: (સ્વાર્થ:) 'આ રીતે નવ તત્ત્વોમાં ઘણા પ્રકારે ઉપાયેલી એ જ્યોતિને, ...'
(પૃ.નં.૬૨) - નવ તત્ત્વના ભેદની પર્યાયબુદ્ધિમાં દ્રવ્યસ્વભાવ ઢંકાઈ ગયો [હતો], [તેને] 'જેણે પર્યાયના સમૂહમાં ઉપાયેલા અંતરંગ સ્વભાવને ઉદાર કરે તેણે' - સંસારને અડિખમો ભાવ હતો તેને તિલાંજલિ દેવા યોગ્ય છે તેમાં સંશય તો અંતરૂપ નિજ છે તેણે - [જ્યોતિને] 'શુદ્ધનયને ઉદાર કરીને પ્રગટ કરવામાં આળસ છે' - શુદ્ધનયને સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ કરવાને એ ભાવ પ્રતિપાદન થયો.

- 'માટે હવે હે ભવ્ય જીવો! હંમેશા આને અન્ય દ્રવ્યોને તથા તેમનાથી થતા નૈમિત્તિક ભાવોને નિજ, અંતરૂપ દેખો.' હે ભાવિત જીવો! જ્યાંથી આત્માને અન્ય દ્રવ્યને નિજ અને અન્ય દ્રવ્યના નિમિત્તથી પોતામાં થતા વિકારને નિજ [દેખો].
- "અંતર દેખિયે, જાનીયે, રમ રહિયે ઈત ઠોર; સમલ, વિમલ ન વિચારિયે, યહ હી સિદ્ધિ નહીં ઔર" - સમયસાર નાટકના શબ્દ છે. સ્વાયત્તપણાને દેખવું, સ્વાયત્તને જ્ઞેયોમાં અને સ્વાયત્તમાં રમવું. સમલ વિમલ ન વિચારીને અર્થાત્ એ દ્રવ્યરૂપે નિર્મળ છે અને દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રના ભેદ-પ્રભેદરૂપે મલિન છે, એવા ભેદ [પ્રકારના] વિચાર છોડી દેવા. ૧૪૭ ગાથાનો [ટીકાનો] છે. ત્યાં સ્વયં જ્ઞેય તે રાગનો મલિન છે જ, પરંતુ અંતરમાં ત્રણ પર્યાયનો ભેદ કરીને દેખવું તે પણ વ્યવહાર છે, અંતરમાં ચિત્ત ઠેકે છે તો મલિન છે.
- 'આ (જ્યોતિ) પદે પદે અર્થાત્ પર્યાયે પર્યાયે અંતરૂપ ચિત્ચમત્કારમાત્ર ઉદ્યોતમાન છે.' બૌદ્ધ ચમત્કાર પ્રતિભાસ જ્યોતિ એ [જ્ઞાન] પર્યાયમાં થઈ જાય નહિ. ચાહે તો ત્રિકાળી પર્યાય હો કે ચાહે તો ત્રિકાળી પર્યાય હો, પ્રત્યેક પર્યાયમાં અંતરૂપ ચિત્ચમત્કારમાત્ર ઉદ્યોતમાન છે. પોતાના ક્ષેત્રમાં રહેલા ઘણા પરક્ષેત્ર સાથે એકાંતને જાણવા વાળો, દેખવાવાળો સૌગત ચમત્કાર છે. તેનો અનુભવ કરો, તેની દૃષ્ટિ કરો, તેનો આશ્રય લો, તેનું અવલંબન લો, તો સમ્યગ્દર્શન થશે.
- (ભાવાર્થ:) 'આ આત્મા સર્વ અવસ્થાઓમાં પ્રકાશમાનરૂપે દેખાતો હતો તેને શુદ્ધનયે અંતરંગ-ચમત્કારમાત્ર દેખાડ્યો છે; તેથી હવે સદા અંતરંગ જ અનુભવ કરો, પર્યાયબુદ્ધિનો અંતરંગ ન રાખો - એમ શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે.':
- જ્યાંથી આત્મા પર્યાયે પર્યાયે દાઝ નિજી પ્રગટ દેખાતો હતો - તેણે કર્મ પર્યાય, તેણે વિકાર પર્યાય, તેણે રાગ, તેણે અવગુણ-ગુણભેદને નિજ પર્યાયો દેખાતી હતી.

- જુઓ કેવળ તેને જ્ઞાન સૌન્દર્ય સમાન માત્ર દેખાયો. તેણે તે જ્ઞાન જાણ્યો! જેને સંસારનો નાશ થવો હોય [તેણે] પુણ્ય અને પાપ બંને અંદર જે તેનો અનુભવ કરો.
- જ્ઞાન જેટલું જ્ઞેય પરત્વે ન રાખો તો તેનાથી મારું કલ્યાણ થશે અને કાર્ય કરતા જે કોણ [કાર્યકર્તા] ન રાખો. પરિણામ કિંમત ન રાખો અને કાર્યમાં અંદર દૃષ્ટિમાં લઈ જાઓ. બધા ગુરુઓનો એ ઉપદેશ છે, નક્કર નાદે સંયમિતના કલ્યાણ થવા પડશે.
- (શ્લો.) 'હવે, જેમ જ્ઞાનીઓમાં અંતરાત્માને જ જાણવો મુનાફિ થવો તેમ, અંતરને પુણ્ય-પાપ આત્માના અવિનાશના ઉપાયો જે પુણ્ય, જ્ઞાન, નિર્દોષ છે તેઓ પણ નિશ્ચયથી આત્મનાશ છે, તેમાં પણ આત્મા અંતર મુનાફિ છે (થવાને તેણે અને પરમના સંદેહિ પુણ્યાદિ અને સંદેહિ થાય છે).' : જ્ઞાનીને તો છોડીને પરંતુ લોકો જે કે આત્મા જે ત્રિતત્ત્વ પરંતુ છે તેને જાણવાના ઉપાય-પુણ્ય, જ્ઞાન અને નિર્દોષ એ પણ આત્મનાશ જૂઠા છે, [થવા કે] જ્ઞાન, નિર્દોષ, પુણ્ય વડે જાણવું તે પણ પર કહેવાય છે. એ [બધામાં પણ અંતરાત્મા જ મુનાફિ છે. ત્યારે તે પરાયણ હોય, ભગવાન દ્રવ્યસ્વરૂપ વિચારે છે. એ ત્રિતત્ત્વની અંદરને અંતર્મુખ થઈને જાણવા એ જ મુનાફિ છે, એવું સાર છે.
(પૃ.નં. 53) • દ્રવ્ય-વસ્તુ અને પરાયણ એ બંનેનું જ્ઞાન તે તે પુણ્ય છે. એ બંનેથી અંતરાત્માને વિષય તરે તેઓ છે. જ્ઞાનમાં અંતરાત્મા, પુણ્યમાં બંને સાથે આત્મા. આવો જાણવાનો ઉપાય છે તે પણ sufficient છે.
- નિર્દોષ એકાગ્રતાથી, સ્થાનથી, દ્રવ્યની સંરચનાથી અને સાધની પરાયણ-એમ આ સંદેહ થાય પદાર્થને જાણવો - એ નિર્દોષથી પણ મોક્ષને જાણવો તે પણ અંતર sufficient છે.
- દ્રવ્ય અને પરાયણનું જ્ઞાન સાધે તરે તે પુણ્ય, પરંતુ તે sufficient પુણ્ય એટલે કહ્યું છે. ત્રિતત્ત્વ અંદરને વિષય તરે તે નિશ્ચય જ્ઞાન, અને બહારના પરાયણને વિષય તરે તે વ્યવહાર - પણ બંને sufficient, રાગાંશ નથી એટલે કહ્યું. નિર્દોષ એ દોષનો સંદેહ છે એ પણ sufficient નિર્દોષ કહ્યું નથી. મારી પરાયણ જુઓ પૂર્ણ છે એવો સંશય નિર્દોષ પણ કહ્યું તો sufficient છે, સંદેહવાળી દશા છે. મોક્ષનો અનુભવ કરવામાં એ પુણ્ય, જ્ઞાન, નિર્દોષ વિસ્તૃત સહાય કરવા જોઈએ. એ પુણ્ય, જ્ઞાન, નિર્દોષનું જ્ઞાન દો, પરંતુ ત્રિતત્ત્વની દૃષ્ટિ કરવાથી એ આત્મનાશ છે.
- સંસારની દૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં, એકાગ્રતામાં જે ઊભો રહે છે તેને જ્ઞાન, નિર્દોષ, પુણ્ય વડે આત્માને જાણવો એ એકાગ્રતામાં આવ્યો છે. અંદરમાં પ્રવેશ કરવામાં એ તત્ત્વ આવતો નથી. ઉદયના વમળોમાં આવે છે કે ગુફામાં અંદર જવું હોય તો ગુફા સુધી બાહ્ય તત્ત્વ તરે પરંતુ અંદર જવામાં બાહ્ય તત્ત્વ ન તરે, થોડું પડે. એમ આત્માને જાણવામાં પહેલાં જ્ઞાન, નિર્દોષ, પુણ્યનો sufficient આવે છે, પરંતુ અંતર અનુભવની ગુફામાં જવામાટે એ તત્ત્વ પણ તત્ત્વ તરવાં નથી.
- પુણ્યાદિના બે પ્રકાર: સરાગ અને નિરાગ. એટલે સરાગ પુણ્યાદિની વાત છે. જ્ઞાન બે પ્રકારના છે. રાગ સહિત સરાગ અને રાગ રહિત. એટલે રાગ સહિત જ્ઞાનની વાત છે. નિર્દોષ એકાગ્રતા આર સંદેહ પણ કે પણ sufficient છે. ભગવાન સ્વભાવના નિર્દોષ છે, એમાં પર નિર્દોષ જાય એ મુનાફિ છે.
- આ ત્રિતત્ત્વ મુનાફિ આવતું સંચયરહિત થયું તો તેની સાથે સંયમ્યુગ્મ થયું. તેના

છે તેને - નિશ્ચય અને વ્યવહારનય. તો [ભાવ] દ્રવ્યાર્થિકને જ વ્યવહારનય કહે છે. ઈ તેને પર્યાય. તે દ્રવ્યાર્થિકને જ વ્યવહારથી સ્થાપના નિક્ષેપ પૂજાય છે.

- ત્રિકાળી જ્ઞાયક પરમાત્માને જણાવવા ઉપાય અનંત છે, પરંતુ કે અનંત ઉપાય પણ કાર્યકારી છે. કે અનંતરૂપ જણાવવાની કોશિશ કે અનંતરૂપે જણાવવાનો ભાવ કાર્યકારી છે. જ્ઞાયક નય, નિક્ષેપ, પ્રમાણના વિષયને પણ નિત્ય છે.
- સ્વયં પરમાત્મા જેને આત્મા કહે છે અને જ્ઞાન આત્માની જેને આત્મા કહે છે તે બિન્દુ ઉપાધિ પરમેશ્વરે યથાર્થ આત્મા તેનો કહ્યો છે તો [જણાવવા] માટે નય, નિક્ષેપ, પ્રમાણ કામે છે. આવે છે, પરંતુ છે કાર્યકારી. ત્રિકાળી જ્ઞાયક આત્માનો અનુભવ કરવા કે પ્રમાણ નય નિક્ષેપ જૂઠા થાય છે.
- 'તેમાં પહેલો, પ્રમાણ જે પ્રકારે છે - પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ. ઉપાત્ત (ઇન્દ્રિય, ઇન્દ્રિય-મન વગેરે ઉપાત્ત પરપદાર્થ છે) અને અનુપાત્ત (= આલોકાદિ; પ્રકાશ, ઉપદેશ વગેરે અનુપાત્ત પર પદાર્થ છે) પર (પદાર્થો) દ્વારા પ્રવર્તે છે તે પરોક્ષ છે અને કેવળ આત્માથી જ પ્રતિનિયતપણે પ્રવર્તે તે પ્રત્યક્ષ છે.' : ઇન્દ્રિય, મન દ્વારા અને પ્રકાશ, ઉપદેશ દ્વારા પ્રવર્તે તે પરોક્ષ છે. ઇન્દ્રિયને પ્રયોગમાં લાવ્યું કોણે? નિમિત્તને પ્રયોગમાં લાવ્યું કોણે? [માટે] પરોક્ષ છે. કેવળ જ્ઞાન પરોક્ષ છે. પોતાના આત્માના આશ્રયે જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ છે.
- '(પ્રમાણ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે - મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યય - એ તો વિકલ્પ-પ્રત્યક્ષ છે; અને કેવળજ્ઞાન નિર્વિકલ્પ-પ્રત્યક્ષ છે. તેઓ એકદેશે પ્રકારના પ્રમાણ છે)'
- મતિ, શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે કારણ કે ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા પ્રવર્તે છે; અવધિ, મનઃપર્યય વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ છે - દેશે પ્રત્યક્ષ છે. કેવળજ્ઞાન તો સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ છે.
- 'તે બધે પ્રમાણ, પ્રમાણ, પ્રમેયના ભેદને અનુભવતો તો સ્વાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; અને જેમાં સર્વ ભેદો ગૌણ થઈ ગયા છે એવા એક જ્ઞાયક સ્વભાવનો અનુભવ કરતાં તેઓ આત્મારૂપ છે, એકસ્વરૂપ છે.' :
- પર્યાયજ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાન છે એ પણ સત્યાર્થ છે, કેવળજ્ઞાની કહે, એ સત્યાર્થ છે. પ્રમાણ નય પર્યાય કોશિશો એ સત્યાર્થ છે. પરંતુ નિર્વાણ કેંદ્રમાં જવાનું નહિ. કેંદ્રમાં જવાનો વિકલ્પ અને પ્રમાણનું જ્ઞાન ... પણ કેંદ્રમાં જવાનારે તિરાના નહિ.
- જ્ઞાયક કોણે એક જ છે તેનો અનુભવ કરતાં એ બધું [પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વગેરે] ગૌણ થઈ જાય છે, તેની મુખ્યતા રહેતી નથી એવા ત્રિકાળીની અનુભૂતિ કરતાં એ તેને અનુભવાય છે. એ પ્રમાણની વ્યાખ્યા કરી હવે નયની વ્યાખ્યા કરશે.
- (પ્ર.નં.૫૪) 'જ્ઞાયકભાવનો પ્રમાણ, જ્ઞાન પ્રમાણ અને [વિષય] પ્રમેય એવો તેને પણ વિકલ્પ છે, રાગ છે, તેને છોડીને એકલો જ્ઞાયકભાવનો દ્રષ્ટિમાં પ્રતીતમાન થાય ત્યારે અંતરની પ્રતીતિ થાય તેને સમ્યગ્દર્શન કહે છે. હવે એને નય આવશે.
- જ્ઞાનની પર્યાયમાં દ્રવ્યગુણ સાધ્યમાણ છે એ અધ્યવસાય છે અને નયનો એક ભાગ - અધ્યવસાય છે. સ્વરૂપ તરફનું વલણ કરીને જે નિશ્ચયનય છે અને વર્તમાન પર્યાય તથા રાગને જાણનાર વ્યવહારનય છે તે બન્ને એકલા વિકલ્પાત્મક-રાગ સહિત જોયા છે.
- 'નય એ પ્રકારે છે - દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. ત્યાં દ્રવ્ય-પર્યાય સ્વરૂપ વસ્તુમાં દ્રવ્યનો મુખ્યપણે અનુભવ કરાવે તે દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને પર્યાયનો મુખ્યપણે

અનુભવ દ્વારે તે પર્યાયાર્થિક નય છે. તે બંને નયો દ્રવ્ય અને પર્યાયનો પર્યાયિક (ગ્રહણ, જ્ઞાન) અનુભવ દ્વારા તો સુસંગત છે, સત્યાર્થ છે અને દ્રવ્ય તથા પર્યાય એ બંનેથી ભિન્ન આત્માના દ્વારાનો એવો શુદ્ધવસ્તુમાત્ર જ્ઞાનના (સંવેદનમાત્ર) સ્વભાવનો અનુભવ દ્વારા તેઓ અસત્યાર્થ છે, મિથ્યાર્થ છે :

- વસ્તુ જે છે આત્મા એ તો ત્રિકાળ દ્રવ્ય પણ છે અને વર્તમાન પર્યાય પણ છે. બંને છે.
- જે જ્ઞાનનું પ્રયોજન ત્રિકાળી દ્રવ્યને જણાવવાનું છે તેને દ્રવ્યાર્થિકનય કહે છે, શુદ્ધનય કહે છે. વસ્તુ ત્રિકાળ છે તેની સિદ્ધિ દ્વારામાં અખંડપણે સ્થિર રહે છે તેના દ્વારા જુદું રહે છે એ જ્ઞાનના વિષય દ્વારામાં દ્રવ્યાર્થિકનયનો subject જ્ઞાન પહોંચી જાય છે.
- જે જ્ઞાનના જ્ઞાનનું પ્રયોજન વર્તમાન પર્યાયને જણાવવાનું છે તેને પર્યાયાર્થિક નય કહે છે.
- અહીં 'અનુભવ દ્વારે' તેનો અર્થ 'જ્ઞાન દ્વારે' - એમ લેવો. પ્રથમ સૂત્રમાં જણાવ્યું હતું દ્રવ્ય અને પર્યાયને સાધન દ્વારા માટે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય subject પહોંચી જાય છે. અનુભવ દ્વારે એટલે વેદન દ્વારે એ અર્થ અહીં નથી.
- દ્રવ્યાર્થિકનયને જાણવો પછી પર્યાયાર્થિકનયને જાણવો - એવો ક્રમ ઘટતો અને દ્રવ્યાર્થિકથી જાણવું, પર્યાયાર્થિકથી જાણવું એવો અર્થ નથી. [એ રીતે] [ક્રમશઃ અને] ગ્રહણ અનુભવ દ્વારા તો [બંને નયો] સુસંગત છે, છે ખરા.
- અહીં સાધ્ય [subject] જ્ઞાન છે [પરંતુ] એ સ્પષ્ટ છે કે વાત દર્શન નથી. તે સ્વસંવેદન જ્ઞાનની પર્યાય છે, સ્વસંવેદન નથી, સ્વસંવેદન નથી. એ તો આત્મામાં ઊંડાણ રહીને જેમ સ્વરૂપની દુનિયામાં શું શું સ્વરૂપ છે તે જાણે છે, [પરંતુ] બહાર [દુનિયામાં] જાતો નથી; તેમ જ્ઞાન આત્મા ત્રિકાળી દ્રવ્ય અને વર્તમાન પર્યાય એનું subject જ્ઞાન દ્વારે છે, વસ્તુની સિદ્ધિ સાધન દ્વારા માટે - અનુભવ દ્વારા માટે નહીં, એ પછી. (દૃષ્ટાંત: એ જ્ઞાન સિદ્ધાંતરૂપે ક્યારે થઈ જાય છે?) તો, એ સિદ્ધાંતરૂપ થવામાં દ્રવ્ય અને પર્યાય તેમાં છે એવું જ્ઞાન દ્વારે છે એટલું, [પરંતુ તે] સ્વસંવેદન નથી.
- દ્રવ્ય અને પર્યાયના જ્ઞેયના subject જ્ઞાનને સ્વાર્થ, સ્વાનુભવ દ્વારા વિના સ્વતંત્ર શુદ્ધ સ્વાંતર્મુખ સ્વભાવના સ્વભાવનો અનુભવ દ્વારા - એ અનુભવ વેદન છે - [એ નયો અસત્યાર્થ છે અર્થાત્] દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનું જે જ્ઞાન થયું હતું તે જૂઠું છે; દ્વારા તે [પરંતુ] (એમાં તો દ્રવ્ય-પર્યાયનો subject નિર્ણય હતો, કોઈ શુદ્ધ વસ્તુનો અનુભવ કર્યો નહોતો.)
- 'નિક્ષેપ ચાર પ્રકારે છે - નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. વસ્તુમાં જે ગુણ ન હોય તે ગુણના નામને (વ્યવહાર માટે) વસ્તુની સંજ્ઞા દ્વારા તે નામ નિક્ષેપ છે. "આ તે છે" એમ અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનું પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપવું (-પ્રતિમારૂપ સ્થાપન કરવું) તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે. વર્તમાનમાં અન્ય પ્રકારે અતીત અથવા અનાગત પર્યાયને વસ્તુને વર્તમાનમાં કહેવા તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ છે. વર્તમાન પર્યાયને વસ્તુને વર્તમાનમાં કહેવા તે ભાવ નિક્ષેપ છે. આ સર્વે નિક્ષેપોનો પોત પોતાના લક્ષણ ભેદથી (વિલક્ષણરૂપે - જુદા જુદારૂપે) અનુભવ દ્વારામાં કારણમાં એક સત્યાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; અને જેને લક્ષણથી રહિત અને પોતાના સ્વાંતર્મુખ જ્ઞાન - સ્વભાવનો અનુભવ દ્વારા એ સર્વે સર્વથા અસત્યાર્થ છે, મિથ્યાર્થ છે.'
- નય એ જ્ઞાનનો ભાગ - ભેદ છે. નિક્ષેપ એ જ્ઞેયનો ભેદ છે. નિક્ષેપ એ વિષય છે અને નય વિષય

દિગાર છે. જેને યથાર્થ જ્ઞાન થયું તેને યથાર્થ નિક્ષેપનો વિષય લાગુ પડે છે.

- "પરમાત્માની પ્રતિમા" કે તો નિક્ષેપ છે. "જિન પ્રતિમા જિન સારખા". જિન સારખા તે? જિન નહીં તે? નિક્ષેપ છે તે?
- નામ-નિક્ષેપ: ગુણ ન હોય પરંતુ નામ દ્વિનક્ષ હોવાના કારણે છે તેનું નામ "નામ-નિક્ષેપ". જેને ગુણ ન હોય પરંતુ તેના નામને વસ્તુની સંજ્ઞા દ્વારા, વસ્તુનું નામ નિયું જેને દ્વિનું નામ પાર્શ્વનાથ, વર્ધમાન શાસ્ત્રી ઇત્યાદિ [રાખવું.]
- "સ્થાપના-નિક્ષેપ": "આ તે છે." કે જ્ઞાનવાળા છે કોઈ જે પ્રતિમામાં નિક્ષેપ દ્વારા તે સ્થાપના-નિક્ષેપ છે. વસ્તુ તો અન્ય છે, ઘણા જ્ઞાનવાળા તેમાં નિક્ષેપ દ્વારા, તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે.
- દ્રવ્ય-નિક્ષેપ: ભવિષ્યમાં થવાવાળા પર્યાયને વર્તમાન પર્યાય હોવા, કે દ્રવ્ય-નિક્ષેપ છે. જીવ હાલ ન હતા તે દીક્ષિત થયા તો તેમને હાલ હોવા કે ભૂતકાળની કોઈકીકે દ્રવ્યનિક્ષેપ છે.
- ભાવ-નિક્ષેપ: વર્તમાનમાં વિદ્યમાની પરમાત્મા સાક્ષાત્ વિચરે છે તેમને વિદ્યમાની હોવા
- કે આ ચારેય નિક્ષેપોમાં પોતપોતાના વિષયો જુદા જુદા. કોઈ એ ગુણ જોઈ કરે નામ હોવું, ઘણામાં ગુણ જોઈ પરંતુ તેમાં સ્થાપના દ્વારા, ત્રીજામાં વર્તમાન પર્યાયને જોઈને ભવિષ્ય કાળની પર્યાયને વર્તમાન પર્યાય હોવા કરે ચોથામાં વર્તમાન પર્યાયને વર્તમાન પર્યાયરૂપ હોવા.
- કે ઉદાહરણ જેમ જિનરૂપે અનુભવ [અધિષ્ઠાન] દ્વારા તેઓ જ્ઞાન છે- કે આ ચાર નિક્ષેપાનું જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન છે; પરંતુ ખરેખર સૌત્રાન્તિકના-ભાવના દ્વિચારરૂપ ઉદ્દેશક જ્ઞાનનો અનુભવ [અધિષ્ઠાન વિષય] દ્વારા ચારેય નિક્ષેપ જૂઠા છે. કારણ કે તે પ્રમાણ ફલ થઈ જાય છે; જ્ય ક્રિયા વિના નથી, નિક્ષેપ દ્વારા જાણ્યા જાય છે તેની જ્ઞાનને પ્રકાર નથી. Statement પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ કોનું કાર્યક્ષેત્ર છે, પરંતુ સ્વભાવનો અનુભવ દ્વારા તેનું કાર્યક્ષેત્ર છે નહીં. પહેલો જ્ઞાન દ્વારા તેઓ જ્ઞાન કરાવે છે, પરંતુ તેને અનુભવ દ્વારા તે જ્ઞાન કામ દ્વારું નથી.
- 'આ રીતે પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપોમાં ભૂતાર્થપણા અંતર્ગત જ પ્રયોજન છે'!
- [જેમ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ, સ્વભાવની અપેક્ષાએ પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ, પરભાવ તે અદ્રવ્ય, અક્ષેત્ર, અકાળ, અભાવ છે તેમ] અહીં નયવચનના પર્યાય ભેદ, નિક્ષેપ નય પ્રમાણના ભેદ પોતાના વિષયની અપેક્ષાએ જૂઠી છે. સત્યભામા આવે છે તો પોતાના સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવથી પોતાની સ્થિતિ છે એને તેમની અપેક્ષાએ પર પદાર્થની નાસ્તિ છે. [તેવા રીતે] પર્યાયમાં આ ચાર [નિક્ષેપના ભેદ] કાર્યો છે અહીં તો તેમની અપેક્ષાએ તે છે, પરંતુ ખરેખર અનુભવ દ્વારા-સ્વદ્રવ્યનો અનુભવ દ્વારા-તેઓ
- 'અંતર્ગત જ પ્રયોજન છે'. નયવચનના, પ્રમાણના, નયના કે નિક્ષેપના ભેદમાં [જો- અંતરંગ સૌત્રાન્તિક પ્રયોજન ઘટતા નહિ, તે તો અભેદરૂપે ભિન્ન ભિન્ન ભાસે છે; પરંતુ જ્ઞાનવાળા આત્મા અંતરંગ સૌત્રાન્તિકનો જ્ઞેય પ્રભુ છે, તે નયદ્વારા અનુભવ દ્વારા તે [પર્યાયના ભેદો] જૂઠા છે.

(પૃ.નં. ૬૫) • (ભાવાર્થ) 'આ પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપોનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન તે વિષયના ગ્રંથોમાંથી જાણવું; તેનાથી દ્રવ્યપર્યાયસ્વરૂપ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે.': પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ હોય કે પરોક્ષ હોય, પરંતુ દ્રવ્ય અને પર્યાય-આ બેની સિદ્ધિ પ્રમાણ વડે થાય છે. નિક્ષેપો

રીતના જોઈએ છે. જ્ઞાન, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ એ જોઈએ (યથાર્થ) જ્ઞાન નિક્ષેપક થાય છે.
અહીં એ પ્રમાણ જ્ય નિક્ષેપ ઉક્ત Fitfuient કહ્યા છે. રાગ મિશ્રિત વિચારક એ પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપનું જ્ઞાન તે સંશયમાં છે એ અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનનો અર્થ ? એ જ્ઞાન સાધવા માટે જે સાધ્ય કાળે છે તે સંશય છે; પરંતુ પોતાનો અનુભવ કરતાં એ નય, નિક્ષેપ, પ્રમાણ ઉક્ત જૂઠા છે. પોતાના જ્ઞાયકની અનુભૂતિની અપેક્ષાએ તેઓનું જ્ઞાન જૂઠું છે, એકાન્તાર્થ છે, અનુભાર્થ છે. સાધક અવસ્થામાં પહેલાં હોય છે, તો તે અપેક્ષાએ તે છે. જેમ પરદ્રવ્ય પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ છે, પરંતુ સ્વદ્રવ્યનો અનુભવ કરતાં પરદ્રવ્ય એકદ્રવ્ય છે તેમ દ્રવ્યનો અનુભવ કરતાં પ્રમાણ નય નિક્ષેપનું જ્ઞાન અભૂતાર્થ છે, એકાન્તાર્થ છે. • 'એવો સાધક અવસ્થામાં તો સંશયાર્થ જ છે તથા તે જ્ઞાનના જ વિશેષો છે. તેનો વિના વસ્તુને જાણે તેમ સાધવામાં કાળે તો વિપર્યય થઈ જાય છે.'
• પ્રમાણને, નયને, નિક્ષેપને [વસ્તુને] યથાર્થ સાધવા, એ વિના એ વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ સિદ્ધ થાતું નથી [પરંતુ વિપર્યય થઈ જાય છે.]
• 'અવસ્થા અનુસાર વ્યવહારના આલંબનની ત્રણ રીતિ છે: [૧] પહેલી અવસ્થામાં પ્રમાણાદિથી યથાર્થ વસ્તુને જાણી જ્ઞાન-શ્રદ્ધાની સિદ્ધિ થતાં;': પ્રથમ અવસ્થામાં વસ્તુને જાણીને જ્ઞાન-શ્રદ્ધાની સિદ્ધિ થતાં. જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન સિદ્ધ થતાં અંતરમાં સમ્યગ્દર્શન અને જ્ઞાન થયાં, પછી પ્રમાણ આદિની તીવ્ર આવશ્યકતા નથી. તીવ્ર અંતર સમ્યગ્દર્શન માટે પછી પ્રમાણ નય નિક્ષેપ આદિની જરૂર નથી. પહેલાં [યથાર્થ] નિર્ણય થતાં. જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન સિદ્ધ થયા પછી શ્રદ્ધાન માટે તો પ્રમાણાદિની તીવ્ર જરૂર નથી.'
• [૨] 'પણ તેથી એ બીજા અવસ્થામાં પ્રમાણાદિના આલંબન દ્વારા નિર્દોષ જ્ઞાન થાય છે અને રાગ-દ્વેષ-મોહ તથા સંશય આભાવરૂપ યથાયથાન ચારિત્ર પ્રગટે છે; જેથી વિકલ્પની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિકલ્પ થયા પછી પ્રમાણાદિનું આલંબન રહેતું નથી.' :
• 'રાગ દ્વેષ મોહ તથા સંશય આભાવરૂપ યથાયથાન ચારિત્ર પ્રગટ થાય છે ત્યારે તો પ્રમાણ નયની ચારિત્રની અપેક્ષાએ જે સિદ્ધિ [ફળ] દેતી તેની જરૂર [રહેતી] નથી અને વિકલ્પની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી પ્રમાણ નય નિક્ષેપનું Fitfuiment જ્ઞાન હોતું નથી.
• [૩]' ત્યાર પછી ત્રીજી સાધક સિદ્ધિ અવસ્થા છે ત્યાં પણ તીવ્ર આલંબન નથી. એ રીતે સિદ્ધિ અવસ્થામાં પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપોનો અભાવ જ છે.' :

ઉત્થાનિકા:- હવે આથી આગળ ગાથારૂપ સિદ્ધાંત કહે છે:-

ગાથા:- (ગાથાર્થ:) નહીં જ્ઞાન નયો વળી શ્રુતાદિ નિક્ષેપો ઉદ્ધા નાશે,
ન કાળો કિમ રે નાથ! પ્રમાણ જ ક્ષેત્રને પામે;
અરે! તે નાથ કૈંક તણા નહિ ત્યારે જ ત્યાં નાશે,
અખંડિત એક આત્માનો અનુભવ થાય છે જ્યારે. ૧૦૧

ટીકાર્થ:- આચાર્ય શુદ્ધનયનો અનુભવ કરીને કહે છે કે- આ સર્વલોકને ગ્રાસ કરનાર જે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર તેજ: પુંજ આત્મા, તેનો અનુભવ થતાં નયોની સત્તા રહેતી નથી, પ્રમાણ ક્ષેત્રને પ્રાપ્ત થાય છે અને નિક્ષેપોનો સમૂહ ત્યાં જતો રહે છે તે અને જણાતા નથી. આથી અધિક શું કહીએ? કંઈ જ પ્રતિભાસિત થતું નથી.

ટીકાર્થ: (ટીકાર્થ:) 'આચાર્ય શુદ્ધનયનો અનુભવ કરી કહે છે કે- આ સર્વ લોકને ગ્રાસ કરનાર જે શુદ્ધનયનો વિષયભૂત ચૈતન્ય ચમત્કારમાત્ર તેજ: પુંજ આત્મા, તેનો
(પ્ર.નં.૬૫) અનુભવ થતાં નયોની સત્તા રહેતી નથી,...':

- શુદ્ધનય જે જ્ઞાનનો અંશ નિશ્ચય સત્ય અંશ છે તેનો વિષય ત્રિકાળ ધ્રુવ છે, તેનો અનુભવ કરીને કહે છે કે આ સમસ્ત પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપોના સમૂહને ગ્રાસ કરવાવાળા- તેને સત્તામાં નહિ રહેવાવાળા- ચૈતન્ય ચમત્કારમાત્ર તેજપુંજ વસ્તુ તરફની દૃષ્ટિ કરતાં, તે વસ્તુની સન્મુખ થતાં નયોની સત્તા રહિત થતી નથી [અર્થાત્] નયોના ભેદો ઉત્પન્ન થતા નથી.
- નયોની સત્તા એટલે નયોના પ્રકાર-ભેદ નિશ્ચય અને વ્યવહાર, સદ્ભૂત અને અસદ્ભૂત એ ભેદ રહેતા નથી, ત્યાં તો ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વરૂપ તરફનો અનુભવ છે. અહીં સિદ્ધાન્ત એવો કહ્યો છે. "નિશ્ચયનયાશ્રિત મુનિવરો પ્રાપ્ત કરે નિર્વાણને" એ સિદ્ધાન્ત રહિત (નિર્સિદ્ધાન્ત) નયની વાત છે. જ્યાં કેવળી કહ્યું છે કે "વિહાર આદિ એકાંત નિશ્ચયનયનો આશ્રય છોડીને વ્યવહારમાં વર્તન કરે છે પરંતુ તેમને મુક્તિ થતી નથી." નિશ્ચયનયાશ્રિત જીવોના જેને અનુભવમાં આવ્યો તેની મુક્તિ થાય છે.
- પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપ વગેરે પૂર્ણ તો વસ્તુની સાબિતી, સિદ્ધિ થાય છે. વસ્તુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં જ્ઞાનના આ વિકલ્પો [ભેદો] આવે છે, પરંતુ અંતરનો અનુભવ કરતાં [વિકલ્પો] નય પ્રકાર રહતા જ નથી.
- 'પ્રમાણ ક્ષેત્રને પામે છે અને નિક્ષેપોનો સમૂહ ત્યાં જતો રહે છે તે અને જણાતા નથી!'
- અહીં સિદ્ધાન્ત પ્રમાણની વાત છે, હાં!
- નિક્ષેપ તો શું ત્યાં જતો રહે છે? અર્થાત્ નિક્ષેપનો શું ત્યાં હોતો નથી. "એને જણાતા નથી" એટલે એમાં અનુભવમાં (આવતાં) જણાતાં હોતાં.
- નિક્ષેપમાં જે ભાવનિક્ષેપ છે એ તો અનુભૂતિની પર્યાય છે, પરંતુ ત્યાં દૃષ્ટિ પર્યાય પર નથી એમ કહે છે. અમારી દૃષ્ટિ તો અનુભવ [સ્વરૂપ આનંદ દ્રવ્ય] પર છે, [તેથી] ભાવનિક્ષેપ પણ ત્યાં આવતો જાય છે તેની અમને ખબર નથી. પર્યાયમાં દ્રવ્યનો અનુભવ થતાં પર્યાયનું સત્ત્વ પણ છૂટી જાય છે તો ભાવનિક્ષેપ ત્યાં આવતો જાય છે? [તેની ખબર રહેતી નથી]
- જ્ઞાનની પ્રધાનતાએ [સમ્યગ્દર્શનના વિષયમાં થતી અનુભૂતિને) અનુભૂતિ કહેવામાં આવે છે, શ્રદ્ધાની પ્રધાનતાએ સમ્યક્ દર્શન કહેવામાં આવે છે, સ્વરૂપની પ્રધાનતાએ સ્વરૂપ-

આચરણ કરવાં છે - ત્રણેય કોઈ જ સમયમાં [છે].

- 'આશ્રય આશ્રિત શું કરીએ? કોઈ જ પ્રતિભાસિત થતું નથી.' કારણ મહારાજ કહે છે કે હવે શિષ્ય શું કરીએ? આત્માનો સ્વભાવ પર્યાયમાં થાય છે, દ્રવ્યમાં નહિ, દ્રવ્ય તો ધ્રુવ છે. પર્યાય એ ક્ષણ છે, વસ્તુ એ ક્ષણ છે. "કોઈ પ્રતિભાસિત થતું નથી" એનો અર્થ વસ્તુ કોઈ છે એમ નહિ. હું દ્રવ્યનો અનુભવ કરું છું એનો રિઝલ્ટ પણ આવ્યો નથી અને ત્યાં પર્યાય પર દૃષ્ટિ પણ નથી, ક્ષણ જે પર્યાય દ્રવ્ય સન્મુખ ઝૂકી ગઈ છે.
- આસ્રવાનુભવ તો આપણો સદા સ્વાધ્યાયનો વિષય છે - સંસાર, રાગ, બધું દુઃખરૂપ છે.

ગાથા ૧૮: આત્મા ગુણી છે અને આ ગુણ છે એવા ગુણગુણીના ભેદના વિકલ્પને દ્રવ્યસ્વભાવ આસ્રવોનું કરતો નથી. જ્ઞાયક દ્રવ્યસ્વભાવ ગુણ વિકલ્પને આસ્રવોનું કરતો નથી.

ગાથા ૧૯: જ્ઞાયક દ્રવ્યસ્વભાવ પર્યાય વિકલ્પને આસ્રવોનું કરતો નથી - દ્રવ્ય પર્યાયને અડતું નથી. અને ૨૦ મા ગાથામાં સૂક્ષ્મ લીધું કે પ્રત્યેક્ષજ્ઞાનનું કરણ કોણ? સામાન્ય દ્રવ્ય તેને આસ્રવોને નથી કરતો એવો શુદ્ધ પર્યાયસ્વરૂપ આત્મા છે. જે અનુભવમાં આવ્યો તે [પર્યાયનું] હું, ધ્રુવ અનુભવમાં આવતો નથી. દૃષ્ટિ પર્યાય પર નથી, દૃષ્ટિ તો દ્રવ્યસ્વભાવ છે પરંતુ દ્રવ્યની દૃષ્ટિ તોપણ જે પર્યાયમાં વેદન-અનુભવન કર્યું તે હું.

- હવે એમ કહે છે કે હું જ્યારે મારા અનુભવમાં આવું છું ત્યારે કોઈપણ આસ્રવ નથી. હું અનુભવ કરું છું એને એ દ્રવ્યનો ફાર્ક છું એવું કોઈ ક્ષેત્ર ત્યાં છે નહીં. નિર્દેશ, નય અને પ્રમાણ તો ત્યાં છે નહીં, પરંતુ હું આત્માનો અનુભવ કરું છું એવું કોઈ ક્ષેત્ર પણ ત્યાં નથી.
- "કોઈ પ્રતિભાસિત થતું નથી" - આચાર્ય અંતરના અનુભવના તાજગી ઓતપ્રોત કહે છે કે દ્રવ્યનો અનુભવ કરવા એ દ્રવ્યનો અનુભવ કેવો [એવું] દ્રવ્યના અનુભવની પર્યાય છે એવો કોઈ પણ માલૂમ પડતો નથી. કહો છો તો દ્રવ્ય અને પર્યાય [એવું] કોઈ ભેદમાં, પરંતુ અનુભવના વિષયમાં એવો કોઈ ભાગ રહેતો નથી.
- (ભાવાર્થ) 'જ્યારે આત્મા ત્રૈલોક્ય તરીકે કહ્યું છે કે - પ્રમાણ, નયાદિ જ્યાં તો વાત જ શું? શુદ્ધ અનુભવ થતાં કોઈ જ આસ્રવ નથી, અંતરંગ ચિન્માત્ર જ દેખાય છે.'
- 'દ્રવ્યસંગ્રહ' ગાથા ૪૭ માં કહ્યું છે કે "નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ ધ્યાનમાં યોગ થાય છે" તો શું કર્યું? જ્યારે પર્યાય પોતાના દ્રવ્ય તરફ ઝૂકી જાય છે ત્યારે જે અનુભવ થાય છે તેમાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ સાથે યોગ થાય છે - ધ્યાનમાં યોગ થાય છે.
- શુદ્ધ અનુભવ થતાં હું [પર્યાય] અનુભવ કરું છું અને દ્રવ્યનો અનુભવ કરું છું એવું કોઈ પણ ત્યાં નથી. જે કોઈ જાણે તો રાગ આવે છે, તો એમાં આત્માને નુકશાન થાય છે. જ્યારે કે કોઈ વિકલ્પ તો છે તો આત્મામાં રિઝલ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે અને બગાડ થાય છે.
- અહીં પિતાપુત્રવાળી કથા કહેવાની કહે છે કે - ઘેર પરમાર્થરૂપ તો એકત્વનો જ અનુભવ થયો. એક જ આનંદ છે; તમે વિકલ્પ શું કર્યું? એનો ઉત્તર: તમારા મનમાં સંકલ્પ એકત્વ જાણવામાં આવે છે. જો સંકલ્પ એકત્વ જાણવામાં આવે તો બાહ્ય વસ્તુનો અભાવ જ થઈ જાય, અને એનો અભાવ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આપણા મનમાં જ્યારે વિકલ્પ તો બાહ્ય વસ્તુનો નિષેધ કરતી નથી. જ્યારે શુદ્ધ અનુભવને રિઝલ્ટ મળી જાય છે ત્યારે આત્મા પરમાર્થને પામે છે તેવો અનુભવ કરવાના માટે "શુદ્ધ અનુભવમાં કોઈ આસ્રવ નથી" એમ કહ્યું છે. જો બાહ્ય વસ્તુનો નિષેધ કરવામાં આવે તો આત્માનો પણ નિષેધ થઈ જાય

અને શૂન્યવાદનો પુરાંગ કાલે. માટે જો તો હો તો પ્રમાણ વસ્તુ સ્વરૂપની સિદ્ધિ થઇ શકતી નથી અને વસ્તુસ્વરૂપની યથાર્થ પ્રતીતિ વિના જે શુદ્ધિ અનુભવ દ્વારામાં કાલે તો પણ નિરર્થક છે; શૂન્યનો પુરાંગ તર્કાદિ તમારો અનુભવ પણ કાલ્પનિક તુલનો અનુભવ છે.'

- હવે પ્રત્યાગ્રહ દ્વારે છે.
- પ્રતિજ્ઞા કહેવાવાદી છે બૌદ્ધ અને વેદાંતીઓ દ્વારે છે તે જો પણ ઘણી દ્વારે પરંતુ અંતે તો અમારું કહેવું કાલ્યું. કોઇમાં જે પરમાર્થરૂપ કહેવાનો જ અનુભવ કોણ કે જ અમારો મત છે. તેનો ઉત્તર -
- જેનું કહેવું માનવાદિ બાહ્ય વસ્તુનો અભાવ થઇ જાય છે અને પદાર્થનો પણ અભાવ થઇ જાય છે, દ્વારા તે કે કાલ્પ કોઇ જ છે તો બધા વગર છે તેનો નિષેધ થઇ જાય છે. અને એવો અભાવ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે.
- અમારા મતમાં તો બધી અપેક્ષાએ દ્વિત છે. [તેમાં] પદાર્થ નહિ, બાહ્ય વસ્તુ નહિ એમ નહિ. કહેવાય તમારે છે એનો અર્થ એમ નહિ તે પદાર્થ નહિ, પરંતુ નહિ. પદાર્થ છે, બાહ્ય એવાં વસ્તુઓ છે, અનંત જ્ઞાનવાન છે, અનંત સિદ્ધો છે, અનંત જીવો છે, અનંત પુદ્ગલ પરમાણુ છે.
- પોતાની પદાર્થમાં છે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ તો થાય છે. પદાર્થની અપેક્ષા જ્ઞાન છે. [તેમ] પદાર્થને માટે તો છે દ્રવ્યને માટે એમ તેમાં કાલ્યું, પદાર્થ કાલ, છે દ્રવ્ય કાલ્યાં.
- યથાર્થ દ્રવ્ય પદાર્થ અનંત ગુણ આદિની શુદ્ધિ વિના શુદ્ધિ અનુભવ તો થતો નથી... પરંતુ તેઓ માનવાં અને શુદ્ધિ અનુભવ દ્વારાએ દોષને તો પણ નિરર્થક છે.

ગાથા-૧૦ (f-૧૦-૧)

ઉત્થાનિકા:- આત્મા શુદ્ધનયનો વિષય થાય છે તેની સૂચનારૂપ લખે છે:-

ગાથા:- (વસંતતિલકા) પરમાણુમાં જે તિરી છે વળી કાર્મણ-અંગ સંયુત છે,
સંસ્થાન તેમ સંસ્થાની જીવમાંહિ પણ મુક્ત છે;
જે સ્પર્શ છે, પરિપૂર્ણ છે- એવા નિજાત્મ સ્વભાવને
ફરતો યથાર્થ પ્રગટ કોટી શુદ્ધનય આ થાય છે. ૧૦

પરિપૂર્ણ

ભાવાર્થ:- શુદ્ધનય આત્માના સ્વભાવને પ્રગટ કરતો ઉદયરૂપ થાય છે. તે આત્મસ્વભાવને કયો પ્રગટ કરે છે? પરમાણુ, પરમાણુના સ્કંધો તથા પરમાણુના નિમિત્તે થતા જીવોના વિભાવો - એવા પરભાવોથી ભિન્ન પ્રગટ કરે છે. વળી તે, આત્મસ્વભાવ સંસ્થાનપણે પૂર્ણ છે-સંસ્થાન સંસ્થાનોને બનાવનાર છે - એમ પ્રગટ કરે છે; (ક્ષેત્ર કે કાળમાં તેને કરવાયોગ્ય છે, શુદ્ધનયમાં કર્મ ગૌણ છે). વળી તે, આત્મસ્વભાવને કાર્મણ-અંગથી રહિત પ્રગટ કરે છે (અશરીરી સિદ્ધ કાર્મણ શરીરને જે સિદ્ધક્ષેત્રે ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ બને અને ત્યારે સિદ્ધક્ષેત્રે જેનો વિનાશ બને એવા પારિણામિક ભાવને તે પ્રગટ કરે છે). વળી તે, આત્મસ્વભાવને સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ (પૌદ્ગલિક) રહિત અરૂપી-પ્રગટ કરે છે, અને જેમાં સંસ્થાન સંસ્થાન-સંસ્થાનના સમૂહો વિલય થઈ ગયા છે એવો પ્રગટ કરે છે. (દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ, નોકર્મ આદિ પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં પોતાની સ્થિતિના કરણ તેને સંસ્થાન કહે છે અને સંયોગના નોકર્મ કારણમાં નોકર્મ ઘટાડી તેને સંસ્થાન કહે છે.) આવો શુદ્ધનય યથાર્થરૂપ થાય છે.

સારાંશ:- (ભાવાર્થ) 'શુદ્ધનય આત્માના સ્વભાવને પ્રગટ કરતો ઉદયરૂપ થાય છે. તે આત્મસ્વભાવને
(પૃ.નં. ૬૬) કયો પ્રગટ કરે છે?': ગાથા ૧૪-૧૫નો આ ઉપોદ્ઘાત છે.

- શુદ્ધનયનો વિષય ત્રિકાળી વસ્તુ જે પૂર્ણ છે તેનું અવલંબન કરવાથી પર્યાયમાં શુદ્ધનય પ્રગટ થાય છે. આત્મામાં અસંખ્ય પ્રદેશ છે. તેમાં દરેક પ્રદેશ ઉપર પર્યાય છે. એ પર્યાય દીઠે પ્રદેશની સમગ્રમાં દ્રવ્ય પડી છે. ઉપર ઉપરના પ્રદેશમાં પર્યાય પડી છે એમ નહિ. અંદર અંદરમાં અસંખ્ય પ્રદેશ છે તેની ઉપર પણ પર્યાય છે. એ અંતર દ્રવ્યમાં પર્યાયને ઝૂંટવાવા. તેને અહીં શુદ્ધનય કહેવામાં આવ્યો છે.
- પર્યાય દૃષ્ટિનું અવલંબન છોડીને પર્યાયની સમગ્રમાં અનાદિ અનંત નિત્યાનંદ દ્રવ્ય પ્રભુ રહેલો છે ત્યાં આગળ પર્યાયને લઈ જાય ત્યારે તે શુદ્ધનય પ્રગટ થાય છે. દરેક પ્રદેશમાં પર્યાય પણ છે અને દ્રવ્ય પણ છે. તો કોઈપણ દૃષ્ટિ કરવાથી, પર્યાયને દ્રવ્ય તરફ ઝૂંટવાવાથી જે શુદ્ધ વસ્તુ છે એ પર્યાયમાં યથાર્થપણે પ્રગટ થાય છે. જે શક્તિરૂપે દ્રવ્યરૂપે તત્ત્વ તેની દૃષ્ટિ કરવાથી પવિત્ર પરમાત્મ સ્વભાવની વ્યક્તતા પર્યાયમાં આવે છે, આત્મસ્વભાવ પ્રગટ થાય છે. ત્યારે પૂર્ણ સ્વરૂપની પ્રતીતિ અને જ્ઞાનની પર્યાયમાં પૂર્ણ સ્વરૂપ આવતું નથી પરંતુ પૂર્ણતાનો જ્યારે એ પ્રગટ પ્રગટપણે પ્રભાવમાં - શ્રદ્ધામાં આવી જાય છે.
- શક્તિમાંથી અંશે ગુણની વ્યક્તતા જે વેદનમાં આવે છે તેને શુદ્ધનય પ્રગટ થયો એમ કહેવાય છે. શુદ્ધનય આત્મસ્વભાવને અખંડ ત્રિકાળી જ્ઞાયકસ્વભાવને - ધ્રુવસ્વભાવને પર્યાયમાં શક્તિની વ્યક્તતા પ્રગટ કરતો દૃષ્ટિ ઉદય થાય છે-પ્રતિષ્ઠામાં આવે છે. સમ્યગ્દર્શન સમયમાં શુદ્ધ અનુભવ થતાં કોઈનો આત્મા પ્રતિષ્ઠામાં આવ્યો કે આત્મા આવે છે. પર્યાયમાં ત્યારે તેની નિર્મળતા - આનંદનું અંશે વેદન આવે છે.

- 'પરદ્રવ્ય, પરદ્રવ્યના ભાવો તથા પરદ્રવ્યના નિમિત્તથી થતા પોતાના વિભાવો- એવા પરભાવોથી ભિન્ન પ્રચાર કરે છે.': પરદ્રવ્ય ત્રણ પ્રકારે, ત્રણમાં ઉદય આવતાં તે પરદ્રવ્યનો ભાવ અને તેના નિમિત્તથી પોતામાં જે વિભાવ થાય છે-એ બંનેથી ભિન્નપણે [પ્રચાર થાય છે].
- વળી તે, જ્ઞાનસ્વભાવ સમસ્તપણે પૂરો છે-સમસ્ત જ્ઞેયોને જાણનાર છે-એમ પ્રચાર કરે છે; (તારણ કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેય ત્રણ કરોડોગણા છે, શુદ્ધનયમાં ત્રણ ગૌણ છે.):
- 'આપૂર્ણમ': 'આ' નામ સમસ્ત પ્રકારે, 'પૂર્ણ' નામ અભિન્નપણે, 'પૂર્ણ' નામ વિશેષ પ્રકારે સંપૂર્ણ રૂપે પૂર્ણ છે. [એટલે] આવરણ તો નહિ, અશુદ્ધતા તો નહિ પરંતુ અપૂર્ણતા [પણ] નહીં.
- આવા જ્ઞેયોનો જ્ઞાનસ્વભાવ જ્ઞાતા છે-શક્તિરૂપે. તેમાં નથી ક્યારે કે પાછા નથી. પૂર્વજ્ઞાનધન, પૂર્વઆનંદઘન, દર્શનઘન છે. જ્ઞાનઘનની પર્યાયમાં જ્ઞેયોનું જાણવાની શક્તિ છે-એટલું સામર્થ્ય છે એવું જ્ઞાન અને પ્રતીતિ આવી જાય છે-શુદ્ધનયમાં.
- 'શુદ્ધનયમાં ત્રણ ગૌણ છે': પરંતુ સ્વભાવમાં તો [ત્રણ બાધે] તેવો સંબંધ છે નહીં. જે અવસ્થા છે તે પોતાના કારણે નિમિત્તના આશ્રયે થઈ છે તે પણ ગૌણ કરીને, તેનું લક્ષ છોડાવીને એ ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવની દૃષ્ટિમાં અપૂર્ણતા, અશુદ્ધતા છે જ નહિ [એમ કહ્યું છે]. પરભાવથી ભિન્ન રહીને અશુદ્ધતા નથી અને પોતાનો પૂર્ણસ્વભાવ રહીને અપૂર્ણતા નથી [એમ કહ્યું છે].
- 'વળી તે, જ્ઞાનસ્વભાવને આદિ-અંતથી રહિત પ્રચાર કરે છે (અર્થાત્ તેવો કાર્યથી જોડાને જે નિયત ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો નથી અને ક્યારેય નિયત જેનો વિનાશ નથી એવા પારિણામિક ભાવને તે પ્રચાર કરે છે).': આ પર્યાયની વાત નથી, વસ્તુની છે. અનંતાં 'નૂતન' નહિ, પરંતુ 'સનાતન'. એની શરૂઆત થઈ છે અને પછી અંત થશે એવું છે નહીં.
- પારિણામિક' એટલે સહજ સ્વભાવ. એ ત્રિકાળી ભાવ છે. સહજ સ્વભાવે જે નિત્ય છે તેને એવું પારિણામિક ભાવ કહે છે.
- પ્રકાશનો પ્રવાહ જે છે તે આડા આડા [horizontal] આવે છે અને એ પ્રવાહ ઉપર-ઉપર ઉર્ધ્વ-ઉર્ધ્વ-ઉર્ધ્વ આડા [vertical] આવે. પ્રવચન સાર ગાથા ૮૩ માં 'ઉર્ધ્વપ્રચય' આવે છે. આયત [સામાન્ય] સમુદાય અને [વિસ્તાર] સામાન્ય સમુદાય. આયત નામ પર્યાયનો સમુદાય, [વિસ્તાર] નામ ગુણનો સમુદાય.
- 'વળી તે, જ્ઞાનસ્વભાવને અંત-મધ્ય આદિમાંથી (કૈવલ્યાંશોથી) રહિત અંતાતીત-પ્રચાર કરે છે, અને જેમાં સમસ્ત સંતતિ-વિસ્તારના સમૂહનો વિલય થઈ ગયો છે એવો પ્રચાર કરે છે. (દ્રવ્યત્વ, ભાવત્વ, જ્ઞાનત્વ આદિ પુદ્ગલદ્રવ્યોમાં પોતાની ક્ષણના કારણે તેને સંતતિ કહે છે અને તેઓના આદિમ સમયમાં તેને સંતતિ કહે છે.)':
- 'અંતાતીત પ્રચાર કરે છે': અંતરૂપ દ્રવ્ય છે તેને જ્ઞાનમાં, શુદ્ધનયમાં ગણે છે. અંદરમાં ક્રમિત, વિભાગ, ક્રમોપશમ એવા સર્વ ભેદોથી રહિત પારિણામિક ભાવ જે અંત સ્વરૂપે નિત્યનો છે તેને પ્રચાર કરે છે.
- સંતતિની વ્યાખ્યા એ ત્રણ પ્રકારે છે. એક પ્રકાર એટલે ભાવો છે. રાગાદિ ભાવમાં પોતાની ક્ષણના કારણે તે નિર્ધારણનો સંતતિ છે. દ્રવ્યત્વ જડ, ભાવત્વ વિસ્તાર, જ્ઞાનત્વ ચેતન આદિ પુદ્ગલ દ્રવ્યોમાં પોતાની ક્ષણના કારણે તે સંતતિ નિર્ધારણ છે. નિર્ધારણને કારણે સંતતિ કહ્યો છે. અને એઓના આદિમ સમયમાં એટલે (મધ્ય) સમય થયો એ અનંતાનુબંધનો

ક્રિ.૧૦-૩

Ritta ગામમાં છે. જ્ઞાનની પ્રગતિમાં તેઓ અર્હત છે કે જાગવામાં કાળ છે, પરંતુ અર્હત તેઓના જ્ઞાનમાં જોઈ જાણ થયો - જ્ઞાનમાંકે જોઈ પણ તે અર્હતાનુભૂતિ - નો Ritta છે અર્હતાનુભૂતિના નામ થાપને તરણે છે. તેઓના જોઈએ માટે જ્ઞાન જોઈએ છે કોન [જાણવું] તે Ritta છે.

- 'આવો દુઃખનો પ્રતિકાર થાય છે.' : દુઃખાર્થ, સમુદાયર્થ, નોધર્મ માટે છે કોણ ક્રિયા છૂટી જાય છે અર્હતે તેઓના જાગવાથી જ્ઞાનમાં અર્હતપણું કાળ ગયું, તે પણ છૂટી જાય છે.
- આવો દુઃખનો પ્રતિકાર થાય છે, પુનર્ભવ થાય છે એવા દુઃખનો ક્ષણની ક્ષણે રાખવા થાય છે, એમ કહ્યું છે. ક્ષણરૂપમાં આવો સાક્ષાત્કાર છે- એટલે એ દુઃખનો ક્ષણમાં ઉપદેશમાં આવે છે. સાધક સર્વકે તે દુઃખનો જે જ્ઞાન છે તિતિક્ષા તે પ્રગતિમાં પ્રગટ થાય છે.
- એ આર્યનું ગાથા સૂત્ર તે છે. એ તો તેનો ઉપોદ્ઘાત થયો.

ગાથા - ૧૪

ઉત્થાનિકા:- હવે શુદ્ધનયને ગાથાસૂત્રથી કહે છે:-

ગાથા:- અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય જે જે નિયત દેખે આત્માને,
અવિશેષ, અસંયુક્ત, તેને શુદ્ધનય તું જાણજે. ૧૪

ગાથાર્થ:- જે નય આત્માને બંધ રહિત જે પરના સ્પર્શ રહિત, અન્યપણા રહિત, ચલાચલના રહિત, વિશેષ રહિત, અન્યના સંયોગ રહિત - એવા પાંચભાવરૂપ દેખે છે તેને, હે શિષ્ય! તું શુદ્ધનય જાણ.

સારાંશ: • (ટીકા:) 'નિશ્ચયથી અબદ્ધ-અસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત - એવા આત્માની
(પ્ર.નં.૬૬) જે અનુભૂતિ છે તે શુદ્ધનય છે, અને તે અનુભૂતિ આત્મા જ છે; એ રીતે આત્મા એક જ પ્રતિષ્ઠમાન છે. (શુદ્ધનય હો યા આત્માની અનુભૂતિ હો યા આત્મા હો - એક જ છે, જુદાં નથી)'

• ત્રિકાળી જ્ઞાયકસ્વરૂપ ભગવાન એ શુદ્ધનયનો વિષય છે, પરંતુ વિષય અને વિષયનો ભેદ છોડીને સમ્યગ્દર્શનના વિષય ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવને જ શુદ્ધનય કહેવામાં આવ્યો છે.

• ૧. અસ્પૃષ્ટ: ભગવાન આત્મા તો અસ્પૃષ્ટ છે અને પુદ્ગલના પરમાણુ સાથે છે [તે જેમાં] સ્પર્શરૂપ પરિણમ્યા નથી તેમના પણ સ્પર્શથી રહિત છે.
૨. અનન્ય: એકેકી એકેકી ગતિ એવામાં છે જાતિ. એ તો અન્ય અન્યથી ભિન્ન છે.
૩. નિયત: પર્યાયમાં જે અનંતા ઉત્પાદ છે તેનાથી પણ તે [ભગવાન આત્મા] ભિન્ન છે.
૪. અવિશેષ: દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રના ભેદ છે તે વિશેષ છે ભગવાન તેનાથી રહિત અવિશેષ - સામાન્ય છે.
૫. અસંયુક્ત: દ્રવ્યાદ્રવ્યભાવમાં પણ કોઈપણ [ભગવાન આત્મા] સંયુક્ત નથી. [છે]

• ૧૪ ગાથામાં દ્રષ્ટિપ્રધાન (દર્શનપ્રધાન) કથન છે, પછીની ગાથામાં જ્ઞાનપ્રધાન કથન છે.

• એક બાજુ ત્રિકાળને શુદ્ધનય કહે છે અને અનુભૂતિને પણ શુદ્ધનય કહ્યો.

• રાગાદિ દશા તે આત્માની દશા એને વસ્તુએ જે અનુભવ કર્યો એ શુદ્ધનય કર્યો, એને એ
(નિર્મળ) પર્યાયને આત્મા કહ્યો. એ [પર્યાય] દ્રવ્યને અડતો નથી.

• રાગાદિની પર્યાય દ્રષ્ટિ છે એ અશુદ્ધનય છે. શુદ્ધનયરૂપ અનુભૂતિ કાયમ તે ક્રિયાપરિણામભાવ છે, ક્ષાયિકભાવ છે.

• શુદ્ધનય, આત્માની અનુભૂતિ અને આત્મા ત્રણેય એક છે. (દ્રષ્ટાંત: પર્યાયને પણ દ્રવ્ય કહી દીધો.) પર્યાયને દ્રવ્ય કહ્યો, શુદ્ધનય કહ્યો અને પછી તેને આત્મા કહ્યો. રાગ આત્માનો છે એવું બનાવવા અનુભૂતિ જે સમ્યગ્દર્શન ચારિત્રની છે તેને આત્મા કહેવામાં આવ્યો છે.

• 'અહો શિષ્ય! જુઓ છો? જેનો ક્ષિર કહ્યો તેવા આત્માની અનુભૂતિ કેમ થઈ શકે? તેનું સમાધાન:-

• (સો.ચંદુભાઈ: અનુભૂતિ કેમ થાય એ આજ તો બહાર પાડવું જ પડશે.)

• 'બહિરંતરથી આવે આનુભાવ દોષાદિ એ અનુભૂતિ થઈ શકે છે.'

• રાગ આદિનો સંબંધ કે પર્યાયનો વિશેષ ભાવ, એ કાયમ રહેવાવાળી ચીજ નથી. ભગવાન આત્મા પૂર્ણાનંદ એ કાયમ રહેવાવાળી ચીજ છે. [માટે] એ [સાધક] જીવ તમામ ~~એ રાગની સ્થિતિવાળા~~ [હોવાથી અસ્તિત્વ છે, તેથી] કાયમ રહેવાવાળી ચીજની અનુભૂતિ થઈ શકે છે.

• બીજી ગાથા સમ્યગ્દર્શનની, પાંચમી સમ્યગ્જ્ઞાનની અને છઠ્ઠી દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર
(પ્ર.નં.૬૭) ત્રણેયની છે.

• 'ચમ નિયમ સંયમ આપ કિયો....': ચમ નામ પંચમહાવ્રત, નિયમ નામ અંતર આત્મા અભિમુખ, સંયમ [ક્રિયાનું] ઈન્દ્રિયનું દમન, મનવચન નિરોધ - ઇત્યાદિવ્યાપારનો

નિરોધ રૂપે જાણે કે કાલ્પનિક રૂપે જોયું પણ અનાદિકાલ રૂપે.

- અહીં તો એ છે કે પર્યાયમાં જે ખોટા ભાવ દેખાય છે તે સ્વયં સ્વભાવાદી અજ્ઞાનથી, માટે એના ઉપરથી દૃષ્ટિ ઉઠાવી લઈને - પર્યાયદૃષ્ટિ ઉઠાવી લઈને - વ્યવહાર દૃષ્ટિ ઉઠાવી લઈને ત્રિકાળી શાશ્વત એકરૂપ સામાન્ય ધ્રુવ પર દૃષ્ટિ લગાવી દે તો તને સમ્યગ્દર્શન થશે. એકાંતનો સ્વાદ આવશે. એકાંતમય દૃષ્ટિ રૂપવામાં એને પરની રીત આવશે નહિ.
- રાગનો અર્થ? જેવું કર્તવ્ય છે, એવું કર્તવ્ય ન માનવું એને બીજા રીતે માનવું એ રોગ છે. રાગાદિ સ્થિતિમાં જેને પ્રેમ છે તેને ત્રિકાળી શાશ્વત પ્રત્યે દ્વેષ છે, ક્રોધ છે. જેને રાગ પ્રત્યે મૈત્રી ભાવ એટલે સ્વભાવ પ્રત્યેની મૈત્રી છોડી દીધી.
- આ વાતને દૃષ્ટાંતથી પ્રચાર રૂપવામાં આવે છે:- જેમ ગ્રામિણીનું પત્ર જાણમાં ડૂબેલું હોય તેનો જાણકે સ્વાધિકારૂપ અવસ્થાથી અનુભવ રૂપાં જાણકે સ્વાધિકારપણું રહ્યાથી છે - સત્યાર્થ છે, તોપણ જાણકે જરાય નહિ સ્વાધિકારોચિત એવા ગ્રામિણી-પત્રના સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ રૂપાં જાણકે સ્વાધિકારપણું અસત્યાર્થ છે - અસત્યાર્થ છે;

ગ્રામિણીપત્ર અને જાણના દૃષ્ટાંત વડે

- ગ્રામિણીનું પત્ર ભુંસું ભુંસું થાય છે. 'જાણકે સ્વહિત' એ એટલો નિમિત્ત નિમિત્ત સંબંધ થઈ ગયો, બાકી જાણ એને ત્રણની પર્યાય કોઈ બગાડને કરતી પણ નથી. જાણકે સ્વહિત એટલે એ માનવામાં ઊભું છે એ અપેક્ષાએ. પાણીના સંયોગમાં ત્રણ ડૂબેલું છે એ વર્તમાન પર્યાયદૃષ્ટિએ જોવાની વાત છે; તો એ જાણકે સ્વાધિકારપણું નિમિત્ત નિમિત્ત સંબંધે અસત્યાર્થ છે. કાયું લોકા ઉભાં પણ ત્રણનો સ્વભાવ દેખવાથી - ત્રણને ઊંચા રૂપવાથી - પાણીનું બિંદુ તેને કરતું પણ નથી. ગ્રામિણી પત્ર ઉપર ઝીણી ઝીણી ભુખ્યા ભુખ્યા ઈંકાઈ થાય છે તેને પાણી કરતું નથી. એવા સ્વભાવની સમીપ જઈને [એકીત્વ] એવા સ્વભાવની દૃષ્ટિ રૂપાં તેનું જાણકે સ્વહિત થયું જૂઠું છે. જાણકે સ્વાધિકારૂપ નિમિત્ત નિમિત્ત સંબંધ તો જૂઠો છે.
- 'એવી રીતે એકાદિ ત્રણકે બંધાયેલા આત્માનો, પુદ્ગલત્રિક બંધાવા-સ્વાધિકારૂપ અવસ્થાથી અનુભવ રૂપાં બંધસ્થિતપણું અસત્યાર્થ છે - સત્યાર્થ છે, તોપણ પુદ્ગલકે જરાય નહિ સ્વાધિકારોચિત એવા કાલ સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ રૂપાં બંધસ્થિતપણું અસત્યાર્થ છે - સત્યાર્થ છે.' : પર્યાયમાં એકાદિ ત્રણકે બંધાયેલા આત્માનો રાગ અને કર્મ સાથેનો નિમિત્ત નિમિત્ત સંબંધ એવો નિમિત્ત બાજુ નૈમિત્તિક સાથે જોડાયેલું છે એમ વ્યવહારનયથી દેખવામાં આવે છે, નિશ્ચયથી નહિ. કાયું લોકા ઉભાં પણ જે દ્રવ્યસ્વભાવ છે એ તો ત્રિકાળ નિરાવરણ છે, અશુદ્ધતા રહિત છે અને એવામાં આવતાં ઉણપ નથી, એ તો પરિપૂર્ણ શાશ્વત એકાંતરૂપે ધ્રુવ પદાર્થ છે. તેને રાગની સાથે નિમિત્ત નિમિત્ત સંબંધ સિદ્ધ નથી. રાગનો - કર્મનો - નિમિત્તનો સંબંધ એક સમયની પર્યાય સાથે છે, વસ્તુમાં કોઈ નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ છે જ નહિ.
- દયા દાનાદિનો રાગ, દેવ શાસ્ત્ર ગુરુની ભક્તિ એ બધા તો એકાંતરૂપ સ્વિકાર પણ સ્વભાવનું નથી. શાશ્વત એકાંત નિત્ય સ્વભાવની સમીપ જઈને અનુભવ રૂપાં એ બધું, રાગ એકાદિ સંબંધ જૂઠા છે, અસત્યાર્થ છે. એ ખરા તો! એને જાણકે જૂઠા રહ્યાં.
- 'પર્યાયનું ઘર પર લગાવ" - એક સમયની પર્યાયની જેને રુચિ છે તે મૂઢ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.
- રાગ જે પોતાની સત્તાને તેને પોતાની માનનાર તે ચોર છે એમ સાંભળી એકાંતમાં આવે છે.
- જે પર્યાયનો એને રાગનો પ્રેમ છે તે અસત્યાર્થ છે, તેને છોડી નાંખ છોડી દે એને ત્રિકાળી

સ્વભાવની સમાધ જ. જે દૂર કરો તેની જગ્યાએ જ. (ડૉ. આંબેડકર: દેવતા માણસ આસ્તું પડે?) ફિલોસોફીમાં લખ્યું છે. રાગ અને પર્યાયબુદ્ધિ છોડીને સ્વભાવ સન્મુખમાં જવામાં જ્યારે સમય લાગે છે. ફિલોસોફી ફિલોસોફી ૧૮૧ માં "રહસ્યાત્" કરીને સૂક્ષ્મ તત્ત્વમાં કહ્યું છે.

- રાગને અને પર્યાયને જે આકરો નહિ કરો ત્યાં સ્વભાવની સમાધ જઈને જ્ઞાનનો અનુભવ કરવાં ઉદ્દેશ્યથી જૂઠાં છે. પર્યાય ભલે પર્યાય કે ત્રિકાળમાં નહિ.
- (ડૉ. આંબેડકર: ગુરુદેવ! પર્યાયને ઉદ્દેશવા, પરસન્મુખ છે તેને સ્વસન્મુખ કરવા કઈ રીતે?) જે પર્યાય પરસન્મુખ છે તે તો ત્યાં રહી ગઈ. બસ પર્યાય જેમની કરીને સ્વસન્મુખ કરવા કોણ કહેવામાં આવે છે. (ડૉ. આંબેડકર: કરવું તો તો મરવું છે) ના, ના. રાગને કરવું કે મરવું છે. સ્વ તરફ ફરવા તે તો બરાબર છે.
- [ખરેખર તો] પર્યાય તેની છે તે નિશ્ચય છે, ગુણ તેના છે તે નિશ્ચય છે, દ્રવ્ય તેનું છે તે નિશ્ચય છે. સ્વ તે નિશ્ચય અને પર તે વ્યવહાર. પરંતુ અહીં ત્રિકાળી ધ્રુવને મુખ્ય કરીને, મુખ્ય કરીને જેને પર્યાય તેમાં હોવા છતાં પણ તેને ગૌણ કરીને અનુભવ કરાવે છે.

2. "અજ્ઞાની માટીના અન્ય અન્ય પાત્રોના દૃષ્ટાંત વડે"

- પછી જેમ માટીનો, ઠામડા, ઘડો, કોડી, રામપાત્ર આદિ પર્યાયોને અનુભવ કરતાં અન્યપણું અજ્ઞાન છે-મિથ્યાત્વ છે, તોપણ સર્વત: અસ્તિત્વ (સર્વ પર્યાય-કોઈને જરાય સ્પર્શ નહિ થતા એવા) અને માટીના સ્વભાવની સમાધ જઈને અનુભવ કરતાં અન્યપણું અજ્ઞાન છે-અસત્યાર્થ છે;' : માટી માંહે ઘડો, કોડી આદિ અનેરા અનેરા પર્યાયમાં થાય છે તે અન્ય અન્ય છે. માટી સ્વભાવ દ્રષ્ટિને તે પર્યાયમાં આવતી નથી. એ કોડી અને ઘડા આદિ થાય છે એનો પર્યાય છે તેમાં માટી નથી આવતી, પર્યાયમાં સામાન્ય આવતું નથી. માટીનો ઘડા, કોડી આદિ પર્યાયોને અનુભવ કરતાં અન્યત્વ અનેરા અનેરાપણું સત્ય છે, પરંતુ માટીના ત્રિકાળ માત્ર પણ સ્પર્શ ન થવાના સ્વભાવની- તેના સામાન્યપણે અસ્પર્શ રહેવાના સ્વભાવની-સમાધ જઈને અનુભવ કરતાં માટીની અનેરી અનેરી અવસ્થા જૂઠી છે.

(પ્ર.નં.૬૮). પહેલાં એ કહ્યું હતું કે આત્માને રાગ સાથે જે ઉદ્દેશ દેખાય છે એ પર્યાયનો-વ્યવહારનો વિષય છે, પરંતુ અંદર સ્વરૂપ છે એ તો નિરાવરણ, અખંડ, એક, અવિનાશી, પરમ પારિણામિકભાવસ્વરૂપ નિજપરમાત્મ દ્રવ્ય એવું છે. તેના દૃષ્ટિ કરતાં તેમાં દર્શન છે
- પણ ગુણ એવું સ્પર્શ, એવું જ્ઞાન, નિયત, એવું દર્શન, એવું ચારિત્ર એ પણ ભાવ તો ત્રિકાળ સત્ય છે, પરંતુ જ્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે ત્યારે પર્યાયનો અભાવ કરતાં
- માટીમાં ઘડા, કોડી જે પર્યાય થાય છે, તે છે પરંતુ માટીનો એક સ્વભાવ ન થાય છે. દેખાવાથી એ ઉદ્દેશ પર્યાયનો અનુભવ છે.
- એવા રીતે આત્માનો નારક આદિ પર્યાયોને અનુભવ કરતાં (પર્યાયોના ભિન્ન-ભિન્નપણા-રૂપ) અન્યપણું અજ્ઞાન છે-મિથ્યાત્વ છે, તોપણ સર્વત: અસ્તિત્વ (સર્વ પર્યાયને કોઈ જરાય સ્પર્શ નહિ થતા એવા) એક એકત્વ સ્વભાવની સમાધ જઈને અનુભવ કરતાં અન્યપણું અજ્ઞાન છે-અસત્યાર્થ છે.' :
- નારક, મનુષ્ય, દેવ, તિર્યંચ એવા ગતિની પર્યાયને દેખો તો અનેકપણું દેખાય છે, તે પર્યાયનો વિષય છે, પરંતુ તેને જોવાથી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. 'અનુભવ' શબ્દે અહીં 'જાણવું' થાય છે. નારક આદિ એવા એવા ગતિ છે એ અવસ્થાઓ સત્ય છે.

૧૪-૪

[ક્રમબદ્ધ]

• [આત્મા દ્વારા થતાં પણ] ભગવાન દ્વારા દ્રવ્ય પોતાનો સ્વભાવ છોડીને ગતિમાં સ્થાપિત થતો નથી, ગતિ આદિમાં આવતો નથી. એ નરકાદિ અથવા એકેન્દ્રિયાદિ ગતિઓ આત્મામાં વિદ્યમાન રહી શકે એવા કાર્ય નથી. ભગવાન તો અનંત છે.

• [ગતિ આદિરૂપ] અવસ્થા તો પર્યાયમાં છે, વસ્તુના દ્રવ્યસ્વભાવમાં કોઈ ભેદરૂપ અવસ્થા નથી થઈ નથી. સ્વાધીનતા એ નિશ્ચિત્ય દૃષ્ટિ છે એને લીધે સ્વયં સ્વતઃ અસ્થાપિત સિદ્ધત્વ દ્રવ્યસ્વભાવ ગતિની પર્યાયમાં આવતો નથી, એવો ગતિના અભાવનો અવસ્થાપ્ત થયું છે.

• ગતિ એટલે આ મનુષ્ય શરીર નહિ, [પરંતુ] અંદર મનુષ્યની ગતિનો હેતુ જે ગતિનામ છે, નામકર્મનું નિમિત્ત જે ગતિનામ છે [તે ગતિ છે] મનુષ્યની ગતિ તેમાં તો વિકાર થાય એવો ભાવ જૂઠી છે. તિર્યંચ ગતિની પર્યાયમાં દ્રવ્ય દ્વારા સ્વભાવ આવતો નથી.

• (રામજીભાઈ: પર્યાયનો ભેદ જૂઠી છે એટલે?) ભેદ એ દૃષ્ટિનો વિષય નથી, એવો પર્યાયને ગૌણ કરીને તેને જૂઠી કહી દીધી છે. એ પર્યાયની દૃષ્ટિએ દ્રવ્યદૃષ્ટિ થતી નથી.

• આવું તે આવું, શાસ્ત્રવાંચો અને શાસ્ત્ર ભણો આદિ તો ઉદયો ક્રિયાનો વિકલ્પ છે, એ તો રાગ છે અને રાગથી પુણ્ય તો બંધાય છે. સ્વભાવમાં રાગનો સંબંધ નથી.

• સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ એકદ્રવ્ય એકદ્રવ્ય છે; સ્વક્ષેત્ર પોતાનાનો છે, પરક્ષેત્રનો નથી. એકસમયપુરતી ભગવાન આત્મા એ સ્વક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પોતાનો છે અને પોતાની [ક્ષેત્રની] અપેક્ષાએ ઉદીત જાણવું એકસમય પુરતી ક્ષેત્રે અવેલા પરમાણુનું એકપુરતી ક્ષેત્ર તે એકક્ષેત્ર છે. પોતાના પર્યાયના સ્વભાવની અપેક્ષાએ પોતાનો [સ્વભાવ] પોતામાં છે અને પોતાની પર્યાયના સ્વભાવની અપેક્ષાએ બીજાની પર્યાયનો ભાવ પરભાવ છે. તો મૂળમાં લઈ જઈએ તો ત્રિકાળી દ્રવ્યભાવ એ સ્વભાવની અપેક્ષાએ પોતાનો છે અને પોતાની પર્યાયની અપેક્ષાએ પરભાવ છે એ પોતામાં નથી. એટલે જ્યારે ગતિ આદિ જે પરભાવ છે તો પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવની અપેક્ષાએ છે નહિ, તેની [પોતાની] અપેક્ષાએ છે. આ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયનો વિષય નથી, આ તો અંતરદૃષ્ટિનો વિષય છે.

• એટલે એમ પોતાનો જે 'ભાવ' છે તે એકત્વ ગુણરૂપ ભાવ પોતાની અપેક્ષાએ સત્ય છે અને બીજા એકત્વ સિદ્ધોના વિકલ્પ આદિ ગુણભાવ પોતાના ભાવની અપેક્ષાએ એકભાવ

3. "નિયત" સામુદાયિક વૃદ્ધિ હાનિરૂપ અવસ્થાના દૃષ્ટાંત વડે

• જેમ સમુદ્રનો વૃદ્ધિહાનિરૂપ અવસ્થાને અનુભવ કરતાં અનિયતપણું છે. (અનિશ્ચિતપણું) અનાદિ છે-સત્યાર્થ છે, તોપણ નિત્ય-સ્થિર એવા સમુદ્ર સ્વભાવની સમાપ જઈને અનુભવ કરતાં અનિયતપણું અનાદિ છે-અસત્યાર્થ છે.'

• આ જે ભરતી-ઓટ થાય છે એ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનુભવ કરતાં ઓટ-ભરતી કરતાં તે અનિયતના અનાદિ છે, તથાપિ જેમાં ભરતી-ઓટ નથી એવા સમુદ્રના સામાન્ય સ્વભાવની અપેક્ષાએ તે ભરતી-ઓટ છે એ જૂઠી વાત છે, અનિયતના જૂઠી છે.

• 'એવી રીતે, આત્માનો વૃદ્ધિહાનિરૂપ પર્યાયભેદોને અનુભવ કરતાં અનિયતપણું અનાદિ છે-સત્યાર્થ છે, તોપણ નિત્ય-સ્થિર (નિશ્ચિત) એવા આત્મસ્વભાવની સમાપ જઈને અનુભવ કરતાં અનિયતપણું અનાદિ છે-અસત્યાર્થ છે.'!

• નિત્ય-સ્થિર ધ્રુવ એવા ગુણ રાશિનો પિંડ પુણ્ય હાનિવૃદ્ધિરૂપ પર્યાય જે થાય છે તેમાં એ એકરૂપ દ્રવ્ય આવતું નથી. પર્યાયની મુદત જે એક સમયની છે એને ગુણ-દ્રવ્યની મુદત ત્રિકાળ છે.

- ત્રિકોણમાં અક્ષરના અર્થનું જ્ઞાન પર્યાય થઈ જાય છે, તત્ત્વને વિપરીત પર્યાય હોય છે. કોઈ પર્યાય જોઈએ તો અનિત્યતા છે ખરી. અનિત્યતા કોણ? અનિશ્ચય વસ્તુ પર્યાય દૃષ્ટિએ છે ખરી; તથાપિ દ્રવ્ય તો ધ્રુવ જ ધ્રુવ પડ્યું છે. વિપરીતની પર્યાય તો [ત્રિકોણની] ત્યાં દ્રવ્યમાં વર્તે છે જ નહિ, તે તો પરિપૂર્ણ જ છે.
- અગુરુલઘુના તરફે અને પર્યાયદૃષ્ટિના તરફે પર્યાય કાઢીએ તો, સામાન્ય તો ઘોડી તો, વિશેષ તો-કોઈ વિવક્ષિત પ્રકારે પર્યાયદૃષ્ટિએ જોઈએ તો પરંતુ વસ્તુની દૃષ્ટિએ દેખો જ્ઞાયક અખંડ ધ્રુવ સૌન્દર્યસૂત્ર પડ્યો છે અંદર તે વિવક્ષિત પર્યાયમાં આવતો નથી.
- (શ્રોતા: પર્યાય કોણ તરફથી?) અંતિમની પર્યાય એ જ ધ્રુવ છે ઉલટ, ઉલટ દ્રવ્ય-ગુણને, અનંતી પર્યાયને, ઓતપ્રોત પોતાનો સ્વપરયુતિરૂપ (સ્વભાવ) તરીકે જાણે છે. અંતિમની પર્યાયમાં ઉલટું જ કાળ જાય છે, દ્રવ્ય તેનો દ્રવ્ય કાળનું નથી, દ્રવ્યનું જ્ઞાન કાળ છે.
- ત્યાં આપણ શાન્ત છે પૂરી ત્યાં સાથે અંતર્મુખ દૃષ્ટિ સ્વભાવની પડશે, ત્યારે તને સાથે પ્રભુતાની પ્રતીત થશે.
- આમાં શું કરવું તેની સૂઝ પડતી નથી-એમ [શ્રોતા] કહે છે. ભાઈ! સ્વસમ્મુખ થવું એ શું કરવું નથી? સ્વ તરફ પરિપૂર્ણ કાળના તેની દૃષ્ટિ કરીને તેની સામે જ્યું [કે કરવાનું છે]

[૪. અવિશેષ]. સુવર્ણના ગુણ-ભેદના દૃષ્ટાંત વડે

'જેમ સુવર્ણનો, અગ્નિતાપનું, ઘનતાપણું, ભારેપણું આદિ ગુણરૂપ ભેદોથી અનુભવ કરતાં વિશેષપણું ભૂતાર્થ છે-સત્યાર્થ છે, તોપણ જેમાં સર્વ વિશેષો વિલય થઈ ગયા છે એવા સુવર્ણસ્વભાવની સામાન્ય જોઈને અનુભવ કરતાં વિશેષપણું અભૂતાર્થ છે-અસત્યાર્થ છે,
- સોનાના અગ્નિતાપપણું આદિ ગુણરૂપ ભેદોને જાણતાં તો ભેદરૂપ વિશેષો ભૂતાર્થ છે. અનુભવ તાન જાણતાં વિશેષતાકો સત્યાર્થ છે; તથાપિ અંતિમ સામાન્ય સોનાને દેખતાં, વિશેષોને ન દેખતાં સોનાની કે અગ્નિતાપપણાદિ વિશેષતાકો જૂઠી છે. અંતરૂપ સોનામાં કે ભેદ [રૂપ વિશેષતાકો] છે જ નહિ.
- 'એવી રીતે આત્માનો જ્ઞાન, દર્શન આદિ ગુણરૂપ ભેદોથી અનુભવ કરતાં વિશેષપણું ભૂતાર્થ છે, સત્યાર્થ છે; તોપણ જેમાં સર્વ વિશેષો વિલય થઈ ગયા છે એવા આત્મ-સ્વભાવની સામાન્ય જોઈને અનુભવ કરતાં વિશેષપણું અભૂતાર્થ છે-અસત્યાર્થ છે.'
- આત્માના જ્ઞાન દર્શન આદિ, અંદરમાં અનંત ગુણરૂપ ભેદ તેનો અનુભવ કરતાં જ્ઞાન કરતાં વિશેષતા તો છે, ભેદ છે, પર્યાયનયનો-વ્યવહારનયનો વિષય ગુણભેદ છે [અંદરમાં વિશેષપણું ભૂતાર્થ છે]; તોપણ દ્રવ્યસ્વભાવમાં ગુણભેદ વિલય થઈ ગયા તોવાર તે ભેદો અંદરમાં રહેતા નથી [તેને વિશેષપણું અભૂતાર્થ છે-અસત્યાર્થ છે.]
- અનંત અનંત ગુણભેદ તેવા થતાં પણ વસ્તુના સ્વભાવને દેખો તો કે ગુણભેદ તોડીને થઈ ગયા છે એવી દૃષ્ટિ કરતાં તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે. કોઈ આત્મસ્વભાવની દૃષ્ટિ કરતાં કે ગુણભેદ અભૂતાર્થ છે.
- જ્ઞાનનો જે ક્રિયાંશમાં છે કે અંતિમની અવસ્થા-પર્યાય છે. ઊંચે સમયે કે અવસ્થા અંદરમાં આવી ગઈ ત્યાં ક્રિયાંશમાં દશા રહી નહિ, પરિણામિત જ્ઞાન થઈ ગઈ. (શ્રોતા: નષ્ટ થઈ ગઈ) નષ્ટ થઈ પણ ગઈ ક્યાં? નષ્ટ થઈ પરંતુ સત્ રહી તે? અંતિમ અસત્ નહોતી. પર્યાયનયમાંથી એ જાય છે, પરંતુ સામાન્યમાં જાય છે આત્મ. એ પર્યાયમાં નથી, અંદરમાં છે. નાટકસમયસારના પહેલા અધ્યાયમાં [ગાથા], દ્વિતીયાદિ રાગના

સિદ્ધિને જાણવું સ્થાનક થયું છે. અંદરમાં જે સિદ્ધ આત્મા જાણે નહિ પરંતુ તેની સંજ્ઞાના અંદરમાં આવી જાય છે, પરિણામિત માટે થઈ જાય છે, ગુણમાં અભેદરૂપે થઈ જાય છે- જેમ જાણવું તદ્રૂપ જ્ઞાનમાં ડૂબી જાય છે તેમ.

- અનંતને અનંત તદ્રૂપ જાણવું માટે તેનો અંત આવી ગયો એમ નહિ.
- પહેલી પર્યાય છે નહીં! ભગવાન પહેલી પર્યાય નહિ તો પહેલી પર્યાયને શાંતિ કેમ? કેવળજ્ઞાની છે એમ અનાદિની દેખે છે. (શ્રોતા: અનુમાનથી દેખે છે?) પ્રત્યક્ષ દેખે છે, અનુમાન કેવું? ભવિષ્યની પર્યાય, મોક્ષની પર્યાય વર્તમાન[માં] છે નહીં, છતાં ભગવાન તો [તેને] પ્રત્યક્ષ દેખે છે. (શ્રોતા: છે નહીં તો શું દેખે?) એ છે નહીં તે દેખે છે. એ ભવિષ્યમાં થવા વાળી [પર્યાયને] પ્રત્યક્ષ અહીં દેખે છે.
- જે હોય તેનો ત્યાગ કેમ? જે ન હોય એનો ત્યાગ કેમ?
- પૌત્ર માટે દેશ અને કુટુંબ છોડીને વન પરદેશ જાય છે- તો પર્યાયને છોડીને દ્રવ્યમાં જવાનું છે.

(પૃ.નં.૬૮) પર્યાયની સિદ્ધિના તો સંકેતમાંથી છોડીને, રાગનો-સિદ્ધિનો પક્ષ તો છોડવો- એ તો સ્થૂળ વાત, પરંતુ અહીં એટલા પરતુ છે તેમાં એકાંત ગુણ છે એવો ગુણનો-ગુણના ભેદવિશેષનું પણ લક્ષ છોડવું એમ કહ્યું છે. એ વાત અભિપ્રાયગૃહીતના ૧૮મા બોલમાં આવી છે.

પ.સંયુક્ત જ્ઞાન ઉત્પાદ માટેના સંયુક્તપણાના દૃષ્ટાંતપૂર્વક

- 'જેમ જાણનો, અગ્નિ જેનું નિમિત્ત છે એવા ઉત્પાદ માટે સંયુક્તપણારૂપ-સમર્થપણારૂપ એકરૂપથી અનુભવ કરતાં (જાણે) ઉત્પાદપણારૂપ સંયુક્તપણું સુનાર છે-સંચાર છે, તોપણ એવાં નિમિત્તપણારૂપ જ્ઞાનસ્વભાવની સામર્થ્ય જ્યાં અનુભવ કરતાં (ઉત્પાદના માટે) સંયુક્તપણું અસુનાર છે- અસંચાર છે; : ઉત્પાદ તો એ છે જે પોતાથી, તેમાં અગ્નિ નિમિત્ત છે. એવા ઉત્પાદની માટે સંયુક્તપણારૂપ જ્ઞાન સમર્થપણારૂપ છે. એકરૂપથી અનુભવ કરતાં [જાણતાં] એ ઉત્પાદ છે, એ પર્યાય છે [એટલે ઉત્પાદરૂપ સંયુક્તપણું સુનાર છે], તોપણ જ્ઞાન એવાંરૂપ નિમિત્ત સ્વભાવની સામર્થ્ય જ્યાં અનુભવ કરતાં તે [જ્યાં ઉત્પાદના માટેનું] સંયુક્તપણું અસુનાર છે, જૂઠું છે.
- 'એવી રીતે આત્માનો, કર્મનું નિમિત્ત છે એવા મોહ માટે સંયુક્તપણારૂપ એકરૂપથી અનુભવ કરતાં સંયુક્તપણું સુનાર છે-સંચાર છે, તોપણ જે મોહ એવાં જીવરૂપ (રાગરૂપ) છે એવા જ્ઞાનસ્વભાવની સામર્થ્ય જ્યાં અનુભવ કરતાં સંયુક્તપણું અસુનાર છે- અસંચાર છે!
- જેમ અગ્નિનું નિમિત્ત અને ઉત્પાદ જળમાં છે તેમ કર્મનું નિમિત્ત અને મોહ રાગ જીવ [અપની] પર્યાયમાં છે. એ છે તે વ્યવહારનયનો વિષય છે, એ પરતુનું સ્વરૂપ નહિ. ભગવાન તો સ્વયં એક જ્ઞાનરૂપ એકલો છે. એ જ્ઞાનની પ્રધાનતાથી થયેલ છે, જ્યાં દર્શન, આનંદ, શાંતિ, સ્વચ્છતા, પ્રભુતા આદિ સર્વ સ્વભાવની એકતા જ્ઞાનમાં જણાય છે. એવા એકરૂપ જ્ઞાનસ્વભાવની સામર્થ્ય જ્યાં સન્મુખ જ્યાં અનુભવ કરતાં [મોહાદિ માટેનું સંયુક્તપણું અસુનાર છે, અસંચાર છે]. અહાહા... એ સમ્યગ્દર્શન! આવી વાત છે.
- સ્વયં જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રભુ જગતના સ્વભાવમાં કંઈ નિમિત્તપણું છે નહીં એને એકાંતિક છે નહીં. ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રભુની દૃષ્ટિ કરતાં, તેની સન્મુખ જ્યાં અનુભવ કરતાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે, અનુભૂતિ થાય છે ત્યારે રાગાદિને અસંચાર કહેવામાં આવે છે.

- (ભાવાર્થ:) 'આત્મા પોતે પ્રકારે અનેકરૂપ દેખાય છે.': આત્મા અનેક વસ્તુ, પોતે પ્રકારે અનેકરૂપ દેખાતો હતો - બ્રહ્મસ્વરૂપ, અખંડ, નિત્ય હતો પરંતુ અનિત્ય, વિશેષ અને રાગ, મોહ સહિત-એવો અનેકપણે દેખાતો હતો. તેને અનેકરૂપ દેખાડતો છે.

'(1) અનાદિ કાળથી ત્રિગુણાત્મક સંબંધથી બંધાયેલો, ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપવાળો દેખાય છે.' - [ત્રિગુણી પત્ર અને જળના દૃષ્ટાંતની જેમ આત્મા પર્યાયમાં ત્રણ બંધાયેલો, સ્વરૂપવાળો દેખાય છે], '(2) ત્રિના નિમિત્તથી ઘણા જન્મ, ગતિ આદિ પર્યાયોમાં જુદી જુદી સ્થૂલરૂપે દેખાય છે,' - જ્યાંસુધી અનેકરૂપ સ્વભાવ હોય ત્યાં સુધી ત્રિના નિમિત્તે ગતિ આદિ અનેક ગતિરૂપ તેને દેખાતો હતો, '(3) શક્તિના અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ (અંશ) દ્વારે ઘણા છે, વધે ઘણા છે - એ વસ્તુનો સ્વભાવ છે તથા તે નિત્ય-નિયત અનેકરૂપ દેખાતો નથી,' - આ વસ્તુસ્વભાવનો અર્થ પર્યાય સ્વભાવ, શક્તિઓની અહીં વાત નથી. પર્યાયમાં અગુરુલઘુ [ગુણને લીધે] ષટ્ગુણ હાનિવૃદ્ધિ થાય છે. આ દ્રવ્યવર્તી પર્યાય અનંતગુણી વધે જાય - ઉત્પાદ થયે જાય અને અનંત ગુણી હીણી થયે જાય - અક્ષરના અનંતમા ભાગે હાન થયે જાય. [આમ] નિત્ય નિયત સ્વભાવ અનેકરૂપ દેખવામાં કારણ નથી [પર્યાયમાં].

(4) વળી તે દર્શન, જ્ઞાન આદિ અનંત ગુણો થકી વિશેષરૂપ દેખાય છે અને..': [અનેકરૂપ દ્રવ્ય સ્વભાવમાં ગુણભેદો વિષય થયે જાય છે એવા ઘણાં પણ જ્ઞાન દર્શન આદિ અનંત ગુણવિશેષોમાં જેટલું જ્ઞાન થાય છે - સુવર્ણના અલંકારો આદિ ગુણોના દૃષ્ટાંતની જેમ],

(5) ત્રિના નિમિત્તથી ઘણા મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ પરિણામો સહિત તે સુખ દુઃખરૂપ દેખાય છે.' આ સુખ દુઃખ ત્રિપણાનું હતું, સ્વભાવનું સુખ કોનો આનંદની અનેકરૂપ દશા છે. [જળના ઉષ્ણતા સાથેના સંયુક્તપણાના દૃષ્ટાંતની જેમ આત્મા રાગાદિ ભાવોથી સંયુક્ત જણાય છે].

- 'આ રીતે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકરૂપ વ્યવહારનયનો વિષય છે': એમ કેમ કહ્યું? ? છે તો પર્યાય, પરંતુ તે દ્રવ્યની પર્યાય છે એમ જાણીને અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક કહ્યું. અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય [તો] વ્યવહારનયનો વિષય છે. અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક ન હોય તો ? પર્યાયાર્થિક હોય ? વ્યવહાર હોય. અશુદ્ધ પહેલાં કેમ કહ્યું? ? પર્યાયમાં અશુદ્ધતા થાય છે તો તેમાં ભેળસેળ થયે છે [કહેવા] ભાવ તેમાં વધુ થયે છે એમ નથી માટે અશુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક કહ્યું.

- 'એ દૃષ્ટિ (અપેક્ષા) થકી જોવામાં આવે તો એ સત્ય સત્યાર્થ છે.': બંધાવું, નિમિત્તપણું, વિકાર, વિભાવિતા, વિશેષતા એ વ્યવહારનયથી જુઓ તો નિશ્ચે છે; પરંતુ આત્માનો અનેકસ્વભાવ આ બધેય ગૌણ નથી થતો, અને અનેકસ્વભાવને જાણ્યા વિના યથાર્થ આત્માને કેમ જાણી શકાય?'. જ્યાંસુધી આત્મા સ્વયં અનેકરૂપ સ્વભાવ ધરાવતો જોવા નિમિત્તની હયાતિની તો અપેક્ષા નથી, પરંતુ નિમિત્તના સદ્ભાવની અપેક્ષા નથી. એ શક્તિની શક્યતા અનેકસ્વભાવ પર્યાયથકી ગૌણ થતો નથી. અનેકપણાને જણાવવાની જે દૃષ્ટિ છે એ વ્યવહાર છે અને અનેકપણાની દૃષ્ટિ વડે અનેકસ્વભાવ પકડમાં આવતો નથી. અને અનેકરૂપ ત્રિયમી સ્વયં, શુદ્ધ, પરમપારિણામિક સ્વભાવભાવ એવા પારિણામિક ત્રિકાળ સ્વભાવને જાણ્યા વિના પારિણામિક આત્મા કેમ રીતે જણાવામાં આવે શકે?

- 'આ રીતે જ્ઞાન થયે - તેના પ્રતિપક્ષી શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયને - ગૌણ કરી અને અભેદદૃષ્ટિના શાયકમાત્ર આત્માનો ભાવ થયે, તેને શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી સત્ય

પરદ્રવ્યોને વિષે, સર્વ પર્યાયોમાં અંતર, દ્રષ્ટિથી રહિત, વિષયોને રહિત અને નૈમિત્તિક ભાવોને રહિત જોવામાં આવે તો સર્વ (પોતાના) ભાવોને જે અંતર્મુખપણું છે તે અનુભવ છે-સમ્યક્ત્વ છે.' [પર્યાયાર્થિકનયથી]

પરમાર્થ- ઉદ્દેશસૂત્ર, સમયસાર, નિયમ, વિષય અને રાગાદિના સંબંધવાળો દેખવાને કોઈપણ સ્થળાંતર દેખવામાં આવતો નથી, તેને તેના પ્રતિપક્ષી શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયને કહી ગયો છે. અહીં એટલે પ્રયોજન જોવાનું પ્રયોજન ત્રિકાળી દ્રવ્ય છે-જેની ઉત્પત્તિ નથી, જેનો નાશ નથી, જેમાં અપૂર્ણતા નથી, જેમાં અધૂરપ નથી, જેમાં અશુદ્ધતા નથી એવા એકરૂપ સ્વભાવને જે જ્ઞાનનો કોઈ પક્ષ છે તે શુદ્ધનયથી ગ્રહણ કરતાં તો સર્વપરદ્રવ્યોને વિષે-અંતર્મુખ, નિયત, ગુણભેદથી રહિત અને નિત્યના પક્ષે. (અમને) એવા રાગ કે ખાલિ નૈમિત્તિક ભાવથી રહિત દેખવામાં આવે છે તે જોયા સ્વભાવ અંતર્મુખ અનુભવ છે- સમ્યક્ત્વ છે'].

સામાન્યમાં વિશેષ નથી, સામાન્યમાં અનેકતા નથી, સામાન્યમાં અનિયતતા નથી.

'અહીં એમ જાણવું કે વસ્તુનું સ્વરૂપ અનંત ધર્મોવાળું છે, તે સ્યાદ્વાદથી યથાર્થ સિદ્ધ થાય છે. આત્મા પણ અનંત ધર્મવાળો છે. તેના કેટલાક ધર્મો તો સ્વભાવિક છે અને કેટલાક પુદ્ગલના સંયોગથી થાય છે. જે સ્વયં સંયોગથી થાય છે, તેનાથી તો આત્માને વિકારની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે વિકારથી દુઃખદુઃખ કાર્ય થાય છે તેને ભોગવે છે.'

વસ્તુનું સ્વરૂપ તો અનંત ધર્મસ્વરૂપ અનંત ગુણસ્વરૂપ છે. એકીસાથે ઉદ્દેશ યથાર્થ નિર્ણય થાય છે. આત્મા પણ અનંત ધર્મવાળો છે તેમાં જ્ઞાન દર્શન એવાં કાર્ય સ્વભાવિક ધર્મો છે અને રાગાદિ પુદ્ગલના નિમિત્તથી થયેલા વિભાવિક છે. રાગ એટલે શુભ તો કે અશુભ એ ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન તે વિકાર છે. તેનાથી આત્માને વિકારિત પ્રવૃત્તિ થાય છે.

અહીં, કોઈ આત્માને અનાદિ અજ્ઞાનથી પર્યાયબુદ્ધિ છે; અનાદિ-અનંત અંતઃકરણનું જ્ઞાન તેને નથી તે ઉત્પાદવ્યય સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે. તેમાં શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી એ બતાવ્યું છે કે આત્માનો અંતે અભેદાધારના સૌન્દર્યભાવ છે તે અખંડ છે, નિત્ય છે, અનાદિનિધન છે. તેને જાણવાથી પર્યાયબુદ્ધિનો પરિહાર થઈ જાય છે.'

અનંતધર્મોની રાગાદિની પર્યાય અને તેને દેખવાની અનાદિની પર્યાયબુદ્ધિ છે. તેને જે ધ્રુવ ત્રિકાળી પક્ષનો છે અનાદિ અનંત તેનું જ્ઞાન નથી, [માત્ર] પર્યાયનું જ્ઞાન છે. સ્વરૂપના અજ્ઞાન સિવાય કોઈ જ્ઞાન જ્યારે થાય છે ત્યારે ત્રણ તત્ત્વમાં. સ્વરૂપ સ્વભાવ આત્માનો ગુણ છે, શક્તિ છે. એક દ્રષ્ટિ દ્રવ્યથી અને તેમાં સ્થિરતાથી તેમાંથી સ્વરૂપ પર્યાય આવે છે. જ્ઞાનસ્વભાવ જ્યારે અભેદાધારના ભાવે તેવો ગુણ પણ એકમાં નથી આવો અભેદાધારના સૌન્દર્યભાવ દ્રવ્યસ્વભાવ અખંડ છે-એકમાં પર્યાયનો ભેદ પણ નથી, નિત્ય છે, અનાદિ-અનંત પવિત્ર છે. આવા ત્રિકાળી જ્ઞાયકને જાણવાથી અને અનુભવ દ્વારા પર્યાયબુદ્ધિનો પરિહાર છૂટી જાય છે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

GENERAL: હું તો રાગથી ભિન્ન છું ભિન્ન છું ભિન્ન છું એવા સંસ્કાર બાળ્યા તથી તો તે પણ વ્રત વિગેરેમાં નહિ જાય. જેમ શક્તિરૂપે તેમાં તો બાળ સૂક્ષ્મ તો છે, પણ વિશેષ પડિત પડે તો બહાર દેખાય છે. એમ એવા સંસ્કાર બાળ્યા બાળ્યા વિશેષ વધારે થઈ જાય ત્યારે અનુભવ થઈ જશે.

(પૃ.નં. ૭૦) 'પરદ્રવ્યોને, તેના ભાવોને અને તેના નિમિત્તને થતા પોતાના વિભાવોને પોતાના

આત્માને જ્ઞાન જ્યારે તેનો અનુભવ થાય છે ત્યારે પરદ્રવ્યના આલંબન પરિણામનો નાશ; તેથી તત્ત્વ ઉપલબ્ધ નથી અને સંસારક્ષય થઈ જાય છે.'

- પરદ્રવ્યોના આલંબન પરિણામ થતું નથી [અજ્ઞાની] રાગરૂપ પરિણામ થતું નથી; તેથી તત્ત્વ-ઉપલબ્ધ થતો નથી.
- 'મારે પર્યાયાર્થિકરૂપ વ્યવહારનયને ગૌણ કરી અનુભવ (અનુભવાય) કરવો એમ નિશ્ચય-નયને સત્યાર્થ કહી તેનું આલંબન લીધું છે. વસ્તુસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેનું પણ આલંબન રહેતું નથી.' પર્યાયનો અભાવ કરીને-ક્ષણ ક્ષણ નો વિનાશ થઈ જાય છે; પરંતુ અજ્ઞાનીને દ્રવ્યનયનો વિષય જે ધ્રુવ ચિત્ત સામાન્ય તેનો આશ્રય લેવાનું કહ્યું છે તે પર્યાયનું આલંબન છોડાવવામાટે કહ્યું છે. જ્યારે આત્મા પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી આલંબન કરવાનું રહેતું નથી. આલંબન તો એ આશ્રય કરવાનું તો ત્યાં સુધી આલંબન રહેતું હતું, પ્રાપ્ત થયા પછી કરવાનો આશ્રય રહ્યો નહીં, એટલે પર્યાય પ્રાપ્ત થઈ ગઈ.
- આ રીતે એક જ વસ્તુ તેવું કે શુદ્ધનયને સત્યાર્થ કહ્યો તેથી એકશુદ્ધનય સત્યાર્થ જ છે. એમ માનવાને વ્યવહારનયવાળા જેઓ સંસારને સત્યાર્થ માનતા જ છે તેમનો સત્યાર્થ અભિપ્રાય પકડી લીધો જ્યારે અને તેથી મિથ્યાત્વ આવી ગયું, એટલે શુદ્ધનયનું આલંબન પણ વ્યવહારીઓને એમ મિથ્યાદૃષ્ટિપણું આવ્યું. મારે સર્વનયોના સ્થાપિત રીતે સત્યાર્થપણાનું જ્ઞાન કરવાથી જ સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈ શકાય છે. આ રીતે સ્યાદ્વાદને સમજી જિનમતનું સેવન કર્યું, મુખ્ય-ગૌણ વિના સંસારની સત્યતા અભિપ્રાયમાં પડી જ પડ્યો.'
- વ્યવહારીઓ એવું માનતા છે એમ જ છે; સંસારને સત્યાર્થ માનતા છે-પર્યાય છે જ નહીં એમ માને છે; પરંતુ પર્યાય પણ છે, તત્ત્વ છે, એમ એમ નથી.
- પર્યાયમાં અશુદ્ધતા એ સત્યાર્થ છે, ચિત્ત પણ સત્યાર્થ છે. [આ] પર્યાયિકનય પણ સત્યાર્થ છે એમ દ્રવ્યનયની પણ સત્યાર્થતા છે. ૪૭ ગાથામાં વ્યવહાર શબ્દે પર્યાય, તેને અનુભવાય એવો છે. શું રીતે? તેનું તદ્દન છોડાવવાને ગૌણ કરીને અનુભવાય એવો છે, પર્યાય નથી એમ કરીને નહીં પણ અસત્યાર્થ એવો નથી.
- સર્વનયો-પર્યાયનય, દ્રવ્યાર્થિકનય, વ્યવહારનય, અશુદ્ધનય, અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય, શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય-બધાને સ્થાપિત સત્યાર્થ માનવા જોઈએ. પર્યાયમાં અશુદ્ધતા છે તેનું જ્ઞાન રાખીને ચિત્તનો આશ્રય લેવો.
- પહેલાં કહ્યું હતું કે વ્યવહાર અનુભવાય છે, અહીં કહે છે વ્યવહાર પણ સ્થાપિત છે-પર્યાય અભૂતાર્થ છે એવું જ્ઞાન કરીને ચિત્તનો આશ્રય કરવો. એ એવું જ્ઞાન છોડી દે કે પર્યાય છે જ નહીં તો ચિત્તનો આશ્રય રહી નહીં; દૃષ્ટિ જૂઠી થઈ એને સંસારભ્રમણ રહ્યું નહિ.
- પર્યાય અશુદ્ધ છે, વિકાર છે એ લક્ષમાં રાખીને ચિત્તનો આશ્રય કરવો તે સ્યાદ્વાદનું કરવા છે. અશુદ્ધતા જાણી પર્યાયમાં છે જ નહિ એવો એકાંત ન કરવો.
- 'એ' છે નહીં; તો એમાં 'એ' એટલો તો 'છે' એમ ગયો!
- 'આ ગાથા સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં ટીકાકારે પણ કહ્યું છે કે આત્મા વ્યવહારનયની દૃષ્ટિમાં જે અશુદ્ધપણે દેખાય છે તે એ દૃષ્ટિમાં તો સત્યાર્થ જ છે, પરંતુ શુદ્ધનયની દૃષ્ટિમાં અશુદ્ધપણાનું અસત્યાર્થ છે. આ પ્રકારમાં ટીકાકારે સ્યાદ્વાદ ઉતાર્યો છે એમ જાણવું!

ઉદ્દેશ્યશૂન્યતા, ત્યાં સંબંધ, અનિયતતા, વિરોધતા, રાગહીનતા પર્યાયનાં લક્ષણ છે, [દ્રવ્યનાં લક્ષણ છે]. જ્ઞાનને વિચાર કરે પર્યાયને અભાવાર કે કાંઈક તેઓ છે. એ યુક્તિના ત્યાં તફાવત નહીં, પરંતુ બોલનાર પર્યાયની તે હોવાની અવસ્થાને તપાસે છે.

- વળી, અહીં એમ બતાવ્યું કે કાળ છે તે શ્રુતજ્ઞાન-પ્રમાણનો અંશ છે; શ્રુતજ્ઞાન વસ્તુને પરોક્ષ જાણે છે, તેમ કાળ પણ પરોક્ષ જ જાણે છે. યુક્તિદ્વારા નિર્ણયનો વિષયભૂત, અભેદસ્વરૂપી પાંચ ભાવોથી રહિત કેવળ ચૈતન્યશક્તિમાત્ર છે. તે શક્તિ તો આત્મામાં પરોક્ષ છે જ. પછી તેની વ્યક્તિ ત્રિકાળગોચર અનિત્યભૂત જ્ઞાનરૂપ છે તે ક્રિયાવિષયગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષરૂપ પણ હોય છે, અને સંપૂર્ણજ્ઞાન જે કેવળજ્ઞાન તે કાંઈ સ્વતંત્રપણે પ્રત્યક્ષ નહીં તોપણ એ યુક્તિએ આત્માના કેવળજ્ઞાનરૂપને પરોક્ષ જાણે છે. અર્થાત્ યુક્તિ એ નહીં એ નક્કી કરે ત્યાં યુક્તિ આત્માના પૂર્ણરૂપનું જ્ઞાન-પ્રત્યક્ષ થતું નથી.'

- જ્ઞાનપ્રમાણ કે છે તો પર્યાય, પરંતુ કે [પર્યાય] દ્રવ્ય અને પર્યાય બન્નેને જાણે છે તો કે [પર્યાય] પ્રમાણ છે. શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે તો યુક્તિએ કે શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ છે તે પણ પરોક્ષ છે આનંદ તરફ પ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી.

- વસ્તુસ્વભાવ જે છે તે પર્યાયમાં પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતો નથી, તો કે પરોક્ષ જ છે. અનંતની અપેક્ષાએ કે પ્રત્યક્ષ છે અને શ્રુતજ્ઞાનમાં પરની અપેક્ષા નથી કે અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ છે, બાકી તો કે પરોક્ષ જ છે. જેનું કેવળજ્ઞાન દેખે છે એવું દેખે છે શ્રુતજ્ઞાન? [ના, તેથી પરોક્ષ છે].

- શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ [યુક્તિએ] અંશમાં પૂર્ણ છે તે દેખાતો નથી [તેથી પરોક્ષ જ છે] બધા વાત, શક્તિ અંશરૂપે દ્રવ્યસ્વરૂપ. દ્રવ્ય પર્યાયમાં આવું તારે શક્તિ પરોક્ષ થઈગઈ.

- સંપૂર્ણ શક્તિ, સંપૂર્ણ સામર્થ્ય, સંપૂર્ણ સ્વરૂપ, દ્રવ્ય કે પર્યાયમાં આવતો નથી, તો કે પર્યાયમાં પરોક્ષ છે. [કામ] શક્તિ આત્મામાં પરોક્ષ છે. કે શક્તિ તો ક્યાંય દૂર રહી ગઈ, પરંતુ પર્યાયમાં જે અનિત્યપણે પ્રત્યક્ષ પ્રકાર છે તે પરની તરફ પણ અપેક્ષા રાખતા સિવાય સ્વતંત્ર છે તો ત્યાં પ્રત્યક્ષ પણ તપાસમાં આવતો છે. કે આ અપેક્ષાએ.

- 'કેવળજ્ઞાન' શબ્દે કોઈને પર્યાય અહીં નથી, પરંતુ પૂર્ણસ્વરૂપ જે જ્ઞાનશક્તિ દ્રવ્ય છે તેને જાણે યુક્તિ ન જાણે ત્યાં યુક્તિ જ્ઞાન કરતે શ્રુતજ્ઞાન તોડતા નથી.

- તેથી શ્રી ગુરુએ આ યુક્તિને પ્રકાર કરી સમજાવ્યા ત્યાં કે ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ આદિ પાંચ ભાવોથી રહિત પૂર્ણજ્ઞાનસ્વભાવ આત્માને જાણી શ્રુતજ્ઞાન કર્યું, પર્યાયબુદ્ધિ ન રહ્યું. અહીં તેઓ પ્રશ્ન કરે કે-આવો આત્મા પ્રત્યક્ષ તો દેખાતો નથી તેને કેવા દેખે શ્રુતજ્ઞાન કર્યું તે જૂઠું શ્રુતજ્ઞાન છે. તેનો ઉત્તર: દેખાતાનું જ શ્રુતજ્ઞાન કર્યું એ તો નક્કી જ છે. જ્ઞાનમાં તો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ-બન્ને પ્રમાણ જાણવામાં આવ્યાં છે. તેમાં આગમપ્રમાણ પરોક્ષ છે. તેનો તાત્પર્ય યુક્તિએ છે. આ યુક્તિએની દૃષ્ટિએ યુક્તિ આત્માનું શ્રુતજ્ઞાન કર્યું, કેવળ પ્રકાર-પ્રત્યક્ષનો જ અર્થાત્ ન કરવો!

- [શ્રી ગુરુએ] બોલાતી પર્યાયમાં પણ યુક્તિએ પ્રકાર કરીને પરને લક્ષે આશ્રય નહીં પ્રકાર કરવાનું બતાવ્યું છે. પર્યાય છે જ નહીં એમ નહીં પરંતુ પર્યાયબુદ્ધિ રહેતા કાર્યકારી નહીં.

- આગમ અંશને જાણતા નથી [પરંતુ] જ્ઞાનપ્રમાણ કે આગમપ્રમાણ એનું જ્ઞાન કે યુક્તિએ છે.

- પર્યાય છે એનું લક્ષે તો રાખવું કાર્યકારી પરંતુ કે [પર્યાય] બુદ્ધિ છોડીને દ્રવ્યની દૃષ્ટિબુદ્ધિ કરવા કાર્યકારી. માત્ર વિકારનો જ પરિહાર કરવો કાર્યકારી પરંતુ એનું જ્ઞાન કરીને

ગિરનારી કાશ્યપ ઋષિ ને નમસ્કાર છે.

- GENERAL :- • ઘણાબધા લોકો માને છે કે અણુના બે પ્રકાર.

અંતિપુદ્ગલ એ અણુ છે, પરંતુ તેનો કોઈ કાલ નથી, પરંતુ અણુ અણુ અણુ ગુણ જે પ્રમાણે તેનો કોઈ નહિ. શાસ્ત્રની પરંપરા અણુ, અણુ, અણુ એવો કોઈ નહિ તેનું નામ લઈ શકે છે. (કો.ગાથિકા: નામ લઈ લીધું તો કોઈ કાલ ગયો.) એનો કોઈ ક્યાં કાલમાં? અણુ અણુ અણુનું જ્ઞાન કરી કાળું, અણુનું અણુ જ્ઞાન કાળું.

- અંતિપુદ્ગલપરાવર્તનનો કોઈ કાલ નથી, પરંતુ અણુ પુદ્ગલ પરાવર્તનનો જ્ઞી કોઈ નહિ.

ગાથા-૧૧

ઉત્થાનિકા:— અહીં, શુદ્ધોપયોગને મુખ્યતાથી નિરાકરણ થયા છે એમ:—

ગાથા: (હરિગીત:)
પામે નહિ જીવો પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધો રહે એક જાણવામાં,
સ્વ અહંકારયુક્તાદિ બધા જેના જ સંતાનમાંહ્યે;
જે એ પ્રકાશિત સર્વસિદ્ધ તે અંત કાલ સ્વભાવનો,
તે પ્રાણીઓ એ જાણવા! નિર્મોહ થઇ અનુભવ કરો. ક.૧૧.

ટીકાર્થ:— જગતના પ્રાણીઓ એ સમયસ્વભાવનો અનુભવ કરો કે જ્યાં એ અહંકારયુક્ત આદિ ભાવો સ્પષ્ટપણે તે સ્વભાવના ઉદર રહે છે તોપણ (તેઓ) પ્રતિષ્ઠા પામતા નથી, કારણ કે દુષ્ટસ્વભાવ તો નિત્ય છે, અંતરંગ છે અને એ ભાવો અનિત્ય છે, બહિરંગ છે; પરંતુ દુષ્ટસ્વભાવમાં પ્રવેશ કરતા નથી, ઉદર જ રહે છે. એ શુદ્ધ સ્વભાવ સર્વ અવસ્થાઓમાં પ્રતીયમાન છે. એવા શુદ્ધ સ્વભાવનો, મોહ રહિત થઇને જ્ઞાન અનુભવ કરો; કારણ કે અંતરંગ ઉદયરૂપ નિર્વિકારરૂપ અજ્ઞાન જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી એ અનુભવ વિચારી શકાતો નથી.

સારાંશ:— • 'જગતના પ્રાણીઓ એ સમયસ્વભાવનો અનુભવ કરો ...':
(પૃ.૧૧) "જગત" એ અર્થ જગતના પ્રાણીઓ. "સમયસ્વ" નામ ત્રિકાળી સત્ય પરંતુ, ત્રિકાળી જ્ઞાયક આનંદઘન પ્રભુ તેનો અનુભવ કરો તો કલ્યાણ થશે નહિ તો પરિભ્રમણ કરશો નહિ. સારી અને સમયની વર્તમાન પર્યાય વ્યક્ત જે પ્રગટ છે તેની માહિતી બાજુમાં સારી નરકના આનંદ, એવાં દાન, એવાં પુણ્ય, એવાં સ્વર્ગના આદિ એકદમ પડી છે, આખું સત્ય પડ્યું છે.— સમયસ્વભાવની વ્યાખ્યા કરે. કે સમયસ્વભાવનો અનુભવ કરો.

• 'ત્રિકાળ એ અહંકારયુક્ત આદિ ભાવો સ્પષ્ટપણે તે સ્વભાવના ઉદર રહે છે તોપણ (તેઓ) પ્રતિષ્ઠા પામતા નથી': પાંચમાં ઠામાં તેનું રોકાઈ જાય પ્રવેશ પામતું નથી, ઉદર ઉદર જ રહે છે; તેઓ વર્તમાન સમયની પર્યાય દેખાય છે પરંતુ અંતરમાં જતી નથી, ઉદર ઉદર જ રહે છે.

• અસંખ્ય પ્રદેશ જે અંદર છે ધ્રુવ એ અસંખ્ય પ્રદેશ ઉદર અને સમયની પર્યાય છે— રાગના રંગોવાળી, અનિયત, એવાં એવાં ભિન્ન ભિન્ન, નારકીની જાતિ, આદિ એ ઉદર ઉદર છે; એવાં કારણ અહંકારયુક્ત, આયુક્ત (રાગથી સંયુક્ત નથી—) તેની અંદરમાં પર્યાય જાણવી.

• પાંચ પ્રકારે [અહંકારયુક્તાદિ] દુષ્ટસ્વભાવની પર્યાયોના ભેદથી ભિન્ન છે. કે (પર્યાય) ઉદર ઉદર છે અંદર દુષ્ટસ્વભાવમાં એ સાર જાણવો. ધ્રુવ વસ્તુમાં એ અવસ્થાઓ નથી. આ શરીર મન વાણી એ તો ધ્રુવ એની તો અહીં વાત જ નથી.

• (શ્રોતા: આખાં પદાર્થમાં ઉદર શું અને નીચે શું ?) આખાં છે એ દ્રવ્ય તરીકે આખાં છે, [પરંતુ] પર્યાય તરીકે ખંડ છે, ભેદ છે.

• "સ્પષ્ટતયા" [અર્થાત્] પ્રત્યક્ષ એટલે તે છે. બાકી પ્રકારની પર્યાય સ્પષ્ટપણે ઉદર ઉદર તરે છે. જેમ સુવર્ણ છે તેની કુંડળ, કડા, વાંકી આદિ અવસ્થા થાય છે એ અવસ્થા દોષવાળા ત્રિકાળ સ્વભાવમાં પ્રવેશ કરતી નથી.

• (શ્રોતા: જગતમાં એ ગોરો અને કાળો તથી રીતે) ગોરો પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયો છે, ધ્રુવ એ એની દશામાં, વસ્તુમાં નથી. વસ્તુ શબ્દે ત્રિકાળી સત્ય.

"તોપણ (તેઓ) પ્રતિષ્ઠા પામતા નથી"— એ રાગદ્વેષ, પુણ્ય એ પાપ, પર્યાયમાં અનંતાની વિવિધતા એવાં ગુણની વિશેષતા એ અંદરમાં શોભા નથી પામતા, અંદરમાં પેઠા શોભતા નથી, તેનાં અંદરમાં આધાર મળતો નથી.

- 'શિવના કે દ્રવ્યસ્વભાવ તો નિત્ય છે, અંતરૂપ છે અને જો ભાવો અનિત્ય છે, અનંતરૂપ છે; પર્યાયો દ્રવ્યસ્વભાવમાં પ્રવેશ કરતાં નથી, બહિર જ રહે છે.':
- શિવની નિત્ય છે અને અંતરૂપ છે, પર્યાય અનિત્ય છે અને અનંતરૂપ છે. તેથી સ્વભાવ અંતરૂપ છે, ત્યારે પર્યાય અંત છે. પર્યાય દ્રવ્યસ્વભાવમાં પ્રવેશ કરતી નથી.
- 'એવા શુદ્ધ સ્વભાવ માટે અવસ્થાઓમાં પ્રયોજન છે.': અવસ્થા ભલે રાગવાળી હો, અજ્ઞાનવાળી હો, વિશેષવાળી હો ઈત અવસ્થામાં [તોપણ] એ શુદ્ધ સ્વભાવ તો અંદર પ્રયોજન પડ્યો જ છે. ત્યાં દૃષ્ટિ દેવાથી અનુભવ થાય છે.
- વિચાર થયો ધ્રુવ પૂર્ણ સત્ છે ને? તો જે ધ્રુવ છે એ વિચાર-પર્યાયમાં આવતો નથી એને વિચાર-પર્યાય ત્યાં [ધ્રુવમાં] જતા નથી. ધ્રુવ છે એ નિત્ય છે અને અંતરૂપ છે, પર્યાય અનિત્ય છે અને અનંતરૂપ છે; એ અનંત-અનંત અનિત્ય [પર્યાય], નિત્ય અને અંતરૂપ [ધ્રુવમાં] પ્રવેશતી નથી.
- 'ત્યાં જ્યોતિ સુખધામ': ત્યાં જોતાંજ છે, તીર્થ તેનો તરનારો; સુખધામ એ આનંદનું સ્થાન છે.
- 'એવા શુદ્ધ સ્વભાવનો, મોહ રહિત થઈને જ્ઞાન અનુભવ કરો, કારણ કે મોહ કરતાં ઉદયથી ઉત્પન્ન મિથ્યાત્વરૂપ અજ્ઞાન જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી એ અનુભવ યથાર્થ થતો નથી.':
- 'મોહ રહિત થઈને' [અર્થાત્] મિથ્યા મમતા છોડીને. પર્યાયબુદ્ધિ તે મિથ્યાત્વ છે. જ્ઞાન અંદરમાં જ્ઞાનના જાગો. [આચાર્યશ્રી કહેવા માંગે છે] હે જ્ઞાનના જાગો! જ્યાં જ્ઞાયક પૂર્ણાનંદ નિત્ય ધ્રુવ વિરાજે છે અંદર, તેનો અનુભવ કરો. અનુભવ છે પર્યાય, પરંતુ દ્રવ્યનો અનુભવ કરો. પર્યાયનો જે અનુભવ છે એ તો અજ્ઞાનનું કારણ છે.
- પર્યાયનો અનુભવ કર્યો તે તો દુઃખનો અનુભવ કર્યો. એ કરવાથી અને કરતાં સંતોષનો અનુભવ કર્યો; અને અજ્ઞાનનો અનુભવ થયો એ રાગસંતોષનાનો અનુભવ થયો.
- (શ્રોતા: પર્યાયબુદ્ધિ, રાગજન્ય તે અજ્ઞાન) અને રાગજન્ય પર્યાયની બુદ્ધિ તો પર્યાયબુદ્ધિ. જ્યાં સુધી રાગ અને પુણ્ય અને દયા-દાન અને અંત પર્યાય જે છે તેની રુચિ રહે છે ત્યાં સુધી અંતરનો યથાર્થ અનુભવ થતો નથી. રાગ અને પર્યાયની રુચિ છે તો દીર્ઘ ભવ તરવું છે; અને એક રુચિએ અંતરનો અનુભવ થઈ શકતો નથી.
- (આચાર્ય:) 'શુદ્ધનયના વિષયરૂપ અજ્ઞાનનો અનુભવ કરો એમ ઉપદેશ છે.'
- સમયસારમાં જે શુદ્ધનય છે જેનો વિષય રાગાદિ નિરપેક્ષ છે એનો અનુભવ કરો. એ સાર કહ્યો. આટલી વાત છે પણ એ નિર્ણય તો કરે રાગમાં પહોંચે માર્ગ તો એ છે.
- General:
- જેને ભવ સાર નિવારવા માટે છે, સંસાર છે એ પુણ્યથી તો ટળવાનો જ નથી.
- મહાવિદેહમાં ભગવાન તો છે એ એનો કાળનો માર્ગ છે. ત્યાં આગાદી દાનની સામગ્રીમાં, ત્યાંથી એને કહીં કાળ લીધો.

ગાથા-૧૨

વિશ્વાસ:- હવે, એ જ અર્થનું ગાથારૂપ તાત્પર્ય કહીને કહે છે અને એમ કહે છે કે આવો અનુભવ કર્યે આત્મદેવ પ્રગટ પ્રતિભાસમાન થાય છે:-

ગાથા-(સ્રગ્ધરા) તે જે નારી મોટે નાનો પુરુષાર્થ સુબુદ્ધિએ,
નિશ્ચય ત્યાગ તણા તર્ક નાના ગંધોને નિર્મળપણે;
ભજે તે આત્મા નિશ્ચલ તેહ શાશ્વત મહિમાવંત,
પરાજે પંચ પરિત દેવ જે નિત્યે જ વ્યાપનાર. ક.૧૨.

ભાવાર્થ:- જે તીવ્ર સુબુદ્ધિ (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ એવા ત્રણે કાળના તર્કના ગંધને પોતાના આત્માથી બાધા-રહિત નિર્મળ રીતે નષ્ટ કરે તે સ્વના ઉદયના નિમિત્તથી થયેલ નિશ્ચયાત્મ (આત્મા)ને પોતાના ગુણથી (પુરુષાર્થથી) રાગીને કહેલા નારી રીતે અંતરંગમાં અભ્યાસ કરે-દેખે તો એ આત્મા પોતાના અનુભવથી જ જાણવાયોગ્ય જેનો પ્રગટ મહિમા છે એવો વ્યાપક (અનુભવગોચર), નિશ્ચલ, શાશ્વત, નિત્ય ત્રિકાલ-દેહથી રહિત-એવો પોતે સ્તુતિ કરવાયોગ્ય દેવ વિરાજમાન છે.

ટીકાર્થ:- 'જે તીવ્ર સુબુદ્ધિ (સમ્યગ્દૃષ્ટિ) ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ એવા ત્રણે કાળના તર્કના ગંધને (પૃ.નં.૭૧) પોતાના આત્માથી બાધા-રહિત નિર્મળ રીતે...': જે તીવ્ર સુબુદ્ધિ, જ્ઞાની, સમ્યગ્દૃષ્ટિ ત્રણે કાળના રાગના સંબંધથી- ત્રણે કાળની સિદ્ધિ પર્યંત પોતાના આત્માને બાધા રહિત નિર્મળ રીતે, ઘડી માંહે જેમ તીડ તોડી નાખે છે એમ પુણ્ય અને પાપરૂપી મળને દૂર કરે છે. અહીં એવું છે કે જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ રીતે, જ્ઞાનમાં રહેવાવાળી સિદ્ધ અવસ્થાને દૂર કરી છે. ભૂતકાળ, વર્તમાન કાળ અને ભવિષ્યકાળમાં રહેવાવાળી સિદ્ધ અવસ્થાને જ્ઞાની જ્ઞાનનો કાર્યરૂપ રીતે ઓળખે છે, નિર્ણય કરે છે. એ પુરુષાર્થથી થાય છે.

- રાગનો તર્ક શું અને તર્કથી જાણવું- એ તો અજ્ઞાન [ભાવે] રહેલી નથી. તર્કથી જાણનાર રાગનો અંતર્મુખ થઈને જ્ઞાયકસ્વભાવની દૃષ્ટિ કરે છે.
- 'તથા તે સ્વના ઉદયના નિમિત્તથી થયેલ નિશ્ચયાત્મ (આત્મા)ને પોતાના ગુણથી (પુરુષાર્થથી) રાગીને કહેલા નારી રીતે અંતરંગમાં અભ્યાસ કરે-દેખે...'
- 'રાગનું હું, પુણ્ય નું હું, પર્યાય જેટલું હું એવો જે મૂઢ-મિથ્યાત્વભાવ છે તેને પોતાના સ્વભાવ સન્મુખ થયેલા ગુણથી રાગીને, નારી રીતે અંતરંગમાં રાગથી ભિન્ન અભ્યાસ કરીને દેખે 'તો એ આત્મા પોતાના અનુભવથી જ જાણવાયોગ્ય જેનો પ્રગટ મહિમા છે એવો વ્યાપક (અનુભવગોચર), નિશ્ચલ, શાશ્વત, નિત્ય ત્રિકાલ દેહથી રહિત-એવો પોતે સ્તુતિ કરવાયોગ્ય દેવ વિરાજમાન છે.': અહીંયા આત્મદ્રવ્ય અનુભવનો વ્યાપાર અંદર ઉદ્ભવે છે. એ પુરુષાર્થ છે. એ શાશ્વત વસ્તુ ધ્રુવ છે અંદર એ સ્તુતિ કરવાયોગ્ય ભગવાન આત્મા છે તેનો સ્વીકાર કરવો, સત્કાર કરવો એ સ્તુતિ છે. એ સ્તુતિ કરવા એ દેવની સ્તુતિ છે, દ્રવ્યની સ્તુતિ છે.

(પૃ.નં.૭૨) (ભાવાર્થ:) 'શુદ્ધનયની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો સ્વરૂપમાંથી રહિત શૂન્યમાત્ર દેવ અવિનાશી આત્મા અંતરંગમાં જોતે વિરાજી રહ્યો છે. એ પુણ્ય-પર્યાયબુદ્ધિ જીવોના-તેને ઉદાર કરે છે તે નાનું અજ્ઞાન છે.':

- દેવ [એટલે] દિવ્ય શક્તિનો ધરનાર ભગવાન આત્મા શૂન્યરૂપે દીઠો બાધા પામનારને પહેલી પર્યાયમાં એ અવિનાશી આત્મા જોવાતો નથી.

ક્રમ-૧૨-૨

- દરેક પુદ્ગલ સ્થિર પર્યાય છે. જે પર્યાયના નાશમાં - પ્રાગભાવમાં અત્યંત ધ્રુવ પણાં છે અંદર, ત્યાં સ્થિરાજમાન છે., તેને પર્યાયબુદ્ધિ ગરિયાના પ્રાણી ગૌર શોધે છે. ગૌરાકે તિષ્ઠ મળશે, ક્રિયા તિષ્ઠે મળશે ... પરંતુ જે નાશ અત્યંત અંદર સ્થિરાજે છે.
- વર્તમાન અંશને જ માનવાવાળો અંશની પાછળ અંદર અત્યંત સમાધિમાં સ્થિરાજમાન છે તેને તે પર્યાયબુદ્ધિ શોધતા નથી, પરંતુ તેને ગૌર શોધે છે.
- બાર પ્રકારના તપમાં છે આભ્યંતર તપ છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ત્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, વ્યુત્સર્ગ તે બધા પણ Sufficient ગાથાની ક્રિયાની અપેક્ષાએ છે.
- ગાથા ૧૮૭ ચેતયિતામાં તથા ચેતનાકાર્યને શોધીને [અત્યંત અંદરમાં] તેનાથી મળશે [એમ સમજાવ્યું] ગરિયાના છે. ઈંદ્રિયપ્રધાન ઘણાં થયાં તો તેનાથી મળી જશે? - તે તો પર્યાયબુદ્ધિ છે, ગરિયાના છે.
- હવે ૧૫ મી ગાથા -
- ૧૪મી ગાથામાં દર્શનને પ્રધાનરૂપે જ્ઞાનની સાધનની અનુભૂતિને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું. અહીં જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે એમ જ આત્માની અનુભૂતિ છે એમ જ્ઞાનની પ્રધાનતાથી કથન છે. આ જ્ઞાન અંદરને જ્ઞાનસ્વરૂપ જે ચિદ્રૂપ તેનો અનુભવ છે [એમ કહ્યું છે], પરંતુ ઈંદ્રિયપ્રધાન જ્ઞાનની પર્યાયના અનુભવની વાત નથી. અહીં તો જેવો આત્મા જ્ઞાયકભાવ છે, [તેવો] એનો જ્ઞાનસ્વભાવ જ્ઞાયકભાવ છે એ જ્ઞાનના અનુભવની વાત અહીં છે.
- જ્ઞાનનો અનુભવ કહો કે ગુણધર્મનો અનુભવ કહો [બન્ને એક છે] તેમ જ્ઞાયક આત્માનો અનુભવ કહો કે તેના જ્ઞાનનો અનુભવ કહો. એ જ્ઞાન શું? શાસ્ત્રજ્ઞાન નહિ, ઈંદ્રિયપ્રધાન જ્ઞાનની પર્યાય પણ નહિ. સંપૂર્ણ જ્ઞાનની પર્યાય તો છે નહિ એ તો સ્વાધ્યાય.
- આત્માનો અનુભવ કહો કે જ્ઞાનની અનુભૂતિ કહો, બન્ને એક જ વાત છે. ગુણનો અનુભવ કહો કે જ્ઞાન ગુણનો અનુભવ કહો.
- પોતાની પર્યાયને ક્રમબદ્ધ સ્થૂળપણે જોતાંયે અધ્યાત્મ વાત નથી. વર્તમાન પર્યાયને તેનું નથી જે ધ્રુવ [છે] તે દરેક સ્થૂળપણે જે અખંડિત વાત છે.

ગાથા-૧૩

સંસ્કૃત છાયા: હવે, શુદ્ધનયના વિષયભૂત આત્માની અનુભૂતિ જે તે જ જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે એમ આગળની ગાથાની સૂચનાના અર્થરૂપ કહેવા ઇચ્છે છે :-

ગાથા: (ગાથાર્થ) અનુભૂતિ કહી આ આત્માની શુદ્ધનય જે રૂપ,
વળી અનુભૂતિ જ્ઞાનની તે જ તિને જાણજે બંધુ!
ફરી નિશ્ચયથકી સ્થાપિત આત્મામાં જ આત્માને,
સદા સર્વત્ર કોઈ જ જ્ઞાનધન તું દેખ આતમને. ક-૧૩

સંસ્કૃતિ: આ રીતે જે પૂર્વ-વર્ણિત શુદ્ધનયસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે તે જ ખરેખર જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે એમ જાણીને તથા આત્મામાં આત્માને નિશ્ચલ સ્થાપીને, 'સદા સર્વત્ર કોઈ જ્ઞાનઘન આત્મા છે' એમ દેખવું.

ટીકાર્થ: (સંસ્કૃતિ:) 'આ રીતે જે પૂર્વ-વર્ણિત શુદ્ધનયસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે તે જ ખરેખર
(પ્ર.નં. ૭૨) જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે એમ જાણીને...': ગુણીથી ગુણો જ્ઞાનની અનુભૂતિ છે, દ્રવ્યથી ગુણ તો આત્માની અનુભૂતિ છે, પરંતુ તો એકની એક છે. આવાં તથ્ય સ્થિતિમાં પણ શુદ્ધનય અને એની અનુભૂતિ પણ શુદ્ધનયસ્વરૂપ.

- પરંતુ જે સ્થળે દ્વૈત-ભિન્ન દ્વિધા વસ્તુ માત્ર આત્મા-તિનો અનુભવ થતો ન તેના જ્ઞાન ગુણને ત્યારે ગુણાને અનુભવ થતો, ત્યારે એક જ વાત છે.
- 'તથા [પોતાના] આત્મામાં આત્માને નિશ્ચલ સ્થાપીને...': આત્મામાં આત્માને [આત્મા] આત્માને પોતાની નિર્મળ પરિણતિ વડે અંદર સ્થાપન કરો. આવાં વિશેષણે પણ એવા આત્માને 'આત્માનમ્' નામ પોતાની શક્તિમાં સ્થાપન કરે, નિયોજે કરે, સ્થાપે, ત્યાં વાત છે. આત્મામાં આત્માને એટલે નિર્મળ પર્યાય દ્વારા સ્થિર કરે. એ નિર્મળ પર્યાય અનુભૂતિ એ આત્મા છે. ૧૪મી ગાથામાં આવી ગયું છે કે આત્મા તથા, શુદ્ધનય તથા, અનુભૂતિ તથા - એમ ત્રણ ગણે આવી ગયા છે.
- પહેલાં કોઈ જ્ઞાનમાં નિશ્ચિત તો કરે - નક્કી તો કરે - કે રાગથી આત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ પોતાની નિર્મળ પરિણતિ દ્વારા પ્રાપ્તિ થાય છે. ફરીથી તો દૃઢ ત્યાં રાખવાને નિર્મળ પરિણતિ પ્રગટ કરે, ત્યાં આત્મામાં જ.
- જે દ્રવ્ય છે એમાં ખરેખર શક્તિરૂપે તો પડ્યાં છે, પરંતુ જે પરિણતિ થાય છે - સમ્યગ્દર્શનની, સમ્યગ્જ્ઞાનની, અનુભૂતિની એ પણ ખરેખરના પરિણમનને લીધે થાય છે.
- પોતાના જ્ઞાયક સ્વભાવનું અવલંબન લઈને જે પરિણતિ ઊભી થાય એ આત્મા છે એમ કહ્યું. આત્માને આત્મા વડે એટલે નિર્મળ પરિણતિ દ્વારા સ્થિર કરો અંદર.
- "સદા સર્વત્ર કોઈ જ્ઞાનઘન આત્મા છે" એમ દેખવું.": આ રીતે દેખવું, આ રીતે અનુભવવું. સદા કાળ સ્થિતિમાં, આવે બાજુએ કોઈ જ્ઞાનઘન આવાં જ્ઞાની અનુભૂતિ નિજ છે?
- પહેલાં [૧૪મી ગાથામાં] ગુણની અનુભૂતિ કહી હતી, હવે ગુણને અનુભવ - પરંતુ એ ગુણ તે જ્ઞાનઘન એવાં પૂર્ણ છે. નિજ જ્ઞાનગુણ તથા એ આવે બાજુએ કેવા જ્ઞાનઘન આત્મા છે પણ. એ પ્રકારે દેખવું, એ પ્રકારે અંદરમાં અનુભવ કરવો.
- (આશય:) 'પહેલાં સમ્યગ્દર્શનને પ્રધાન કરીને કહ્યું હતું; હવે જ્ઞાનને મુખ્ય કરી કરે છે કે આ શુદ્ધનયના વિષયસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે તે જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.'

ગાથા-૧૫

ઉત્થાનિકા:- હવે, આ અર્થરૂપ ગાથા કહે છે:-

ગાથા:- અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, જે અવિશેષ દેખે આત્માને,
[ઉપદેસસંતમજ્ઝં*] તે દ્રવ્ય તેમજ ભાવ જિનશાસન સત્ત દેખે ખરે. ૧૫.

ગાથાર્થ:- જે પુરુષ આત્માને અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, અવિશેષ (તથા ઉપલક્ષણથી નિયત અને અસંયુક્ત) દેખે છે તે સર્વ જિનશાસનને દેખે છે, - કારણ જે જિનશાસન, ઉપદેશ દ્રવ્યશ્રુત તેમજ અભ્યંતર જ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુતવાળું છે. (ઉપદેશાસન્નાનક્ષે[1])

સારાંશ:- • વિચારતાં: જ્યું છે કે જ્ઞાનદર્શનોપયોગ [જો] નિજ અપૂર્ણ સિદ્ધિ કે તો અજ્ઞ નથી, એનો
(પ્ર.નં.૯૨) વિરુદ્ધ છે. અમે પણ કહ્યું છે કે સ્વાનુભૂતિ મોક્ષમાર્ગ છે. [અહીં] અમૃતચંદ્રાચાર્ય ઉપદેસનો અર્થ ન કર્યો કિંતુ કે સૂત્ર જ ઉપદેશ છે. તેમને અંતર અનુભવ થયો તો ભાવશ્રુતમાં તો આત્મા જ બતાવવામાં આવ્યો હતો.

• પંદરમી ગાથામાં અબદ્ધસ્પૃષ્ટાદિ ભાવ ગૌણ જ કહ્યા છે, પરંતુ અમૃતચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે તે સંતીર્ણ કરીને બતાવ્યા છે, જુઓ-

• (ટીકા:) 'જે આ અબદ્ધસ્પૃષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત એવા પાંચ ભાવોસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે તે નિશ્ચયથી સમસ્ત જિનશાસનની અનુભૂતિ છે, કારણ કે [ભાવ] શ્રુતજ્ઞાન પોતે આત્મા જ છે.' !

• જે 'અબદ્ધસ્પૃષ્ટ'- રાગ અને કર્મના સંબંધ વિનાની આત્મામાત્ર છે, 'અનન્ય'- અનેકી અનેકી ગતિ આદિથી ભિન્ન છે, 'નિયત'- પર્યાયમાં અનુકૂલપણું આદિથી થતી અનેકતાથી રહિત છે, અને અવિશેષ- ગુણભેદથી રહિત સામાન્ય છે, આવા પાંચ ભાવસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ એ જૈનશાસનની અનુભૂતિ છે. આ ગાથાની પર્યાય- ભાવશ્રુતજ્ઞાન તે જૈનશાસન છે. દ્રવ્યશ્રુતમાં તો આ કહ્યું હતું અને ભાવશ્રુતમાં આત્મા અનુભવમાં આવ્યો તે જૈનશાસન છે. એ જ નિશ્ચય શ્રુતકેવળી છે- અનુભવ છે, ભાવશ્રુત છે તે ત્યાં? [માટે તે નિશ્ચયશ્રુતકેવળી છે]

• (૮મી ગાથા નિશ્ચય શ્રુતકેવળી [ભાવશ્રુતજ્ઞાની]ની, ૧૦મી ગાથા વ્યવહાર [શ્રુતકેવળી]ની અને ૧૧મી ગાથા સંગતિની છે.

• જ્યારે આચાર્યની પરંપરાગતની રીતમાં છે કે મહાવિદેહક્ષેત્રના શિષ્યવર્તુલાને માટે [આ શાસ્ત્ર] બનાવ્યું- એવો ખાસ છે.

• પોતાના અબદ્ધસ્પૃષ્ટની અનુભૂતિ કરે, એ ભાવશ્રુતજ્ઞાન- એ શુદ્ધ ઉપયોગ એ જૈનશાસન છે.

• અરે, આપણે તો ખેદ થાય છે. અરરે, આપણે ક્યાં હતા ને ક્યાં આવી પડ્યા છીએ? અરરે ક્યાં, અને પ્રભુ પાસે હતા ને એકદમ આવી પડ્યા છીએ? પ્રભુ. આ વાત તો એ જ તાત્પર્યની ઘરની વાત છે પ્રભુ. ભાગ્ય છે જ્ઞાનના કે આવી વાત કોને તાત્ત પડે છે.

• ભગવાન આત્મા કોણ છે? [૧] 'અબદ્ધસ્પૃષ્ટ' છે- રાગથી અને વિકલ્પ પરમાણુઓથી સ્પર્શાતો નથી, સંબંધ નથી, [૨] 'અનન્ય' છે- અનેકી અનેકી ગતિ એ જાતિ ભિન્નપણે છે એવા એ છે, એવાંને એવો છે, [૩] 'નિયત' છે- પર્યાયમાં અનેકતા દોષ એવો નથી, નિશ્ચય છે, નિયત છે; [૪] 'અવિશેષ' છે- ગુણના વિશેષ ભેદ એવા નથી એવો એ સામાન્ય છે, અને [૫] 'અસંયુક્ત' નામ રાગની આકુળતાથી રહિત છે. આવા પાંચભાવસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ સમસ્ત જિનશાસનનો સાર છે. આટલે અનુયોગ એ જૈનશાસન ભાવશ્રુતમાં આ છે.

* પાઠાન્તર: अपदेससुत्तमज्झं

૧. अपदेश = દ્રવ્યશ્રુત ; सान्त = જ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુત

(પ્ર.નં.93). 'જે મ્ય...' કોણ પ્રત્યક્ષ બનાવે છે.

- 'ફિરણ ફે [ભાવ] શ્રુતજ્ઞાન પોતે આત્મા જ છે': અબદ્ધસ્પૃષ્ટનો અનુભવ થયો એ ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે, તે આત્મા જ છે; છે વ્યવહારની પદ્ધતિ; પરંતુ તેને કહીં આત્મા કહ્યો, રાગ છે એ તો અનાત્મા છે.
- (શ્રોતા: આત્મા પોતે જ્ઞેયશાસ્ત્ર છે?) આત્મા જ્ઞેયશાસ્ત્ર નહીં, આત્માનો અનુભવ કરવો તે જ્ઞેયશાસ્ત્ર છે. દાખલ રીતે તીર્થંકરો પાસે ભાવસ્વરૂપ ભગવાન (આત્મા)નો અનુભવ કરે છે તેને ઉપચારથી છે પણ કહીં [તેને] ભાવશ્રુતજ્ઞાન કહીને શ્રુતકેવળીઓનો પુરુષાર્થ કહ્યો છે. દર્શનની અપેક્ષાએ તેને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું.
- 'તેથી જ્ઞાનની અનુભૂતિ તે જ આત્માની અનુભૂતિ છે.': આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ જે થયો, ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવ તેની અનુભૂતિ એ વર્તમાન ભાવશ્રુત એ આત્માની અનુભૂતિ છે.
- 'પરંતુ તેને ત્યાં સામાન્ય જ્ઞાનના આવિર્ભાવ (પ્રગટપણું) અને વિશેષ (રાગાદિ) જ્ઞાનના તિરોભાવ (અભાવ) છે...': અહીં સામાન્યનો અર્થ દ્રવ્યસામાન્ય તેનો આવિર્ભાવ કોણ કહે, [પરંતુ] એ જ્ઞાન જ પોતાના સ્વભાવથી પોતાની પર્યાયમાં અનુભવ થે તેનું નામ સામાન્ય જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ છે. વિશેષ પ્રકારના જે રાગ આદિ ભાવ છે એવા ઇન્દ્રિયના વિષયરૂપ અનેકાકાર જ્ઞાનનો જેટલો ભાવ છે તેનાથી રહિત તેનું નામ સામાન્ય જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ છે.
- જ્ઞાનસ્વભાવ આત્માનો અનુભવ થવો એ પર્યાય સામાન્ય જ્ઞાન છે. પર્યાયમાં અંતર જ્ઞાની- આત્માની- શુદ્ધ પર્યાયનું પ્રગટ થવું એને સામાન્ય જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ કહે છે. અનેકાકાર જ્ઞાનવિશેષથી રહિત એવા જ્ઞાનસ્વભાવનો આકાર પર્યાયમાં પ્રગટ થવો તે સામાન્ય જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ છે. એ જ્ઞેયશાસ્ત્ર - એ ભાવશ્રુત [છે.]
- ત્રિકાળીના આલંબનથી પરના આશ્રય વિના જે અંતરમાં સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રગટતા પર્યાય થઈ તેને કહીં સામાન્ય જ્ઞાન કહ્યું છે, ત્રિકાળીને નહિ. અનેકાકાર છે એટલે એને સામાન્યજ્ઞાન કહી.
- [તથા વિશેષ જ્ઞાનનો તિરોભાવ:] ઇન્દ્રિયના વિષયથી જે અનેકાકાર વિશેષ જ્ઞાન પર્યાય છે તેનું ટાળવું જ્યું. વિશેષનું નામ મિથ્યા છે, એ સત્ય નહીં. પોતાનું સમ્યગ્જ્ઞાન કે જે જ્ઞેયશાસ્ત્રની અનુભૂતિ છે તે એ જ્ઞાન નહિ. (શ્રોતા: રાગાકાર જ્ઞાન મિથ્યા કેમ છે?) પર્યાયનું અનેકાકાર ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનું વિશેષ જ્ઞાન એ જ્ઞાનસહિત જ્ઞાન છે જ નહીં. ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી જે જ્ઞાન થાય છે એને વિશેષ કહે છે, એ જ્ઞાન મિથ્યા છે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાનનું આકાર વિનાનું થવું એ જ્ઞાનને સામાન્ય કહે છે.
- ૧૧ મી ગાથામાં આવે છે કે જ્ઞાનસ્વભાવ તો જ્ઞાનસ્વભાવ જ ત્રિકાળ છે, પરંતુ તેનો અનુભવ થયો ત્યારે જ્ઞાનસ્વભાવ આવિર્ભાવ થયો, પર્યાયમાં જ્ઞાન થયું તો જ્ઞાનસ્વભાવ આવિર્ભાવ થયો, પરંતુ તેના પર્યાયમાં આવ્યો નહીં એ તિરોભાવ થયો, ટાળવા ગયો એમ કહ્યું.
- 'જ્યારે જ્ઞાનમાત્રનો અનુભવ કરવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાન પ્રગટ અનુભવમાં આવે છે તોપણ જેઓ અજ્ઞાની છે, રાગમાં આસક્ત છે તેમને તે ખ્યાલમાં આવતું નથી.':
- જ્ઞાનમાત્ર - રાગ નહીં, ભેદ નહીં- જ્ઞાનમાત્રનો અનુભવ કરવામાં આવે છે ત્યારે પર્યાયમાં સામાન્ય જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. [પરંતુ,] જે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયોથી થયેલા અનેકાકાર જ્ઞાનમાં આસક્ત છે તેને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માના જ્ઞાનાકારનો ખ્યાલ આવતો નથી, તેને તો રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાનનો ખ્યાલ આવે છે. એના અનેકાકારમાં રોકાઈ ગયેલા વિશેષ જ્ઞાનને

હવે શાંતિના દૃષ્ટાંત વડે સમજાવશે.

- શાંતિ દ્વારા ભવોનો ક્ષય આવશે એ વિશેષ થયું અને ભવોનો ક્ષય ભવો દ્વારા આવશે એ સામાન્ય થયું. પોતાના અનુભવમાં સામાન્ય નામ જ્ઞાનના અંતર્મુહૂર્તોનો ક્ષય આવશે તે સામાન્ય જ્ઞાનનું પરિણામ જ્ઞાનબોધના થઈ અને ક્ષય એ અંતર્મુહૂર્તનો ક્ષય એ રાગ-દ્વેષનો ક્ષય એ તત્ત્વબોધના નવા તત્ત્વ બોધનો ક્ષય થયો.
- ગોચરોમાં આસક્ત [એટલાની] જે ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં-ગોચરોમાં-છે, પરંતુ અહીં છે તેનો તેને ખ્યાલ પણ નથી.
- ૩૧મા ગાથામાં જડ ઇન્દ્રિય, ભાવ ઇન્દ્રિય અને તેના વિષયોને પણ ઇન્દ્રિય તરીકે છે. આંખેન્દ્રિયમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયના નિમિત્તને અને ભાવાત્માની વાણીના નિમિત્તને જે જ્ઞાન થયું એ ઇન્દ્રિય જ્ઞાન છે, એ વિશેષ છે, એ આત્માનું જ્ઞાન નથી. આત્માના ગ્રંથની રચનાને આશ્રયે જે વિશેષ જ્ઞાન થયું તેને અહીં સામાન્યજ્ઞાન તરીકે છે. ઇન્દ્રિયને જે જ્ઞાન થયું તે પરદ્રવ્ય છે, સ્વદ્રવ્ય નહીં.
- જ્ઞાનીને પોતાના સ્વભાવનું અંતર્મુહૂર્તને જે જ્ઞાન થયું તે સામાન્યજ્ઞાન અને તેના પછી વિશેષ [જ્ઞાન] જે ઇન્દ્રિયનું જ્ઞાન છે એવું ખ્યાલમાં આવે છે, પરંતુ એ માટે જ્ઞાન નથી.
- પરમાર્થ પ્રવચનસારમાં આવે છે કે જેટલું પરદ્રવ્યવિષયક જ્ઞાન છે એ મોક્ષમાર્ગ છે એમ જ્ઞાની જાણતા નથી. તેમાં નિમિત્તની સાપેક્ષતા આવી માટે એ પરદ્રવ્યવિષયક જ્ઞાનને જ્ઞાની મોક્ષમાર્ગ ન માને.
- સામાન્યનું જ્ઞાન માટે સામાન્ય શબ્દ નહીં, [પરંતુ] એ જ્ઞાનમાં અંતર્મુહૂર્ત છે માટે સામાન્ય જ્ઞાન અને [જે] જ્ઞાનમાં અંતર્મુહૂર્ત વિષય છે તેનું નામ વિશેષ જ્ઞાન.

(પ્ર.નં.૭૪) [રીતે રીતે:] • 'જે આ અબુદ્ધિપૂર્વક, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત એવા પાંચ ભાવોસ્વરૂપ આત્માની અનુભૂતિ છે તે નિશ્ચયથી સમસ્ત જિનશાસનની અનુભૂતિ છે.'

- અહીં આત્મા તરીકે એટલે "અબુદ્ધિપૂર્વક" - રાગ અને તત્ત્વના ઉદયથી સ્પષ્ટપણે રહિત [છે] અર્થાત્ શુદ્ધસ્વરૂપ છે, "અનન્ય" - એકમાં અનેકની ભાવના નથી એટલે અનન્ય એટલે ભિન્ન છે. "નિયત" પર્યાયના ભેદ એ વસ્તુમાં નથી. "અવિશેષ" ગુણના ભેદ વિશેષ એકમાં નથી-સામાન્ય છે. "અસંયુક્ત"-અંતરંગમાં અસંયુક્ત એટલે અતીન્દ્રિય આનંદસ્વરૂપ છે. આવા પાંચ ભાવસ્વરૂપ તે એક સમયમાં છે. આવા આત્માની અનુભૂતિ એટલે જ્ઞાનચેતનામાં અનુભવ તરીકે જે નિર્મળ પર્યાય થાય છે-એટલે દ્રવ્યના અનુસારે પોતાની પર્યાયમાં થતો અનુભવ એ ભાવશ્રુતજ્ઞાન તેને જૈનશાસન અથવા જિનશાસન સ્વરૂપ વીતરાગતા જ છે.
- શાસ્ત્રમાં જ્યાં ત્યાં પરિણામ ઉપયોગ છે તે 'સમયસાર શાસ્ત્ર' (દિગંબરસમય સાર). [એ] એ જૈન શાસન છે તો તે સમયસાર છે.
- 'દર્શન તે શ્રુતજ્ઞાન પોતે આત્મા જ છે. તેથી જ્ઞાની અનુભૂતિ જ આત્માની અનુભૂતિ છે.'
- ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવના અવલંબનથી જે અનુભૂતિ-ભાવશ્રુતજ્ઞાન થયું એ સ્વયં આત્મા જ છે. રાગ ભાવ આત્મા એ આત્મા છે. આત્માને જાણવાવાળો આત્મા છે. અનાત્મામાં-વ્યવહારમાં રોકાયેલ થવાવાળો આત્મા નથી. જેણે ભાવશ્રુતજ્ઞાન દ્વારા આત્માને જાણ્યો તેણે ગીતાર્થ, બુદ્ધ-જ્ઞાની થું આજુએ એ ઉદ્દેશને જાણી લીધો. દ્રવ્યશ્રુતમાં ઘણા કાળ જ રહ્યું રહ્યું અને ભાવશ્રુતજ્ઞાનમાં પણ એવું જ [અનુભવમાં] આવ્યું. અનુભવમાં દ્રવ્ય આવ્યું

નહિ પરંતુ દ્રવ્યની અનુભૂતિ કાળ, કોનાંદનો સ્વાદ કાળો.

- પહેલાં [૧૪મા ગાથામાં] જે દર્શનમાં (આત્માની) અનુભૂતિ થી તેની તેને કહી [૧૫મા ગાથામાં] જ્ઞાનદર્શન થકી જ્ઞાનની અનુભૂતિને આત્માની અનુભૂતિ થી.
- જ્ઞ શક્તિમાં પૃથક્ જ્ઞાનનો મોટો ગુણ છે. પદાર્થમાં સ્વાદ પૃથક્ છે તું તે કો ગુણનું નામ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ જાણવાનું તેમાં કોઈપણ ચીજને જે જ્ઞાનચેતના પ્રગટ થાય, જેમાં અતીન્દ્રિય આનંદનો સ્વાદ આવે તેને કહી અનુભૂતિ થી, સમ્યક્ત્વ થયું, જૈનધર્મ થયું.
- 'પરંતુ જ્યાં જ્યાં, સામાન્ય જ્ઞાનના અવિભાગ (પ્રગટપણું)...' જે સામાન્ય ક્રિયાની દશા તેમાં કો જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ થયું કે સામાન્ય જ્ઞાનનો અવિભાગ [છે] કહી પદાર્થમાં વિશેષના ભેદ રહિત અસ્તિ સત્તાના જ્ઞાનમાં જ્ઞાનાકાર પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો તેનું નામ સામાન્ય જ્ઞાન પ્રગટ થયું એમ કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય જ્ઞાનનો અવિભાગ એટલે કો સામાન્ય અસ્તિત્વ ક્રિયાની સત્તાનો અવિભાગ એમ નહિ. સત્તાનાં તો સત્તાનાં એકરૂપ ક્રિયાની છે.
- 'અને વિશેષ (વ્યવહાર) જ્ઞાનના વિભાગ (આકારાદિ) થી...': અસ્તિનું અસ્તિત્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, એમાં ઈન્દ્રિયના વિષયથી અસ્તિત્વ થયેલું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, ગુણ થઈ ગયું.'
- 'જ્યારે જ્ઞાનમાત્રનો અનુભવ કરવામાં આવે ત્યારે જ્ઞાન પ્રગટ અનુભવમાં આવે છે તોપણ જેમાં અજ્ઞાની છે, વ્યવહારમાં આસક્તિ છે તેમને તે સ્વાદમાં આવતું નથી.'
- જ્યાં સુધી રાગાદિ ભાવ જેને સાથે સંયુક્ત થયા હતા કે રાગાદિ સંયુક્ત ભાવનો સ્વાદ-પ્રેમ અને પાપના રાગની ક્રિયાનાનો સ્વાદ છે ત્યાં સુધી તેને જૈનધર્મ ન આવ્યું, ત્યાંસુધી આત્માના આનંદનો સ્વાદ અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિને ન આવ્યો.
- ક્રિયાની દશાનો અનુભવ કરવાથી આત્માની પર્યાયમાં જ્ઞાનરૂપી જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે આવું હોવા છતાં પણ - પર્યાયમાં જ્ઞાનાકારની ઉત્પત્તિ થતા નથી વ્યવહારની ઉત્પત્તિ નથી એવું પરંતુ સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ - અજ્ઞાની ઈન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પર. વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે તે વ્યવહારમાં આસક્તિ છે [તેને તે સ્વાદમાં આવતું નથી કેવળ તેનો અનુભવ થતો નથી.]
- ઈન્દ્રિયજ્ઞાન એ સ્વસ્વરૂપ નથી, પરસ્વરૂપ છે. અજ્ઞાની એકાદિક ઈન્દ્રિયજ્ઞાનમાં પરિણામે છે, એ પરસ્વરૂપમાં પરિણામે છે, સ્વસ્વરૂપમાં આવતો નથી.
- → જે જાણે તેને જ્ઞાન કહે છે. કોને જાણવું? ઈન્દ્રિયજ્ઞાનાકારે જે જ્ઞાન થાય છે તેને જાણવું.
- જ્ઞાનસ્વરૂપ જાણવાનું [જ્ઞેય] જ્ઞાન નથી, તે જ્ઞાનમાં અસ્તિત્વ નથી પરંતુ વ્યવહારમાં અસ્તિત્વ છે. અજ્ઞાની ઈન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયમાં અસ્તિત્વ છે. (સમજાણે: અસ્તિત્વનો અર્થ?) તે ખરેખરી આત્મામાં છે. જડ ઈન્દ્રિયો, અતીન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયના વિષયો આખું જ્ઞાન ઈન્દ્રિય છે તેનું જ્ઞાન તે પરસ્પરી જ્ઞાન છે, ઈન્દ્રિયજ્ઞાન છે. તેમાં અસ્તિત્વ થયું, તેમાં આકારિત કોઈ એ મિથ્યાત્વ છે.
- પરસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું તે પરજ્ઞાન છે, અનસ્તિત્વ જ્ઞાન છે. સ્વદ્રવ્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું તે અસ્તિત્વ જ્ઞાન છે. સમજાણ કે છે? 'પરદ્રવ્યનો દુષ્કાળ!'
- (સી.સમકિતના: શાસ્ત્ર ન વાંચવા?) પુરુષાર્થસિદ્ધિમાં જ્ઞાન અધિકારમાં અમૃતચંદ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરો, પરંતુ સ્વાનુભવ ગોષ્ઠિને કરો.
- પરદ્રવ્યનું જ્ઞાન કરવામાં તેણે કહ્યું કે રાગ છે, એ અનસ્તિત્વ જ્ઞાન પર્યાયનું કિંમત છે.

- સ્ત્રી પોતાના ઘરમાંથી નીકળે તેથી સજ્જનના ઘરે જાય તો એમાં તેણે દોષ નથી પરંતુ કોઈ સ્વાભાવિક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા જાય તો તેને તેણે દોષ નથી પરંતુ એટલા પરના અભ્યાસમાં જાય એ દુર્બુદ્ધિ વ્યભિચારિણી છે.
- [a] 'તે પ્રકાર દૃષ્ટાંતને અનુસારે ધોબી- અને નરેંદ્રનો શાસ્ત્ર આદિ સંબંધિત ઔપચારિક સામાન્ય સ્વભાવના નિરોધાભાવ અને વિશેષ સ્વભાવના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું જે (સામાન્યના નિરોધાભાવરૂપ અને શાસ્ત્ર આદિના સ્વાદભેદે ભેદરૂપ- વિશેષરૂપ) સ્વભાવ તેનો સ્વાદ આત્મા, શાસ્ત્રના સાંભળનાર મનુષ્યોને આવે છે...':
- જેમ શાસ્ત્ર આદિમાં સ્વભાવ જાણવો તો એટલા સ્વભાવનો સામાન્ય સ્વાદ દેખાઈ ગયો અને શાસ્ત્ર દ્વારા ખારાશનો સ્વાદ આવ્યો કે વિશેષ સ્વભાવનો સ્વાદ આવ્યો, [આમ] આત્માને શાસ્ત્રમાં રુચિ હોવાથી શાસ્ત્ર દ્વારા વિશેષ સ્વભાવનો સ્વાદ આવે છે, પરંતુ સામાન્ય સ્વભાવનો સ્વાદ દેખાઈ જાય છે.
- [b] 'પણ અન્વય સંબંધરહિતપણાથી ઔપચારિક સામાન્યના આવિર્ભાવ કે વિશેષના નિરોધાભાવને અનુભવમાં આવતું જે અંતિમ આભેદરૂપ સ્વભાવ તેનો સ્વાદ આવતો નથી';
- શાસ્ત્રને ઉત્પન્ન કરે પરંતુ એટલા સ્વભાવથી સ્વભાવનો સાચો સ્વાદ આવતો તે સામાન્યનો આવિર્ભાવ અને વિશેષનો નિરોધાભાવ છે. શાસ્ત્રના સાંભળનાર આત્માને આભેદરૂપ સામાન્ય સ્વભાવનો સ્વાદ આવતો નથી.
- [c] 'વળી, પરમાર્થથી જોવામાં આવે તો તો, જે વિશેષના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું (ક્ષારરસરૂપ) સ્વભાવ છે તે જ સામાન્યના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું (ક્ષારરસ-રૂપ) સ્વભાવ છે.': જો યથાર્થ દૃષ્ટિ પડે જોવામાં આવે તો શાસ્ત્ર દ્વારા જે સ્વભાવ પ્રત્યક્ષમાં આવતું હતું તે જ સ્વભાવના વિશેષ સ્વાદમાં આવતું સ્વભાવ છે. પરમાર્થથી દેખતાં શાસ્ત્રમાં પણ જે સ્વભાવનો સ્વાદ આવે છે એ ક્ષારનો નહીં; એનો સ્વભાવનો સ્વાદ છે. એમ એટલા સ્વભાવનો સ્વાદ દેખાઈ તો તે સ્વભાવનો સ્વાદ છે [શાસ્ત્રનો નહિ.]
- એ તો સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ કરવાની રીત છે.
- [d] 'એટલા રીતે- અને પ્રત્યક્ષના રોધાના આધારે માટે નિશ્ચયનયથી ઔપચારિક સામાન્યના નિરોધાભાવ અને વિશેષના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવતું (વિશેષભાવરૂપ, ભેદરૂપ, અનંતધારરૂપ) જ્ઞાન તે આત્માની રુચિ-બુદ્ધિ કરવાને સ્વાદમાં આવે છે [b] પણ અન્વય રોધાના સંયોગરહિતપણાથી ઔપચારિક સામાન્યના આવિર્ભાવ કે વિશેષના નિરોધાભાવથી અનુભવમાં આવતું જે અંતિમ આભેદરૂપ જ્ઞાન તે સ્વાદમાં આવતું નથી; [c] વળી પરમાર્થથી વિચારીએ તો તો, જે જ્ઞાન વિશેષના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવે છે તે જ જ્ઞાન સામાન્યના આવિર્ભાવથી અનુભવમાં આવે છે.':

[a], [b], [c]: 'એટલા રીતે — ..... આવે છે': હવે શાસ્ત્ર દ્વારા જે સ્વભાવનો સ્વાદ આવતો તેનો-વિશેષ દ્વારા- તે જ પરમાર્થથી સ્વભાવનો સ્વાદ છે, ત્યાં શાસ્ત્રનો સ્વાદ નથી એ દૃષ્ટાંત દ્વારે આત્માને બતાવે છે:- દૃષ્ટિરૂપ જ્ઞાનના વિષયોમાં અનંત પ્રત્યક્ષના રોધાના આધારે માટે જે રોધાધાર જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાનની જ પ્રચુરતા છે, તેથી પરરોધની નહિ; પરંતુ તેનું નહિ આ જ્ઞાનની પ્રચુરતા છે- [અહીં આ એ દૃષ્ટિ રાખવી છે- આનું પરંતુ એમ [આત્માની સાંભળનારાની] શાસ્ત્ર દ્વારા સ્વભાવનો સ્વાદ આવે છે તેમ રોધ દ્વારા જ્ઞાન થાય છે, એમ માની જાય છે. પણ ખરેખર તે પ્રચુરતા છે તો પોતાના જ્ઞાનની.

કે પર્યાય જોગના જ પરપ્રત્યયત્વ જ્ઞાનની છે, પરંતુ તેને સ્વ તરફનું લક્ષ નથી તેથી કે જ્ઞાનનો સ્વાદ તેવાતિરપણે કાળે છે, પરંતુ અન્ય જ્ઞાનનો (જ્ઞાનાંતરનો) સ્વાદ કાળતો નથી.

- ૧૭/૧૮ ગાથામાં કહ્યું છે કે જ્ઞાનની પર્યાયનો સ્વભાવ સ્વપરપ્રત્યય છે તો ત્યારે કેવળીની જ્ઞાનની પર્યાયમાં પણ દ્રવ્યનું જ જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ કેવળીનું લક્ષ સ્વ ઉપર છે, રાગ અને પર્યાય ઉપર છે માટે પોતે જાણવામાં આવતો નથી.
- આત્મામાં [-દૃષ્ટિમાં] શાંતિ સુખ દેખે કે તેયુક્ત. પોતાના જ્ઞાયકસ્વભાવનું લક્ષ છોડ્યું તે તેયુક્ત. પોતાની પર્યાયમાં પરના લક્ષે થયેલું જ્ઞાન પણ પરજ્ઞેય છે ત્યારે તેમાં પોતાનું જ્ઞાન આવ્યું નહિ. તેયુક્ત જીવોને વિકલ્પોનો કારણાદિ અનુભવમાં આવે છે, તેને સામાન્યનો નિરાભાસ થઈ જાય છે. તેને પરજ્ઞેયો [-રાગાદિ]ના આધારે થયેલા રાગના જ્ઞાનનો સ્વાદ આવે છે, આત્માના જ્ઞાયકભાવનો સ્વાદ આવતો નથી.
- (શ્રોતા: દૃષ્ટિની ભૂલ છે) દૃષ્ટિની ભૂલ છે. એને માટે તો બતાવે છે.
- ભાઈ! તું તો સામાન્યજ્ઞાનસ્વરૂપ ત્રિકાળ છો? તો તને સામાન્ય ત્રિકાળનો સ્વાદ તારા સામાન્ય જ્ઞાનમાં આવતો નથી, તેમાં એને તેયાંતરનું જ્ઞાન ન હોવું જોઈએ, પરંતુ તારું લક્ષ ત્યાં નથી એને તેયોમાં યુક્ત છો તેથી જ્ઞાયકસ્વભાવ તરફના આદર વીને જે તેયાંતર જ્ઞાન થયું તેમાં યુક્ત થઈને રાગનો સ્વાદ આવે છે.
- જે જ્ઞાનની પર્યાય[માં] ઇન્દ્રિય દ્વારા વિષયનું જ્ઞાન થયું, આદે તો શાસ્ત્રજ્ઞાન છે, તોપણ પરજ્ઞેયાંતર જે જ્ઞાન થયું તેમાં યુક્ત રહીને પર્યાયબુદ્ધિવાળા- તેમાં યુક્તવાળાને આત્માના આનંદનો સ્વાદ આવતો નથી, રાગનો સ્વાદ આવે છે.

(પ્ર.નં.૭૫)• "અયુક્ત જ્ઞાનીઓને તો, જેમ સૈંધવની ગાંઠનો, અન્ય દ્રવ્યના સંયોગનો વ્યવહારદૃષ્ટિને લીધે સૈંધવનો જ અનુભવ થવામાં આવતાં, સર્વત: એક ક્ષારરસપણાને લીધે ક્ષારપણાનો સ્વાદમાં આવે છે તેમ આત્મા પણ, પરદ્રવ્યના સંયોગનો વ્યવહારદૃષ્ટિને લીધે એક આત્માનો જ અનુભવ થવામાં આવતાં, સર્વત: એક વિજ્ઞાનઘનપણાને લીધે જ્ઞાનપણાનો સ્વાદમાં આવે છે."

- પર્યાયમાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયથી અતીંદ્રિય પર્યાય થાય છે તેમાં ઘણું છોડીને જે ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવમાં દૃષ્ટિ લગાવે છે કે અયુક્ત જ્ઞાની છે. આદે તો શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તો કે પર તરફના લક્ષવાળું ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો વિષય થયો એમાં પણ જે યુક્ત નહિ તે જ્ઞાની છે.
- અયુક્ત જ્ઞાનીઓને તો શાંત આદિ અન્ય દ્રવ્યનો વ્યવહારદૃષ્ટિને લીધે સંયોગ તેનું લક્ષ છોડીને એકના ક્ષારરસનો સ્વાદ આવે છે.
- જ્ઞાનની પર્યાયમાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયથી જે અતીંદ્રિય જ્ઞાન છે તેને એકી પરદ્રવ્ય કહ્યું. રાગાદિ તો સંયોગી દ્રવ્ય પરદ્રવ્ય છે જ પરંતુ પરના લક્ષે ઇન્દ્રિયથી થયેલું શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ પોતાનું સ્વદ્રવ્ય નથી. એ પર્યાયને એકી પરદ્રવ્ય કહ્યું ત્યારે તે પોતાનું સ્વદ્રવ્ય-જ્ઞાયકભાવ-એમાં આવતો નથી. સ્વરૂપને છોડીને પરરૂપના આધારમાં અતીંદ્રિય જ્ઞાન થયું એ સંયોગી જ્ઞાન પૂર્ણ પરદ્રવ્યનો સંયોગ છે. ઇન્દ્રિય સંયોગ, અતીંદ્રિય સંયોગ એને શબ્દ આદિ પર એ સંયોગ એની ઉત્પત્તિ થયેલી જ્ઞાનની પર્યાયને એકી પરદ્રવ્યનો સંયોગ કહેવામાં આવતો છે.
→ • એ તો સમ્યગ્દર્શન એને સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના વિષયમાં શું થાય છે તેની વાત છે. પરના નિમિત્તથી જે જ્ઞાન થયું તેને એકી પરદ્રવ્યનો સંયોગ કહ્યો. પુણ્ય-પાપ એ સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો સંયોગી ભાવ છે, એમ જ્ઞાનની પર્યાયમાં સંયોગને લઈને પરથી ઉત્પન્ન થયું એ

રોચોગી જ્ઞાન છે. પરમહંસી જ્ઞાન પણ પરદ્રવ્યનો રોચોગ તજવામાં કામે છે.

- જેમ ઉપરાની ડલ્લી છે કોમ જ્ઞાનની ગોગડી આત્માનો પિંડ છે, તે નરકનું મહિ તરવા કોક્ષા રાગપરિણામનો આશ્રય કરે મહિ તરવા -[પરમહંસી રોચોગી જ્ઞાનનો વ્યવહારદૃષ્ટિ ભાગ છે.]
- દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને પર્યાયત્વ એ પાંચના ગાળવા તે રોક્ષ્યનિશ્ચયાત્મક છે કેમ રોચોના તેને જ્ઞાનમાં તેને માલૂમ પડ્યો કે અનંતાનુબંધીનો ઉદય છે.
- (પ્રશ્ન: પરદ્રવ્યના રોચોગ તો વ્યવહારદૃષ્ટિની વિધિ શું છે?) ઘણું માંગે તિરિયા તિહી બાબતા કે વિધિ છે કેવળ તેના ઉપરથી મહિ છોડી દેવું કે જ વિધિ છે.
- 'તોડો તોડુ માતા પડતો તે જરૂર, હમ કાયે તુમ ખાક કાકો ...' એમ જ્ઞાનની પર્યાયમાં અનંતાનુબંધ જ્ઞાન થયું તો એમ બોલે મને ઘણું જ્ઞાન થયું - એમ પરરોચાનુસાર જ્ઞાનમાં જે તુચ્છપણું છે એનો નિર્ણયાત્મક અભાવ છે. નિગોદમાં આત્મા જઈશે. ત્યાં તો પરરોચાનુસાર જ્ઞાન પણ નહીં રહે; ત્યારે ફક્ત સ્વભાવને ઉત્પન્ન થયું એમ કહે પરદ્રવ્ય-ઇન્દ્રિયને ઉત્પન્ન થયું એમાં તે બાધાકર છે.
- 'સ્વયં: જ્યોત સ્વભાવધારાને તરવા...' જે જ્ઞાનની પર્યાયમાં અનંતાની ધારા વહેતી હતી ત્યાં ધ્યાન નહોતું. એ અનંત રોચોનુસાર જ્ઞાનનું મહિ છોડીને એ અનંતુ નિત્યની સ્વભાવ ચિત્ત અનંત આત્માનો અનુભવ તરવાં જ્ઞાનનો સ્વાદ આવે છે. જ્ઞાનની પર્યાયમાં અનંતાનુબંધ જ્ઞાન છે તેનો સ્વાદ 'રાગ-દ્વેષ' કરે એ એ સ્વયં: જ્યોત સ્વભાવધારાને તરવો એટલે અનુભવ તરવાં જ્યોત જ્ઞાનસ્વભાવના આનંદનો સ્વાદ આવે છે તેને સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે અને એ જ્ઞાનના આધારે નિજી પોતાના સ્વભાવની જ્યોતિ ધર્મનો બોધ કરે છે.
- એમ શાંત ચારિત્રો વ્યવહારદૃષ્ટિને અનુસરતાં મહિ છોડીને જ્યોતિ સ્વભાવનો સ્વાદ આવે છે તેમ પરદ્રવ્ય નામ પરરોચાનુસાર જે જ્ઞાન ચારિત્ર છે તેનું મહિ છોડીને જ્યોતિ સ્વભાવ સ્વભાવધર્મયુક્તનો અનુભવ તરવાં જ્ઞાનનો, આનંદનો, શાંતિનો, સ્વરૂપનાનો, પુણ્યનાનો (આત્મા) સ્વાદ આવે છે. આવું જ્ઞાન
- સ્વભાવધર્મ- એમાં પર્યાયનું ધ્યેય પણ નહીં. [વ્યવહાર જ્ઞાન છે, જૈન શાસન છે, સમ્યગ્જ્ઞાન છે.
- (ગાથાર્થ:) 'અહો આત્માની અનુભૂતિ તે જ જ્ઞાનની અનુભૂતિ તરવામાં આવી છે. એ જ્ઞાનીજન રોચોમાં જ - ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયોમાં જ - તુચ્છ થઈ રહ્યા છે; તેઓ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયોથી અનંતાનુબંધ ઉત્પન્ન જ્ઞાનને જ રોચમાત્ર આસ્વાદે છે પરંતુ રોચોથી ભિન્ની જ્ઞાનમાત્રનો આસ્વાદ નથી.': આત્માનો અનુભવ એ જ્ઞાનનો અનુભવ. જેમ ગાયમાં દૂધનો અનુભવ તરવો એટલે જ્ઞાનનો અનુભવ તરવો.
- એ જ્ઞાની રોચોમાં જ એટલે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના વિષયમાં જ તુચ્છ થઈ રહ્યો છે. જ્ઞાનની પર્યાયમાં પરમહંસ અનંતાનુબંધ ઉત્પન્ન જ્ઞાનને જ પોતાનું રોચે છે એમ માને છે, પરંતુ એ તો પરરોચ છે. [એ જ્ઞાની તેને પોતાપણે માને છે.] પોતાનું જ્ઞાન છોડીને પરરોચાનુસાર તે છે. સ્વરોચને ગુણને તે અનંતાનુબંધ જ્ઞાનનું જ આસ્વાદન કરે છે; પરંતુ રોચાનુસાર જ્ઞાનથી ભિન્ની જ્ઞાનમાત્રનો આસ્વાદ કરતા નથી.
- 'અને જેઓ જ્ઞાની છે, રોચોમાં આસક્ત નથી તેઓ રોચોથી જુદા અનંતાનુબંધ જ્ઞાનને જ આસ્વાદે છે, - જેમ શાંતિથી જુદી મહાની તરીનો દ્વારમાત્ર સ્વાદ આવે તેમ રીતે આસ્વાદે છે, તરવાં જ્ઞાન છે તે આત્મા છે અને આત્મા છે તે જ્ઞાન છે.' :
- જ્ઞાની પર્યાયમાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાનથી અનંતાનુબંધ રોચોના જ્ઞાનનું મહિ છોડીને જ્યોતિ જ્ઞાનસ્વભાવના આત્માનો - સ્વજ્ઞાનનો સ્વાદ લે છે, પરંતુ [એ જ્ઞાની જ્ઞાની] પરરોચાનુસાર રાગયુક્ત

રચાઈ ગયા છે.

- 'આ પ્રમાણે ગુણી-ગુણની અભેદ દૃષ્ટિમાં કારણ જે પરપદાર્થોથી જુદું, પોતાના પર્યાયોમાં અંતર્મુખ, નિશ્ચય, પોતાના ગુણોમાં અંતર્મુખ, પરનિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવોથી ભિન્ન પોતાનું સ્વરૂપ, તેનું અનુભવન તે જ્ઞાનનું અનુભવન છે, અને એ અનુભવ તે સાધ્યસ્વભાવરૂપ નિશ્ચયનયનું અનુભવન છે. શુદ્ધનય શ્રુતમાં ગર્ભિત છે.'
- અભેદ દૃષ્ટિમાં ગુણ-ગુણીના ભેદ ભાસતા નથી. 'પરપદાર્થોથી ભિન્ન-[૧૪મા ગાથામાં] આત્મસ્વભાવ કારણ છું જે, પોતાની પર્યાયોમાં અંતર્મુખ 'નિશ્ચય' કે ગુણને ગુણ ભેદ, પોતાના ગુણોમાં અંતર્મુખ 'સામાન્ય'-પરનિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતા ભાવોથી ભિન્ન એવા પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ તે જ્ઞાનનો અનુભવ છે, સાધ્યસ્વભાવરૂપ નિશ્ચયનયનો અનુભવ છે.
- પરના નિષેધ [થવું] જ્ઞાન એ તો દ્રવ્યશ્રુત શબ્દજ્ઞાન છે. ગાથા અભિપ્રાયમાં કહ્યું છે તે જેવું પરના નહીં જ્ઞાન થાય છે એને શબ્દજ્ઞાન કહે છે, આત્મજ્ઞાન નહિ.
- શુદ્ધનયના વિષય સિવાયની જ્ઞાયકભાવ ભિન્ન અનુભવને પણ શુદ્ધનય કહેવામાં આવે છે

ગાથા-૧૪

ઉત્થાનિકા:- હવે આ જ અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા કહે છે:-

ગાથા:- (ગાથાર્થ) માટીની tiffi જેમ કારણથી બન્ન કરેલ છે,
કરેલો ઘાટરૂપ પૂર્વ તેજ જ આકારમાં મુજ છે;
અનાદિ જે અવિનાશી સહજ ઉત્પાદરૂપ વિનષ્ટ,
તથા તે તેજનાય વિનાય અખંડિત પ્રાપ્ત તો અમને. ૧૪.

ભાવાર્થ:- આચાર્ય કહે છે કે તે ઉત્કૃષ્ટ તેજ-પ્રકાશ અમને તો કે જે તેજ કેવળજ્ઞાન જ્યોતિના પરિણમનથી કરેલું છે, જેમ માટીની tiffi અને કારણની સીતાનું આકાર કે તેજ જે તેજ અને ઘાટરૂપ-સ્થૂલપને અવલંબે છે, જે તેજ અખંડિત છે- ટોચોના આકારરૂપે ખંડિત થતું નથી, જે અનાદિ છે- જેનાં કારણ નિમિત્તથી થતા રાગાદિક વિભાવ ઉત્પન્ન નથી, જે અવિનાશીપણે અંતરંગમાં અને બહારમાં પ્રકાર દેદીપ્યમાન છે- ઝળહળમાં આવે છે, જે સ્વભાવથી થયું છે- તિરોભાવ થયું નથી અને તેમાંથી જેનો વિભાવ ઉત્પન્ન છે- જે અંતરંગ પ્રતિભાસમાન છે.

ટીકાર્થ:- 'આચાર્ય કહે છે કે અમને આ' ઉત્કૃષ્ટ તેજ પ્રકાશ પ્રાપ્ત છે. અયુત [અંશો] પ્રાપ્ત તો છે જ, પણ
(પ.નં.૭૫) તેવો ઉત્કૃષ્ટ [પણ] પ્રાપ્ત છે. કેવળજ્ઞાન અમને પ્રાપ્ત છે. કોનાથી પ્રકાશનો વિકાસ કે અમને પરાધિમાં પ્રાપ્ત છે. અમને મહાપુણ્યનો વિકાસ કે તો અને કે તો કોનાથી પ્રાપ્ત છે નથી.

- 'જે તેજ કેવળજ્ઞાન જ્યોતિના પરિણમનથી કરેલું છે': પરિણમનનો અર્થ જ્યોતિના સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છે. પરિણમન પર્યાય કોઈ નથી. પરિણમન સ્વભાવ કોનો શ્રેષ્ઠ જ્યોતિરૂપ છે. પરિણમનનો કોઈ પારિણામિક સ્વભાવ. નિર્ણય કરવો પરિપૂર્ણ.
- તારા વ્યવહાર દયા દાનના વિકલ્પનો છોડવાનાર છે, પરંતુ વ્યવહારનું જ્ઞાન પણ છોડવાનાર છે.
- 'જેમ માટીની tiffi અને કારણની સીતાનું આકાર કે તેજ જે તેજ અને ઘાટરૂપ-સ્થૂલપને અવલંબે છે,..': કોઈને જ્ઞાનસ્વરૂપ જ જ્ઞાયક સિદ્ધ છે. આકારનો અર્થ પર્યાય નથી. જ્ઞાનનું આકાર નામ જ્ઞાયક જ્ઞાન-સ્વરૂપ જ છે.
- 'જે તેજ અખંડિત છે- ટોચોના આકારરૂપે ખંડિત થતું નથી': જ્ઞેયોના આકારરૂપે જ્ઞાન પર્યાયમાં પણ ખંડ થયો નથી, પર્યાયમાં પણ ખંડ થયો નથી. પર્યાયમાં પણ જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જ્ઞેયોના આકારથી પણ જ્ઞાનની પર્યાય, જ્ઞાનનો સ્વાદ ત્યાંમાં ખંડિત થતો નથી.
- 'જે અનાદિ છે- જેનાં કારણ નિમિત્તથી થતા રાગાદિક વિભાવ ઉત્પન્ન નથી,..'
- જ્ઞાયક તો અનાદિ અનંતસ્વરૂપ પ્રભુ છે.
- 'જે અવિનાશીપણે અંતરંગમાં અને બહારમાં પ્રકાર દેદીપ્યમાન છે- ઝળહળમાં આવે છે,'
- અંતરંગમાં અંતર શાંતરસથી ભરેલો છે અને બહારમાં પણ શાંતરસ દેખવામાં આવે છે.
- ભગવાનમાં આવે છે કે જેના શાંતરસના પરમાણુઓ છે કે પ્રભુના શરીરમાં પરિણમ્યા છે. આ તો શાંતરસથી ભર્યો છે અને અંદર પર્યાયમાં પણ શાંતિ દેખાય છે. 'ભગવાન પરમેશ્વર પ્રભુ ભાવ વચનમાં - જ્ઞાનરૂપી વચનમાં' આવો આવતા પોતાની પર્યાયમાં દેખાતરસપણે [ઝળહળમાં] આવે છે. બહારમાં અને અંતરમાં દેદીપ્યમાન - ઝળહળમાં આવે છે.
- 'જે સ્વભાવથી થયું છે- તિરોભાવ થયું નથી અને તેમાંથી જેનો વિભાવ છે- જે અંતરંગ પ્રતિભાસમાન છે.'
- એ તો અનાદિ અનંત છે. તિરોભાવ કોનો થાય છે? તિરોભાવ તો બહારનો છે અને આ તો

સાર નથી, કેમ તો વ્યભિચારક થયો છે અને વ્યભિચાર જ કોઈ કિનારે કરાય છે.

- તે ત્રિતય સ્વરૂપ છે એમ પર્યાયમાં ભાસન થાય છે. છે તો કોઈ પરંતુ પર્યાયમાં કોઈ પ્રતિભાસ થાય છે તે આ વસ્તુ અખંડાનંદ પરિપૂર્ણ છે.
- દ્રવ્યને જ્ઞેય શાસન ન હતું, પર્યાયને હતું. રાગ શાસન એ ગિરાવી દીધા છે, જિનશાસન એ ગતરાવી દીધા છે.
- (ભાવાર્થ:) 'આચાર્ય પ્રાર્થના કરી છે તે આ રાગાનંદમાં અંતરાર વ્યક્તિપણાંતિ અમને સદા પ્રાપ્ત રહો.'
- અહાહા! પંચમ આરાના સંતો પંચમ આરાના પ્રાણી માટે પણ આ વાત કરે છે તે અમને પ્રાપ્ત હો એમ બધને પણ પ્રાપ્ત હો.

ગાથા - ૧૬

ઉત્થાનિકા:- હવે, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સાધનભાવ જે જીવ ગાથામાં કહે છે:-

ગાથા:- દર્શન, વળી નિત્ય જ્ઞાન તે ચારિત્ર સાધુ સેવવાં;
પણ અને ત્રણે આત્મા જ કિંતુ જાણ નિશ્ચયકરીને. ૧૬.

ગાથાર્થ:- સાધુ પુરુષે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર સદા સેવવાયોગ્ય છે; વળી તે ત્રણેને નિશ્ચયનયથી એક આત્મા જ જાણો.

ટીકાર્થ:- (ટીકા:) આ આત્મા જે ભાવથી સાધ્ય તથા સાધન થાય તે ભાવથી જ નિત્ય સેવવાયોગ્ય છે એમ પોતે ઈરાદો રાખીને (પ્રકરણને) વ્યવહારથી પ્રતિપાદન કરે છે કે "સાધુ પુરુષે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર સદા સેવવાયોગ્ય છે." :

(પ્ર.નં. ૧૬)

- જે ભાવથી સાધન નામ સાધ્યપણું તો [તથા] જે ભાવથી સાધ્ય તો કે રીતે આત્માને સેવવો એટલે તેને ધ્યાનની પર્યાયમાં ધ્યેય બનાવીને તેમાં એકાગ્રતા કરવી.
- દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર કોણ ત્રણ છીએ આત્માને? [આદિ] વ્યવહાર દ્વારા. ત્રિકાળી શાશ્વતભાવ નિશ્ચય દ્વારા અને તેના આશ્રયે પ્રગટેલી નિર્મળ દશા પર્યાય દ્વારા વ્યવહાર દ્વારા.
- આત્માનું દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર જે સેવન કર્યું એ તો પર્યાય ધર્મ પરંતુ છતાં પર્યાયને [એટલે તદ્રૂપ વ્યવહારને] સેવવું જે તો એ એકદેશે સેવવાયું, છતાં સેવન તો કર્યું એટલે આત્માનું. ત્રણની સેવા કરવા એ વ્યવહાર છે.
- 'પણ પરમાર્થથી જોવામાં આવે તો એ ત્રણેય એક આત્મા જ છે તિરાત તેઓ અન્ય વસ્તુ નથી - આત્માના જ પર્યાયો છે.': ત્રણેય તદ્રૂપ છે એટલે એ આત્મા જ છે; આત્માની પર્યાય [છે] તો એ આત્મા જ છે, ત્રણ તદ્રૂપ નહિ; પરમાર્થે તો એક આત્માનું જ સેવન કર્યું.
- જે સાધે છતિ સાધ્ય.
- પ્રવચનસાર ગાથા ૮૪ માં કહ્યું છે કે દર્શન, જ્ઞાનાદિ રાગ જે શુભ કે અશુભ વ્યવહાર, ગતિનો વ્યવહાર, ગતિ પ્રાપ્ત કરવાનો ભાવ એને ભગવાન આત્મા શુદ્ધચિદ્રૂપની નિશ્ચય દૃષ્ટિ દ્વારા એને રમવાના તે આત્મવ્યવહાર. પોતાની શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની પરિણતિ એ અવિચલિત એકના પિંડમાં તે આત્મવ્યવહાર [તેની સાધ્યતા છે.]
- પરમાર્થ વસ્તુસ્થિતિમાં કહ્યું છે કે તારે અધ્યાત્મનો વ્યવહાર બાકીના નહિ, એક આગમનો વ્યવહાર જે છે તેને સાધે છે તે માને છે કે એને સાધ્ય છીએ. શુદ્ધ ભગવાનના અવલંબનથી જે નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર [પ્રગટે] તે અધ્યાત્મનો વ્યવહાર છે.

(નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર એ આત્માની પર્યાય છે, તે પર્યાય વ્યવહારે આત્મા જ છે.)

- 'જેમ તેજ દ્રવત્તાભાવના પુરુષના જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને આચરણ, નિશ્ચયમાં એકરૂપ છે દ્રવત્તાના સ્વભાવને ઉલ્લંઘતા નહિ હોવાથી, (તેઓ) દ્રવત્ત જ છે - અન્ય વસ્તુ નહિ,'...
- દ્રવત્તના શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર દ્રવત્ત જ છે. 'તેમ આત્મામાં પણ આત્માનાં જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને આચરણ, આત્માના સ્વભાવને ઉલ્લંઘતા નહિ હોવાથી, (તેઓ) આત્મા જ છે - અન્ય વસ્તુ નહિ. માટે એમ સ્વયમેવ સિદ્ધ થાય છે કે એ આત્મા જ સેવન કરવા યોગ્ય છે.': 'આત્માના સ્વભાવને ઉલ્લંઘતા નહિ હોવાથી' [એટલે] એ સ્વભાવની પરિણતિ છે, વિભાવ પરિણતિ નહીં; વ્યવહાર રાગની પરિણતિ નહીં!
- આત્મા ત્રિકાળી સ્વભાવ છે તેનું પરિણમન સ્વભાવમાં થયું તે આત્મા જ છે, તે સ્વભાવનું ઉલ્લંઘન કરીને વિભાવમાં જતું નથી.

- સ્વયમેવ સિદ્ધિ થાય છે [કેવળી] સ્વયં સિદ્ધિ થાય છે (નિશ્ચયથી) ને, કોઈ કોઈનું જ્ઞાન કરવા યોગ્ય છે, ત્યાં તેમ પણ નથી.
(ભાવાર્થ) 'દેહાદિ, જ્ઞાન, ચારિત્ર-ત્રણે કોઈનાં જ પર્યાયો છે, તેથી જુદી વસ્તુ નહિ;
- આ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનની વાત છે; વ્યવહાર સમકિત કે તો ક્ષયોપશમ છે પરંતુ તે તેથી વસ્તુ નહિ. વ્યવહાર તો કોઈ ક્ષયોપશમ જ્ઞાન હજાની બાજુ છે, તેથી માર્ગ નહિ. દેવ ગુરુ ધર્મની શ્રદ્ધા, શાસ્ત્ર ભણવું શાસ્ત્રાભ્યાસ એ તેથી સાધ્ય નહિ.
- એ દેહાદિ જ્ઞાન ચારિત્ર નિશ્ચયે જે છે પર્યાય એ જ્ઞેયને જ્ઞેયમાં રહી છે, જ્ઞાનમાં રહી છે.
- 'કોઈ જાણીએ દેખીએ, રમણ કરીએ કોઈ ઠોર,
  ત્યાંહી ધ્યાન જ એકાગ્રતા એહી સિદ્ધિ નહીં કોર.
- વ્યવહારના જ્ઞેયને જ્ઞાન કરવાનાં કાર્ય છે એને નિશ્ચયને જ્ઞાનેયને નિમિત્ત છે છે.
- કોઈ જ્ઞાનાનંદ સ્વભાવનાથી એને દેખીએ, જાણીએ, રમણ કરીએ ઠોર, ત્યાંહી ધ્યાન એકાગ્રતા એ જ્ઞેયનો વ્યવહાર જ કરવો. એ જ સિદ્ધિ-મુક્તિનો ઉપાય છે, બીજા તેથી ઉપાય છે જ નહીં.
- [જે રીતે જ્યોતિષીને જ્ઞાન કાર્યના ફળ તરીકે થઈ ગયા છે] એવા વસ્તુ સ્થિતિ જિંદગીને સેટલ કરવાની બાજુ છે એ તો વિચારો ખુશ થયા છે સેટલ થયા એવા વિચારો અવતાર.
- 'તેથી સાધુ પુરુષોએ કોઈ કોઈનું જ્ઞાન કરવું એ નિશ્ચય છે એને વ્યવહારથી અન્યને પણ એ જ ઉપદેશ કરવો.'

ઉત્થાનિકા:- હવે, આગળની ગાથાની સૂચનારૂપે સ્તુતિ કહે છે:-

ગાથા:- (હરિગીત) હે સિદ્ધિની જે તિમના તો ચિત્તના ભરમાવશો,
આ જ્ઞાનનો ઘનપિંડ ચિન્મય આત્મા અપનાવશો;
ઉર સાધ્ય-સાધક ભાવથી તે અંતરાને ધ્યાવશો,
પર્યાયમાં પરમાત્મા બંધુ! તમે પણી થઈ જશો. ૧૫.

ભાવાર્થ:- આ (પૂર્વોક્ત) જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે તે, સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઇચ્છક પુરુષોએ સાધ્યસાધકભાવના ભેદથી જે પ્રકારે, અંતર્જ નિત્ય સેવવાયોગ્ય છે; તેનું સેવન કરો.

ટીકાર્થ:- (ભાવાર્થ:) 'આ (પૂર્વોક્ત) જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે તે, સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઇચ્છક
(પા.નં.૭૬) પુરુષોએ સાધ્યસાધકભાવના ભેદથી જે પ્રકારે ...': આ જ્ઞાનસ્વરૂપી ત્રિકાળ ભગવાન આત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના અભિલાષી પુરુષોએ આત્મા પૂર્ણ સ્વરૂપ શુદ્ધ તે સાધ્ય અને અપૂર્ણ સ્વરૂપ તે સાધક એમ જે પ્રકારે 'અંતર્જ નિત્ય સેવવાયોગ્ય છે; તેનું સેવન કરો.'

- આત્માની પૂર્ણ નિર્મળ દશા- પૂર્ણમોક્ષની પર્યાય, કેવળજ્ઞાનની પર્યાય તે સાધ્ય એને અપૂર્ણ નિર્મળ દશા તે સાધક. નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન એને ચારિત્ર જે અપૂર્ણ સાધક દશા તે પૂર્ણ સાધ્ય પરમાત્મ દશાનું નિયત છે. વ્યવહાર રત્નત્રય સાધક એને નિશ્ચય સાધ્ય એમ નથી. વ્યવહાર સાધક તો નિમિત્તરૂપ હો. જે છે નહીં તેને [છે તેમ] કહેવું તેનું નામ વ્યવહાર છે.
- શુદ્ધ ક્રિયાઓ દશા એ સાધક એને કેવળજ્ઞાન દશા તે સાધ્ય છે. બીજાએ ગુણસ્થાન શુદ્ધ સાધક એને તેરમાં સાધ્ય રૂપે છે. સાધક હો તે સિદ્ધ હો, સાધ્ય હો તે સિદ્ધ હો. બંને જ સિદ્ધ અને બંને જ સિદ્ધ.
- (પ્રશ્ન: સિદ્ધ તો દ્રવ્યના આશ્રયે થાય છે.) એકાકારે ધ્યેયની વાત અહીં નથી. અંતર્જ આત્મ અશુદ્ધપણે અપૂર્ણપણે પરિણમે તે સિદ્ધ [સાધક] એને એ જ આત્મા પૂર્ણપણે શુદ્ધપણે પરિણમે એ સિદ્ધ [સાધ્ય]
- બારમાગાથા પ્રવચનસારમાં 'શ્રમણના સ્વરૂપ'માં આવે છે કે જેને જૈનધર્મની શ્રદ્ધા છે, અન્ય ધર્મની નહીં એ શ્રદ્ધાયુક્ત જીવ [જેને દેવ અનુભવ ધર્મ નથી] તે શ્રમણ સાધક છે. પણ એ અનુભવી જીવ હોય- આત્મજ્ઞાન હોય આત્માનો આસ્વાદ ધર્મ હોય તો- તે જૈન ધર્મનો રહસ્યમય શ્રમણ છે, એ જૈન ધર્મના મર્મનો શ્રમણ છે.
- જે પૂર્ણ પ્રાપ્તિનો અભિલાષી છે એવા જીવને પોતાના પૂર્ણાનંદ પ્રભુ અંતરઆત્માના આશ્રયે જે શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન, શુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન એને શુદ્ધ ચારિત્રની રમણતા એ ત્રણેય ધર્મો છે તેને સાધક રૂપે કહેવામાં આવે છે. જે દ્રવ્યસ્વભાવ તેના ગુણ તે દ્રવ્યનો ધર્મ એને દ્રવ્યના આશ્રયે જે પ્રગટ દશા થઈ એ પર્યાયધર્મ. એ અપૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાયધર્મને અહીં સાધક રૂપે અને પૂર્ણ સાધ્ય દશા શુદ્ધ તેને અહીં સાધ્ય કહ્યું.
- (ભાવાર્થ:) 'આત્મા તો જ્ઞાનસ્વરૂપ જ્ઞાન જ છે પરંતુ એનું પૂર્ણરૂપ સાધ્યભાવ છે અને અપૂર્ણરૂપ સાધકભાવ છે; એવા ભાવભેદથી જે પ્રકારે જ્ઞાનને જ સેવજો.'
- ભગવાન આત્મા તો જ્ઞાન જ પ્રકારે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે પરંતુ તેને પૂર્ણરૂપ સાધ્યભાવ એને અપૂર્ણરૂપ સાધકભાવ એવા ભાવ ભેદથી જે પ્રકારે જ્ઞાનનું જ સેવન કરવું.

ફિલ્મ-૧૬

ઉત્થાનિકા:- હવે, એ જ અર્થના ઠરાવરૂપ સૂત્ર કહે છે:-

ગાથા:-(હરિગીત) દ્રવ્ય, ગુણ ને પર્યાય સત્ત્વો કો આત્મા,
જાણે છે અસંખ્ય ને સ્વયંથી જ્ઞાતા પરમાત્મા;
પરમાર્થથી સંખ્ય-અસંખ્ય અંત વિનાના ને અહો,
નિજવૈભવથી સર્વ મળીને જે જોઈતિને ગ્રહો. ૧૬૬.

ટીકાર્થ:- પ્રમાણદૃષ્ટિથી જોઈએ તો જ્ઞાન આત્મા સંખ્યાથી અનંત ક્રમસ્વરૂપ ('સંખ્ય') પણ છે અને અંત અક્રમસ્વરૂપ ('અસંખ્ય') પણ છે, વિરાટ અને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી તો ત્રણપણું છે અને પોતાથી પોતાને અનંતપણું છે.

ટીકાર્થ:- 'પ્રમાણદૃષ્ટિથી જોઈએ તો'- અસંદિગ્ધ દેખવા અને સંદિગ્ધ દેખવા એ પ્રમાણદૃષ્ટિ (પૃ.નં.૧૬) છે. એ પ્રમાણદૃષ્ટિથી જોતાં 'આ આત્મા સંખ્યાથી અનંત ક્રમસ્વરૂપ ('સંખ્ય') અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ 'પણ છે અને અંત અક્રમસ્વરૂપ (અસંખ્ય) પણ છે' [અર્થાત્ અસંદિગ્ધરૂપ પણ છે.] અંતરૂપ છે એ નિશ્ચય, અનંત ક્રમસ્વરૂપ છે એ વ્યવહાર- જેઓને અંત નથી એવાં જ્ઞાન તે પ્રમાણ.

- 'વિરાટ અને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી તો ત્રણ પણું છે' એ સંખ્ય છે, વ્યવહાર છે 'અને પોતાથી પોતાને અંતપણું છે' એ [અસંખ્ય છે] નિશ્ચય છે.
- જ્ઞાયક આત્મા બાહ્ય અંતરૂપ છે તો તેની સેવના એ નિશ્ચય છે અને એની પર્યાયોને સેવના તેને સંખ્ય નામ વ્યવહાર છે. રાગ અને વ્યવહાર રત્નત્રયના સેવનની પણ અહીં છે નહીં. અહીં તો નિશ્ચય રત્નત્રયની સેવના તે પર્યાય છે માટે વ્યવહાર છે માટે સંખ્ય છે અને અંતની સેવના એ અનંત અને અસંખ્ય છે- એ અનંત ક્રમસ્થાને પણ જાણવી અને અંતરૂપ સ્વજ્ઞેય જાણવી એને પ્રમાણ જ્ઞાન તરીકે ઓળખે છે.

(ભાવાર્થ:) 'પ્રમાણદૃષ્ટિમાં ત્રિકાળસ્વરૂપ વસ્તુ દ્રવ્યપર્યાયરૂપ જોવામાં આવે છે, તેને આત્મા પણ અંતરાંતસ્વરૂપ દેખવો.'

- પ્રમાણદૃષ્ટિમાં ત્રણ કાળસ્વરૂપ વસ્તુ દ્રવ્ય [સંખ્ય] પર્યાય બને દેખવામાં આવે છે. દ્રવ્ય પણ દેખવામાં આવે છે અને પર્યાય પણ દેખવામાં આવે છે. વસ્તુ તરીકે અંત, પર્યાય તરીકે અનંત [અસંખ્ય] બન્નેને અંત નથી એવા દેખવા એ પ્રમાણજ્ઞાન છે.
- પ્રમાણ નામ દ્રવ્ય અને પર્યાયનું માપ કરવાવાળું જ્ઞાન. પ્રમાણ પ્રકારે માપ કરવાવાળું- અનંત પર્યાયને માપ કરે તે વ્યવહાર અને અંતરૂપનું પ્રમાણ કરે તે નિશ્ચય- એ બન્નેને પ્રમાણ છે.
- બીજો માર્ગ પ્રકારાન્તરે તત્ત્વને સમજીને અનુભવ કરાવે છે; પણ રહસ્યને જાણવાવાળો છે એ તો અભેદને તત્ત્વ કરે તે નિશ્ચય-વ્યવહારને જાણવાવાળો છે, અનુભવ કરે!

ઉત્થાનિકા:-

ગાથા:- (વસંતતિલકા) જે આત્મા આ અર્થ તણો જાણ નથી વ્યવહારને
ત્રૈકાલિક ધારણ તે સુદૃગાન દર્શન ધારણ છે;
એક અર્થને મેળવે તજ્જ્ઞો જે આત્મા વિજ્ઞાનમાં,
નહિ જાણતો તે જ્ઞાનજન તણો નહીં જ્ઞાનમાં. f.૧૭.

ભાવાર્થ:- આત્મા અર્થ જે તાત્પર્ય વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ત્રણ-કાલાવચ્છિન્ને સહજ અનેકાકારરૂપ ('મેચક') છે, ત્રિગુણ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર-એ ત્રણ ભાવે પરિણમે છે.

સારાંશ:- (ભાવાર્થ:) 'આત્મા અર્થ જે તાત્પર્ય વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ત્રણ-કાલાવચ્છિન્ને સહજ અનેકાકારરૂપ (મેચક) છે,...'

(પા.નં.૭૬)

- ત્રણ અંશને ત્રણ પુરાવા એ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર નિશ્ચય કાલાવ અનેકાકારરૂપ છે એ મેચક છે, સહજ છે, વ્યવહાર છે. ત્રિકાલીમાં મેચકનો અર્થ મલિન થાય છે. સહજ કહ્યો તો તે છે મલિન છે. મલિનનો અર્થ? સહજનું સહજ ત્રણકાળ પિંડ હોવા ધાય છે, પર્યાયનું સહજ ત્રણકાળ પિંડ હોવા ધાય છે - મેચકનો અર્થ એમ થયો.
- દ્રવ્યદૃષ્ટિએ જોઈ જાય શુદ્ધ દ્રવ્ય છે, તાત્પર્ય ગુણ-ગુણીના ભેદની દૃષ્ટિએ મલિન છે, તે પણ તેની અપેક્ષાએ? (શ્રોતા: એ વ્યવહાર અધ્યાત્મનો) અધ્યાત્મનો વ્યવહાર છે.
- 'ત્રિગુણ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર-એ ત્રણ ભાવે પરિણમે છે.' સમ્યક્ (નિશ્ચય) દર્શનાદિ ત્રણને ભેદ તો, મેચક તો, વ્યવહાર તો, મલિન તો એને મિથ્યાત્વ ત્રિભાવોને અભેદ તો, નિશ્ચય તો, અમેચક તો, નિર્મળ તો - એ અધ્યાત્મનો વ્યવહાર છે. પુનઃ ધારણાદિનો પિંડ એ તો અભેદરૂપ વ્યવહાર, એકાગ્રતાનો વ્યવહાર છે.
- (ભાવાર્થ:) 'શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયે આત્મા અર્થ છે; આ નયને પ્રધાન કરી કહેવામાં આવે ત્યારે પર્યાયાર્થિક નય ગૌણ થયો તેથી અર્થને ત્રણરૂપ પરિણામનો કહેવો તે વ્યવહાર થયો, અસત્યાર્થ પણ થયો. એમ વ્યવહારનયે આત્માને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ પરિણામોને લઈને "મેચક" કહ્યો છે.'!
- (શ્રોતા: મેચક થયો એટલે રાગ થયો મલિન થયો) ના, એમ નહિ. એ છે એને મલિન કહેવાનો વ્યવહાર [થયો.] છે તો ત્રણેય નિર્મળ પર્યાય, પરંતુ ત્રણ પુરાવા એ કહે કહેવો એ વ્યવહાર-મલિન-કહેવામાં આવ્યો.
- અહીં તો ચિદ્રૂપ જે અંતરૂપ સૌન્ય છે દ્રવ્યાર્થિકનયે, તેને પર્યાયાર્થિકનયે ત્રણ ભેદરૂપે કહેવા- નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પર્યાયરૂપે કહેવા - એ વ્યવહાર છે એને તેને એકની અપેક્ષાએ મલિન કહેવામાં આવે છે.

ગાથા-૧૮

ઉત્થાનિકા:- હવે પરમાર્થનયથી તે જ :-

ગાથા:- (હરિગીત) જેવાં તત્ત્વો છે આત્મા આ શુદ્ધિ નય વ્યવહારથી,
પણ તે નહિ જેવાં, અજેવાં જાણ તું પરમાર્થથી;
છે પ્રગટ જ્યોતિમય તે અંત છે જ્ઞાનાદિક,
છે શુદ્ધ અંતરાત્મા પરમ જિન છે પરમાર્થથી. ૧૮

ટીકાર્થ: શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જોવામાં આવે તો પ્રગટ જ્યોતિમાત્રથી આત્મા અંતસ્વરૂપ છે તિરાત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી સર્વ અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવો તથા અન્યના નિમિત્તથી થતા વિભાવોને દૂર કરવારૂપ તેનો સ્વભાવ છે, તેથી તે 'અજેવાં' છે- શુદ્ધ અંતરાત્મા છે.

સારાંશ: (ટીકાર્થ:) 'શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જોવામાં આવે તો પ્રગટ જ્યોતિમાત્રથી આત્મા અંતસ્વરૂપ છે.': અંતર દૃષ્ટિથી શુદ્ધનયથી દેખતાં જ્યોત જ્યોત પ્રગટ અંત જ્ઞરમાં દૃષ્ટિમાં આવે છે. 'અંતો જ્યોતમાત્ર' કે જ્ઞાનની પ્રધાનતાથી છે, પણ જે અનંત અનંત ગુણ જેનો અંત નહીં આવતા, તેને અંતર્મુખ દેખવાથી અંતરૂપ જ્યોતમાત્ર પ્રગટ દેખવામાં આવે છે. તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે.

(પૃ.નં.૭૭)

- 'તિરાત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી સર્વ અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવો તથા અન્યના નિમિત્તથી થતા વિભાવોને દૂર કરવારૂપ તેનો સ્વભાવ છે-': એનો સ્વભાવ રાગાદિ વિભાવનો નાશ કરવાનો છે. વ્યવહાર રત્નત્રયને ઉત્પન્ન કરવો તે તેનો સ્વભાવ નહિ, પરંતુ તેનો નાશ કરવાનો તેનો સ્વભાવ છે.
- જે નયમાં દેખતા જે નયમાં આવે છે માટે તેના અંત પ્રગટના વાસ્તવિકની પર્યાયથી દેખો તો તે અશુદ્ધનય છે, અને માટે અંતરૂપ દેખો તો શુદ્ધનય છે. આમ શાંત થઈને તપેલે તો આવાન અંતરૂપે અનંતગુણનો જ્યોત પ્રગટ સ્વરૂપ તેને દૃષ્ટિમાં દેખો તો અંતરૂપ છે કે અંત કે અંતરાત્મા નિર્મળ છે, આનંદ છે- કે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે. જ્યારે તે દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રનો પરિણામ કે વ્યવહારનયનો વિષય છે, અશુદ્ધનયનો વિષય છે અને સદ્રૂપનય છે તે મલિનતા દેખાય આવે છે.
- 'સર્વ ભાવાન્તરેભ્યઃ' નામ બોલતા ભાવ સિવાય અનેક ભેદભાવ, અશુદ્ધભાવ, રાગાદિ ભાવ, અને દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની પર્યાય ભેદભાવ તેનો નાશ કરવાનો સ્વભાવ છે. આનંદની અંતની
- પરમાર્થે કર્યાદિ પરમ પદાર્થની દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિમાં ભેદ દેખવામાં આવતા નથી, તે તિરાતે
- જ્ઞાનની પર્યાય અનંતનો અંત નથી તે ભેદનો પણ અભાવ કરવાનો તેનો સ્વભાવ છે.
- છે અર્થાત્ અંત જ્ઞાન જ્ઞાન કરી તે છે.
- ગાથા અભાંગીત છે. ઘણા શબ્દોમાં આવતો સાગર ભરી દીધો છે અંદર!
- 'તેથી તે "અજેવાં" છે': તિરાની જ્યોતમાત્ર અંત છે, અજેવાં છે, શુદ્ધ છે; પર્યાય અંત છે, અશુદ્ધ છે, જેવાં છે, અનંતરાત્મા છે.
- (ભાવાર્થ:-) 'ભેદદૃષ્ટિને ગૌણ કરી અભેદદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો આત્મા અંતરાત્મા જ છે, તે જ અજેવાં છે.': અમુક જ્યોતમાત્રની દૃષ્ટિમાં દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની પર્યાયના ભેદની તિરાત કિંમત નથી, તેથી ગૌણ કરી; ગૌણ કરીને જોવાની વાત તો કે અમુક અભેદ શુદ્ધ અંત જ છે. અભેદદૃષ્ટિથી જોતાં આત્મા અંતરાત્મા, શુદ્ધ, અંત, અભેદ, નિશ્ચય, અજેવાં, નિર્મળ છે. (વિશેષભાવ: અંદરમાં તો ઘણાં જ્ઞાની જાય છે.)

ઉત્થાનિકા:- આત્માને પ્રમાણ-નયથી સંયત, અસંયત કહ્યો, તે સિવાયને બીજી જેને સાધ્યની સિદ્ધિ થાય તેને કહું કહેવું છે તે કહે છે:-

ગાથા:- (હરિગીત) સંયત-અસંયત જીવાત્માના સિંગધારક જાણ ના,
બસ છે! છે એ જ તે સિદ્ધપણે જોઈ કંઈ પણ સાધ્ય ના;
છે સાધ્યસિદ્ધિ, શ્રાંત બસ સદ્ધ્યાન દર્શન આદરાય,
પણ અન્યતીર્થ છે નહીં જોઈ અહો સંસરણાય. ક્રિ.૧૮

ટીકાર્થ:- આ આત્મા સંયત છે-સદ્રૂપ અનંતધર્મ છે તથા અસંયત છે- અસદ્રૂપ અનંતધર્મ છે એવા સિંગધારક તો બસ થાઓ. સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ તો દર્શન, જ્ઞાન તે ચારિત્ર-એ ત્રણ સ્વભાવી જ છે, બીજા રીતે નહીં (એ નિયમ છે).

ટીકાર્થ:- (ઉત્થાનિકાનો) આત્માને પ્રમાણથી અસંયત-સંયત કહ્યો હતો, પરંતુ દ્રષ્ટિએ સંયત હતો-
(પા.નં.૭૭) એમ પણ પડે છે. માટેની સિદ્ધિ થાય જેનાથી એવા સ્વરૂપની સ્વીકાર કરીને એમ હવે આ ગાથાનો છે છે.

- (ટીકાર્થ:) 'શ્રાંત બનીને ઉપાધિ રહિત થઈ રહીને જ હોય, સંયમ નિયમ ન વિચારીને, એવી સિદ્ધિ નહીં કરીને'. (ક્રિયા રીતાલીત રૂ) સંયમ નામ સંવર, નિયમ નામ નિર્જરા. એ સિવાય બીજાની મુક્તિની સિદ્ધિ થતી નથી.
- 'આ આત્મા સંયત છે-સદ્રૂપ અનંતધર્મ છે તથા અસંયત છે-અસદ્રૂપ અનંતધર્મ છે એવા સિંગધારક તો બસ થાઓ.': સંયત એટલે સદ્રૂપ હો, પરંતુ હો, સંયુક્ત હો, અનંતધર્મ હો અને અસંયત એટલે અસદ્ધ હો, અનંતધર્મ હો, યુક્ત હો, અસંયુક્ત હો. એવા સદ્-અસદ્ની સિંગધારક બસ થાઓ. બિજાથી શું કામ નથી.
- 'સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ તો દર્શન, જ્ઞાન તે ચારિત્ર-ત્રણ સ્વભાવી જ છે બીજા રીતે નહીં (એ નિયમ છે).': સ્વભાવના સાક્ષાત્કાર-દર્શન થયે બીજાને-સદ્રૂપને અસંયતને થયે બીજાને નિશ્ચય દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રથી પરિણામવું એ મુક્તિનો ઉપાય છે, અન્ય નથી.
- એટલે જ વ્યક્તિને [નિયમથી] પોતાના સ્વભાવે એને [અનિયમથી] અનિયમ સ્વભાવ એને પુરુષાર્થથી એટલે જ કામને યોગ્ય છે. [આવા એવા વ્યક્તિને આવા એવા કામને] તેથી નિયમથી એને તેથી અનિયમથી મુક્તિ થાય છે એમ નથી.
- વાતો જ્યારે કામક શ્રેષ્ઠ છે તેને જ્યારે [પરંપરાથી] કામકાર્યું છે વાતો કામકવાળો છે તે આત્મને. બાધ! તારે બધાનો ઉપાય તો એ જ છે.
- (બાબાર્થ:) 'આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ અથવા સ્પર્શના જેને સાધ્ય છે:
- સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ કોણ? શુદ્ધ સ્વભાવ તો છે, પરંતુ [તેની] પ્રાપ્તિ થતી તેને સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ અથવા જેને તે છે. મુક્ત તો છે જ પણ પરંપરા પ્રાપ્તિ કરી તે સાધ્ય છે.
- આત્મા સંયત છે કે અસંયત છે એવા વિચારો જ માત્ર થઈ કરવાથી તે સાધ્ય સિદ્ધિ થતું નથી; વ્યવહાર અને નિશ્ચય, સદ્ અને અસદ્ એવા વિચાર થઈ કરવાથી સાધ્ય સિદ્ધિ થતું
- પરંતુ દર્શન અર્થાત્ સ્વભાવનું અવલોકન, જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનપણું અને ચારિત્ર અર્થાત્ શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિરતા-એમનાથી જ સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે. એ જ મોક્ષમાર્ગ છે, તે સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી.'
- અવલોકીને એટલે દેખીને એટલે જુઓ.

- 'વ્યવહારી તાંતો પરાયિમાં-જોઈમાં સમજે છે તેથી અહીં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના જોઈશે સમજાવ્યું છે.'
- ચારિત્ર ગ્રાયામાં થયું જ? દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને પ્રાપ્ત તો કે કોઈના, પરંતુ તે જોઈ કોઈકાળે અનુભવાય ત્રણ્યાગ્રત નથી. કોઈને પણ વ્યવહાર અનુભવાગ્યાયત નથી કે તે નથી પણ વ્યવહાર અનુભવાગ્યાયત નથી. કે જોઈશે સમજે છે કે ત્રણે [જોઈશે સમજાવ્યું છે] ભાવી વસ્તુ તો કોઈકે છે. દ્રષ્ટિનો વિષય તો એકલો છે [તેથી] [તેને] તરફ જ લક્ષ ગયો છે.

ગાથા ૧૭-૧૮

ઉત્થાનિકા:- હવે, આ જ પ્રયોજનને જ ગાથાઓમાં દૃષ્ટાંતથી કહે છે:-

ગાથા:
- જેમ પુરુષ તીક્ષ્ણ નૃપતિને જાણે, પછી શ્રદ્ધા કરે,
  પછી યત્નથી ધન-અર્થીએ અનુચરણ નૃપતિનું કરે; ૧૭.
- જાણવાજોગ આત્મા જ જાણવો, પછી શ્રદ્ધવો પણ એ રીતે,
  એનું જ કરવું અનુચરણ પછી યત્નથી મોક્ષાર્થી એ. ૧૮.

ગાથાર્થ:
- જેમ તીક્ષ્ણ ધનનો અર્થી પુરુષ રાજાને જાણીને શ્રદ્ધા કરે છે, ત્યાર બાદ તેનું પ્રયત્નપૂર્વક અનુચરણ કરે છે અર્થાત્ તેની સુંદર રીતે સેવા કરે છે,
- એવી જ રીતે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ જાણવાજોગ આત્માને જાણવો, પછી એ રીતે જ તેનું શ્રદ્ધાન કરવું અને ત્યાર બાદ તેનું જ અનુચરણ કરવું અર્થાત્ અનુભવ વડે તન્મય થઈ જવું.

ટીકાર્થ: (ટીકા:) 'નિશ્ચયથી જેમ તીક્ષ્ણ ધન-અર્થી પુરુષ જેનું ઉચિત પ્રયોજન તે રાજાને જાણે કે આ રાજા છે, પછી તેનું જ શ્રદ્ધાન કરે કે "આ અવશ્ય રાજા જ છે, તેનું સેવન કરવાથી અવશ્ય ધનની પ્રાપ્તિ થશે" અને ત્યાર પછી તેનું જ અનુચરણ કરે, સેવન કરે, આધીન રહે, તેને પ્રસન્ન કરે;' : ધનનું પ્રયોજન છે જેને એવો પુરુષ પહેલાં રાજાને તેના ચામર, છત્ર આદિ ચિહ્નથી આ રાજા છે એમ જાણે, જાણ્યા પછી શ્રદ્ધા કરે - જાણ્યા વિના શ્રદ્ધા થતી નથી - આ જરૂર રાજા જ છે, તેની સેવા કરવાથી જરૂર ધનની પ્રાપ્તિ થશે એવો નિશ્ચય કરે. [પછી] તેની સેવા કરે, આધીન રહે. એમ તો દૃષ્ટાંત થયું.

- 'એવી રીતે મોક્ષાર્થી પુરુષે પ્રયત્ન તો આત્માને જાણવો, પછી તેનું જ શ્રદ્ધાન કરવું કે "આ જ આત્મા છે, તેનું આચરણ કરવાથી અવશ્ય મારાથી દૂરી થશે" અને ત્યાર પછી તેનું જ આચરણ કરવું - અનુભવ વડે તેમાં લીન થવું;' અભ્યાસ કાળે, અભ્યાસ દ્વારની પૂર્તિ એટલે જે માટે તેનો જે અર્થી છે- જેને માટે સિવાય બીજું તીક્ષ્ણ પ્રયોજન નથી એવો પુરુષે પ્રયત્ન તો આત્માને જાણવો જોઈએ- એનાથી પણ ઊંડાણ છે. પહેલાં જાણવાનું થાય કરવું કે દેવ શાસ્ત્ર ગુરુની સેવા કરવી એવું કાંઈ નહીં. વિચારદશામાં થાય એવા પહેલાં શું કરવું? કે પહેલાં આ કરવું. પહેલામાં પહેલો આત્માને જાણવો જોઈએ. સ્થૂળની અપેક્ષાએ પરિપૂર્ણ પુરુષે પ્રયત્ન સ્વસંવેદન નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનથી જાણવો. પ્રયત્ન જાણવાનો એટલે આ- પોતાથી અનુભવમાં આવનારા જ્ઞાન એવા સ્વસંવેદન- પોતાનું વેદન, આનંદનું વેદન એવા સ્વસંવેદન જ્ઞાનથી મોક્ષાર્થીએ આત્માને જાણવો. [શાસ્ત્રે]

- જેમ તે રાજા ચામર છત્ર આદિ ચિહ્નોથી દેખાય છે એમ જ્ઞાયક આત્મા અપરિણામી જ્ઞાન અને અપરિણામી આનંદ, શાંતિ આદિ સ્વભાવથી શોભે છે- એને પહેલાં જાણવો જોઈએ.
- પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાયમાં કહ્યું છે કે લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ છે તે પુરુષ [અર્થાત્] આત્મા. [એવો] આત્માને સ્વસંવેદનથી જાણવો તે મોક્ષાર્થનું પ્રયત્ન નો પ્રયત્ન કહેવાય છે.
- અહીં પહેલાં જાણવાનો નિર્ણય કરવો એવો જે નિર્ણય પુરાણથી આવતાં આવે છે તેનાથી ભિન્ન આત્માને જાણવો પછી અનુભવ કરવામાં એ પણ આનુષંગિક છે [એમ જ તેવો] એવું પણ [અનુભવ કરવાનો] આવે છે.
- અહીં પહેલાં શ્રદ્ધા જ લીધી કરણ કે જેનું કારણમાં કારણ થયું નહિ, જેને શ્રદ્ધા જ્ઞાનાદિને જ્ઞાન થયું નહિ તો તેની શ્રદ્ધા કેવી?
- શ્રદ્ધાનો પ્રતીતભાવ તો પોતાને પણ જાણવાનો નહિ અને જ્ઞાનની પર્યાય જે પૂર્ણ પદાર્થને

જાણે છે તેને પણ [શુદ્ધતાનો પુનરાવર્તન] કરવાનો નથી. જ્ઞાનાવરણી પ્રકૃતિ તો જ્ઞાનની છે. જ્યાં સુધી જ્ઞાનની પ્રકૃતિમાં પૂર્ણ શુદ્ધ કારણ જ્ઞાનમાં કાર્યરત્વ પુનરાવર્તન થઈ રહ્યું છે કે કારણ પૂર્ણ શુદ્ધ છે.

- સાધક સાધનામાં કાર્યરત છું તે પોતે કેવળજ્ઞાની છે અને કેવળજ્ઞાનીની રીતે તેનો સ્વીકાર કરે તો નિર્વિકલ્પ ઉપાર્જન છું પરંતુ અહીં તો નિમિત્તને શોધે છે, નિમિત્તને કારણે ધારે કે પણ કેવળજ્ઞાન નહીં. શ્રવણાદિ, વાંચનાદિ, ચિંતનાદિ શાસ્ત્ર તો બધું ઈન્દ્રિયજ્ઞાન છે, તથા ફક્ત અતીન્દ્રિય ખંડ ખંડ છે તેમાં જડ ઈન્દ્રિય અને ઉપચારની જ્ઞાન નિમિત્ત છે. અને ખંડ ખંડ જ્ઞાન છે, પરસંબંધવાળું જ્ઞાન છે, ઉદયનું ફળ છે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાનવાળા શ્રોતા જ કારણો.
- (રામજી ભાઈ: કેવળ વધારાનો?) ઉત્તર તો એટલે કાળલબ્ધિમાં ઉપયોગ છે. નિશ્ચિત જ્ઞાન થયા છે. જેની જરૂરીયાત જ્ઞાનમાં ત્યાં પુરુષાર્થ થયા વિના રહે નહીં.
- અહીં ક્રમબદ્ધ થયા જ્ઞાન દર્શન આવ્યા એ ક્રમબદ્ધ થયા - ક્રમબદ્ધ [ત્રિ] આ અને એટલા અધ્યાત્મ કારણે જ્ઞાનવાળા કારણની રીતે ફળ એ કેવળજ્ઞાન.
- [ઉદ્યાનમાં] હવે, કાર્ય પ્રયોજનને ગોગાભાઈમાં દૃષ્ટાંતથી તે છે 'કાર્ય થયું અધ્યાત્મ પરિણમ્યા છે, કાર્યસંકુચાવાળા નહીં.
- દાર: 'દા' (કેવળી) જ્ઞાનની વૃદ્ધિ પ્રકૃતિ [વર્તમાન જ્ઞાનની પ્રકૃતિ] તેને 'ર'-પૂરિત સ્વભાવ સ્વ સંવેદન કરે [સ્વ] કાર્ય છે તેને દાર તે છે [કેવળ] કાર્યમાં પુરુષાર્થ પૂરે તેને અહીં દાર તરીકે કહે છે.
- જે કાર્ય જ જ્ઞાનમાં કાળ વહે, અવસ્થાન થયું નહીં તો શું? શુદ્ધતા થઈ? અહીં તો દ્રવ્ય ક્રમબદ્ધ સ્વભાવ પણે પરિણમ્યું તે પણ વ્યવહાર છે અને અંતરમાં અંતર્મુખ કારણમાં અંતર્મુખ થઈ ગયું એ કારણે એને નિશ્ચય છે.
- સમયસાર દિગંબરનું છે. ત્યાં દિગંબરનું અને બાકી દિગંબરનું નથી.
- સ્વસંવેદનમાં જે કારણ જ્ઞાનમાં આવ્યો, તેના શુદ્ધતા થઈ અને શુદ્ધતામાં કેમ કાર્યું? જ્ઞાનવાળા પૂર્વાનંદની રીતે થવાથી, નિજ અનુભવના થવાથી, તેમાં રમવાથી તેમાંથી જરૂર છૂટશે. સ્વરૂપસ્થિતિમાં કેમ કાર્યું [- કોણ શુદ્ધતાને થયું] ? કે વસ્તુસ્વરૂપ છે તું તેમાં ઠરીને થઈશ તો રાગનો અને ક્ષણનો નાશ થશે, બીજુ કંઈ નહીં.
- દીપચંદજી ઓગણ પર્ષ પહેલાં થઈ ગયા. તેમણે ભાવદિપક નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.
- 'કાર્યરત્ન ક્ષણ' કેવળ પ્રકૃતિમાં અંતર્મુખ રમણ કોણ કરે, દ્રવ્યમાં રમણ. એ તો રમણ પ્રકૃતિમાં પરંતુ નિશ્ચયી જ્ઞાનવાળામાં હું કાર્યરત્ન થઈશ. તેમાં રમવાથી ગમે તેવા નિશ્ચયના અને નિર્ણય થઈ તો પણ મારો મોક્ષ થશે.
- દ્રવ્ય તો સર્વજ્ઞ જાણે છે કે, પ્રકૃતિમાં ક્રમ દોષ તોષ જ્ઞાનવાળા છે. [વિરોધ ક્ષણાર્થ સંતોષ]
- ઉત્પત્તિ સહકારણ કે સહકારણ નહીં. તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાનવાળા પૂર્વાનંદ તેનું તેમાં કાર્યરત્ન ક્ષણ કે સહકારણ છે. કે કારણમાં સહકારણ થઈશ તો ક્ષણિક હું છૂટશે - કોણ સ્વસંવેદન દર્શન અને પુનરાવર્તન કાર્યું. જ્ઞાનવાળા કારણમાં રમણ નિરાંતે ક્ષણિક છૂટશે. કોઈ નિશ્ચયના શુદ્ધતા જ્ઞાન કાર્યરત્ન થયું તેમાં જે સ્થિતિ છે તેને વ્યવહાર કહેવાય છે.
- ક્ષણશીલતામાં લખ્યું છે- જ્ઞાનવાળી જે શુદ્ધતા કે નિશ્ચયાત્મક ઉદયનું ફળ છે. જ્યાં દૃષ્ટિ, જ્ઞાનના જ્યાં. સ્થિતિ હોય તો અંતરમાં આવ્યા જાય છે.

- હું એનું જ્ઞાન કરું, હું એની પ્રભુતા કરું, હું એમાં રમણ-એ જોઈને જ્ઞાન જાગે આવે છે તે [કારણે] એ વ્યભિચાર થયો. અનંતા ધર્મ એટલે જેમાં-જાતિના ધર્મ, તેને અશુદ્ધતા કહેવાય છે. જુઓ અને જ્ઞ નયમાં પણ કહ્યું છે કે જાણી કાઢે પણ દેખાતા એ અશુદ્ધતા છે એને જાણે એટલું દેખાતા તે શુદ્ધતા છે. ભગવાન એટલે સ્વરૂપ અખંડાનંદ પ્રભુ તેના અંદર રમણ-એકાકાર થવું-એ શુદ્ધતાનો છે. તેનું નામ ચારિત્ર છે.

(પૃ.નં.૭૧-) • 'ચિત્ત કે જ્ઞાન જે નિશ્ચય અવસ્થારૂપ આનંદ શુદ્ધસ્વરૂપ તેની નિષ્ઠિની એ રીતે ઉપપત્તિ છે, અન્યથા અનુપપત્તિ છે (એકાગ્ર જ્ઞાનની નિષ્ઠિ એ રીતે થાય છે, બીજા રીતે થતા નથી) આ અનંતિન છે. પોતાના નિશ્ચય દર્શન જ્ઞાન જે ચારિત્રાદિ નિશ્ચય અવસ્થા [-જોઈ દશા] નિષ્ઠા થાય છે, અન્યથા નહિ- તેનું નામ અનંતિન છે.

■ • [ટીકાનો ભાવાર્થ પરિચ્છેદ:]

• (તે વાત વિશેષ સમજાવે છે:-) અહીં આત્માને, અનુભવમાં આવતા જે અર્થ પર્યાયરૂપ જ્ઞેય-જ્ઞાનો તેમની સાથે નિશ્ચિતપણું હોવા છતાં પણ સ્વયં પ્રત્યક્ષે જ્ઞેયાકારમાં પ્રકાશમાનપણે "એવા છે તે જ હું છું" એવા આત્મજ્ઞાનથી પ્રગટ થતું,...' !

• 'અનુભવમાં આવતા...' અહીં આનંદના અનુભવની વાત નથી પરંતુ રાગ, પુણ્ય-પાપ એ અર્થ પ્રત્યક્ષ જે વેદનમાં આવે છે [એની વાત છે]. ભગવાન આત્મા અતીન્દ્રિય આનંદની સાથે એ એકાંતિક પ્રત્યક્ષના પુણ્યપાપનું નિશ્ચિતપણું થઈ ગયું છે- અનાદિનું જ્ઞાન માન્યું છે. રાગ એ બંધનું કારણ છે અને ભગવાનનું કારણ જ્ઞાન છે. પુણ્ય-પાપના અર્થ નિરાર પર્યાયમાં અનુભવમાં આવતા હતા, નિશ્ચિતપણું હોવા છતાં પણ, વસ્તુ તો વસ્તુ જ્ઞાની છે. રાગનું નિશ્ચિતપણું માન્યું છે [પરંતુ થયું નથી].

• રાગનો અર્થ આશ્રય પણ પોતાનામાં નથી એવા સ્વયં પ્રત્યક્ષના જ્ઞેયાકાર- અંતરમાં જ્ઞેયાકાર રાગની નિત્ય થઈ જાય છે. આને તો દૈવયોગે શાસ્ત્રની ભક્તિનો રાગ હો, ગુણ-ગુણીના ભેદનો રાગ હો તો રાગના આવશે ભગવાન આત્માને ભેદજ્ઞાન કરીને જુદો પાડવાનો... કહાં! કેમ કિયા! જેને શ્રદ્ધાન કર્યું હોય એને એમ રહતો છે ભાઈ! ઘણી બધી વાતું છે.

• [એવું] ભેદજ્ઞાન કરવાથી જે જ્ઞાનનો અનુભવ રહ્યો તે હું છું-અનુભૂતિ છે તે જ હું છું એવું આત્મજ્ઞાન [પ્રગટ થાય છે].

• 'આ આત્મા જેવો જાણ્યો તેવો જ છે એવી પ્રતીતિ જેનું લક્ષણ છે એવું, શ્રદ્ધાન ઉદય થાય છે...' : [એકાગ્રતા] તેને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. આત્માનું જ્ઞાન થયું એવું જ પ્રતીતમાં આવ્યું કે આ આત્મા.

• 'ત્યારે સમસ્ત અન્ય ભાવોનો ભેદ થવાથી નિઃશંકિત ઠરવાને લીધે થવાને લીધે આત્માનું આચરણ ઉદય થતું આત્માને સાધે છે.' : સ્વરૂપમાં નિઃશંકપણે સ્થિર થવાથી ચારિત્ર થાય છે. રાગથી ભિન્ન એ જ્ઞાનસ્વરૂપ એવી અનુભૂતિ થઈ કે આત્મજ્ઞાન અને એ જ્ઞાનજ્ઞાનમાં જે જણાયો એની પ્રતીતિ થઈ અને પછી અન્ય ભાવ- ગુણ ગુણીના વિકલ્પાદિ ભિન્ન થઈને સ્વરૂપમાં નિઃશંકપણે સ્થિર થવાથી-સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થવાથી, ઠરવાથી-એ આચરણ [ઉદય થાય છે]. આ આચરણ એ જ સ્વરૂપનું આચરણ-ચારિત્ર ઉદય થાય છે.

• 'આમ સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિની એ રીતે ઉપપત્તિ છે!' આ પ્રત્યક્ષ જે નિશ્ચય દર્શન જ્ઞાન છે તેની સિદ્ધિ થઈ એ પ્રત્યક્ષ છે, બીજા પ્રત્યક્ષ નથી

- [દીવાનો પ્રકાશ પરિચ્છેદ!]
- જેને કોઈના વિષય ઉત્પન્ન થયા પછી અભિલાષા-વિરોધના ભાવે કોઈને કોઈની વિભિન્ન નથી માટે.
- 'પરંતુ જ્યારે કોઈ અનુભૂતિસ્વરૂપ જ્ઞાયક કોઈના આકાર-ગોચર થઈને રહેતાં જાણે અનુભવમાં કારણો હોવા છતાં પણ...': ગાથા ૩૭૮, ૩૭૯ જુઓ.
- જ્ઞાનની પર્યાયનો સ્વભાવ પ્રકાશ સ્વભાવ છે, તે પ્રકાશ પર્યાયમાં જ્ઞેયસ્વરૂપ જ્ઞાયક જણાવામાં આવે છે; છતાં અજ્ઞાનીને પર તરફના ઉદયનું લક્ષ લોપાઈ [અધિક] રાગનો પ્રેમ લોપાઈ જે અંતરમાં કોઈ શાંતિ નથી. તું કોઈના માટે પર્યાયમાં જ્ઞાયકમાં કાળ રહ્યો તું એમ તે કેમ શાંતિ નથી. આ તો જ્ઞાન લોક ? કેવળ જે પર્યાયમાં કોઈનો જ જ્ઞાયકમાં આવે છે, પર્યાયમાં જ્ઞેય જ જણાવામાં આવે છે. (શ્રોતા: ક્યારે?) કેવળજ્ઞાન, કેવળ લીધું ને? તેથી જે ? કે અનુભવમાં રહે અને સ્વયં-જ્ઞાનની દશામાં (વર્તમાન) જણાવામાં આવે છે.
- અનુભૂતિસ્વરૂપ જ્ઞાયક [અધિક] જ્ઞાનસ્વભાવી જ્ઞાયક કોઈના. સ્વ-પરને જાણતાં જોડીને જુઓ ઉદય કોઈને જ્ઞાનની પર્યાયમાં રહે અને સ્વયં જ્ઞાયક કોઈના જણાવામાં આવે છે. [પરંતુ] જાણ તને જોઈ કામ દિખાતી છે, પણ જ્ઞેયનું લક્ષ ઉપરોક્ત છે તો એ જોઈ દિખાતી નથી. [તેમ જ્ઞાયક કોઈના જણાતો નથી].
- જ્ઞાનની પર્યાયમાં-અવસ્થામાં - ત્રિકાળી અવસ્થાના પ્રભુ સ્વયં જણાવામાં આવે છે એવો પર્યાયનો ધર્મ છે, સ્વભાવ છે. જ્ઞેયસ્વરૂપ જ્ઞાયક કોઈના પર્યાયમાં જ્ઞેયસ્વરૂપ જ જણાવામાં આવે છે
- 'અનાદિ બંધના વશે પર (દ્રવ્યો) સાથે એકત્વના નિશ્ચયથી મૂઢ જે અજ્ઞાની તેને "હું" "મારું" એવું અજ્ઞાનભાવ દૃઢ થતું નથી...':
- અનાદિથી એની દૃષ્ટિ રાગ અને નિમિત્ત પર છે, એને વશે થઈ પડે જ્યાંથી દ્રવ્ય પર્યાયમાં જણાવામાં આવતું લોપાઈ છતાં એ જાણી શકતો નથી. રાગની એકતાની અંધબુદ્ધિમાં પર્યાયમાં જણાવામાં આવી રહેલા જ્ઞાયકને એ જાણતો નથી.
- એકાદિ બંધ તો ? રાગનો સંબંધ તો તેમાં નિમિત્તાદિ અવલંબસ્વરૂપ જે પર્યાયમાં જણાવામાં આવે છે તેને જાણતો નથી. જે તેમાં એક એ રાગને તે જાણે છે અને જે જણાવાવાળી બીજી પર્યાયમાં છે તેને તે જાણતો નથી.
- ભાઈ! જ્ઞાયકની જાહેરાત તારી પર્યાયમાં થાય છે પરંતુ તારી નજરું રાગમાં કેન્દ્રિત થઈ લોપાઈ, પર્યાયમાં નિમિત્ત લોપાઈ એ પર્યાયમાં જણાવાવાળી શક્તિને જાણતો લોપ છતાં પણ જાણતો નથી. એટલે! એક્ત્વ જ્ઞાનની ક્રિયાની ખાત છે અહીં તો.
- જેની ખબર થાય છે તેની તને ખબર નથી!
- ભાઈ! ક્યાંનું તો એમ છે ? પરના બંધ છૂટવું નહિ છોડીને અબંધસ્વરૂપ જ્ઞાયક જણાય છે એવો નજર નાખ, એ ક્યાંનું છે ભાઈ? ઉદયો થોડો છે.
- આ શાસ્ત્રજ્ઞાન કોઈ તારી ચીજ નથી, તેમાં રોકાવું તે બંધભાવ છે.

(પ્ર.ક.૧૦) [ભાવાર્થ:-) 'સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી જ છે, બીજા રીતે નથી.'

- અહીં પર્યાયથી વાત કરી છે. આત્માની નિર્વિકલ્પ દૃષ્ટિ, નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાન અને સ્વરૂપની રમણતા એ ત્રણ પણ પર્યાયનાથી, વ્યવહારનયથી, અશુદ્ધનયથી

દિવાળી કાલ્યા છે - પધાર્યા છે ને? ખરેખર છે ને? [ખરે]. શુદ્ધિકા કાલ્પનિક તત્ત્વું તે શુદ્ધિ નિશ્ચયનય છે. [પ્રવચનસાર પરિશિષ્ટ- જડ તથા જીવમાં નય નુયાય] જ્ઞાયાન કાલના સમ્યગ્દર્શનાદિરૂપે પરિણામે તે અશુદ્ધિનયનો વિષય છે. અને, વિકલ્પનો વ્યવહાર તો ક્યાંય દૂર રહી ગયો. જાણી શકાય કે શુદ્ધિનયનો વિષય છે, [તેમ] કોઈરૂપ દ્રવ્ય-સ્વભાવ એ શુદ્ધિનયનો વિષય છે.

- નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાન ચારિત્ર તે મોક્ષનો માર્ગ તેનાથી કાર્યની સિદ્ધિ [કાર્યસિદ્ધિ] થાશે છે, અન્ય પ્રકારથી નહિ.
- 'વિચાર કરું:- પહેલાં તો કોઈનાને જાણે કે આ જાણનારો અનુભવમાં આવે છે તે હું છું.': જાણનારાનો રાગને, દેહને, પરને પણ જાણનારાનો છે, એ જાણનારાનો અનુભવમાં આવે છે, તે હું છું. દયા, દાન, ભક્તિનો રાગ અનુભવમાં - જાણવામાં - આવતાં નથી [પરંતુ] જાણનારાનો જાણવામાં આવે છે. અનુભવમાં તો જ્ઞાનસ્વરૂપ જ્ઞાયકભાવ અનુભવમાં આવે છે.
- જાણનારાનો સ્વસંવેદનભાવી એ હું છું. તેનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન [છે]. એનો જ્ઞાનસ્વભાવ શ્રદ્ધા છે ને? પ્રતીતિ પણ તે છે. જાણનારો પૂર્ણજ્ઞાન સ્વભાવી છે, જે અનુભવમાં આવે છે, તે હું છું એવું જ્ઞાન થયું તેનું નામ સમ્યગ્જ્ઞાન છે.
- 'ત્યાર બાદ તેની પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધાન થાય; એના જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાન તેનું?': એ પૂર્ણજ્ઞાન-સ્વભાવી, પૂર્ણ શક્તિરૂપ શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રભુ [તે હું] એવા જ્ઞાનદશા થતાં જ પ્રતીતિ થઈ - [પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધાન થયું].
- જ્ઞાન ભાવમાં હું જાણનારાનો છું એવા અંતર્મુખ દૃષ્ટિએ જે જ્ઞાન થયું એ જ્ઞાનમાં પ્રતીતિ આવી એ આવતાં જ જાણવામાં આવતો એ આવતાં [તે હું] એનું નામ સમ્યગ્દર્શન છે.
- 'પછી સમસ્ત અન્યભાવોથી ખસેડ કરીને પોતામાં સ્થિર થાય- એ પ્રયાણ સિદ્ધિ છે.'
- કુંદકુંદાચાર્યના "જે જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી હું" જ્ઞાન આવે છે તે "જે દેહ, રાગ એ તેમને જોઈને જ્ઞાની જે જોઈ તેમને નિરાગી હું". દેહ [કાર્યસિદ્ધિ] અનાદિના સમસ્ત પ્રકાર તેનાથી હું ભિન્ન છું, [રાગ કાર્યસિદ્ધિ] સૂક્ષ્મ કષાયોના અનંત પ્રકાર સ્થૂલ-અસ્થૂલ આદિ તેનાથી હું ભિન્ન છું, એનાથી જ પર્યાયના ભેદ છે તેનાથી હું ભિન્ન નિરાળો છું. એવા અંતરમાં જ્ઞાન દૃષ્ટિ થઈને પ્રતીતિ થતાં અને અન્ય ભાવથી ભિન્ન દેખીને પોતામાં સ્થિર થયું- એ પ્રકારે સિદ્ધિ થાય છે.
- 'પણ એ જાણે જ નહિ, તો શ્રદ્ધાન પણ ન થઈ શકે; તો સ્થિરતા શેમાં કરી તેને ઉપાય તેને સિદ્ધિ નહિ એવો નિશ્ચય છે.': જ્યાં સુધી જ્ઞાનની પર્યાયમાં આવતાં જાણતો જ નથી એ પ્રતીતિ થાની કરે પ્રતીતિ વિના સ્થિરતા શેમાં કરશે? આમ એ નિશ્ચય છે કે અન્ય પ્રકારથી સિદ્ધિ થતી નથી- ત્યાં એનો સાર આવી ગયો. અન્ય પ્રકારથી સિદ્ધિ નથી.

ગાથા-20

ઉત્થાનિકા:- હવે આજ વિષયનું સમર્થન કરે છે:-

ગાથા:- (હરિગીત) જ્ઞેયપણાને પામ્યા જે ના નજે અંતરમાંહે,
આ શુદ્ધ નિર્મળ જ્ઞાનજ્યોતિ પામી છે જે રહેવાને;
ફરીને આને અનુભવ કેરા સૌજન્યમય એ જ્યોતિનો,
નહિ નહિ ફરિ કાજરૂપે છે ગ્રહવાની તો સિદ્ધિ જો. ગા.૨૦.

ભાવાર્થ:- આશય એ છે કે: આત્મા (અધિકરણ) સૌજન્ય જેનું ચિહ્ન છે એવા આ જ્ઞાનજ્યોતિને આમ નિરંતર અનુભવીને જીવે એ સિવાય અનુભવ વિના અન્ય રીતે સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ નથી. શું છે જ્ઞાનજ્યોતિ? જેણે નિજ પુરાણે જ્ઞેયપણું અંગીકાર કર્યું છે તોપણ જે અંતરમાંહે રહ્યા વગર અને જે નિર્મળપણે હૃદયે પામી રહી છે.

ટીકાનો સાર: • કહેવાય! કોણ એ છે? તું તો ભગવાન આત્માનો નિરંતર અનુભવ કરું છું.

(પ.નં.૧૦) • (ભાવાર્થ:) • 'આશય એ છે કે આત્મા (અધિકરણ) સૌજન્ય જેનું ચિહ્ન છે એવા આ જ્ઞાનજ્યોતિને આમ નિરંતર અનુભવીને જીવે': આત્માનો અર્થ અધિકરણ કર્યો. 'ધ્યાન'-આ [ક્રિયાપદ] પ્રત્યક્ષ. એ નિત્ય અધિકરણ સૌજન્ય ચિહ્નયુક્ત જ્ઞાનજ્યોતને નિરંતર અનુભવીને જીવે. આ મારીનો માર્ગ છે. આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આત્મને જોઈએ છે.

• 'તેના અનુભવ વિના અન્ય રીતે સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ નથી.': ભગવાન અધિકરણ સૌજન્ય ચિહ્નાની જ્ઞાનના અનુભવ વિના ફરીથી બંધાઈને કર્મના ફરણે જો શાસ્ત્રોની રચના કરે તો અન્ય પુરાણ મુક્તિ થતી નથી.

• 'નથી, નથી' એમ જે વાર કહ્યું: આ સાધ્ય આત્માની સિદ્ધિ નથી થતી, નથી થતી- એમ કહ્યું. 'નથી' નામ નિશ્ચયથી નથી, ખરેખર નથી, ખરેખર નથી.

• 'શું છે જ્ઞાનજ્યોતિ? જેણે નિજ પુરાણે જ્ઞેયપણું અંગીકાર કર્યું છે તોપણ જે અંતરમાંહે રહ્યા વગર અને જે નિર્મળપણે હૃદયે પામી રહી છે.': આ જ્ઞાન-વસ્તુ જે છે એ જ્ઞેયરૂપ ચિહ્નાદિ તેણે જ્ઞેય પુરાણની પર્યાય ગ્રહણ કરી છે. જેણે નિજ પુરાણે પર્યાયદારક- પર્યાયક- જ્ઞેયપણું (અશુદ્ધનયક) -ચિહ્ન- અંગીકાર કર્યું છે, તેમ છતાં તે અંતરમાંહે રહ્યા નથી. દૃષ્ટિપ્રધાનમાં જે અંતરમાં છે તેનાથી રહ્યા થયા નથી. દૃષ્ટિપ્રધાન પર્યાયમાં આવતો નથી. આ પર્યાય એ પરદાર છે, ચિહ્નની વસ્તુ નિશ્ચય છે.

• અહીં તો ભગવાન આત્મા નિત્ય છે, અંતરમાં છે; તેના આશ્રયે જ્ઞેય પુરાણનું પરિણામન - સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર - થયું એ પણ પરદાર છે, અશુદ્ધનય છે. (શ્રોતા: તો શું કરવું?) અંદર જવું, દૃષ્ટિપ્રધાનમાં અંતર કરવું, દૃષ્ટિપ્રધાન પર દૃષ્ટિ દેવી, પર્યાયનું જોવું નહિ થોડી દેવું એમ તે છે.

• ચારિત્ર નિશ્ચય અંતરમાં છે તેથી રહ્યા થયા પર્યાયમાં એ આજ કામની નથી. નિશ્ચય વસ્તુ છે તે નિજ પર્યાયમાં અને પરદારમાં આવતી નથી. અંતરમાં ભગવાન ચારિત્ર ચારિત્ર ચારિત્ર ચારિત્ર... ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ ધ્રુવ... નિત્ય નિત્ય નિત્ય નિત્ય... સ્થિર સ્થિર સ્થિર... એ આજ જે નિશ્ચય છે તે પોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યા થયા નથી. એ ચારિત્ર નિર્મળપણે છે જેવો એનો નિર્મળ ચારિત્ર સ્વભાવ છે એ એ પર્યાયદૃષ્ટિએ એ પર્યાયમાં પરિણામે છે.

• શ્રોતાં ઘણાં ગંભીર છે. એક ફરીથી આખું જ્ઞેયશાસ્ત્ર ભરી દીધું છે.

• (ભાવાર્થ:) 'આમાંથી તે એ છે કે જેને તિષ્ય પુત્રે પર્યાયદૃષ્ટિએ ત્રણ પણું પુગલ છે તોપણ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ જે અસ્તિત્વથી રહિત થઈ નથી...' : જેમ કોઈને આત્માનો તિષ્ય પુત્રે કોઈને પર્યાયદૃષ્ટિએ, ત્રણ પણું પુગલ છે [કહ્યાં] દ્રવ્ય પર્યાયનો ત્રણ પુત્રે પરિણામે છે તોપણ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તે અસ્તિત્વ રહિત થયો નથી.

- દ્રવ્ય જે છે તે પર્યાયમાં દ્રવ્યે - એમ પણ્યું દ્રવ્ય છે કે પ્રાણના તરંગમાં ઊઠે કોઈ ભગવાન આત્મા સ્વરૂપ ચિંતન છે કે પર્યાયમાં દ્રવ્ય છે. કે દ્રવ્ય છે તે પર્યાયે, [એને] દ્રવ્ય દ્રવ્યે છે એમ તેણે તે વ્યવહાર છે.

• અહીં [તેણે છે ?] વિકલ્પ દૃષ્ટિ [જ] નહિ પરંતુ પર્યાય દૃષ્ટિએ પણ જો કાયમ ટકવાનું હો તો રાગ થશે. ત્રણ પુત્રના ભેદ- ત્રિકાળધર્મ, રાગ, પર્યાય- તેનું નિષેધ કરો તો પણ રાગ

• [illegible] [થશે.]

• 'તથા જે અનંત સૌભાગ્યરૂપ નિર્મળ ઉદયને પુગલ થઈ રહી છે એવા આત્મભાવોનો અમે નિરંતર અનુભવ કરીએ છીએ.' : ચિંતનમાં કહ્યું છે- પરંતુ તો નિર્મળ ભાવોનો અસ્તિત્વ ચિંતન છે; એવા આત્મભાવોનો અમે નિરંતર અનુભવ કરીએ છીએ- પર્યાયમાં અનુભવ કરીએ છીએ, કરાય તે એ સિવાય બીજી કોઈની સિદ્ધિ નહિ.

• 'તીર્થંકરનો આશય એવો પણ જાણવો તે જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પુરુષ છે તે, જેવો આત્મ અનુભવ કરીએ છીએ તેવો અનુભવ કરે.' જેમાં કે પોતાનો શુદ્ધાત્મા જ્ઞાનદર્શનમય પ્રતીતમાં નિશ્ચયે એવો સમકિતી જીવો રાગની ક્રિયામાં ઊભો છે તો(તેને) છોડીને અનુભવ કરે એમ તે છે. અશુભ રાગથી ઉપરના માટે શુભ રાગ એને છે તેને છોડો. એ અનુભવ જોઈનું કરવા છે. "અનુભવ વિનાની રટન, અનુભવ દે રસ કૂપ..."

(પૃ.ન.૭) • [ઉત્તમ શૌચ (નિર્લોભ) ધર્મપદ:] - જાયસ્વની તિષ્ય પદાર્થની ઇચ્છા અને તૃષ્ણા એને પર્યાયમાં પુગલ પદાર્થમાં ઇચ્છા તે લોભ છે. પર્યાયમાં ભોગના ચાર પ્રકાર: જીવિતનો લોભ, આરોગ્યનો લોભ, ઇન્દ્રિય અનુકૂળ રહેવાનો લોભ અને ઉપભોગનો લોભ. એ ચારેય પોતા નથી. સ્વભાવદૃષ્ટિએ એ તો જોયું છે.

• (શંકા:) 'હવે, તિષ્ય તર્ક તરે કે આત્મા તો જ્ઞાન માટે જ્ઞાનસ્વરૂપે છે, જડ નથી, તેથી જ્ઞાનને નિત્ય રહેવે જ છે; તો પછી તેને જ્ઞાનની ઉપાસના કરવાની શિક્ષા કેમ કરાવાય છે?' : • સમાધાન કરીએ એમ કહ્યું કે તમે જ્ઞાનગુણ પણ આત્મા તેની સેવા કરો કેવળ તેમાં એકાગ્ર થાવ તો શિક્ષા પૂછ્યું તે એ કે આત્મા તો જ્ઞાન માટે નહિ છે જ. જેમ અગ્નિ અને ઉષ્ણતા પરસ્પર તાદાત્મ્ય છે તેમ આત્મા પોતાના નિયત જ્ઞાનસ્વભાવથી અભિન્ન છે, જ્ઞાન એને આત્મા સ્વરૂપ છે, નહિ છે તે નિયમે આત્મા જ્ઞાનની સેવા તો કરે જ છે; તો પછી તમે જ્ઞાનની સેવા કરો, ઉપાસના કરો- એમ શા માટે કહો છો?

• 'તેનું સમાધાન: તે એમ નથી. જોકે આત્મા જ્ઞાન માટે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ છે તોપણ એકાંતમાત્ર પણ જ્ઞાનને સેવતો નથી;' : • કારણ, આત્મા અને નિયતની જ્ઞાનસ્વભાવ પરસ્પર ક્ષણ-ગુણ છે તાદાત્મ્ય છે પરંતુ પર્યાયે તેની સેવા કરી નથી, પર્યાયે તો રાગ અને પુણ્ય-પાપના ચિંતનની જ સેવા કરી છે. [એટલે] શાસ્ત્રનું જ્ઞાન કર્યું; તેની સેવા કરી, પરંતુ પોતાના જ્ઞાન સ્વરૂપ ભગવાન આત્મા તો આશ્રય કરીને તેમાં એકાગ્રતા અભાવરૂપથી એકાંત કરીને પણ

ફરી નહિ. તેઓનું નામ અંતરાત્મા થાય છે. જ્ઞાનની પર્યાયે પોતાનું જ્ઞાન કરે કાલ્પ કરે છે કોઈ સન્મુખ થઈને જ્ઞાનની સેવા કરી કરી નહિ; પરંતુ તેનામાં રાગ નથી કિંતુ એ પુણ્ય અને પાપના રાગની સેવા અનાદિથી કરે છે- એ મિથ્યાત્વભાવ છે.

- (શ્રોતા Guyus: તો કોરિયાને ગરતો કેવો?) પરની સેવાની તો અહીં વાત પણ નથી. દેહની સેવા કાંઈ એ તો શાંતિ નથી પણ પણ પણ પણ છે? અહીં તો પોતાના સ્વભાવને ભૂલીને વિકાર વર્તમાન પર્યાય -પુણ્ય પાપના ભાવ- તેમાં અંતરાત્માની સેવા છે, પર્યાયબુદ્ધિ છે એમ સમજાવ્યું છે. દુઃખ નામ વસ્તુ, જ્ઞાન નામ ગુણ- એ તો અંતરૂપ છે પરંતુ પર્યાય તેમાં અંતરૂપ થઈ નથી ત્યાં સુધી તેનો જ્ઞાનની સેવા કરી નહિ.
- આ બોલમાં જે જ્ઞાન અને રાગાદિની સત્તા ભેગીને પોતાના જ્ઞાનમાં અંતરાત્મા પણ અને જ્ઞાનની સેવા કરી એમ કહેવામાં આવે છે. આ શાસ્ત્ર વાંચવા એ જ્ઞાનની સેવા નહિ, એ તો જડનું જ્ઞાન છે, ચૈતન્યનું નહીં. બીજા ભાષામાં કહીએ તો એ પર્યાયબુદ્ધિમાં પડયો છે
- 'નિશ્ચય ફ સ્વસંવેદન (પોતે પોતાની સેવે જાણવું તે) અથવા ગોચરબુદ્ધિથી (બીજાના જ્ઞાનવડે જાણવું તે)- એ નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. (નિજ નિજરૂપ કાળે ત્યારે પોતે જ જાણી તે અથવા તો કોઈ ઉપદેશ દ્વારા સમે ત્યારે જાણે- જેમ સૂર્ય તો પુરુષ નિજ તો પોતે જ કાળે અથવા તો કોઈ જ્ઞાનાદિ ત્યારે જાણે.)':
- નિજરૂપ અંતર આત્મા જ્ઞાન કરે નિજ ગોચર સમકિતે ફ આ જ્ઞાન તે આત્મા, તો પછી પણ નિશ્ચયનું તો તેવો જ છે. કેમ, આ જ્ઞાન છે અને આ આત્મા છે- એમ સન્મુખ થઈને સેવા કરે ત્યારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે; ત્યારે અંતર જ્ઞાન અને આત્મા એમ છે એમ માન્યું.
- પુણ્ય જે જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા છે તેનો આશ્રય, તજી છોડીને પર્યાયમાં જેટલું (પરનું) જ્ઞાન અને રાગ છે પર સંબંધ તેમાં અંતરાત્મા થવાથી એ મિથ્યાબુદ્ધિ, પર્યાયબુદ્ધિ, અજ્ઞાનબુદ્ધિ
- "સમયસાર": સેવા એટલે સમયસાર જ્ઞાનસ્વરૂપી તે હું, એવા જ્ઞાનસ્વભાવમાં [છે. સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી અંતરાત્મા થવા. જે સમય પરિપૂર્ણ આનંદ અને જ્ઞાનથી ભરી છે તેનો તને સ્વીકાર કર્યો તો તેં તારા જ્ઞાનની સેવા કરી નહીં.
- નિજગુણ [ગોચર] સ્વભાવની પ્રાપ્તિ; "નિજ જાણે ત્યારે જાણે" - જાણે તો એ પોતે.
- 'અહીં ફરી પૂછે છે ફ જો એમ છે તો બાળવાના વિકલ્પ પહેલાં શું આત્મા જ્ઞાની જ છે કિંતુ તેને કેવળ અપૂર્ણબુદ્ધિપણું છે? તેનો ઉત્તર: એ પણ એમ જ છે, તે અજ્ઞાની જ છે.' : પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવની અંતરાત્મા થઈને, એની સન્મુખ થઈને સ્થિર થયો નથી, હું તો આનંદ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ છું એવો દૃઢ થઈને ત્યાં લગી તે અજ્ઞાની છે. પર્યાયમાં અજ્ઞાની છે, પરંતુ તત્ત્વે જ્ઞાન અને આનંદ[સ્વરૂપ] છે.
- એ પર્યાય ગાયત નરક જુઓ છે ત્યારે જ્ઞાનની પર્યાયનું પરિણામન નિર્મળ થાય છે. કોઈ સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય તો, જ્ઞાનની પર્યાય તો, સ્વરૂપાચરણની પર્યાય તો, આનંદની-શાંતિની-સ્વચ્છતાની-પ્રભુતાની-ઈશ્વરતાની તો, એ બધા જ્ઞાનની પર્યાય છે.
- પોતાના સ્વભાવનું જ્ઞાન કરે ત્યાં સુધી જ્ઞાનસ્વભાવનો ભંડાર પ્રભુ એ એવાની છે, [અપૂર્ણબુદ્ધિ છે]. અંતરના રાગ અને શબ્દ જ્ઞાનમાં અંતરાત્મા છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ જ્ઞાનાનું જ્ઞાન કરે અને દૃઢ નિશ્ચયમાં [ત્યાં સુધી] અંતરાત્મા છે [ત્યાં સુધી] મિથ્યાત્વ છે.
- સહજ સ્વભાવને-અપરિણામીને-પરિણામીભાવ તે છે; પરિણામે છે તેને પરિણામીભાવ એમ [નથી.